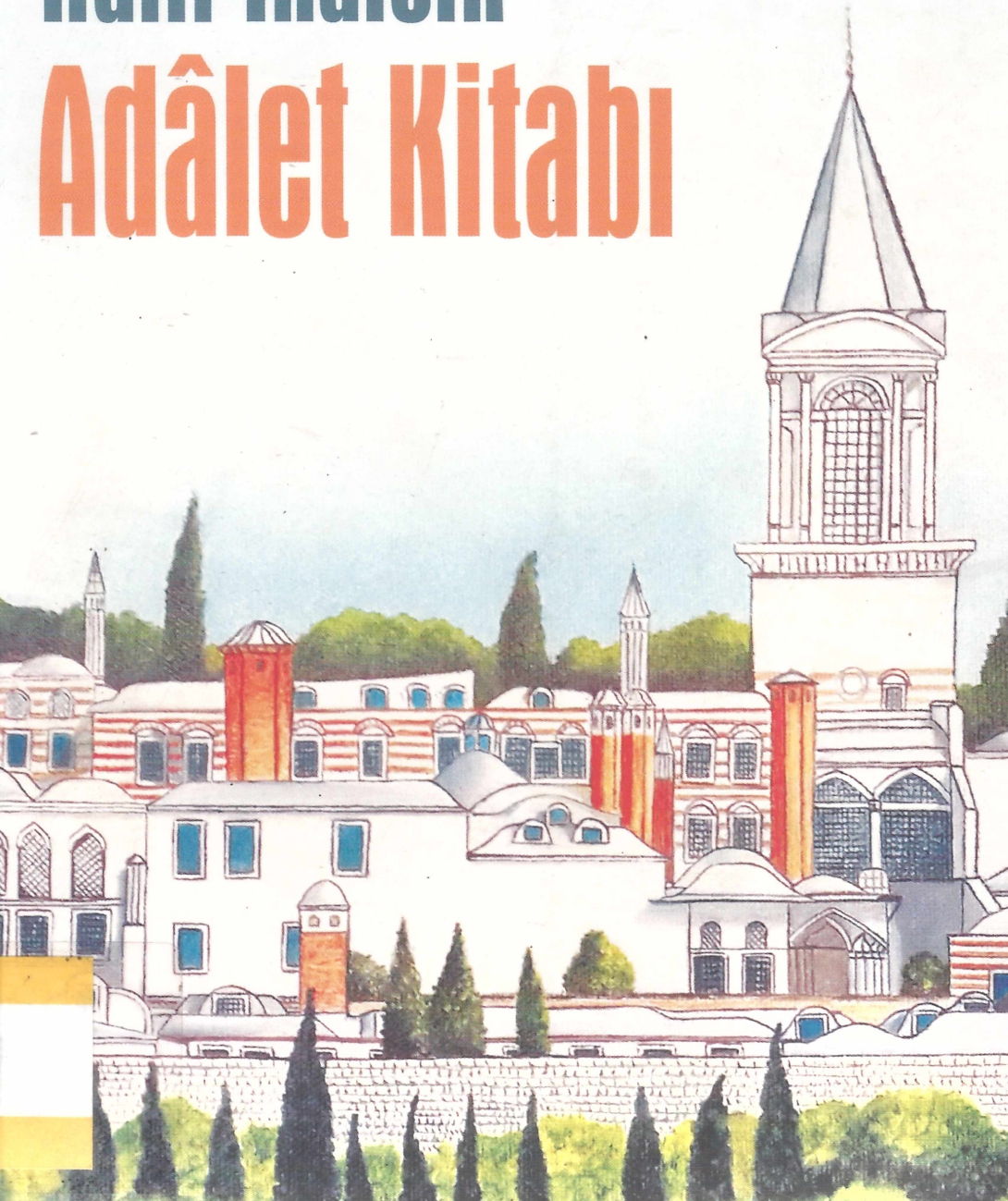
YEDİTEPE

Editörler
Bülent Arı
Selim Aslantaş

Halil İnalcık
Adâlet Kitabı

Adâlet Kitabı

ADÂLET KİTABI

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

Editörler
Bülent Arı
Selim Aslantaş
Halil İnalcık

©Yeditepe Yayınları
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-5200-57-2
Yeditepe Yayınevi: 233
Araştırma İnceleme: 195

1. Baskı: Ankara, Şubat 2012
2. Baskı: Yeditepe Yayınevi, Ocak 2015

Sayfa Düzeni
Semih Erdoğan

Kapak Tasarımı
Enes Malik KILIÇ

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 102
Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 11964)

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com / bilgi@yeditepeyayinevi.com
online alış-veriş: www.kitapadresi.com

Editörler
Bülent Arı
Selim Aslantaş

Halil İnalcık

Adâlet Kitabı

YEDİTEPE

İçindekiler

> **SUNUŞ** 9

> **KUTADGU BİLİG'DE TÜRK İDARE GELENEĞİ ve ADÂLET** 15
Halil İNALCIK

> **YASA, YASAK, YASAKNÂME TABİRLERİ** 33
Mehmet CANATAR

> **ORTAZAMAN TÜRK HUKUKÎ MÜESSESELERİ: İSLÂM AMME HUKUKUNDAN AYRI BİR TÜRK AMME HUKUKU YOK MUDUR?** 51
M. Fuad KÖPRÜLÜ

> **OSMANLI HUKUKUNA GİRİŞ ÖRFÎ-SULTANÎ HUKUK VE FÂTİH'İN KANÛNLARI** 87
Halil İNALCIK

> **OSMANLI İDARE FELSEFESİNDE ADÂLET** 117
Fahri UNAN

> **KAZASKER RUZNAMÇE DEFTERİNE GÖRE KADILIK** 133
Halil İNALCIK

> **OSMANLI HUKUK SİSTEMİNDE ADÂLETİN ÜSTÜNLÜĞÜ** 155
Halil İNALCIK

> **TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK HUKUKU** 217
Coşkun ÜÇOK - Ahmet MUMCU

> **TANZİMAT DÖNEMİ'NDE YÜKSEK YARGI ve MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYE (1838–1876)** **239**
Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

> **OSMANLI MEDENİ KANUNU: MECELLE** **255**
Osman KAŞIKÇI

> **ADLİYE NEZARETİNİN TEŞKİLAT TARİHÇESİ** **283**
Fatmagül DEMİREL

> **CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK HUKUK RESEPSİYONU** **313**
Ahmet MUMCU

> **AVRUPA BİRLİĞİ MÜKTESEBATINA UYUM REFORMLARI** **329**
Hasan Tahsin FENDOĞLU

> **EKLER** **355**

> **TANZİMAT FERMANI** **357**

> **TANZİMAT FERMANI** **361**

> **ISLÂHÂT FERMÂN-I HÜMÂYÛNU** **365**

> **Sultan II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Devrin Siyasi Şartları** **371**
Bülent ARI

> **MECLİS-İ MEBUSAN AÇILMA TÖRENİ** **373**

> **Dizin** **401**

Adâlet bir muallâ hânedir kim şehnişînânı
Hemîşe gülşen-i ilhâm u tevfîkâta nâzırdır

Kulûb-ı dâdhânân adl ile âbâd olur ancak
Ki tahkîm-i esâs-ı devlet ol merkezde dâirdir.

Bünyân-ı hükûmet ki adâlet temelidir
Beytü'ş-şerefi saltanata hatt-ı celîdir.

Mülkü ma'mûr kılar aynı binâ-yı mersûs
Hükm-i mensûs ile ahkâm-ı nizâm-ı mahsûs

Ahkâm-ı adâletdir eden âlemi ma'mûr
Adl olmasa âdem olamaz kevnde mesrûr

Âkil denir ol zâta ki adl ide hemîşe
Havf-ı Hak ola nefsine endîşe vü pîşe[1]

Beylerbeyi Sarayı Mavi Salon tavanına nakşedilen şiirden 6 beyt

SUNUŞ

Adâlet Kitabı, dünyanın en köklü geçmişine sahip milletlerinden olan Türklerin, adâlet anlayışını, idare geleneklerinde bu anlayışın yerini, tarihî süreçte yaşanan değişim ve dönüşümleri, yüzyıllar içinde teşekkül eden önemli hukuk ve adâlet kurumlarını inceleyen araştırmalardan bir demet sunmak amacıyla hazırlanmıştır. Eserlerin seçiminde, kronolojik bir bütünlük sağlanmaya çalışılmış, hukuk ve adâlet tarihimizin önemli meselelerinin incelendiği çalışmalara özellikle yer verilmiştir. *Adâlet Kitabı*'nda yer alan eserlerin, bir kısmı daha önce yayınlanmış, bir kısmı ise ilk defa burada yayınlanmaktadır.

Kitabın ilk yazısı, Osmanlı tarihçiliğinin müstesna ismi Halil İnalcık'ın ***"Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adâlet"*** başlıklı makalesidir. İnalcık araştırmasında, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'ini, Türk ve İran siyaset nazariyeleri çerçevesinde tahlil eder. Araştırmanın önemli bir bölümü, bu nazariyelerde adâlet kavramının yerini tespite ayrılmıştır. Makale bir bütün olarak, hem İslamiyet'ten önce hem de sonra, Türk devlet geleneği ve bu gelenek içinde hukuk ve adâletin yerini anlamak bakımından, çok kıymetli yorumlar ihtiva etmektedir.

Mehmet Canatar, ***"Yasa, Yasak, Yasaknâme Tabirleri"*** başlıklı araştırmasında, Türk hukuk tarihinde önemli bir yer işgal eden *yasa*, *yasak* ve *yasaknâme* kavramlarını, etimolojik açıdan incelemekte, Türklerde *yasa koyma* geleneğini, bu kavramların *törü* ile olan ilişkisini ve Osmanlılara intikalini, tarihsel bağlamda analiz etmektedir. Özellikle söz konusu kavramlar üzerinde konunun uzmanları tarafından yapıla gelen tartışmaları ele alan Canatar, *yasa* ve *yasak* tabirlerinin tarih sahnesine Cengiz Han ve Moğollarla birlikte ortaya çıktığı ve XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Türkçeye girdiği şeklindeki genel kabulü reddeder. *Yasa* ve *yasak*ın, Moğollardan çok önce Türklerin *Orhun Âbideleri* gibi en eski tarihî kaynaklarında görüldüğünü ve kullanıldığını kuvvetle vurgular.

Modern Türk tarihçiliğinin kurucusu Mehmed Fuad Köprülü'nün ***"Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri: İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?"*** isimli klasiği, yaklaşık

yetmiş yıl önce kaleme alınmış olmakla birlikte, kıymetinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Bu eser, Türk hukuk tarihinin araştırma metoduna dair önemli tespitleri içermektedir. Köprülü'nün makalesi, Türklerde köklü bir hukukî geleneğin (özellikle de kamu hukuku alanında hem İslamiyet'ten önce, hem de İslamiyet'in kabulünden sonra çok diri bir şekilde yaşayan geleneğin) varlığını ispat etmesi bakımından son derece önemlidir.

Kitabın dördüncü makalesi, Halil İnalcık'ın ***"Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları"*** başlıklı çalışmasıdır. İnalcık, incelemesinde, Osmanlı Devleti'nde hukukî yapının temel dinamiklerini ele alırken, devletin neşvünema bulduğu şartlara ve dayandığı geleneğe dikkat çeker. Osmanlı Devleti'ni bir imparatorluğa dönüştüren Fâtih'in, bu geleneğe dayanarak koyduğu kanunları titiz bir şekilde ele alıp, Osmanlı hukukunun özgün niteliğini sarahatle tarif ve tespit eder.

Fahri Unan'ın ***"Osmanlı İdare Felsefesinde Adâlet"*** başlıklı makalesi, klâsik dönem Osmanlı yazarlarından Kınalı-zâde Ali Çelebi'nin (1510-1572) *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserinden hareketle, adâlet kavramının Osmanlı idare felsefesi içindeki yerini anlamayı amaçlamaktadır. Unan, incelemesinde, Kınalı-zâde'yi klâsik dönem İslam siyaset literatürünün içine yerleştirir. Bu literatürün temel unsuru, zulüm ile adâlet arasındaki zıtlıktır. Zulmün olduğu ülkede adâlet, adâletin bulunduğu ülkede ise zulüm kendisine yer bulamaz.

Altıncı makale, *Adâlet Kitabı* vesilesiyle İngilizceden Türkçeye tercüme edilen, Halil İnalcık'ın ***"Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık"*** adlı çalışmasıdır. İnalcık, incelemesinde, İstanbul Müftülüğü'nde muhafaza edilen *Kazasker Ruznamçe Defterlerini* esas alarak, rutin bir kadı tayinindeki safhaları bütün detaylarıyla ortaya koyar. Bu süreçte, nizamlara aykırı yapılan işlemlerin, alt gruplar arasında nasıl huzursuzluklara ve çalkantılara sebep olduğunu vurgular. Ayrıca, ilmiye sınıfı içindeki usulsüzlükler ve iltimaslara temas ederek, yargı sistemindeki çözülmenin tarihî sebeplerini tahlil eder. Osmanlı yargı sisteminin terminolojisini de tek tek ve titiz bir şekilde sunarak, bu sistemin temel niteliklerini anlamayı kolaylaştırır.

Halil İnalcık'ın "***Osmanlı Hukuk Sisteminde Adâletin Üstünlüğü***" isimli makalesi, tarihçinin "*Adâletnâmeler*" başlıklı anıtsal çalışmasının geniş bir özetidir. İnalcık, bu hacimli araştırmasında, öncelikle *adâletnâme*lerin Türk idare geleneğindeki yerini tespit eder ve bu geleneğin tatbikatta *Dârü'l-'adl, Dîvânü'l-mezâlim, Divân-i a'la, teftîş-i memâlik* ve *adâletnâme* ilânı gibi birtakım müesseselere vücut verdiğinin altını çizer. Devamla bu müesseselerin eski İran ve İslam devletlerindeki işleyişinden örnekler verir. Osmanlı İmparatorluğu'nda *Şer'e, örfe, emr-i padişâhîye, kanûn-ı kadime* ve *deftere* aykırı haksız uygulamaların kaynaklarını, kadı ve nâiblerin yolsuzluklarını tespit eder. Bunlar karşısında Osmanlı padişahlarının aldığı tedbirleri geniş bir şekilde inceler.

Ahmet Mumcu, "***Tanzimat Dönemi'nde Türk Hukuku***" adlı çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı ile başlayan büyük değişim sürecini, hukuk tarihi bakımından analize tabi tutmakta, Tanzimat ve Islahat fermanlarını, kamu hukukunu (anayasa ve ceza hukuku) ve yargı teşkilatını incelemekte ve Tanzimat'ın hukuk alanında olumlu ve olumsuz yönlerini sistematik bir şekilde değerlendirmektedir. Mumcu'ya göre, Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen düzenlemeler, bugünkü hukuk düzenin kökenini oluşturmuş ve Cumhuriyet Dönemi'ndeki hukuk reformları da bu temel üzerinde yükselmiştir.

Mehmet Seyitdanlıoğlu, "***Tanzimat Dönemi'nde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye***" adlı araştırmasında, Tanzimat Dönemi'nin en önemli kurumlarından olan *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*'nin yüksek yargı fonksiyonunu ele almaktadır. Seyitdanlıoğlu'na göre, Türk yüksek yargısının kurumsal temeli olan *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*, hem yasama hem de yargı faaliyetleri açısından Tanzimat Dönemi'nde çok önemli roller oynamıştır. Zaman zaman ikiye ayrılıp, yeniden birleştirilmesi, çalışmalarını aksatmışsa da bu organ önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Kuruluşundan itibaren bünyesinde yapılan değişiklikler, Osmanlı yönetiminde güçler ayrımına doğru bir gelişme sağlamıştır.

Osman Kaşıkçı, "***Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle***" başlıklı makalesinde, Türklerin ilk medeni kanunu olan *Mecelle*'yi analitik bir şekilde inceler. Yazar, *Mecelle*'nin hazırlanış sebeplerini ele alır. Bu bağlamda, Tanzimat'taki kanunlaştırma hareketi, bu dönemde iktisadî ve

sosyal alanda meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin doğurduğu farklılıklardan arınmış, bir muamelat kitabının hazırlanma zarureti üzerinde durur. Bu konu hakkında, Osmanlı dünyasında yapılan tartışmalara değinir. Mecelle Cemiyeti'nin teşkilini, *Mecelle*'nin hazırlanışını ve yürürlüğe girişini, eksikliklerini, getirdiği yenilikleri, sistem ve tekniğini, ikmal çalışmalarını ve yürürlükten kaldırılışını, konu ile ilgili kaynak ve literatürü kullanarak ortaya koyar.

Fatmagül Demirel, arşiv vesikalarına dayanan "***Adliye Nezareti'nin Teşkilat Tarihçesi***" adlı araştırmasında, Adliye Nezareti'nin kuruluşunu, nazırlık, müsteşarlık, ceza, hukuk, sicil, mezahip, evrak, muhasebe, istatistik müdürlüklerinin ve nazırlığa bağlı komisyonların yapı ve işleyişini, adliye memurlarının seçim ve tayin usullerini inceler. 1876-1914 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan mahkemeler hakkında bilgiler verir. Demirel'e göre, Adliye Nezareti'nin kuruluşu, diğer nezaretlerin kuruluşu gibi batılılaşma sürecinin bir parçasıdır. Bu alandaki gelişmeler, toplumu doğrudan etkilediği için batılı anlamda modern adlî teşkilata geçiş oldukça yavaş ve sancılı olmuştur. Özellikle altyapı eksikliği ve malî sıkıntılar, bu modernleşmeyi yavaşlatmıştır. Bütün bunlara rağmen, Adliye Nezareti'nin kurulması ve yeni mahkemelerin açılmasıyla, hukuk birliğine giden yolda önemli mesafeler kaydedilmiş ve bugünkü adlî teşkilatımızın temelleri atılmıştır.

"***Cumhuriyet Dönemi Türk Hukuk Resepsiyonu***" isimli makalesinde Ahmet Mumcu, Türk hukuk ve adâlet tarihinin en önemli aşamalarından birini oluşturan ve Büyük Atatürk'ün önderliğinde geçekleşen, Cumhuriyet Dönemi'ndeki hukuk resepsiyonunu ele almaktadır. Mumcu'ya göre, 1920'de başlayan ve 1938'de esas itibarıyla tamamlanan Türk hukuk resepsiyonunun, dünya tarihinde bir örneği daha yoktur. Bazı aksak yanlarına rağmen Türk resepsiyonu, bütünüyle olumludur ve büyük bir cesaret ve kararlılıkla başlayan tam bir devrim hareketidir. Bu devrim, yalnızca Türk milletinin çağdaşlaşma yolunda büyük bir adım atmasına imkân vermekle kalmamış, onu birçok açıdan devrin Batılı toplumlarının ilerisine taşımıştır.

Hasan Tahsin Fendoğlu'nun "***Avrupa Birliği Müktesebatı'na Uyum Reformları***" başlıklı makalesi, kitabın son çalışmasıdır. Fendoğlu makalesinde, Avrupa Birliği Müktesebatı'na uyum sürecinde,

1982'den günümüze kadar anayasa ve yasalarımızdaki değişiklikleri ve yapılan reformları ele almaktadır. Fendoğlu'nun değerlendirmesiyle bu reformlar, sadece kişilerin özgürlüklerinin genişlemesine değil, toplumsal uzlaşmanın daha sağlam temeller üzerinde yükselmesine yardım edecektir. Türk hukuk ve adâlet tarihinin son halkasını oluşturan bu gelişme, Cumhuriyetimizin kurucusu Büyük Atatürk'ün Türk milletine gösterdiği çağdaş medeniyete ulaşma ülküsünün gerçekleşmesi açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil eder.

Editörler

Bülent ARI / Selim ASLANTAŞ

KUTADGU BİLİG'DE TÜRK İDARE GELENEĞİ ve ADÂLET*

Halil İNALCIK**

İslâm kültür çevresi ötesinde öz Türk kültürünün yazılı zengin kaynaklarını Uygur devri eserleri teşkil eder. Malûmdur ki, Karahanlılar, İslâm kültür çevresine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirdiler. Reşid Rahmeti Arat, Uygur ve Karahanlı kültür kaynaklarını bize açan, böylece Türk kültürünün öz temelleri üzerinde canlanmasını ve gelişmesini hazırlayan bir Türk âlimi idi. O, Türk kültürünün en büyük âbidelerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'in metnini ve bugünkü Türkçeye tercümesini, daha önce W. Wámbery ve W. Radloff'un görmediği metinleri de kullanarak Batı'nın filolojik metodlarına göre mükemmel bir şekilde yayınlamakla, şüphesiz Türk kültür tarihi incelemelerinin temel taşlarından birini koymuştur. Kendisi önsözünde *(Kutadgu Bilig,* II, Tercüme, s. VIII) der ki, "Yusuf Hâs Hâcib'in bu eserinde, Türk dil ve edebiyatından başka Türk içtimaiyatı, Türk tarihi ve umumiyetle Türk kültür tarihi ile uğraşanlar da kendi sahalarını aydınlatacak bir çok parıltılar bulacaklardır" Reşid Rahmeti Arat komşu kültürlerin eserdeki yankılarını, tahlil kısmında ileride ele almayı vaat etmiş ise de (Metin I, XXI), çok yazık ki, ecel buna müsaade etmemiştir.

Büyük bir Türk âlimi ve saygı değer bir ağabey olarak tanıdığımız Reşid Rahmeti'nin unutulmaz hâtırasına adadığımız bu iddiasız yazımızda,

---

* Makalenin ilk yayını için bkz. "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, *Reşit Rahmeti Arat İçin,* Ankara: T.K.A.E., 1966, s.259-275.)

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi

onun yayınladığı *Kutadgu Bilig* metnine dayanarak esere hâkim Hint-İran ahlâk ve siyaset görüşleriyle öz Türk geleneklerini ayırt etmeğe çalışacağız.

W. Barthold'a göre *Kutadgu Bilig,* "Padişahlara, memurlara vesair halka ahlâk öğretmek için" yazılan, Şarkta, bu arada İran'da, çok yaygın eserler grubu arasına sokulabilir. Eser "baştan sonuna kadar İslâm ruhuyla" yazılmıştır ve Uygurlardan geçmiş olması ihtimali azdır.[1] R. R. Arat'a göre, *Kutadgu Bilig* "İnsana her iki dünyada tam mânası ile kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile kaleme alınmış bir eserdir". Yusuf Hâs Hâcib, her şeyden evvel bir şâir-mütefekkirdir. "İnsan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tâyin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur". O, Orta Asya'da iç mücadele neticesinde sarsılmış olan "ahlâk prensiplerini yeniden tanzim etme" kaygısıyla bu eseri yazmış olmalıdır.[2] Bununla beraber Arat, eserin ayrı ayrı parçalarından bir netice çıkarmağa çalışmanın insanı yanlış yollara götürebileceğine haklı olarak işaret etmektedir.[3] Arat, eserde İran tesiriyle arûz vezninin kullanılmış olduğunu, Arapça ve Farsça birçok terimler bulunduğunu ve Arapça *(Tazi tili)* eserler ile Fars uleması *(Tejik bilgesi)*nın anıldığını işaret etmektedir. Yusuf, her halde Arapça ve Farsça bilmektedir.

Kutadgu Bilig rahmetli Sadri Maksudi Arsal'a göre, *Telemaque* gibi terbiyevî bir gaye güden bir eserdir. Gayesi, XI. asır aydın Türklerinin ahlâk ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek nesillere ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşılamaktır. Eserde "içtimaî hayat, ahlâk, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamıyla İslâm'dan önceki Türklerin telâkkileridir".[4] "Edebî fikri malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır" "Müellifin kullandığı darb-ı meseller Türk atalar sözleridir".

W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* İstanbul: Evkaf Matbaası, 1927, s. 121-123.

Reşit Rahmeti Arat (yay.), *Kutadgu Bilig, Metin,* Cilt I, Ankara: T.D.K. Yayınları, 1947, s. XXV.

Arat, *ibid.*, s. XXIII.

Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1947, s. 90.

"Bu ahlâkî ve hukukî telâkkileri ve bu devlet teşkilâtını XI. asırda Müslüman Uygur Hanlıklarında hâkim olan telâkki ve teşkilâtın biraz idealize edilmiş bir hülâsası olarak kabul edebiliriz".[5] S. M. Arsal, eserdeki fikirlerin "Türklerin tarihî hayatları zarfında toplamış oldukları fikir ve ahlâk hazinesinden alınmış" olduğu noktası üzerinde durmakla beraber bazı yabancı tesirleri de kabul etmektedir; ona göre Yusuf'un fikrî yetişme çağı 1030-40 yılları arasında olmalıdır. Otto Alberts'in ileri sürdüğü gibi[6], İbn Sina tesiri söz konusu olamaz. Daha ziyade Farâbi ile Çin filozofu Konfuçius'un tesirleri görülür. Hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, ilmin ve aklın devlet idaresinde rolü, adâletin ehemmiyeti hakkında Farâbi ile Yusuf'un fikirleri arasında "çok büyük bir müşâbehet" vardır.[7]

Konfuçius'un eserlerinden bazılarının Uygurcaya tercüme olunduğunu gösteren deliller mevcuttur ve onun ahlâk, hukuk ve devlet idaresi hakkındaki görüşleriyle Yusuf'un fikirleri arasında "inkâr olunamaz benzerlikler vardır".[8]

Burada sadece metod bakımından şunu hatırlatalım ki, bu gibi fikirler çok yaygındır. Belli bir kimsenin tesirini gösterebilmek için özel noktaların tespiti gerekir.

Kutadgu Bilig'in ne çeşit bir eser olduğu, ona sonradan nesir ve nazım olarak eklenen önsözlerde doğru bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre, bu nevi eserlere başka memleketlerde *Edebü'l-mülûk*, *Âyinü'l-memleke* veya *Pendnâme-i mülûk,* Turanlılar arasında ise *Kutadgu Bilig* denmektedir. Yine bu önsöze göre, kitapta, memleket ve şehirlerin idaresi, idarecilerin bilmesi gerekli şeyler, hâkimiyetin icap ve şartları, devletin çöküşü ve ayakta kalması sebepleri bildirilmiştir.

Kutadgu Bilig'de Hint-İran Geleneği

Yusuf şüphesiz *Şehnâme*'yi görmüştür. O, Türklerin efsanevî kahramanı Tonga Alp-er'e İranlıların Afrâsiyâb dediklerini kaydeder (beyit 280). Dahhâk ile Ferîdûn'un akıbetine dair sözleri (b. 241) kendi çevresinde

---

Arsal, *ibid.*, s. 118.

Archiv für Geschichte der Philosophie, VIII, (1901), s. 330.

Arsal, *ibid.*, s. 119.

8 Arsal, *ibid.*, s. 120.

Şehnâme'nin iyi bilindiğine delil olarak alınabilir. Nihayet *Kutadgu Bilig, Şehnâme* vezninde (faûlun faûlun faûlun faûl) yazılmıştır. Fakat hemen söylemeliyiz ki, Yusuf'un eserindeki görüşler, idare sanatı hakkında XI. asırda İran-İslâm dünyasında yayılmış ve kökleşmiş bir takım telâkkilere ircâ olunabilir ki, bunlar da çok daha eski Hint-İran kaynaklarına götürülebilir.

Sâsânî devletinin son zamanlarında, hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek gayesini güden nasihat kitapları *Andarznâme* veya *Pandnâme* adı altında çok yayılmış bulunuyordu. Bunlardan en meşhuru I. Husrev Anûşirevân zamanına ait Tansar'ın mektubu, o devirde hayalî bir durumu ele alarak ahlâkî ve siyasî nasihatler vermektedir.[9] Başka bir tanesi, *Buzurcmihr Risalesi*'dir ki, Ortaçağ İslâm tarihinde çok meşhur olduğu gibi, Osmanlı Türkçesine de çevrilmiştir.

İslâm devrinde bu Eski-İran eserlerinin tesiri altında, hükümdar ve yüksek sınıflar için ahlâk, siyaset, devlet idaresi, teşrifat, *etiquette,* pratik yaşama kaidelerinden bahseden ve *âdâb* adı altında toplanan bir sürü risaleler meydana çıktı. İslâmda bu tarzın ilk büyük mümessili olan İbn Mukaffa', Zerdüştlükten Müslüman olmuş bir İranlı olup eserlerinin büyük kısmını Pehlevî dilinden tercüme edilmiş bu gibi risaleler teşkil etmektedir. O, aynı zamanda *Kalîlagh ve Demnagh (Kelîle ve Dimne)* adlı eseri de Pehlevîden Arapçaya çevirdi. Bu kitabın aslı, Sanskrit dilinde hükümdarlara mahsus bir nasihatnâme olan *Pañçatantra*'dır.[10] Eser,

---

9 A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides,* Copenhag, 1936, 58-61.

Pañçatantra hakkında bkz. Kemal Çağdaş, *Pançatantra Masalları,* Ankara, 1962. Eserin yazılış tarihi tespit edilememiştir. Teklif edilen tarihler M. Ö. 200 ile M. S. 500 arasında değişmektedir (*Ibid.*, s. 9-10). Devlet idaresi ve ahlâk üzerinde hakimane düsturlar, eski Hind'de en çok Kautilîya adına bağlanır. *Pañçatantra* yazarı da onu anar (Kautilîya hakkında N. Ch. Bandyopadhyaya, *Kautilîya or an exposition of his Social Ideal and Political Theory,* Calcutta, 1927). Materyalist bir ahlâka dayanan bu esere göre insanın kılavuzu akıldır ve insan kendi saadetini bulmak için başkalarının saadetine saygı göstermelidir. Hareket hattımız geçmişteki örneklere dayanmalıdır. Aşağı kitleler ekonomik bakımdan devletin temelidir. Devletin unsurları yedidir: Hükümdar, kendisine yol gösteren vüzera, tebaası, kaleler, müdafaa ve taarruz kuvvetleri, hazine ve müttefikler. Hükümdar tebaaya çocukları gibi muamele etmelidir. O, her türlü otoriteyi temsil eder. Bu otorite, bu dünyayı idare eden kanun'dan çıkar. Hükümdar

hayvan masalları içinde idare ve siyasete ait kaideler ve ahlâk dersleri verme gayesini gütmektedir. Fikirler, ekseriya masallar içinde kısa veciz hikmetler ve düstûrlar şeklinde ifade edilmiştir. Eserin Anûşîrevân'ın veziri hakîm Burzôe'ye atfolunan Pehlevî tercümesi kayıptır. Eser, daha sonra Gazneli Sultan Behrâmşâh (1118-1152) adına Munşî *Ebu'l-ma'âlî Nasrullah* tarafından ilâvelerle Arapçadan Farsçaya çevrildi.[11] Bu eser Sâsânî İranı'nda büyük rağbet gördü. Bütün bu pratik ahlâk ve siyaset kitaplarının gayesi, hayalî hikâyeler ve hakiki hayattan alınan misaller ve hakimâne vecizelerle insanlara mutlu bir yaşamanın yollarını göstermek ve bilhassa hükümdarlara başarılı bir idarenin sırlarını ve pratik kaidelerini öğretmektir. Bunlar İslâm'dan önceki İran cemiyetinde yüksek sınıfların yaşama telâkkisi, dinî-ahlâkî ve siyasî fikirlerini ifade etmektedir. *Kelîle ve Dimne* önsözünde[12], İbn Mukaffa' bu eserin Padişahlara idare sanatında gerekli bir kılavuz olduğunu ve Anûşîrevân'ın memleket işlerini ona göre düzenlediğini iddia eder.

Eski Hint-İran Nasihatnâme ve Siyâsetnâmelerinde devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden, otoritesinden başka bir şey değildir. Siyaset ise, hükümdarın bu otoritesini koruma ve kuvvetlendirme ve bunun vasıtalarını, yâni askeri ve parayı halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmadan sağlama yoludur. Halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu otoriteyi tehlikeye düşüren, fakirliğe yol açan bir durumdur. Hükümdar bundan olabildiği kadar kaçınmalıdır. Bu da, ancak âdil olmakla mümkündür. Bu eserlerde *adâlet* esas itibariyle, halkın üzerinden zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebaanın can ve malını

---

kanunu yerine getirmekle mükelleftir. Kanuna dayanarak kötüleri cezalandırır. Adâlet hükümdarın birinci vazifesidir. Adâleti yerine getirirken kendi sevgi ve nefretine tâbi olmamalıdır. Tarafsızlık adâletin ilk mihengidir. Adâletle idarede ikinci unsur akla tâbi olmaktır. Adâleti yerine getirmekte en ehemmiyetli yol Hükümdarın bizzat davayı dinleyip hüküm vermesidir. Hükümdarın vazifeleri, zulüm ve taarruzu önleyerek tebaanın hayatını ve malını korumak, adâleti tarafsızlıkla yerine getirmek, ziraat ve sanayiin gelişmesine önayak olmak ve halkı zenginleştirmektir. Umamî olarak eski Hind'de devlet nazariyesi için B. Prasad, *Theory of government in Ancient India (Post-Vedic)*, Allahabad, 1927. Mükemmel ilmî bir neşrini Moctebâ Mînovî yapmıştır: *Tarcuma-i Kalila wa Dimna*, Tahran, 1343.

[12] Mînovî, *ibid.*, s. 29.

emniyette bulundurmak şeklinde anlaşılır. Hülâsa, hâkimiyet adâlete sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak meydana çıkar. Başka deyimle, iyi bir siyaset hükümdarın şahsî ahlâkî meziyetlerine gelir dayanır. Hükümdar insaflı, yumuşak ve af edici karakterde ise, âdil bir hükümet kurmak mümkündür. Onun içindir ki, siyaset ahlâkdan ayrılmaz, siyâsetnâmeler aynı zamanda bir ahlâk kitabı, bir ahlâkî öğütler dergisi mahiyetindedir.

Taberî'nin Sâsânî kaynaklarından naklettiği şu rivâyet, eski İran devlet anlayışını iyi aksettirir: Kisrâ Pervîz, hazinesinde büyük meblağlar toplamıştı. Hazineye mal toplamak için şiddet gösterilmesine müsaade ediyordu. Bunun sonucunda (yani para hazinede toplanıp tedavülden kalktığı için) fiyatlar çığırından çıktı ve geçim zorlaştı. Halk Kisrâ ve devleti aleyhine döndü. Kendisi tahttan indirilip suçlandırılırken diğer zulümleri arasında bilhassa vergi toplarken şiddet kullandığı, halkın elindeki malları toplayarak geçimlerini güçleştirdiği ileri sürüldü. Buna karşı Kisrâ şu cevabı vermiştir: "Tanrı'dan sonra hükümdarları ayakta tutan ve kuvvetlendiren şey para ve askerdir. Ordu ve silâh ancak büyük paralar sayesinde elde edilir. Lâzım olan mal ancak ciddî çalışmak ve vergi tahsili esnasında kuvvet sarf etmekle toplanabilir. Hazinede para toplama işine ilk defa biz başlamış değiliz. Bu mal ve hazineler hükümdarlığın ve memleketin temelidir. Düşmana karşı senin kuvvetindir".[13]

Burada bir taraftan hâkimiyeti tutmak için askere ve bunun için de paraya ve hazîneye ihtiyaç olduğu düşüncesi, diğer taraftan hazine yığmanın halka zulüm yapılmasına yol açtığı ve büyük miktarda altın ve gümüşü hükümdarın hazinesinde tutmanın halkın geçimini güçleştirdiği düşüncesi, iki zıd siyaset olarak karşı karşıya konmuştur. Bu çatışma, daha derin bir görüşü aksettiren şu düşünce ile giderilmiştir: Canı ve malı huzur içinde olmayan raiyyet mal üretip zenginleşemez ve fakir olan raiyyetin vergi verme kabiliyeti de azalır. O halde hazineyi doldurmak için hükümdarın reayayı yumuşak ve âdil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerekir.

Kelile ve Dimne'ye göre[14] "raiyyetin emniyeti Padişaha ve memleket işinin düzende olması takvâya, akıl ve sebata ve adle bağlıdır". Hükümdar

---

[13] Tâberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* (*Tarih-i al-umam va'l-mülûk),* (ter. A. Temir-Z. K. Ugan), III, Ankara, 1965, s. 1238-49.

[14] Mînovî, *ibid.*, s. 319.

adâlet, acıma ve şefkat ile ve kötülere karşı otoritesini gösterme ve cezalandırma suretiyle mutluluğa ve dünyayı hükmü altına almağa muvaffak olur.[15] Eski Hint-İran geleneğini aksettiren muahhar bir eserde, *Kâbusnâme*'de[16] (yazılışı 1082) aynı görüşü şu şekilde formüllendirilmiş buluruz: "Şunu bil ki, hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altın da bayındırlıkla ele geçer, bayındırlık ise adl ve insâfla yayılabilir. Onun için adl ü insâftan gâfil olma". *Adâlet dairesi* denilen bu formül *Kutadgu Bilig*'de daha açık ifade olunmuştur (b. 2057-59): "Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyâç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir. *Halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır;*[17] Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeğe yüz tutar"

Yusuf Hâs Hâcib'in eserinde bu siyaset görüşü hâkimdir. Çeşitli yerlerde bu fikre döner ve başka başka şekillerde açıklamağa çalışır. Meselâ "Halk zenginleşti ve memleket nizama girdi; halk hükümdara dualar etti. Halk kurtuldu ve zahmet denilen şey ortadan kalktı. Kuzu ile kurt birlikte yaşamağa başladı... Bir müddet böyle huzur ve âsâyiş içinde geçti, halkın ve memleketin her işi yoluna girdi. Memlekette yeni şehir ve kasabalar çoğaldı. Hükümdarın hazinesi altın ve gümüş ile doldu. Hükümdar rahat etti ve huzura kavuştu; şöhreti ve nüfuzu dünyaya yayıldı "(b. 1039-1044). "Ey hâkim! Memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer", zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur. Zâlim, zulmü ile birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür" (b. 2033-2035). Başka bir yerde (b. 5152) hükümdarın "hazinesi, maiyeti ve askeri vardı, bunlara dayanarak her istediğini buldu"

Kutadgu Bilig'de bu anlayışı aksettiren daha birçok misâller bulmak mümkündür (bkz. b. 894-895, b. 5540, b. 5459-5463, b. 1924-1928). Yusuf

---

[15] Mînovî, *ibid.*, s. 27.
The Nasihatnāma known as Qābūs-nāma of Kāi Kā'ûs b. Iskandar, (ed. R. Levy) London, 1951, s. 125. Tipik bir *pendnâme* olan bu kitabın II. Murad için Mercimek Ahmed tarafından yapılan tercümesi (yay. O. Ş. Gökyay), İstanbul, 1944, s. 337.
Mısranın aslı şöyledir: *Budun baylıkınga törü tüz kodun.*

bu anlayış içerisinde devlet idaresinde adâlete başrolü tanıdığı için eserde Hükümdar Küntoğdı adl'i temsil etmektedir (b. 68). "Beyliğin temeli adâlet yoludur" (*bu beglik köki ol könilik yolı)* (b. 821). Diğer prensipler sırasıyla şunlardır. "Devlet" "hired" (akıl) ve "kanaat". Devlet, vezir Ay-toldı'dır. Akıl ise onun oğlu Ögdülmiş'dir. "Kanaat" vezirin akrabasından Odgurmış tarafından temsil edilir (kayda değer ki, metinde, *devlet, raiyyet* kelimeleri Farsçada kullanılan şekilleriyle Arapça kelimelerdir). Adâleti temsil eden hükümdarın vazifeleri şunlardır (b. 5540-5550, b. 5574-5584):

1. Para ayarını temiz tutmalı,
2. Halkı âdil kanunlarla idare etmeli ve kuvvetlinin zayıfa tahakküm etmesine meydan vermemeli,
3. Haydutları ortadan kaldırmalı,
4. Yolları açık ve emin tutmalı,
5. Herkese mertebesine göre muamele etmeli.

Yine Sâsânî geleneğini aksettiren ve Ardaşîr b. Bâbek çağına atfolunan bir risalede de hükümdarın görevleri: *'Âdl* göstererek raiyyetin durumunun iyiye götürülmesi, yolların emniyeti, raiyyetin evinin barkının korunması ve zalimlerin elinin ondan uzaklaştırması[18] şeklinde sıralanır.[19] Büyük kısmı itibariyle Eski İran devlet geleneklerini aksettiren Nizâm'ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde (ilk üç fasıl) hükümdarın vazifeleri, âsileri cezalandırıp itaat altına sokmak, her hizmet sahibini kendi kifâyetine göre yerine ve mertebesine getirmek, adâlet ile reâyânın huzurunu sağlamak, kanallar, köprüler yaparak, yeni köyler ve şehirler kurarak memleketi kalkındırmaktır. Hükümdarın başta gelen vazifesi haftanın belli günlerinde bizzat reâyânın şikâyetlerini dinleyip doğrudan doğruya adâleti yerine getirmektir. Herkese mertebesine göre muâmele etmek, "herkesi kendi menziletine koymak" sınıflar düzenini muhafaza etmekle ilgili olup bu çeşit nasihatnâmelerde daima zikrolunur.

---

[18] Arapça, yazılan *Nasîhatu's-selâtin* mahiyetindeki kitaplarda yahut *Sîyâsetu'ş-Şer'iyye*'lerde bu formül umumîyetle şöyle ifade olunur:" كف الظالم عن المظلوم veya كف ايدى الظالمين veya كف ايدى هم عن veya كف الظالم عن المظلوم.

Rasâ'ilu'l-Bulagâ, (yay. M. Kurd Ali), 3. Baskı, Kahire, 1964, s. 383.

Müslüman fakîhlerin *Siyâsetu'ş-Şer'iyye*'lerinde halife veya sultanın vazifeleri, aynı kaynaktan gelen fikirler çerçevesinde aşağı yukarı aynı şekilde tasvir olunur. Ancak Şeriat'ın korunması ve Şeriat hükümlerinin yerine getirilmesi tabiatıyla bunların başına ilâve olunur.[20] Devletin esas idarî fonksiyonları da *asker, hazine* ve *adâlet* temellerine dayanan devlet anlayışına paraleldir. Yani hükümdara başlıca üç nevi memur lâzımdır. 1. Kılıç kullanan yiğit kimseler (asker), 2. İstişare ile memleket işlerini düzene koyan hakîm ve bilgili devlet adamı (vezir), 3. Devlet gelirlerini ve giderlerini tutan ve hazineyi dolduran zeki ve mahir kâtipler (bürokrasi).[21]

Hükümdarın mutlak hâkimiyetine dayanan bu devlet sisteminde, otorite sahibinin halka, kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü ve suiistimallerini önleme mânasında anlaşılan *'adl,* hükümdarın en mühim görevi sayılır. Sâsânîlerde ve daha sonra İslâm devletlerinde büyük divan tertibi ve hükümdarın bizzat tebaanın şikâyetlerini dinleyerek hüküm vermesi bu aslî görevin yerine getirilmesi içindir. *Mezâlim Dîvânı, Dâru'l-'adl* veya *Divân-i 'Âli* adıyla anılan bu divana herkes gelip şikâyet sunabilirdi.

Sâsânîlerde her ayın ilk haftasında raiyyetten herhangi bir kimse divana gelmek ve doğrudan doğruya hükümdara şikâyetini okumak hakkına malikti.[22]

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de[23] bu âdetin gerçek gayesini açıklar. Padişahlar haftada iki gün mutlaka doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini *(mezâlim)* dinlerler ve hakkı yerine getirirler. Böylece memleketin her yerinde zâlimler şikâyet korkusuyla kötülük yapmaktan çekinirler. Şikâyetler, umumiyetle Pâdişah adına otorite icra edenlerin suiistimallerine karşıdır. Hatta doğrudan doğruya Padişahın bir emri, bir kanun veya

---

[20] Halifenin vazifeleri: Şeriat'ın tatbiki ile beraber adâleti yerine getirme, umumî barışı ve asayişi koruma, bu gayelerle ceza müeyyidelerini kullanma, İslâm ülkesini müdafaa, Şeriatça tayin edilmiş gelirleri toplama, maaşları tesviye, devlet hizmetlerine ehil kimseleri tayin etme ve onların işlerini devamlı şekilde kontrol etme.

Kutadgu Bilig, beyit 5910-5914. XI-XIII. asırlarda İran'da idare teşkilâtı için şimdi şu esere bakılmalıdır: H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselguqen und Horezmšahs* (1038-1231), Wiesbaden, 1964.

[22] Christensen, *ibid.*, s. 298.

[23] *Siyar al-mulûk (Siyâset-nâme),* (yay. H. Darke), Tahran, 1962, s. 19.

nizam aleyhinde de şikâyette bulunulabilir. Hükümdarın hükmü süratle verilmeli ve nihâî olmalıdır. Şikâyet dinleme, hükümdarın her şeyin üstünde olan mutlak otoritesini göstermeye vesile olur. Bu suretle yüksek divan, hükümdarın adâlet ve hâkimiyetinin en yüksek derecede tecelli ettiği bir yerdir ve Doğu devletinin mahiyetini en belirli şekilde ortaya koyan bir müessesedir. Bütün İslâm devletlerinde, Sâsânîlerde olduğu gibi, bu müesseseye birinci derecede ehemmiyet verilmiştir.[24]

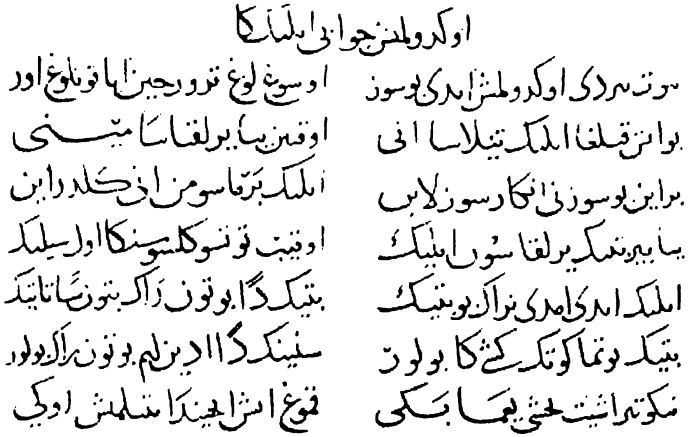
Kutadgu Bilig'de adâlet, ananevi İran-İslâm devletlerinde olduğu şekliyle ve aynı ehemmiyetle belirtilir (bilhassa Kün-Toġdı'nın adâletin ne olduğu hakkında XVIII. fasıl, beyit 792-822). Beg der ki: Taht üç ayak üzerindedir, hiç bir tarafa eğilmez. "Hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır". "Ben işleri doğruluk (könilik)[25] ile hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam... ben işleri bıçak gibi keser atarım, hak arayan kimsenin işini uzatmam". Zulme uğrayarak kapıma gelen ve adâleti bulan kimse benden tatlı tatlı ayrılır. Benim sertliğim zalimler içindir. Kanun karşısında herkes eşittir, (b. 812: *törü bulsa mindin ḳapugḳa kelip;* burada *kapı* Osmanlılarda kullanıldığı gibi hükümdarın hükümet işlerine başkanlık ettiği yer, yani divandır).

Hükümdarın sahip olması gereken vasıflar bütün nasihatnâmelerde en önemli bir konuyu teşkil eder. Zira yukarıda açıkladığımız gibi siyaset ahlâka dayanır. Her şeyden evvel hükümdar idarede, akla ve bilgiye dayanmalıdır: *bilig birle begler buḍun başladı: uḳuş birle il kün işin işledi* (b. 1952).

---

[24] Müessese hakkında bkz. E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam,* 2. Baskı, Leiden, 1960, s. 83-86, 433 vd.

R. R. Arat, *Könilik* kelimesini *doğruluk* diye çevirir. İkinci manâsı *adâlettir* ve yerine göre *adâlet* şeklinde çevrilmesi doğru olur. Beyit 821: *Beyliğin temeli doğruluk üzerinde kurulmuştur* yerine Beyliğin temeli adâlet (könilik) üzerine kurulmuştur diye çevirmelidir. Eski ve Orta Çağ devletinin bu temel prensibi Batıda *Ivstitia Regnorum Fundamentum* şeklinde ifade edilmiştir.

Kutadgu Bilig'den bir bölüm

Akıl ve bilginin lüzumu Kutadgu Bilig'de uzun parçalar halinde sık sık tekrarlanır (meselâ 1948-1973). Akıl ve bilgi ile hareket eden iki dünyada da kutlu olur (b. 1973).

Hint-İran geleneğinde de akıl ve bilgi üzerinde ehemmiyetle durulur. *Kelile ve Dimne*'ye göre[26] akıl saadetin temel direğidir ve gayeye erişme için bir anahtardır. *Kabûsnâme* (tercüme, s. 349) bu fikri şöyle ifade eder: "Her işin evvelinde aklınla, bilünle danış, andan ol işi it. Zira Padişahın vezir ve vüzerası akıl ve bilüdür".

Kutadgu Bilig'in bu bahiste İran geleneğini takip ettiğini şu beyitler de gösterebilir: "İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür. Her ikisi ile insan itibar görür. Buna inanmazsan Nûşîn-Revân (Anûşîrevân)'a bak" (b. 289-290).

Katadgu Bilig'de idare edenin başta gelen vasıflarından biri *hilm*-dir, tebaasına karşı yumuşak ve bağışlayıcı olmasıdır. "Kim halka hâkim olursa onun tabiatı yumuşak, tavr ve hareketi asilâne (tüzün) olmalıdır.... Onun dili ve sözü tatlı olmalı, kendisi tevazu göstermelidir". Hükümdar adâlet, kanun ve cezalandırmayı temsil ettiği için hislerine tâbi değildir. Fakat idare başında olan vezir mutlaka yumuşak ve tatlı sözlü olmalıdır (b. 546-552). *Kelile ve Dimne*'ye göre[27] hükümdara gerekli hasletler, yani *hilm* (yumuşaklık), *sahâvet* (eli açık olma) ve *şecâat* arasında en

---

[26] Mînovî, *ibid.*, s. 408: عقل عمده سعادت و مفتاح همت است

[27] Mînovî, *ibid.*, s. 347-50.

mühimini *hilm*'dir. *Hilm* padişahın şahsını "mehîb ve mükerrem" kılar, asker ve raiyyet kendisinden hoşnut olurlar, kendisine şükrederler, "mülk ve devlet" sarsılmaz. Buna karşı bir tek kötü hareket ile cihan harab olur, halka kırgınlık ve nefret gelir. *Hilm* akıl ve tecrübe sahiplerine danışmakla meydana gelir. *Hilm* ile askeri ve raiyyeti kendisine bağlamış olan hükümdarın memleketini düşman istilâ edemez.

Hükümdarın raiyyete karşı vazifelerinden biri de herkese kendi derecesine göre "mürüvvet" göstermektedir.[28]

Umumi olarak *Kutadgu Bilig* ile Hint-İran geleneğinde padişahın sahip olması lâzım gelen diğer "hasletler" listesi birbirine çok uygundur.

Kutadgu Bilig diyor ki: "Bey tok gözlü, hayâ sahibi ve yumuşak tabiatlı olmalı (b. 2000) "beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı" (b. 2010) "beye cömertlik ve alçak gönüllülük lâzımdır" (b. 2049).

Kabûsnâme (s. 357-364) beyliğin hasletlerini şöyle sıralar: 'adl, kerem, heybet gösterme, nâ meşru işlerden sakınma, aceleciliği terk etme, her işin kolayını gözetme, gerçek söyleme, sözüne sadık olma.

Nizâmü'l-Mülk'de hükümdar için gerekli vasıflar (hasletler) şöyle sıralanır: "hayâ ve hüsnü'l hulk ve hilm ve'af ve tevazu' ve sahâvet ve sıdk ve sabr ve şükr ve rahmet ve 'ilm ve 'akl ve'adl".

Yine ona göze beylere yakışmayan huylar şunlardır: "hıkd u hased ve kibr u gazab ve şehvet ve hırs ve emel ve lucac ve durug ve bahl ve hûy-i bad ve zulm ve hodgâmî ve şitâb-zedegî ve nâ-sepâsî ve sebük-sârî".

Kutadgu Bilig de aynı huyları kötüler (b. 2010-2078). İhmalkârlık, zulm, yalancılık, korkaklık, hasislik, inadcılık, kibirli ve mağrur olmak, acelecilik, hiddet hükümdarda olmaması gereken şeylerdir.

Netice itibariyle, *Kutadgu Bilig*'de devlet anlayışının ve siyaset ve ahlâk kaidelerinin geniş ölçüde Hint-İran kaynaklarına dayandığına şüphe yoktur. Bu telâkkiler bütün Müslüman milletlerin ortak kültür

---

[28] *Ibid.*, s. 8. Fatih devrinde Vezirâzam Mahmud Paşa'nın on iki yıl yanında *sırkâtibi* olan müverrih Tursun Bey, devlet ve siyaset hakkında tarihinin başına koyduğu mukaddimede klâsik Hind-İran devlet geleneğini tekrarlar. Ona göre hükümdarın haiz olması gereken dört fazilet *'adl, hilm, sehâ'* ve *hikmet*tir. *Hilm*in ehemmiyetinden bahsederken "mürüvvet Şeriatı yener" diye bir atasözü de nakleder (*Târihu Abul-feth*, s. 20).

mirası haline gelmişti. Yusuf Hâs Hâcib'in X-XI. asırda Doğu İran'da ve Maverâünnehir'de kuvvetle canlanmış olan eski İran geleneklerini ve buna dair eserleri tanımış olması tabiidir. Merkezleri Balasagun ve Kaşgar bölgesinde X. asır ortalarında İslâmiyeti kabul etmiş olan Karahanlılar, bu asrın sonlarında kuvvetli İran ananelerini yaşatan Müslüman Sâmânîlerden Maverâünnehr bölgesini zapt ettiler (kendilerini eski İran Sâsâni sülâlesine bağlayan Sâmânilerin[29] himayesinde Rûdegî, *Kelile ve Dimne*'yi nazmen Farsçaya çevirmişti).

Karahanlılar, İslâm kültür dairesine girmiş olmakla beraber menşede doğularındaki yüksek Uygur kültürüne de bağlı idiler.

Kutadgu Bilig'de adetleri sayılı İslâmi-İranî terimler hariç, bu mücerred konuyu işlemek için kullanılan dil tamamıyla Türkçe'dir. R. R. Arat'ın belirttiği gibi, bu Türkçe şüphesiz Uygur sahasında işlenmiş Türkçe idi. Yusuf'un, Uygurların Burkancılık (Budizm) kültür ve felsefesine yabancı olmadığını gösteren izler vardır.[30] Onun Sanskritçe'den Türkçeye çevrilmiş eserleri, bu arada siyaset kitaplarını görmüş olması ihtimalden uzak değildir. Hint siyaset görüşleri İran yoluyla olduğu gibi Uygur yoluyla da alınmış olabilir.

Kutadgu Bilig'de Türk Devlet Geleneği, Törü ve Adâlet

Yusuf bir taraftan Anûşîrevân'ı örnek gösterirken öbür taraftan da bir takım Türk ulularının adlarını anarak onların fikirlerini nakletmektedir.[31] Ayrıca birçok Türk atasözleriyle fikirlerini destekler. Türk devlet geleneğini her şeyin üstünde tuttuğunu şu sözleri ortaya koyar (b.276):

körü barsa emdi bu Türk begleri

ajun beglerinde bular yigleri.

İran devlet geleneğinde her şeyin üstünde hükümdarın mutlak otoritesi vardır. Hatta bu otorite kanun üzerindedir. Bu sınırsız otoriteyi yalnız adâlet düşüncesi sınırlar. *Pendnâme*lerin, çoğunda adâletin de, yine hükümdarın

---

[29] Barthold, *ibid.*, s. 75. Karahanlılar için şimdi O. Pritsak, *İslam Ansiklopedisi*, VI, 251-73; Onun bu konuda basılmamış dissertationunu maalesef göremedik.

Arat, *ibid.*, Giriş, s. XXII; S. M. Arsal, *Ibid.*, s. 94.

[31] Arat, *ibid.*, s. XXVII.

menfaatini göz önünde tutan pragmatik bir gayeye tâbi olduğunu gösterdik (adâlet olmazsa huzursuzluk ve kargaşalık doğar, halk fakirleşir, hükümdarın gelir kaynakları kurur).[32] Adâletin yerine getirilmesi, tamamıyla hükümdarın bir bağışlama hakkıdır. Onun mutlak otoritesini sınırlayan objektif kaideler şeklinde maddeleşmemiştir. Adâlet, büyük divanda hükümdarın bir lûtuf ve ihsanı şeklinde tecelli eder. *Pendnâme*leri yazanlar, adâletin garantisi olarak hükümdarın âdil olması, insaf ve hilm sahibi bulunması gibi ahlâkî prensiplere dayanmaktan başka yol bulamamışlardır.

Kutadgu Bilig'de İranî devlet ve hâkimiyet anlayışı yanında kuvvetle belirtilen bir nokta, hâkimiyetin *törü*den (kanun ve nizam) ayrılmaması, hatta hâkimiyetin bizzat *törü* ve *kut*tan ibaret olduğu görüşüdür.

"Bu Kün doġdu dediğim doğrudan doğruya kanundur" *(bu Kün toġdı tigli törü ol köni)* (b.355)

"Beylik kanun ile ayakta durur" *(Törü birle beglik turur ol örü)* (b. 5285).

Yusuf, hükümdara "Ey aziz kut ey iyi törü" diye hitap eder (b. 939).

"Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir: biri ihtiyatlılık biri kanun; bunlar esastır" *(biri saklık ol bir törü il köki)* (b. 2015).

"Hangi bey memlekette âdil[33] kanun koydu ise o, memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır".

"Bey mülkünü ve halkını kanun yolu ile nizam altında bulundurur" *(törü birle tüzse ili buḍnını)* (b. 286).

Adil kanunlar koyma ve onları tarafsızlıkla uygulama suretiyledir ki, bir hükümdar uzun müddet hâkimiyetini koruyabilir (b. 2033).

Türk devlet ananesinde törü, ilâhi menşeli hâkimiyetten *(kut)* ayrılmaz. Bir Kagan, hususiyle devlet kurucu Türk kaganı mutlaka bir *törü* koymalıdır. Yazıcızâde *Selçuknâme*'de Oğuz Han'ın "vasiyyet edip *türe* koyduğunu" anlatır. Orhon âbidelerine göre, *Kök Türk* devletinin kurucusu Bumin Kagan tahta oturunca "Türk milletinin ülkesini, törüsünü edivermiş, tanzim edivermiş" ondan sonra dört tarafa hâkimiyetini yaymış ve imparatorluğu kurmuştur (H. N. Orkun neşri, *Eski Türk Yazıtları,* I, Ankara 1936, D I, D II). Bir ara

---

[32] Eski İran'da adâleti yerine getirmenin Tanrı'ya karşı bir vazife olduğu hakkında bkz. Al-Câhiz'e atfolunan *At-tâc fi ahlâki'l-mulûk,* Beyrut, 1955, s. 268-270.

[33] *Köni* kelimesini-biz burada *âdil* diye aldık.

çökmüş olan devlet yeniden bağımsızlık mücadelesine girdiği zaman Elteriş Kagan "Türk türesi bozulmuş olan milleti ecdadının türesince vücuda getirmiş, harekete getirmiş" (budunıg türk törüsün ıçgımış, budunıg eçüm apam törüsinçe yaratmış, başgurmuş"(I D 13, II D 12, I D 14).

Bilge Kagan devletin kudretini anlatırken "böyle kazanılmış, tanzim edilmiş ülkemiz, törümüz var idi" (I D 22) der. Kitabede şu meşhur parçada "Yukarıda Tanrı basmasa aşağıda yer delinmese Türk milleti ülkeni *törünü* kim bozar" demektedir (I D 22). *Törü*'nün malzemesi, Orta Asya cemiyetinde içtimaî-siyasî düzende hâkim örfî hukuktur, *yosun*dur. Fakat *yosun,* kurucu Kagan'ın iradesi ile törü halini alır. Kagan, kendi emirlerini ona ekler ve *ili* yeni düzenine koyar. *Törü* hükümdarı bağlayan objektif hukuk kaideleri mecmuasıdır. Türk devlet geleneğinde törünün o kadar ehemmiyetli bir yer tutması, onun kabileler arasında çok titiz bir şekilde gözetilen örfî hukuka dayanmasından ileri gelmiş olmalıdır. Büyük Selçuklu hükümdarlarının İran'a hâkim olduktan sonra İran kisrâları tipinde bir hükümdar anlayışını benimsemeleri ve Oğuz kabilelerinin taassubla bağlı oldukları *törü*ye aykırı hareket etmeleri bu kabilelerle Selçuk hükümdarları arasındaki anlaşmazlıkların gerçek sebeplerinden biri ve başlıcası olabilir.

Cengiz Han Yasa'sı esas itibarıyla Türk devletlerindeki *törü*den başka bir şey değildir ve *Yasa* hakkında bildiklerimizi *törü* üzerine genişletebiliriz.[34]

Törü'nün devlet içindeki üstün yerini Yusuf şu beyitle kuvvetle belirtir: "Beylik iyi bir şeydir. Fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lâzımdır" *(idi eḍgü beglik taḳı edgürek: törü ol anı tüz yorıtġu kerek)* (b. 454).

Devlet kurucu belli başlı Türk hükümdarlarının bir kanûnnâme çıkarmış olması bir tesadüf değildir. Eski Türk geleneklerini kuvvetle aksettiren eski Osmanlı rivâyetlerine göre, Osman Gazi bağımsızlığını ilân ettikten sonra kanûnlar koymuştur.[35] Osmanlı imparatorluğunun gerçek kurucusu Fâtih Sultan Mehmed biri reâyâ için, diğeri devlet teşkilâtı için iki kanûnnâme çıkarmıştır. Nihayet imparatorluğu bir cihan imparatorluğu durumuna getiren Kanunî Süleyman bir kanûnnâme yaymıştır. Bu kanûnnâmeler, sırf sultanın

---

[34] Bu mesele hakkında bkz. H. İnalcık, *Osmanlı Hukukuna Giriş, AÜ SBF Dergisi*, XIII-2, 102-107; S. M. Arsal, *ibid.*, s. 287-291.

[35] Âşık Paşazâde *(Tevârîh-i Âl-i Osman,* İstanbul, 1949, s. 103-104): *"Bu bâb Osman Gâzî'nin kanunu ahkâmın bildürür"*

iradesine dayanan, kanûnlar mecmuasıdır ve Şeriatla bir ilgisi yoktur; başka deyimle, ancak Türk devlet geleneğinin bir sonucu sayılmalıdır.

Kutadgu Bilig'de bu köklü Türk devlet anlayışı İran devlet anlayışındaki *adâlet* kavramını hayli değiştirmiştir: *Adâlet,* hükümdarın bir bağışlama fiili değil, *törünün* doğru ve tarafsız bir şekilde uygulanmasıdır.

Kutadgu Bilig'de Türk devlet geleneğini aksettiren ikinci esas halka karşı hükümdarın vazifeleri sayılırken ortaya çıkar. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Yusuf İran devlet geleneğini takip ettiği yerlerde mal ve hazine toplamanın ehemmiyeti üzerinde durur: Hazine hâkimiyetin temelidir, (bilhassa b. 5459-5464). Bunu söyleyen Beg'e karşı Ögdülmiş şunları söyler: "Hazineni aç ve servet dağıt. Adamlarını sevindir, onlar senin her arzunu yerine getirirler... Adamların çok ve kalabalık olsun, asker çok olunca gaza yapar hazineni doldurursun" (b. 5479-90). "Beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır... etrafına üşüşerek asker toplanır ve ordu olur, asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur. Cömert ol, bağışla, yedir içir... Dünya hâkimi bey niçin hazine toplar, asker nerede ise orada hazır hazine alır" (b. 2050-56).

Ulug-kent beyi der ki "halk mesud olmalıdır, halkın mesud olması için karnının doyması lâzımdır" (b. 5353-55). Zira "Kara budunun kaygısı hep karındır... Onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme" (b. 4330, 4327).

Orhon âbidelerinde hükümdarın esas vazifesi, halkı, *kara-budunu* doyurmak ve giydirmek, onu zengin etmektir. Tahta çıkmış yeni kağanların en büyük muvaffakiyeti olarak daima bu nokta belirtilir. Bilge Kagan diyor ki: "Kagan olup yoksuz fakir budunu hep bir araya getirdim, fakir budunu zengin yaptım, az kavmi çok kıldım"' (H. N. Orkun neşri, I C 10). "Amcam Hakan (tahta) oturarak Türk milletini yüce etti, doğrulttu. Fakiri zengin kıldı, azı çok eyledi" (I D, 16, 17). "Ölecek olan milleti diriltip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin yaptım, az kavmi çok kıldım" (I D 29).

Bu, şüphesiz steplerde kabile hayatına bağlı bir müessese olarak doğmuştur. Beyin görevi gerçek manâsında halkın karnını doyurma imkânlarını yaratmaktır. Farsçaya *hân-i yagmâ* olarak geçen *toy,* Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde dikkatle uygulanan vazgeçilmez bir müessesedir. Tabiatıyla İran devlet anlayışının galebe çaldığı yerlerde ve çağlarda *toy* daha ziyade sembolik bir mâna taşımağa başlamıştır. Fakat Orta Asya'da ehemmiyetini daima korumuş görülmektedir. Müessesenin mânasını en iyi

anlatan tasvirlerden birini Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinde[36] buluruz: "Pâdişâhlar, sabahleyin hizmete gelen kimseler yiyecek bir şey bulsunlar diye (sarayda) zengin sofralar kurdurmak hususunda daima ihtimam göstermişlerdir. Eğer ileri gelen kimselerde hemen yemeğe oturma isteği yoksa yemeklerini zamanı gelince yemelerine mâni yoktur. Fakat sabahları muhakkak bu sofra kurulur. Sultan Tuğrul güzel sofralar kurulması ve çeşit çeşit yiyecek konması hususunda fevkalâde dikkat ederdi. Ata binip seyre ve ava gittiği zaman gerektiği şekilde yiyecek hazırlanırdı ve kırda sofra kurulduğu zaman o kadar yiyecek karşısında bütün büyükler ve emirler hayret içinde kalırlardı. Türkistan Hanları, hizmetliler yanında ve mutlakta bol yiyecek bulunmasını tamamıyla devlet düzenine ait bir iş olarak kabul ederlerdi. Semerkand'da Uz-kend'e gittiğimiz zaman bazı gevezelerin dilinden şunu işittik ki, Cikili (Çigil)ler ve Maverâünnehir'liler daima derlermiş ki: Biz sultanın gelişinden ayrılışına kadar sofrasında bir lokma ekmeğini yemedik".

Bu âdeti 1330'larda İbn Battuta Kastamonu beyliğinde şöyle tasvir etmiştir: "Her gün ikindi namazından sonra sultanın kabul resminde bulunması âdettir. O zaman yemek getirilir, kapılar açılır, şehirli göçebe yabancı misafir kim olursa yemeğe oturmaktan men edilmez". Âşık Paşazâde'ye göre Osmanlı sarayında "ikindi vakti nöbet ururlar ki, halk gelip yemek yiyeler".[37] 1664 de Kırım askeri Ordu-yı Hümâyûn'a gelince "ta'âm döşenüp ni'metin hod kesreti vasfa gelmez, Tatar askeri yagmâ edüp ordu-yı Hümâyûn halkına bile bezl olundu"[38].

Karahanlılar devletinde olduğu gibi şehir hayatını esas alan bir devlet düzeninde *Kutadgu Bilig* bu müesseseye daha geniş bir mâna vermek mecburiyetinde idi. Gerçekten Yusuf, halkı *zengin, orta halli* ve *fakir* olarak üçe ayırır. Hükümdar "her şeyden evvel fikarayı gözetmelidir", zenginlerin yükü orta hallilere yüklenmemelidir; o zaman durumları, sarsılır, fakirleşirler. Öyle

---

[36] H. Darke neşri s. 162; İngilizce tercümesi Nizam'ül-Mülk, *The Book of Government or Rules for Kings,* (ter. H. Darke), London, I960, s. 127-28.
1453'de İstanbul fethinden sonra büyük *toy* (hân-i yagmâ) için bkz. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme,* X, s. 60-62.

[38] Fındıklılı Mehmet, *Silâhdâr Tarihi,* I, (yay. A. Refik), İstanbul, 1928, s. 271. Bir kamu müessesesi olarak Türk devletlerindeki bu âdet hakkında bkz. F. Köprülü, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok Mudur?", *II. Türk Tarih Kurultayı Zabıtları,* s. 383-418.

hareket etmelidir ki, fakirler orta halli, orta halliler zengin olsunlar (b. 5560-67).[39] Böylece Yusuf, Hint-İran geleneğinde halkın zenginliğini hazinenin zenginliği şeklinde anlayan ve halkın refahına hizmet etmek lâzım geldiğini savunan fikirle Türk devlet geleneğini uzlaştırmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânı Lugâti't-Türk*'ü ile birlikte *Kutadgu Bilig*, İslâm kültür dairesine girmiş olan Türk topluluklarında ve devletlerinde Orta Asya Türk kültürünün nasıl ve ne dereceye kadar devam ettiği meselesini araştırırken başvuracağımız en zengin hazinedir. Yukarıda sadece devlet anlayışı üzerinde durduk. Bu kaynak üzerinde kamu müesseseleri, medenî-siyasî terimler, âdet ve telâkkiler üzerinde yapılacak mukayeseli incelemelerin Osmanlılara kadar Orta Asya Türk kültürünün devamlılığı meselesi hakkında bin büyük ölçüde aydınlatacağına şüphe yoktur. Rahmeti Arat, bu kaynağı ilmî bir şekilde ortaya koymakla Türk antikitesinin büyük bir hazinesini önümüze açmış bulunmaktadır.

[39] Bu nokta İbrahim Kafesoğlu tarafından iyi belirtilmiştir "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, 105. Cüz, s. 390.

YASA, YASAK, YASAKNÂME TABİRLERİ*

Mehmet CANATAR**

Osmanlı Devleti, hâkim olduğu yerlerdeki coğrafî, siyasî ve sosyal durumu, halkın yapısını ve özel şartları dikkate almak suretiyle oldukça farklı bir yapılanmaya imkân sağlamıştır. Devletlerin sağlam esaslara dayanması, o devletlerde yaşayan insanların hür ve mutlu bir hayat seviyesine ulaşmasını sağlayan en önemli unsurdur. Osmanlı devlet teşkilatı ve müesseselerinden pek çoğunun temellerini, kendinden önceki Türk devletlerinde ve geleneklerinde bulduğu muhakkaktır. Burada ele alacağımız *yasa*, *yasak*, *yasaknâme*, *yasavul*, *yasakçı*, *yasaklu* gibi idarî ve hukukî tabirler, Türk devletlerinde ve Moğollarda olduğu kadar, Osmanlı döneminde de önemli bir yere sahiptir.

Yasa veya yasak tabirinin ilk defa XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Türk lehçelerine girdiği, Moğollar ile birlikte tarih sahnesine çıktığı ve Moğolca bir kelime olduğu kabul edilmektedir. Hatta "düzen" demek olan yasa-yasak tabirleriyle Moğolların hukuk ve askerlik işlerini düzenleyen, 1206'da Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı Cengiz Han (1155-1227) zamanında Uygurca yazılarak *Yasagnâme-i Büzürg* adıyla ilan edilen ve daha çok *Cengiz Han Yasası* olarak bilinen Cengiz yasaları kasdedilmektedir.[1] Daha sonra Müslüman halefleri tarafından

---

* Makalenin aslı için bkz. "Türk Kültür Tarihi Çevresinde Yasa, Yasak, Yatgak Tabirleri Üzerine", *Türkler*, II, (ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca), s.929-937.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi

René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur* (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1993, s. 217; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul,

çıkarılan kanunlarla tamamlanan bu yasanın menşeini, bozkırdaki Türk-Moğol uruklarının örf ve âdetleri, eski devlet prensipleri ve Cengiz'in bir araya getirilen kararları teşkil etmektedir.[2] "Yasağ-ı Cengiz" tabiri Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lugat*'inde *"devlet-i Tatar ve Moğol nizâmât-ı esâsiyyesi, siyâset kanunnâmesi"* olarak tarif edilir.[3] Bu yasa, Cengiz'in buluşu olmayıp eski Türk gelenek hukukunun kuşaktan kuşağa geçerek yerleşen kurallarını toplamaktan oluşan millî bir hukuktur. Hükümdarın sırf kendi iradesi ile koyduğu kanunlar İlhanlılardan sonra gerek Osmanlılar ve gerekse Doğu Anadolu ve İran'da kurulmuş olan Türkmen devletlerinde yasa veya yasaknâme adı altında toplanmaktadır.[4] Cengiz Han zamanında meydana getirilen kanun ve nizamnameler *"casah", "casak", "jasag"* adlarıyla anılır. Ne var ki, bu yasag bizlere intikal etmemiş olup, yabancı devletlere karşı ne suretle davranılacağı, harp usulleri, ordu teşkilatı, posta işlerinin tertibi, vergi düzeni, aile hukuku, aile fertlerinin karşılıklı münasebetleri ve miras işleri gibi birtakım ahkâmı ihtiva ediyordu.[5] Cengiz'in, ülkedeki hırsızları cezalandırıp, yalanı ortadan kaldırmak, ölüm cezasını hak edenleri öldürtmek, para cezasına müstahak olanlardan cezayı tahsil etmek üzere bir yüksek mahkeme reisliği teşkil edip bunların *"koko debter"* yani mavi

---

1991, s. 234; Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *TDV İA*, VII, İstanbul, 1993, s. 368-9; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, Konya, 1989, s. 62; "Çingiz Yasası", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1964, s. 58.

Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350* (çev. C. Köprülü), Ankara, 1987, s. 408. Yasa'nın iptidaî ve halis göçebe bir topluluğun hukuk taslağı mı olduğu, yoksa göçebe ve yarı göçebe kavimlerin hayatından mı neşet ettiği tartışmaları için bkz. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, s. 386 vd.

Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî, *Lugat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul, 1298, s. 293.

Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultânî Hukuk ve Fâtih'in Kanunları", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul; Eren Yayınları, 1993, s. 323; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: TTK, 1988, s. 250; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul: Eren Yayınları, 1990, s. 14.

Boris Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi* (çev. Abdulkadir İnan), Ankara, 1987, s. 25; Spuler, *a.g.e.*, s. 408.

deftere yazılıp nesilden nesile intikal etmesini emrettiği bilinmektedir.[6] Kezâ, âmirler, memurlar ve prensler İlhan'a karşı bir isyana sebebiyet verdikleri takdirde devlet mahkemesine çağrılırlardı. Dolayısıyla Cengiz yasası yargı ve muhakemâtı da düzenlemekteydi.[7]

İlhanlılardan Hülagü ve Abaka'ya göre yasa yahut yasak, mukaddes kanundu. Hatta "yasaktır" denildiğinde, herkesin boyun eğmesi icap eden "en şiddetli kanun" manasıyla bütün Ön Asya ve Mısır'da dahi tanınmıştı.[8] Moğollar ve Timurlular devrinde, millî devlet teşkilatı ve kanunu olan "yasa", dinî hukuktan ve İslam devlet nizamlarından ve belki de cihanın herhangi bir nizamından üstün tutulduğundan, bu durum Müslüman Arap ve Türk müellifleri tarafından, Moğolların İslam düşmanı olarak gösterilmesinde başlıca delil olarak ileri sürülmüştür.[9] Ne var ki, yine bir Moğol hükümdarı olan Timurleng, hoca ve şeyhlerin manevi nüfuzlarından faydalanmak maksadıyla, hayatı boyunca İslâmî bir siyaset takip ettiği gibi, atası Cengiz'in "yasa"sını ve "yargu"yu kaldırarak yeni bir teşkilat kurmuş; bu çerçevede bütün ülkede dinî hukuk ahkâmınca "emr-i bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker"le amel ettirmişti.[10] İbn Arabşah'a göre ise, Timur "yasa"yı ihmal etmemiş, hatta onu dinî hukuka tercih dahi etmişti. Oğlu Şahruh, dine bağlı olduğundan, zamanında dinî hukuk yasaya üstünlük kazanmış, yargı kaldırılmış, yasa da tamamen bırakılmamıştı.[11] Netice itibarıyla, Cengiz yasasının Türk ve İslam devletlerine tesiri söz konusu olmakla birlikte, bu yasaların, İslam hukukuna aykırı düşecek şekilde, daha sonraki bütün Türk-İslam devletlerinde ve özellikle Osmanlı kanunnamelerinde etkisi kabul olunmamaktadır.[12] Yasanın Türkçe mi, Moğolca mı olduğu tartışmaları ile

---

6 *Moğolların Gizli Tarihi* (çev. A. Temir), Ankara: T.T.K. Yayınları, 1995, s. XI, 136; Grousset, *a.g.e.*, s. 217.
Spuler, *a.g.e.*, s. 417.
Togan, *a.g.e.*, s. 227.
Togan, *a.g.e.*, s. 98.
Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar* (yay. O. E. Köprülü), Ankara, 1981, s. 79.
İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991, s. 106; *Mirza Şahruh ve Zamanı* (1405-1447), Ankara, 1994, s. 183.
Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 63, 64.

Moğollarda bu tabirin gelişim seyri ve yasaların nasıl çıkarıldığı hususları ise aşağıda etimolojisi içerisinde ele alınacaktır.

YASA

Osmanlı Türkçesinde y'den sonra "elif"in olup olmamasına göre iki şekilde yazılabilmektedir. İlk Türk dili sözlüğü olup yazımı 1074'te tamamlanan Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugati't-Türk* adlı eserinde geçmeyen yasa[13] tabiri, Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî'nin (ö. 1144) *Mukaddimetü'l-Edeb*'inde ise, "kakıdı anga yasadı çerigni"[14] yani "ona sinirlendi, ordusunu hazırladı" örneğinde olduğu gibi, "hazırlamak" anlamında birkaç yerde kullanılmıştır.[15]

Lügatlerde Türkçe bir isim olduğu belirtilen "yasa" kelimesi; resm, yani tertip, âdet, tarz, alay, vergi, âyîn, kaide, kanun, hüküm, padişah emri ve mücâzât gibi anlamlar taşımakla birlikte, "yasak" veya "yasag" şeklinde kullanımı daha yaygındır.[16] Mastar olarak, "yasamak", yapmak, imal etmek, ibda, inşâ, tasnî, bina, inşâd ve tezyin etmek[17]; düzenlemek, kararlaştırmak, kurmak, hazırlamak, yığmak, yere sermek ve yaymak; "yasatmak" ise, yaptırmak, kurdurmak, düzenlettirmek anlamlarına gelmektedir.[18] J. A. Pelliot tarafından da "casak"

---

[13] Bu eserde yasa geçmemekle birlikte, Han'ın orduyu dağıtıp askerleri yurtlarına göndermesi vesilesiyle kullanılan "yasdı" kelimesi geçmekte (bkz. Atilla Özkırımlı, "Kâşgarlı'ya Göre Türklerde Askerlik", *Türk Dili Divanu Lugat-it-Türk Özel Sayısı*, XXVII/253, (Ankara 1972), s. 94), fakat yasa ile ilgisi olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

[14] Ebu'l-Kasım Cârullah ez-Zemahşerî, *Mukaddimetü'l-Edeb* (haz. Nuri Yüce), Ankara, 1993, s. 43, 51, 204.

[15] Diğer örnekler için bkz. ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 45. Yasama sözünün ancak Cengiz ile birlikte geldiği iddiasına karşılık olarak, yine bu eserden, *yasadı evni* yani evini düzene soktu, süsledi ve *yasadı sözni* yani güzel konuştu, sözünü süsledi örnekleri de verilmiştir (bkz. Ögel, *a.g.e.*, s. 535-536). Zemahşerî'nin "yasadı" kelimesini, orduyu savaş için hazırlamak anlamında kullanmasına mukabil, Şahruh zamanı ordu teşkilatında savaş düzenini ifade etmek üzere kullanılan tabirin "yasal" olduğu görülmektedir (bkz. Aka, *Mirza Şahruh...*, s. 189).

[16] Hasan Amîd, *Ferheng-i Fârisî-i Amîd*, III, Tahran, 1343, 2522-23; S. James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 1992, s. 2185.

[17] Ş. Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 293.

[18] Redhouse, *a.g.e.*, s. 2185; *Yeni Tarama Sözlüğü* (haz. C. Dilçin), Ankara: T.D.K. Yayınları, 1983, s. 237.

veya "casa"nın Moğolca, "yasak" veya "yasa"nın Türkçe olup düzenlemek, tespit etmek anlamına geldiği vurgulanır.[19]

Yasa kelimesinin Türkçe mi, yoksa Moğolca mı olduğu saha elemanları arasında bir tartışma konusudur. Ancak ağırlıklı temayül, yasa ve yasak terimlerinin ilk defa Moğol istilasından sonra görülmeye başladığı yolundadır. Bu hususta Abdülkadir İnan, yasanın Eski Türkçede "kanun" manasına gelip, Moğol istilasından sonra İslam tarih ve etnografya edebiyatına girmiş ve çok yayılmış olduğunu, Göktürk, Karahanlı ve Selçuklu çağlarında kanun ve nizam karşılığı söylenen "törü" ve "türe" teriminin yerini tuttuğunu belirtir.[20] B. Ögel ise, Cengiz Han ve Moğollara karşı olan kırıklık duygularımızın, Cengiz Han çevresinde Türk kültürünün hak ve izlerini aramamıza engel olmaması gerektiğini belirterek, yasa ve yasamak sözlerini kökten Moğollara mal etme teorileri üzerinde dikkatle durmamız icap ettiğini vurguladıktan sonra, yasayı, kök bakımından şüphesiz Türkçe bir söz olarak gösterir. Ögel buna delil olarak, Kültegin (Köl-tigin) kitabesindeki *öd Tengri yasar* ibaresindeki "yasar"ın yasadan geldiğini belirtir.[21] Kültegin'in mezar kitabesinde geçen ve "zamanı Tanrı takdir eder" olarak çevrilen bu ibaredeki "yasar" kelimesinin fiil olarak tanzim etmek, yapmak, tayin etmek, karar vermek anlamında kaydedildiğini görmekteyiz.[22] Ancak, aynı metinler Muharrem Ergin ve Talat Tekin gibi yine bu konunun uzmanları tarafından farklı şekilde değerlendirilmekte ve burada

---

[19] Grousset, *a.g.e.*, s. 217. Aynı şekilde Pelliot, Türkçe olan "yarlığ"ın, Moğolca'da "carlık" olup imparatorluk kanunu anlamında olduğunu kaydetmektedir (Grousset, *a.g.e.*, s. 273). Nitekim Türkçe kelimelerin başındaki "y" harfinin kuzeybatı Türk şiveleri olan Kuman ve Kıpçakçada "c", "j" harfiyle yer değiştirebildiği bilinen bir hususdur. Kaşgarlı da, Karahanlı Türkçesindeki ön ses y'lerinin Kıpçakça ve Oğuzca'da eriyip kaybolduğunu ya da, c'ye dönüştüğünü sarahatle kaydeder. Bkz. Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Divanu Lûgat-it-Türk Özel Sayısı*, XXVII/253, (Ankara 1972), s. 10.

[20] Ögel, *a.g.e.*, s. 486.
Ögel, *a.g.e.*, s. 485-486.
Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994, s. 50, 52. A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), Ankara, 1988, s. 234, 309. Ş. Süleyman Efendi de, bu kelimeyi yukarıdaki anlama uygun olarak, yasatmak, yaptırmak, tezyin ettirmek, sâhten, bünyâd olarak açıklamaktadır (bkz. Ş. Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 293).

geçen "yasar", kelimesi "yaşar" biçiminde ve yaşamak karşılığı olarak ifade edilmektedir.[23] İbrahim Kafesoğlu ise, konuyla ilgili olarak değişik mütalaalar belirtmekle birlikte; tayin etmek, karar vermek, tanzim etmek, düzenlemek, kurala bağlamak anlamlarına gelen "yasa" kelimesine temel teşkil eden "yasamak" fiilinin, eski Türk kitabe ve kayıtlarında yalnız bir defa geçip V. Thomsen'den beri "düzenlemek, icra etmek" diye manalandırıldığını, ancak okunuş bakımından bunun hatalı görüldüğünü ifade ettikten sonra, Türkçede mevcut olmayan yasa kelimesinin XIII. asır ortalarından itibaren Türk lehçelerine girmiş aslen Moğolca ve kanun manasında bir tabir olduğunu kaydeder.[24]

Ne var ki, VIII. yüzyılda hâkimiyet süren Uygur Hakanı Bögü Han zamanında yazılmış bir Uygur yazısında düzen ve kanun manasına gelen "yasa" tabirinin geçmesi,[25] ayrıca Cüveyni'nin, Cengiz Han'ın emri üzerine Uygurların, Moğol çocuklarına yazı öğretip, "Büyük Yasa-nâme" denilen yasa ile hükümlerini tomarlara tespit ettikleri, bu yasanâmenin büyük prenslerin hazinelerinde bulunup, ülke ve devlet işleri görülürken o tomarları getirip işlerini yaptıkları şeklindeki kayıtları dikkate alındığında, yasa tabirini ilk kez Moğolların ortaya koyduğu görüşü değerini kaybeder görünmektedir.[26] Bunlara ilaveten, yasa tabirinin Moğollarla birlikte ortaya çıktığı iddiasına esâs olan en mühim eserlerden olup 1240'ta yazılan, ancak yazarı belli olmayan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, yasa ve yasak kelimesine temel teşkil ettiği belirtilen "casah", "casahtan", "casahlacu" ve yine bu kelimeyle alakalı olan "casa'ul" sadece birkaç yerde geçmektedir.[27] Cengiz Han, devlet tesislerini vücuda getirirken bilerek yabancı örneklere istinat edip boyun eğdirmiş, devletlerin memurlarından, hassaten Uygurlardan yazı ve dil yönünden faydalanmıştır. Mesela, Nayman Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra bu devletin sistemini kabul ederek Naymanlar

---

[23] Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul, 1976, s. 14, 59.

[24] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 234. Başka bir eserinde ise, bilakis, Orhun Kitâbeleri'nde geçen ibareyi yasa olarak kabule mütemayil olarak, bundan türetilen "yasak, casah" sözlerinin kanun anlamında Moğolcada da mevcut olduğunu, kanun manasında töre (törü) tabirinin de sonradan Moğolcaya geçtiğini kaydeder (bkz. a. mlf., "Kültür ve Teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara, 1992, s. 199).
"Çingiz Yasası", *Türk Ansiklopedisi*, XII, s. 58.
Ögel, *a.g.e.*, s. 486, 521.
Moğolların Gizli Tarihi, s. 26 (casahtan), 31 (casahlacu), 127 (casah), 199 (casa'ul).

hizmetinde mühürdar ve vezirlik hizmetlerinde bulunmuş olan Taşatun'u 1206'da devlet makamlarının tesisine memur etmiştir. Bu kişi ise Moğollara Uygur yazısını kabul ettirmiştir.[28] Keza Cengiz, Çinli müşavirler de kullanarak devlet daireleri kurmuştu.[29]

Bununla birlikte, *Moğolların Gizli Tarihi*'nden hareketle, yasa-yasama ve yasak tabirlerinin Moğollardaki gelişiminin birkaç safhada gerçekleştiği tespit edilebilmektedir. Bu gelişim, Moğol Devleti'nin aşiret anlayışından, büyük devlet anlayış ve yapısına geçişi ile de doğru orantılı görülmektedir. İlk safhada yasa anlayışı dağınık olup, Cengiz'in annesi Hoelun Ucin'in çocuklarını "casahtan" (kanunlu, intizamlı, disiplinli, adil)[30] yasaya bağlı olarak yetiştirdiğinden hareketle "terbiyeli, yasağa bağlı çocuk" manasıyla başlamış, annesinin Cengiz'i yasayıp yani donatıp "at ve silahla donanma" olarak devam etmiştir. Bu safhada yasa ve yasak yüce bir devlet anlayışı olarak görülmüyordu.[31] İkinci aşamada yasanın, ordu ve savaş düzeni ile ilgili olarak, askerleri savaş düzenine koymayı ifade ettiği, burada "yasak"ın savaş taktiği koyma, savaş hilesi anlamında kullanıldığı görülmektedir.[32] Üçüncü aşamada bu tabir, Cengiz'in güçlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Önce "ordu kanunu" diye yorumlanıp, akabinde ordu düzeninin kanunu, ordunun talim, terbiye ve disiplini, ordu düzenine uymama, kanuna ve emre karşı gelme noktasında kullanılmıştır.[33] Hatta yasağa karşı gelenlerin yakalanıp gönderilmesi veya hemen orada idam edilmesi emredilmiştir.[34] Dördüncü olarak, yargıladı, soruşturma açılmasını istedi anlamında kullanılıp, daha sonra da yasak koyma deyişinin başladığı anlaşılmaktadır.[35] Beşinci aşamada, Cengiz'in büyük han ilan edilmesiyle, yasanın ordu düzeni, tayinler ve nöbetçilerin vazifeleri üzerinde yoğunlaştığı, son aşamada ise, Ögeday'ın tahta çıkışı ve yasanın Öncekine ilaveten vergi ve posta gibi devlet işlerini de

---

28 "Çingiz Han", *Türk Ansiklopedisi*, XII, s. 57.

29 Spuler, *a.g.e.*, s. 304, 314-315; Grousset, *a.g.e.*, s. 217.

30 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 26. Bu eserde geçen "casahlacu" tabiri ise, "mahkum etmek" veya "emretmek" manasında tercüme edilmektedir (bkz. *a.g.e.*, s. 31). Ögel, *a.g.e.*, s. 487, 515.

Moğolların Gizli Tarihi, s. 82; Ögel, *a.g.e.*, s. 487, 515.

33 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 115-116, 150; Ögel, *a.g.e.*, s. 487, 515.

34 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 126, 127, 128; Ögel, *a.g.e.*, s. 517.

35 Ögel, *a.g.e.*, s. 487-8, 516; örnek için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 158.

kapsadığı görülür.[36] Moğolların dini inanış ve sosyal hayata ilişkin muhtelif yasakları da vardı.[37] Burada netice olarak Cengiz yasasının yazılı biçimde ortaya çıkışı, geniş hudutlu bir devletin kurulmasından sonra oluşan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır diyebiliriz.

Cengiz Han Dönemi'nde yasa-yasak konulmasının değişik şekillerini görmekteyiz. Bunların ilki doğrudan hükümdarın teklifi ve bunun kabulüdür. Cengiz Han'ın 1202 yılında *"düşman bizi geri çekilmeye mecbur ederse, hücuma başladığımız yere kadar ricat ederek mevzi alalım, bu yerde mevzi almayanları idam edelim"*[38] diye sunduğu teklif kabul edilip uyulmasıyla güçlü Tatarları yendikleri şeklindeki ibarelerden, "yasak"ın hükümdarın gerekçeli teklifi ve kabul görmesi şeklinde gerçekleştiğini görüyoruz. Yasak koymanın ikinci şekli, ilgili komutan veya bürokrat teklifinin hükümdar tarafından uygun bulunarak emir çıkarılmasıdır. Dödey Çerbi'nin Cengiz'e savaş taktiği, hilesi ve baskını hususundaki teklifinin uygun bulunup yarlık (emir) çıkarmasıyla ortaya çıkan savaş taktiği yani yasağı böyledir.[39]

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, Moğol Devleti'nde casah yani yasa/yasak belirli bir gelişim içerisinde genişleyen bir yapı arz etmekle birlikte, bununla alakalı olarak görevli "yasacı" veya "yasakçı" gibi tabirlerin kullanımına rastlanılmamaktadır. Cengiz'in bir ifadesinde yasaya (jasag) ilk defa muhalif hareket eden kabile mensubuna nasihat edilmesi, ikinci kez muhalif olursa tatlı ve belâgatli sözlerle tesirde bulunulması, üçüncü defa muhalefet durumunda ise uzaklaştırılması (nefy), bununla da uslanmazsa zincire vurulup zindana atılması, böyle yapmak da kâr etmezse akraba meclisince icabının yapılmasını tavsiye ettiğini görüyoruz.[40] Bu ifadeler, Cengiz'in yasayı tedricî şekilde uygulanan bir örfî hukuk olarak tarifi demektir.

---

[36] *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 149-158, 199-204; Ögel, *a.g.e.*, s. 516.

[37] Bevletmek ve sümkürmek suretiyle suların kirletilmesi yasak olduğu gibi böyle hareketlerde bulunmakla fırtına ve gök gürültüsünün meydana geleceğine inanılırdı. Suya olan bu saygıdan dolayı (bkz. Grousset, *a.g.e.*, s. 96) Müslümanlara yıkanma, abdest alma yasağı olduğundan, görevlilere emrin müsamahalı şekilde tatbiki bildirilmekteydi (bkz. Spuler, *a.g.e.*, s. 193, 260-261; Abdulkadir Yuvalı, "Çağatay Han", *TDV İA*, VIII, 176-177).

[38] *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 82; Ögel, *a.g.e.*, s. 516.

[39] *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 116; Ögel, *a.g.e.*, s. 516-7. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 95.

Yasa-yasak kelimesinin, Orhun Abideleri'nde "yasamak" köküyle geçtiğini kabul etmeyenlerin görüşünü benimseme durumunda dahi, *Mukaddimetu'l-Edeb*'de, hazırlamak, düzenlemek, tertip ve tanzim etmek anlamlarına gelebilen "yasa", "yasadı" kelimelerinin birkaç yerde geçmesinden hareketle, Türk dilinde Moğollardan önce de kullanıldığını inkâr etmemiz imkansız görülmektedir. N. Yüce'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'de geçen 3506 kelimeden 2908'inin Türkçe, 598'inin yabancı dillerden, bunların ancak beş tanesinin Harezm Türkçesine geçen Moğolca kelimelerden oluştuğunu tespit etmesini,[41] "yasa" ve "yasadı" kelimelerinin bunlar arasında bulunmamasını dikkate aldığımızda, yasa ve yasamak isim ve fiilinin Türkçe olduğu konusunda önemli bir delil daha elde etmiş oluruz. Türk dilinin Moğol diline nazaran daha ileri bir gelişme seviyesi gösterdiği, hatta Moğol dünyasının herhangi bir yerindeki Moğolca'nın, bilinen en eski Türk dilinden bile daha geri bulunduğu[42] şeklindeki tespitleri de göz önünde bulundurmak durumundayız.

Bu çerçevede, Büyük Selçuklu saray teşkilatında ise *"yasacı"* adlı bir görevliyle karşılaşmaktayız. Saray kapılarını muhafaza, hükümdar-hükümet arasındaki evrak ve defterlerin teatisini sağlamak üzere yetiştirilerek tayin edilen, "hâcib"[43] ismiyle bir hayli memuru bulunan Ağacı'dan "hâcibü'l-hüccâb" sonra, sarayda en büyük vazife sahibi olarak "yasacı" adlı memuru görmekteyiz. Yasacının maiyyetinde yirmi altın ve yirmi gümüş asalı hademenin bulunması, elbise ve eşyalarının mutlak surette muhteşem olması icap etmekte, aksi takdirde değiştirilmesi gerekmekteydi.[44] Yasadan müştak *"yasamişi"* tabiri ise, yapmış, derdest etmiş, hüner sarf etmiş, icat eylemiş; nazm, tertip, tanzim ve idare etmek, nizama koymak manalarına gelmektedir.[45]

Ögel'e göre "yasa ve yasak" Anadolu'ya İlhanlı çağında Doğu Türklerinin kültür çevresinden intikal etmiş, Osmanlılarda çok rastlanan

---

41 ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 24-25.
Grousset, *a.g.e.*, s. 14.

43 Aydın Taneri, "Hâcib", *TDV İA*, XIV, 508-511.

44 Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 32-34.

45 Ş. Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 293; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 250. Bu arada, "yasanmış" kelimesi, giyinmiş, libas giymiş, esvaplanmış, zinetlenmiş anlamındadır (bkz. Ş. Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 293).

"yasak tutma, han yasağı, hak yasağı" ile idam için kullanılan "yasak değdürme, yasak yetürme" sözleri, Oğuzlaşmış ve Oğuz geleneklerine göre söylenegelmiştir.[46] Fâtih'in Uzun Hasan'a karşı zaferi üzerine 1473'te Karahisar'da Uygur alfabesiyle yazdırmış olduğu yarlığda geçen "yasap" ifadelerinden yasa kelimesinin tertip etmek, yapmak anlamında kullanıldığı görülmektedir.[47] Yasa ve ilgili kelime ve tabirlerin İlhanlı menşeli olarak gösterilmesi,[48] netice itibarıyla, bunların temelde Türkçe ve Türk kültürünün birer unsuru olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

YASAK

Yasa; usûl, kaide, nizam, kanun, tanzimat, siyaset, kısas, men, nehy, zecr, memnuniyet, memnû', kanun ve nizamla men olunmuş, nehy zımnında tenbih,[49] ferman, buyruk, töre, kural; memnuiyet, tertibat, tabiye, ödev olarak verilen iş[50] anlamlarına gelmektedir. Ögel, Osmanlıların, Harezm Türkçesinden geldiğini söyleyerek yargu sözünü yasak karşılığı olarak tuttuklarını iddia ederse de bunu tevsik edecek herhangi bir belgeye dayandırmaz.[51] Şemseddin Sâmî, bu kelimenin yasag şeklini, Türkçe "yasak"ın Farsçaya geçmiş hali olarak nitelendirir.

1437 yılında derlenmiş olan Ömer b. Mezîd'in *Mecmu'atü'n-Nezâ'ir* adlı eserinde yasak kelimesinin *yerine yetse gerek han yasağı* ve *erişelden berü yazun yasağı* örneklerinde olduğu üzere iki kez yasa, düzen anlamında

---

[46] Ögel, *a.g.e.*, s. 472.
R. Rahmeti Arat, "Fâtih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Makaleler I* (haz. O. Fikri Sertkaya), Ankara, 1987, s. 797, 799, 820.

[48] Abdulkadir Yuvalı, "Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, (Kayseri 1995), s. 251.

[49] Ş. Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 293; Şemseddin Sâmi, *a.g.e.*, s. 1529, 1548; Amîd, *a.g.e.*, s. 2523; Esad Efendi, *a.g.e.*, s. 791. İbn Tanrıberdi'nin *en-Nücûmu'z-Zâhire* adlı eserinden Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 298'de yasak'ın "tertip" demek olduğunu nakleder. Z. V. Togan "yasak-ı Osmanî" tabirini dinî hukukla epeyi uzlaşmış olan Osmanlı kanunu olarak belirtir (bkz. Togan, *a.g.e.*, s. 390). *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 237; Amîd, *a.g.e.*, s. 2529. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde jasag emretmek anlamında kullanılmaktadır (Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 62, 147). Uzunçarşılı, yasak tabirinin yasa ile aynı manada kanun demek olduğunu, Osmanlılarda memnû' manası taşıdığını belirtir (Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 251). Ögel, *a.g.e.*, s. 529.

geçmekte olduğu görülmektedir.[52] Fâtih'in Uygur alfabesiyle yazılı 1473 tarihli yarlığında geçen *yasak-ka tegürdük* ibaresinde geçen yasak tabiri cezasını vermek anlamındadır.[53] Yine aynı dönemde kullanıldığı görülen "yasağ-ı padişahî"[54] tabiri ise, Tursun Bey tarafından *siyâset-i sultanî ve yasağ-ı padişahî dirler ki, örfümüzde ana örf dirler*[55] şeklinde ifade olunmaktadır. Buna göre örf ile yasağ-ı padişahî eş anlamlıdır.[56] "Eski akça ve gümüş yasağı", "yasâğ nişân-ı hümâyûnu"[57] şeklinde vesikalarda gördüğümüz ibareler de bu mealde ele alınmaktadır.

Ögel, "yasak"ın aynı zamanda eski Türklerden Osmanlılara geçen vergilerden biri olup, "yasak vergisi" adıyla onda bir alınan öşür olduğunu belirtir.[58] "Yasak"ın bir vergi adı olarak kullanımına XIV. yüzyıl ortalarında (1347-1365) zamanın hükümdarı Tokluğ Temür'e yazıldığı anlaşılan bir Uygurca metinde de rastlıyoruz.[59]

Mesâlihi'l-Müslimîn adlı eserde geçen yasak ve yasağ tabirlerinin umumiyetle günlük yaşama ve giyim-kuşama ilişkin konularda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca,*"öte yaka Türklerine yarak lâzım degildür anlara yasak gerekdür meger İznikmid Türklerine yasag olmaya"* ibaresinden yarak tabirinin silah bulundurma serbestiyeti, yasak tabirinin ise silah bulundurmama olarak algılandığı anlaşılmaktadır.[60]

---

52 Ömer b, Mezîd, *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir* (haz. Mustafa Canpolat), Ankara, 1982, s. 117, 120, 356.

53 R. Rahmeti Arat, "Fâtih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *a.g.e.*, s. 800, 803, 820.

54 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth* (haz. Mertol Tulum), İstanbul, 1977, s. 12, 199. Tursun Bey, yasağ tabirini "tüğ-i yasaya hem-dem ittiler" ifadesiyle bugünkü biçimiyle "yasa" olarak da kullanmaktadır (Tursun Bey, *a.g.e.*, s. 139). *XXIII numaralı Mühimme Defteri*nin 190 numaralı hükmünde de "yasa-yı hümâyun" tabiri geçmektedir.

55 Tursun Bey, "siyaset" tabirini "tedbir" olarak değerlendirerek sadece insan aklına dayanılarak içerisinde yaşanılan dünya alemine münhasır yani Cengiz Han'ın yaptığı gibi ise, bu tür tedbirlerin sebebine izafeten anılarak "siyaset-i sultani ve yasağ-ı padişahî" diye adlandırıldığını belirtir (Tursun Bey, *a.g.e.*, s. 12).

56 Örf (örf-i sultânî) için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş...", s. 320, 341. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II, Ankara, 1971, s. 192.

58 Ögel, *a.g.e.*, s. 654.

59 Arat, "Uygurca Yazılar Arasında", *a.g.e.*, s. 579, 582, 583, 585.

60 "Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Müminîn", *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde, (haz. Yaşar Yücel), Ankara: T.T.K. Yayınları, 1988, s. 48.

YASAKNÂME, YASAKLU, YASAKÇI

Yasaknâme tabirinin talimat, yönerge, yönetmelik gibi anlamlara geldiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Kânûnî dönemine ait bir kanunnâmede "ve ümerâya *verilen yasaknâmelerden yüz yirmişer akçe alına*"[61] şeklinde geçen ibarede ümerâ için yazılan yasaknâme onların yönetim alanlarında dikkat edip uygulayacakları kanuni hüküm ve kuralları ifade etmektedir.

*Yasaklu*nun F. Giese tarafından neşredilmiş olan *Anonim Tevârih-i Al-i Osman*'da adaleti gözeten, uygulayan, kamu düzenini sağlayan gibi anlamlar ifade ettiği anlaşılmaktadır. Eserde, Yıldırım Bayezid Han'ın *gâyet yasaklu* yani adaletli bir padişah ve "kimesneyi kimesnenün bir habbesine yoklatmaz" yani el dokundurtmaz[62] olduğu belirtildikten sonra konu bir olayla açıklanır.[63]

Yasakçı, yasak kelimesine isimden isim yapma eki olan -cı ekinin ilavesiyle ortaya çıkmış olup, resmi görevlilerin önünden geçip herkesin ona yaklaşmasını ve geçiş yolu üzerinde durmasını yasak eden kimse, yaver; sefir ve konsolos ve saire muhafızı, kavas[64] anlamında kullanıldığı gibi; yalın olarak muhafız, bekçi, koruyucu, zabıta memuru[65] anlamlarını da ifade etmektedir.

Bu çerçevede:

Yasağ itmek: Buyurmak, emretmek, ferman çıkarmak;

Yasağa degürmek veya yetürmek: Cezaya çarptırmak;

---

[61] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, IV, İstanbul, 1992, s. 674.

Yeni Tarama Sözlüğü, s. 249

"Ve çeri halkı bir gün varup Konya halkından arpa istediler. Anlar eyitdiler: "Biz hisâr içindeyiz, size nice arpa satalum? Eğer padişah bize destûr virürse çıkalum satalum" didiler. Yıldırım Han'a didiler. Destûr virdi, hem adam koşdı. Hisârdan çıkdılar, arpaların satdılar, akçaların aldılar, gine hisâra girdiler. Kimesneyi incitmediler. Hisâr halkı bu "adli" gördiler, Konya'yı kendüleri virdiler. Aksaray'ı ve Niğde'yi ve Kaysariyye'yi nevâhîsiyle virüp teslim itdiler". Bkz. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman* -F. Giese neşri- (haz. N. Azamat), İstanbul, 1992, s. 37.

[64] Ş. Sâmi, *a.g.e.*, s. 1529; Redhouse, *a.g.e.*, s. 2185. Osmanlılarda kavas teşkilatı için bkz. Mehmet Canatar, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", *İlmî Araştırmalar*, 4, (İstanbul 1997), s. 67-88.

[65] *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 237.

Yasama: Salma vergi;

Yasamak: Düzenlemek, kararlaştırmak, kurmak, hazırlamak, yığmak, tahşid etmek, yamyassı yatırmak, yere sermek, yaymak;

Yasandırmak: Kurulu yayı açtırmak;

Yasanmak: Meyletmek, dayanmak, niyetlenmek, tasarlamak, karargah edinmek;

Yasatmak: Yaptırmak, kurdurmak, düzenlettirmek[66]

manalarına gelmektedir. Bunların dışında yasa ve yasak ile birleşik olarak kullanılan tabirler de tarih boyunca karşımıza çıkmaktadır. Bunlara örnek olarak; Tanrı yasağı, han yasağı, muhkem yasak, yasadı halkını, yasadı leşkeri, kale yasadup, yasağa yetme, yasağa yetürme, yasağa değdirme gibi tabirleri gösterebiliriz. Yasmak ise, yayı çileden boşandırma anlamında kullanılan bir tabirdir.[67] Belirttiklerimizin dışında "yasama defterleri" tabirinden de söz edilmektedir ki bunlar; has, timar ve zeametlerin mahal ve mevkilerinin tayin edilip, alınacak öşrün belirlenmesi ve tahsili ile bunun gibi vergilerin çeşit miktar ve istifa tarzıyla ilgili bilgilerin kaydedildiği nizam defterleridir.[68]

Yine yukarıda izah edilenlere ek olarak *yasavul, yezek-yazuk* tabirlerinden kısaca söz etmek gerekir. Yasavul[69], yasavur[70] olarak da kullanılır. Karakol yani gece askeri, nöbetçi asker; nigehban yani bakan, muhafaza eden, muhafız, bekçi, yolun muhafazasına memur alay çavuşu, yol hasekisi[8] ve koruyucu, muhafız kavramlarını ifade eder. Ş. Süleyman Efendi'nin

---

66 *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 237; Redhouse, *a.g.e.*, s. 2185. Yasamak şeklinin *Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehemmed Han İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme* (yay. H. İnalcık-M. Oğuz), Ankara: T.T.K. Yayınları, 1989, s. 114'de ise tahkim etmek ve berkitmek anlamında kullanıldığı görülmektedir.
M. Zeki Pakalın, "Yasmak", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul, 1983, s. 606.

68 Pakalın, "Yasama Defterleri", *a.g.e.*, 606.

69 İlhanlı ülüş teşkilatına göre, bir vilayet ve bir devlette dört temel idari esastan ikincisi "yasavul" (hakim) dir (Togan, *a.g.e.*, s. 296).

70 Yasavur'un "mîsûr" ve "yisûr" şeklinde yazıldığı da görülmektedir (bkz. Spuler, *a.g.e.*, s. 128). Jasagul şeklinde; idare eden, tanzim eden, kahya, çavuş anlamında da geçmektedir (bkz. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 204).

Lugat'inde yasakçı; yasak memuru, muhafaza memuru, kavas mukabili olarak gösterilmekte ve Orta Asya'da "yatak ve değnek ile hidmet-i mîrîde gezerler" şeklinde tavsif edilmektedir.

Yezek, ilk kez "yizek" şeklinde askerin önde giden bölüğü, öncül anlamında *Dîvânu Lügati't-Türk*'te geçmektedir.[71] Bu kelimenin yine, "yezek" şeklinde, öteki Türk-İslam devletlerine ve Araplara geçerek geniş ölçüde kullanılmış olduğunu da biliyoruz. Yezek, "mukaddimetü'l-ceyş" yani ordunun öncü birliği manasında olup, daima askerlerin ilerisinde giden süvarileri ifade eder. Türkistan'da bunlara "karavul" denilmiştir. Osmanlı ıstılahında çarha ve çarhacı, çarkacı mukabilidir. Bekçi ve pasbana da yezek adı verilmiştir, bu kelime casus manasına da gelir. Yezek ayrıca, İlhanlılarda pişdar kumandanı ile ordudan ayrılarak düşman ahvalini keşf için ileri gönderilen pişdar, muhafız ve casusa verilen ad olup Moğollardan alınma olarak gösterilir.[72] Ne var ki bu kelimenin *Dîvânu Lugati't-Türk*'te geçmesi, bu görüşü çürütmektedir. Bu noktada, Karahanlı Türkçesinde gördüğümüz "t-d" ve "k-g" dalgalanmaları gibi "z-s" dalgalanmasını ve *Divanu Lugati't-Türk*'te yezek kelimesinin geçişini dikkate aldığımızda, "yezek"in önce yesek daha sonra da yasak şekline dönüşerek kullanıldığını ve bu haliyle Moğolca'ya ve İlhanlılara, daha sonra da onlardan bize, yasa-yasak şeklinde intikal etmiş olduğunu da düşünebiliriz.

Türkçe'de kusur, hata etmek ve ihmal etmek anlamına gelen "yaz"[73] ile suç, günah anlayışının en eski karşılığı olan "yazuk"[74] veya "yazık", "yazuksuz" tabirleri, yine bununla irtibatlı olarak suçlu, günahkâr anlamına gelen "yazuklıg", "yazıklı", yine bu çerçevede "yazık kılma" gibi tabirlerin, "yezek" ve "yasak" ile olan münasebeti de ayrıca incelenebilecek bir husustur. Nitekim, "yazuk"un "yasok" şeklinde de geçmesi, bu münasebetin varlığına bir işaret sayılabilir.

Dîvânu Lûgat-it-Türk Tercümesi, III, 18, 88.

[72] Bkz. Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Tarihi Muhtasaru'd-düvel* (çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul, 1941, s. 26 dp. 2; Şerafeddin Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair Nasîr-ed-Dini Tûsî"nin Bir Eseri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II (1932-39), (İstanbul 1939), s. 9; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 190, 232, 432.

[73] Gabain, *a.g.e.*, s. 310.

Gabain, *a.g.e.*, s. 81,92, 310.

SONUÇ

Hukuk ve idare tarihi açısından son derece önemli olan yasa ve yasak gibi tabirlerin, Türk ve Moğol devlet geleneği ile Türk kültür ve medeniyeti tarihi içerisindeki yerini, ayrıca Müslüman-Türk devletlerindeki konumu ve önemini bilmenin ne derece lüzumlu olduğu hususu izahtan vârestedir. Yukarıda belirtilen tabirler ile doğrudan ve dolaylı olarak alakası olan yat, yat yarag, yarağlığ, yatak, yatgak, yatakçı; sak, sakçı ve sak sak; savmak, savul, savur kelime ve tabirlerinin de incelenmesinden ortaya çıkan sonuçları mütalaa ettiğimizde şunların ön plana çıktığını görürüz.

Yasa ve yasak tabirlerinin tarih sahnesine ilk defa Cengiz Han ve Moğollarla birlikte ortaya çıkmış olup XIII. asrın ortalarından itibaren Türkçeye girdiği şeklindeki müteârife reddolunarak; Kültegin kitabesindeki "öd Tengri yasar" ibaresini doğru okunmuş kabul ettiğimiz taktirde, yasa-yasak tabirinin, ilk kez Orhun Âbideleri'nde görüldüğü, eskiden beri kullanıldığı ve "yasamak" kökünden geldiği vurgulanmıştır. Orhun Abideleri'ndeki ifadenin "yaşar" olduğu kabul edilse dahi, "yasa"nın, ilk kez VIII. yüzyılda hâimiyet süren Uygur Hakanı Bögü Han zamanında yazılmış bir Uygur yazısında düzen ve kanun, Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edebi*'nde ise hazırlama, düzenleme anlamında geçmesi dikkate alındığında, Moğolca ve Cengiz Han'dan itibaren çıktığı düşünülemez. Yasak kelimesi Türkçe'den Moğolca'ya "casak" şeklinde geçmiştir. Moğolca'daki "carlık" da aynı şekilde Türkçe "yarlığ"dan gelmektedir. Kuman ve Kıpçakça gibi Türk şivelerinde de "y" sesinin "c" ve "j" ile yer değiştirebildiği dikkate alındığında yukarıdaki izahın geçerliliği anlaşılacaktır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde "casak", "casaul", "casaktan" ve "casahlacu" tabirleri c'li olarak ve yalnızca birkaç yerde geçmektedir. Ayrıca, Cengiz'in, hakimiyeti altına almış olduğu Uygurların Moğollara yazı öğretmelerini isteyip, büyük yasasını Uygurlara hazırlattığı yönündeki bilgiler dikkate alındığında yasa ve Moğollar arasında doğrudan bir eşleme yapılması doğru olmamaktadır.

Cengiz ile birlikte ortaya çıktığı iddia edilen yasa kavramının Moğollarda tedrici bir şekilde birkaç aşamada teşekkül etmiş olduğu görülmekte, bu ise, Moğolların "yasa"yı ortaya çıkarmalarının mümkün olmadığını, aşiret anlayışından büyük devlet anlayışına geçerken doğru orantılı olarak Türklerden aldıkları yasak "casak" kelimesine artan ve genişleyen biçimde

anlamlar yüklediklerini göstermektedir. Cengiz yasasının yazılı olarak ortaya çıkışı da geniş hudutlu bir devletin kurulmasından sonra oluşan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Büyük Selçuklu saray teşkilatında "yasacı" adlı bir görevlinin bulunması, Nizamülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde bu kişinin elbisesi, eşyaları ve maiyetindekilere ilişkin olarak verilen bilgiler, yine Moğollardan önce bu tabirin varlığının göstergesidir. Ayrıca, "yasacı"nın, Karahanlılarda "yatgak" adı verilen saray muhafızlarına mümasil görevlerde bulunduğu anlaşılmıştır. Keza Moğolca'daki "casaul" yani "yasavul" tabirinin de hizmet itibarıyla Karahanlılarda karşımıza çıkan muhafızlar ile Selçuklulardaki "yasacı"nın fonksiyonlarını icra ettiği görülmüştür.

Yasa-yasak, Osmanlılar zamanında da kullanılmış kavramlar olup, Türkçe kelimeleri esas alan ilk Türkçe sözlük olan Ebu İshakzâde Esad Efendi'nin *Lehcetü'l-Lugât* adlı eserinde de geçmekte, Osmanlılarda daha çok yasak tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Bu çerçevede "yasağ-ı padişahî", Osmanlı idare ve hukuk literatüründe "örf" veya "örfî hukuk" demek olup, ayrıca yasaknâme, yasaklu, yasakçı, yasavul, yasama defteri gibi tabirler de kullanılmıştır. Moğollarda görülen "jasagul", "yasavul"un, Büyük Selçuklulardaki "yasacı" gibi muhafaza görevinde bulunduğu; ancak, altın ve gümüş asalı yasacıya mukabil, bakır uçlu değnek yani çôp-ı yasak taşıdığı görülmektedir. Akkoyunlularda da teşrifatçılık, yasakçılık ve muhafızlık yapan yasavullar mevcuttu. Kırım'da ise yasavulların Büyük Selçuklularda olduğu gibi saray muhafızlığı yaptığını görmekteyiz. Osmanlılardaki yasavullar, savaşta askeri tertibatı ve düzeni sağlayan, askerleri "yasa"yan yani hazırlayıp düzenleyen görevliler olup, sefer yürüyüşü esnasında ordunun önünde öncü kuvvet olarak talimat verdikleri de görülür. Sultanın otağı çevresinde görevli olan Osmanlı yasavullarının, bu açıdan bakıldığında, İlhanlılar zamanındaki yasavul ile aynı vazifeyi yürüttükleri anlaşılmaktadır. Ancak, yasak ile irtibatlı olduğu ve sonradan değiştiği anlaşılan yezek-yizek tabiri, askerin önde giden bölüğü anlamında *Divanu*

Lugâti't-Türk'te geçmektedir. Yezek ile yasavulun fonksiyon itibarıyla aynı kimse olmaları münasebetiyle yasavulun da Türk kültürü temelli olduğu anlaşılır. Diğer Türk-İslam devletleriyle Araplara da geçmiş olan yezek tabirinin Karahanlılar Dönemi'ndeki yatgak, Selçuklular Dönemi'ndeki yasacı ve yasak tabiriyle ilintili olduğu görülmekte, "yizek"in önce yezek, sonra da yasak şekline dönüşmüş, hatta yazuk ve yazık tabirleri ile ilgisinin olabileceği anlaşılmaktadır. Sak, sak sak ve sakçı gibi Türkçe kelimelerin, yasak ve yasakçı, savul ve savur gibi kelimelerin ise yasavul ve yasavur ile ilgisi olabileceği düşünülmektedir.

ORTAZAMAN TÜRK HUKUKÎ MÜESSESELERİ: İSLÂM AMME HUKUKUNDAN AYRI BİR TÜRK AMME HUKUKU YOK MUDUR?*

M. Fuad KÖPRÜLÜ

MESELENİN BUGÜNKÜ HALİ

Türkler, on asırdan fazla bir zamandan beri, İslâm âlemi dediğimiz dinî ve kültürel camianın içinde, onun en mühim unsurlarından biri olarak bulunuyorlar. XI. asırda Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra bu âlemin siyasî hâkimiyetini ellerinde tutan Türkler'in tarihi, şimdiye kadar, yalnız askerî ve siyasî bakımdan tetkik olunduğu için, onların bu hususta ki hâkim rolleri az çok ortaya çıkmış bulunuyor. Fakat kültür tarihi bakımından, Türkler'in İslâm medeniyetinin teşekkülündeki rollerinin mahiyeti daha anlaşılmamış, yahut yeni yeni anlaşılmaya başlamıştır. Müesseseler tarihi ve bilhassa asıl konumuzu teşkil eden hukukî müesseseler tarihine gelince, bu hususta ortazaman Müslüman hukukçularının dar ve şematik nazariyelerinden dışarı çıkılmamış, yani, Türkler de dâhil olmak üzere bütün Müslüman kavimlerde müşterek ve -menşeini dinden aldığı cihetle- değişemez bir İslâm hukuku telâkkisinden ileri gidilememiştir. Bu dogmatik telâkki çerçevesinden çıkamayanlar için, "İslâm hukuku dairesinde fakat ondan ayrı bir ortazaman Türk hukukundan bahsetmeye, Türk hukukî vicdanının doğurduğu hukukî müesseselerin mevcudiyetini

---

Köprülü'nün eseri ilk olarak II. Türk Tarih Kurultayı'na tebliğ olarak sunulmuş, aynı başlıkla 1937'de Devlet Basımevi tarafından kitap olarak, yine aynı başlıkla (*Belleten*, 5-6,(1938), s.39-72) makale olarak yayınlanmıştır.

kabûl etmeye imkân yoktur". İşte hukukçularımız arasında şu son senelere kadar hâkim olan kanaat, bundan ibaretti.

İslâm hukuku hakkında tetkikatta bulunan nâdir bâzı batı hukukçuları ve müsteşriklerle, İslâm ve Türk tarihi üzerinde çalışırken siyasî müesseseler (yâni amme hukuku) hakkında da tetkiklerde bulunmaya mecbur olan bazı tarihçilerin bu hususiaki kanâatleri de, netice itibarıyla bundan hemen hemen farksız gibidir. Türk hukuku hakkında Avrupa ilim âleminde yerleşmiş olan bu menfî telâkkiyi, meselâ en yeni bir hukuk ansiklopedisinde Türk hukuku maddesini yazmış olan P. Bisoukides'in bu hülâsasında açıkça görebiliriz. Ona göre "Türk milletinin hayatından ve Türk örf ve âdetlerinden doğmuş bir Türk hukuku yoktur; İslâm kadrosu içinde yaşayan Türkler'in hususî hukuku *(droit privé)*, İslâm hukukundan ibarettir". Müellif, amme hukukunu *(droit public)* ise üç büyük devreye ayırıyor: "VIII. asırdan XIX. asır ortalarına yâni Tanzimat'a kadar gelen birinci devirde, İstanbul'un fethine kadar, Türkler, İslâm hukukunun Sünnî-Hanefî mezhebi ahkâmına tabi olmuşlardır. İstanbul'un fethiyle Türkler'in Bizans'tan birtakım amme müesseseleri aldıkları görülür ve nihayet Kanunî Süleyman devrinde, hayatî zaruretler sebebiyle, dinî hukuktan -nazarî değilse bile hiç olmazsa fiilî olarak- biraz ayrılmak icap etmiş, yeni birtakım kanunlar ortaya çıkmıştır ki, bunlar, daha ziyade, amme hukuku sahasındadır. Yani, Süleyman'ın devrinde Osmanlı Türkleri'ne has bir hukuktan bahsedilebilir.[1] İşte P. Bisoukides'in, kısmen şahsî düşüncelerinin mahsulü olmakla beraber, daha ziyade, bu mesele hakkındaki müşterek kanaatlerin bir ifadesi olarak vardığı netice, bundan ibarettir.

Maksadımız bu konudaki yanlışlıkları düzeltmek veya tenkidine girişmek değildir. Esasen burada P. Bisoukides'in makalesinden bahsetmemiz, onun ortazaman Türk hukuku hakkındaki müşterek fikirlere tercüman olmasından dolayıdır. Yoksa daha birçok müsteşrik, hukukçu ve tarihçilerin eserlerinde aynı fikirlere tesadüf ederiz. Meselâ Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul fethinden sonra Bizans'ın birçok müesseselerini aynen aldığı, uzun zamanlardan beri birçok batılı, hattâ Türk müellifler tarafından tekrar edilip durmuştur. Bunun gibi, yalnız hususî

Fritz Stier-Somlo und Alexander Elfter, *Handwörterbuch der Rechtswissenschaft*, Band VI, Berlin, 1928, s. 100.

hukuk sahasında değil amme hukukunda da Türkler'in hiçbir hususiyet göstermeyerek yalnız taklit ve iktibas ile iktifa ettikleri iddia edilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı müesseselerine Bizans müesseselerinin tesiri iddiasını tetkik için vaktiyle neşretmiş olduğumuz eserde, ilmî tahlillere değil, peşin hükümlere ve evvelce edinilmiş fikirlere istinad eden bu gibi menfî kanaatleri uzun uzun izah ve tenkit etmiştik.[2] Burada aynı şeyleri tekrarlamaya gerek görmüyoruz. Ancak, Türkler'in kültür tarihine ait birçok meseleler gibi, bu meselede de batılı âlimleri yanlış ve menfî neticelere sevk eden başlıca sebepleri kısaca izah edebiliriz.

Türkler Hakkındaki Menfî Telâkkiler

Maalesef birçok ilim adamlarının bile -istemeyerek- esiri oldukları bu peşin hükümlere göre, Türkler her türlü medenî teşkilâttan mahrum ve göçebe ananelerinden kurtulamamış basit askerlerdir. İdarî ve siyasî teşkilâtlarını bile başkalarından almışlar ve mağlûp ettikleri kavimlere mensup ferdler sayesinde bu teşkilâtı tatbik edebilmişlerdir (Nöldeke, Houtsma, Rambaud ve sairlerinin nokta-i nazarları). Bu noktadan hareket eden bir tarihçi veya hukukçu için, İslâm kültürü dairesinde hususî bir Türk hukuku aramaya imkân yoktur.[3] Esasen bütün bu gibi âlimler, Türkler'in daha İslâmiyet dairesine girmeden evvel hususî bir kültür sahibi olduklarını da, tabiatıyla, hatırlarından geçirmemişlerdir.[4]

Tarihî ve Sosyolojik Kültürden Mahrumiyet

Şimdiye kadar Türk hukuku tarihiyle, doğrudan doğruya veya dolayısıyla, az çok uğraşmış olanlar, ya metinlerin filolojik tenkid ve izahından ileri geçemeyen mahdut görüşlü filologlar yahut bilhassa İslâm hukuk sisteminin tetkikiyle uğraşan hukukçulardır. Geniş manasıyla tarihî ve sosyolojik kültürden mahrum olan bu gibi araştırıcılar, ortazaman İslâm hukuku çerçevesinde bir Türk hukukunun mevcut olup olmadığını aramak

---

[2] M. Fuad Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, 1931. [kitap olarak ilk baskısı: *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında*, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931-e.n.].

[3] *Aynı eser*, s. 177-178.

[4] *Aynı eser*, s. 181.

için nasıl hareket lâzım geldiğini şüphesiz düşünemezlerdi. Sahaları itibariyle hiç olmazsa siyasî ve idarî müesseselerle (yani amme hukukuyla) az çok iştigal etmeleri icap eden tarihçilere gelince, bunlar tarihin daha fazla askerî ve diplomatik hadiseleriyle -diğer tâbir ile *institutionnel* [*müesseseî-yerleşik*] değil *accidentel* [*hadiseîi-geçici*] vakıalarla- meşgûl olduklarından, içtimaî tarih tetkikatına girişmek için icap eden hazırlıktan, yâni bugünkü geniş mânasıyla tarihî ve sosyolojik kültürden mahrumdurlar. Ortazaman şark tarihine ait tetkiklerin -meselâ ortazaman garp tarihine ait tetkiklere nispetle- henüz ne kadar geri bir safhada bulunduğunu birkaç yıl evvel çıkan bir eserimde açıkça göstermiştim.[5] Bu devrin birçok büyük ve esaslı meseleleri halledilmek şöyle dursun, henüz bir problem halinde ortaya konmamıştır. Bütün bu şartlar içinde, batılı tarihçi ve hukukçular arasında "bir Türk hukuku mevcut olmadığı" tarzında menfî bir kanâatin ne sebeple yerleşmiş olduğu kolayca anlaşılır.

USÛL MESELESİ

Ortazaman Türk hukukunu tetkik için, umumiyetle hukuk tarihi tetkiklerinde takip edilen usûle ve tarihî, filolojik muhtelif yardımcı disiplinlere müracaat tabiîdir. Bu çalışma için sistematik hukuk bilgisi ne kadar zarurî ise, muhtelif mahiyette tarihî kaynakların sağlam bir tarzda kullanılabilmesi için, filoloji ile beraber tarihin yardımcı ilimleri dediğimiz tâlî şûbelerin bilinmesi de o kadar zarurîdir. Bilhassa ortazaman Türk tarihi gibi henüz en belli başlı kaynaklarının mahiyet ve kıymeti lâyıkıyla tesbit edilmemiş, büyük bir kısmı henüz yazma halinde kalmış, tenkitli basmalarına başlanmamış, yani *érudition* [*malumat*] mesaisi henüz pek geri bulunan bir sâha için bu zaruret büsbütün kendini gösterir. Her tarihî çalışmanın ilk adımı olan analitik safha için zarurî olan bu hazırlıklardan sonra, *synthétique* [*toplama-bir araya getirme*] mesai için de, bütün içtimaî müesseseler tarihini kucaklayan geniş bir tarihî kültüre ihtiyaç vardır. Bu arada, ortazamanda Türkler'le maddî ve manevî sıkı münasebetlerde bulunan muhtelif kavimlerin -geniş mânâsıyla- tarihini ve bilhassa hukukî müesseseleri tarihini bilmek

---

M. Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman,* Paris, 1935, p. 31-32. [Türkçe baskısı: *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,* Ankara: T.T.K. Yayınları, 1959 - e.n.].

büyük bir ehemmiyeti haizdir. Kültür tarihinde karşılıklı tesirler meselesini anlamak başka suretle mümkün olamaz.

Mamafih bütün bu bilgiler kuvvetli bir sosyoloji kültürüne, yâni hukukî sosyolojiye dayanmadıkça, daima eksik kalmaya mahkûmdur. Bir taraftan tarihe, diğer taraftan hukukî etnografyaya dayanarak, umumiyetle hukukî müesseselerin mahiyetini ve tekâmülünü izaha çalışan bu ilim şûbesi, sosyolojinin diğer şûbeleri gibi, henüz başlangıç hâlinde bulunmakla beraber, şimdiye kadar elde ettiği neticeler, hukuk tarihiyle uğraşanlarca aslâ ihmâl olunamayacak kadar mühimdir. Sâir bütün tarihi tetkiklerde olduğu gibi hukuk tarihî tetkiklerinde de, vesikaların eksik veya müphem bıraktığı birtakım yönleri ikmâl etmek yahut herhangi bir metnin ifade ettiği müessesenin hakikî mahiyetini anlayabilmek ancak bu sayede mümkün olur. Bilhassa ortazaman Türk hukukî müesseseleri üzerinde çalışanlar, bu hususdaki vesikaların azlığı ve müphemliği karşısında, hukukî sosyolojinin yardımına fevkalâde muhtaçtırlar. Hukukî etnografyaya gelince, ortazaman Türk tarihinin hususî tekâmülü neticesi olarak, bu şûbenin, Türk hukuku tarihini tesis bakımından hususî bir ehemmiyeti vardır. Mâlûmdur ki, Türkler ortazaman esnasında İslâm dinini büyük nispette kabûl etmekle beraber, birbirlerinden çok uzak sâhalarda ve maddî ve mânevî çok farklı şartlar dairesinde yaşamışlardır; hattâ uzak sâhalarda kalmış bâzı küçük Türk şûbeleri (boyları), son zamanlara kadar, eski paganizmi ve onunla müterafik müesseseleri, kabile ananelerini muhafaza etmişlerdir. Bugüne kadar devam eden bu vaziyet, yâni muhtelif Türk şûbeleri arasında içtimaî tekâmülün muhtelif safhalarını temsil edenlerin mevcudiyeti, Türk hukukî müesseselerinin tekâmülünü takip hususunda Türk etnografyasına çok ehemmiyet vermiştir. Bu sayede, tarihî vesikaların lâyığı ile tespit edemediği herhangi bir hukukî müesseseyi anlamak ve tekâmül safhalarını tâkip etmek mümkün olduğu gibi, haricî tesirler meselelerinin tetkikinde de sıkı bir kontrol imkânı elde edilmiş oluyor. Demek ki, Türk hukuk tarihini tesis için, geniş mânâda hukukî etnografya'nın yardımından başka, bilhassa Türk hukukî etnografyasının *done*lerinden âzamî nispette istifade imkânı vardır. Bu şartlar içinde, *comparatif* [karşılaştırma] metodu -bazı sosyologlar gibi müphem ve şüpheli bir şekilde değil- tarihçi zihniyetine uygun olarak, yâni muhtelif Türk şûbelerinin muhtelif zaman ve mekânlardaki müesseselerini birbiriyle karşılaştırmak için, dar fakat sağlam bir şekilde kullanmak imkânı

da kolaylıkla tahakkuk edebilir. Aşağıdaki mâruzatımızın kolay anlaşılması için, bu araştırmalarda ne gibi "müdir fikirler: *idées dirctrices*"e tebaiyet ettiğimizi böyle en kısa bir şekilde hülâsayı zarurî gördük.

GERİYE BİR BAKIŞ

Türkler'in İslâm kültürü çerçevesinde kendilerine has bir amme hukuku yaratıp yaratmadıkları meselesinin tetkikine girişmeden evvel, ona takaddüm eden diğer bir meselenin aydınlatılması zarurîdir: Türkler İslâmiyet'i kabul etmezden evvel, kendilerine has hukukî müesseselere malik değiller miydi? Hukuk tarihini yalnız kanun metinlerinin şerhinden çıkarmak isteyen bazı garp müelliflerine göre, Türkler ancak Müslüman olduktan sonra hukukî bir kültüre malik olmuşlardır ki, bu da İslâm hukukundan başka bir şey değildir. Biraz evvel bu menfi kanâatleri ve bunu doğuran başlıca sebepleri kısaca izah etmiştik. En basit bir sosyoloji bilgisiyle mücehhez olan bir kafa bile, iptidaî cemiyetlerin dahi kendi bünyeleriyle mütenâsip hukukî müesseselere mâlik olduğunu bilir. Türkler gibi eski zamanlardan beri büyük siyasî heyetler kurmuş bir milletin ise, yalnız hususî hukuk değil bilhassa amme hukuku bakımından da kendine has müesseseler vücuda getirmiş olması gayet tabiîdir. Sosyolojik donelere dayanan bu mantıki istidlâli, tarihî vesikalarla teyit maksadıyla -mevzuumuzun dışına çıkmamak için yalnız ortazaman çerçevesine münhasır kalmak üzere- Türkler'in İslâmiyet'ten evvelki hukukî kültürlerine ve bilhassa amme hukuklarına umumî bir göz atalım.

Ortazaman Türkleri'nden bahseden tarihçiler, hemen umumiyetle, Türkler'in göçebe hayatı geçirdiklerini ve ancak İslâmiyet'ten sonra yavaş yavaş yerleşik hayat şekline geçtiklerini bir *müteârife* gibi kabul ederler. Hâlbuki bu devirdeki bütün Türkler'i göçebe telâkki etmek tamamıyla yanlıştır: Eftalitler, Bulgarlar, Cenubî Uygurlar gibi Türk şûbelerinin *sédentaire* [*yerleşik*] olduklarını bütün kaynaklar tasrih eder. Hayat tarzları itibariyle ortazamanda göçebe veya yarı-göçebe Türk zümreleri de mevcut olmakla beraber, *nomadisme* [*göçebelik*] İslâmiyet'ten evvelki Türk cemiyetleri için esasî bir karakter gibi telâkki etmeye imkân yoktur.[6]

---

[6] Eftalitler'in şehirlerde yaşadıkları, Menandre ve Procope'un eserlerinde açıkça söylenir (E. Drouin, *Mémoire sur les Huns Ephtalites*, 1895, p. 9). Bulgarlar hakkında İbn Fadlân'ın şehâdeti, Uygurlar için ise, tarihî vesikalardan başka

Mamafih, coğrafî şartlar ve iktisadî zaruretlerle sıkı sıkıya alâkalı olan ve birbirinden çok farklı şekilleri bulunan göçebeliğin, içtimaî tekâmül bakımından, geri bir safha olduğunu ve göçebe kavimlerin maddî ve mânevî yüksek bir kültürden ve hukuk-teşkilâttan mahrum bulunduklarını zannetmemelidir.[7] Tarih ve sosyoloji tetkiklerinin bugünkü neticeleri, bu yaşayış tarzında da yüksek bir kültür seviyesine erişmek mümkün olduğunu meydana koymuş[8], hatta yukarı-ortazamanda Avrupa'nın yerleşmiş halkının, kültür bakımından, Avrasya'nın göçebe kavimlerinden ne gibi iktibaslarda bulunduğunu göstermiştir.[9] Bilhassa askerî teşkilât, harp âletleri ve tekniği gibi hususlarda faikiyetleri, kendilerine düşman kavimlerin kronikçileri tarafından bile itiraf edilmiş[10] bazı göçebe Türk zümrelerinin, bu fâtih ve istilâcı atlı göçebelerin, dahilî teşkilât, yâni idarî ve siyasî müesseseler bakımından da ileri bir derecede olmaları gayet tabiîdir. Biraz aşağıda, hukuk tarihi bakımından bunun ehemmiyetini tebarüz ettireceğiz. Yalnız burada müphem bir meseleyi aydınlatmak istiyoruz: türlü isimler altındaki Türk şûbeleri tarafından yapılmış istilâ hareketlerini hikâye eden Avrupa kronikçileri, onların hayat tarzlarını ve

---

şu son otuz kırk seneden beri yapılan kazıların neticeleri zikrolunabilir. Hiongnu ve Tu-kiü'lerin ekincilikle iştigal ettikleri ve şehirleri olduğu, o devre ait tarihî kaynaklarda açıkça görülür.

İçtimaî tekâmül bakımından birbirinden çok farklı göçebelik şekilleri olduğunu unutmamalıdır. Onun bazı ileri şekillerinin, ekincilikten daha yüksek bir içtimaî tekâmül merhalesi olduğu, şu son yıllarda birtakım âlimler tarafından kuvvetle müdafaa olunmaktadır.

A. Rasovskij ("les Comans et Byzance", *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare*, Tome, IX, 1935, s. 346-354), bunu, Komanlar'dan bahsederken çok iyi tebarüz ettirmektedir. Asırlardan beri Karadeniz şimâlindeki geniş bozkırlardan geçen Türk şûbeleri hakkında tetkiklerde bulunan âlimler bu hakikati teyit etmektedirler (meselâ: *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, no. 35, 1936, p. 529).

Buna ait en son ve mühim tetkiklerden André G. Hudricourt'un *De l'origine de l'attelage moderne* adlı mühim makalesiyle, Marc Bloch'un buna medhâl olarak yazdığı sahifeleri zikredebiliriz (*Annales d'Histoire économique et sociale*, no. 42, vol. VIII, 1936, p. 513-522).

Ortazaman kaynaklarının sathî bir tetkiki bile bu hükmü vermeğe kâfidir. A. Rasovskij'nin yukarıdaki makalesine bakınız.

kültür seviyelerini, realiteye tamamıyla aykırı olarak, çok geri bir şekilde göstermeye çalışmışlar[11], hattâ bu sebeple çok defa kendi kendileriyle tenakuza düşmüşlerdir. Aynı hâli, Türkler'e muhasım Çin annalcilerinde aynen gördüğümüz gibi[12], Cengiz istilâsından bahseden muasır İslâm ve Hıristiyan kaynaklarında da müşahede etmekteyiz.[13] Balkanlar'daki maddî manevî büyük kültürel tesirleri ciddî Balkan âlimleri tarafından açıkça itiraf edilen Osmanlı İmparatorluğu'nu[14], hiçbir iz bırakmadan geçen bir göçebe seli gibi tasvir eden birtakım muasır tarihçileri de gördükten sonra[15], mağlup kavimlere mensup ortazaman kronikçilerinin Türkler hakkındaki ifadelerini nasıl büyük bir ihtiyatla kullanmak lâzım geldiğini daha iyi anlayabiliriz.

Yukarı ortazamanda Asya ve Cenub-Şarkî Avrupa'nın muhtelif sahalarında Tu-kiü, Uygur, Hun, Eftalit, Hazar, Avar, Bulgar vs. gibi türlü isimler altında gördüğümüz Türk devletlerinin hukukî müesseseleri hakkında henüz hiçbir ciddî tetkik yapılmış değildir. Fakat, şimdiye kadar mâlûm kaynaklarda bu hususa dair parça parça tesadüf edilen dağınık ve kifayetsiz malûmat dahi, bunların hiç de iptidaî sayılamayacak bir hukukî tekâmül merhalesinde bulunduklarını göstermeye kâfidir. Bâzıları büyük imparatorluklar halinde inkişaf eden bu siyasî uzviyetlerin amme müesseseleri, iyi tanzim edilmiş ve muntazam işler bir mahiyette idi. Daha eski zamanlardan beri teşkilatçılıkla ve devlet kuruculukla tanınmış olan Türkler'in vücuda getirdikleri bu devletin hukukî müesseseleri birbiriyle mukayese edilince, aralarında birçok benzeyişler, hattâ ayniyetler olduğu

---

Yunan, Lâtin ve Rus kaynakları, birbirini taklit ederek, Hunlar, Peçenekler, Komanlar hakkında hemen hemen aynı şeyleri tekrar ederler. Tarihî hakikate uymayan bu tavsiflerin, Karamzin gibi eski tarihçiler değil Vasilievskij, Uspenskij, Marquart gibi ciddî âlimler tarafından nasıl tenkitsizce kullanıldığını, A. Rosovskij, çok doğru bir görüşle anlatıyor (*Aynı eser*, s. 346-347).

Bunların en sathî bir tetkiki, birçok tenakuz örnekleri gösterebilir.

[13] Nesevî ve İbn-ül-Ethîr'in ifadeleriyle, Kragos ve Vartan gibi Ermeni kronikçilerinin tavsiflerini bir misâl olarak gösterebiliriz.

[14] J. İvanoff, *La Question macédonienne*, Paris, 1920, p. 224; Revue internationale des études balaniques'de bu mesele hakkında mühim yazılara tesadüf olunur; bilhassa: P. Skok, *Restes de la langue turquie dans les Balkans*, I ère année, s. 247-260.

[15] Köprülü, *Bizans Müesseselerinin...*, s. 284.

derhâl görünüyor: amme hukukuna ait birtakım *conception*lar [*kavram*lar] ve onlarla bağlı birtakım hukukî şekiller, sonra birtakım rütbe *(dignité)* veya memuriyet *(fonction publique)* isimleri, bâzan asırlarla fasıla ile birbirlerinden çok uzak sâhalardaki Türk devletlerinde göze çarpıyor. Bundan asırlarca sonra bir takım Müslüman Türk devletlerinin —İslâm hukuk kültürü çerçevesindeki— mümâsil müesseselerinde de aynı hukukî telâkkilerin ve şekillerin, aynı idarî ananelerin, aynı unvanların yaşadığını görüyoruz. Küçük fakat çok dikkate lâyık bir iki misâl ile bunu göz önüne koyalım.

Hiong nu teşkilâtında on ikisi sağ, on ikisi sol olmak üzere yirmi dört büyük memuriyet vardı. Memuriyetlerin böyle *sağ* ve *sol* diye ikiye ayrılışını Tu-kiü'lerde gördüğümüz gibi, sonradan meselâ Oğuzlar'ın içtimaî teşkilâtında, Mogollar'da, Hârezmşahlar'da, Memlûkler'de, Ak Koyunlular'da, Safevîler'de de görüyoruz.[16] Macar âlimi András Alföldi, Çin serhadlerinden Cenubî Rusya bozkırlarına kadar muhtelif sâhalarda kurulmuş muhtelif Türk devletlerinde mevcudiyetini iddia ettiği *Çifte Hükümdar* müessesini de bununla alâkalı bulmaktadır.[17] Onun İslâmiyet'ten evvelki birçok Türk devletlerinde varlığını gösterdiği bu hukukî telâkkinin devamını, daha asırlarla sonra, Müslüman Türk devletlerinde de tâkip etmek mümkündür.[18] Yine eski Türkler'deki hâkimiyet telâkisiyle bağlı bir âdeti, "hükümdarı bir kilim üzerinde yukarı kaldırarak cülûsunu ilân etmek" şeklindeki merasimi, Milâdî 532'de, o sırada Çin'de hükümran olan ve Türklüklerinden hiç şüphe edilmeyen Toba sülâlesinde gördüğümüz gibi, V-VII. asırlarda Cenubî Moğolistan'ın Tarbagatay mıntıkasındaki Türkler'de ve bunlardan çok sonra Cengiz Çocukları'nda, Kerman Karahatayları'nda, Özbekler'de ve daha sonra Kasım hanları ile Kazak-Kırgız

---

[16] *Aynı eser*, s. 193-194.

A kettös karalysag a nomadoknal, (Göçebelerde ikiz hükümdarlık) Budapest, 1933. Değerli âlimin *Hükümdarlık Müessesesinin Şimali Asya Atlı Kavimlerinde Teşekkülüne Ait Tetkikler* adlı mühim araştırmalarının ikincisini teşkil eden bu makaledeki bâzı mütalâaların, düşündüklerimize uygun olmadığını kaydedelim. Bunları *Türklerde Hâkimiyet Telâkkisinin Tekâmülü* hakkında hazırladığımız bir eserde etrafıyla izah fırsatını bulacağız.

Tafsilât için bkz. aynı eser.

hanlarının cülûs merasiminde görüyoruz.[19] Bir rütbe veya memuriyet ifade eden Türk unvanlarını da, aynı suretle, birbirinden çok uzak sahalarda teşekkül etmiş Türk devletlerinde asırlarca fasıla ile müşahede etmek mümkündür: XI. asırda Müslüman Karahanlılar devletinde, XII-XIII. asırlarda da Hindistan Türk devletlerinde mevcut olan *yugruş* unvanını Avarlar'da da görüyoruz. Demek oluyor ki, bu unvan muhtelif Türk şûbeleri arasında daha Avarlar'ın Cenub—Şarkî Avrupa'ya muhaceretlerinden evvel mevcuttu ve İslâmiyet'ten sonra da devam etti.[20] Tu-kiü'lerde ve Uygur'lardaki bâzı *protocolaire* [*teşrifatî*] unvanlara Karahanlılar, Selçuklar, Artuklar, İlhanlılar gibi muahhar sülâlelerde tesadüf edilmesi de amme hukuku sâhasında eski an'anelerin devamına bir delildir. Hukukî *continuité*yi [*devamlılığı*] gösteren bu gibi daha birçok misâller zikretmek kabilse de, bu küçük tetkikin dar çerçevesinden çıkmamak için onlardan bahsetmiyoruz. Hususî hukuk sahasına gelince, gerçi buna ait tarihî malzeme amme hukukuna ait malzeme ile mukayese edilemeyecek kadar az olmakla beraber, Türkler'in hukukî etnografyasına ait bilgilerin yardımıyla, bu hususta da az çok vazıh neticelere varmak kabil olacaktır ümidindeyiz.

Ortazaman Türk devletlerinin bilhassa amme müesseseleri hakkında verilen bu izahattan sonra, bir suâl kendiliğinden hatıra gelir: hukuk tarihinin müteârifelerindendir ki, *iktibaslar ve taklitler* hususî hukuktan ziyade amme hukukunda daha fazla göze çarpar. Acaba Türkler, daha yukarı-ortazamanda mütekâmil bir hâlde gördüğümüz hukukî müesseselerini, dahilî hayatlarının bir tekâmülü neticesi olarak mı, yoksa daha fazla, münasebette bulundukları muhtelif kültür dairelerinden iktibas ve taklit suretiyle mi vücuda getirmişlerdir? Gerçi herhangi bir iktibas ve taklit imkânı için de muayyen birtakım şartların vücudu lâzımdır ve birbirleriyle temasta bulunan kavimler, kültür seviyeleri ne kadar yüksek olursa olsun, diğer sâhalarda olduğu gibi hukuk ve bilhassa amme

---

[19] Alföldi András, *Aynı eser*, p. 36'da Toba'lardaki bu âdetten bahsediyor. Sonraki Türk devletlerinde bu âdetin devamı hakkında tafsilât, biraz evvel bahsettiğimiz eserimizdedir.

[20] Fazla tafsilât için şu makalemize bakınız: "Eski Türk Titülature'üne Ait Notlar I" (yakında *Körösi Csoma-Archivum* mecmuasında Almanca olarak çıkacaktır). ["Zur Kentniss der altturkischen Titulatur", *Körösi Csoma-Archivum*,1938, Erganzungsband -e.n.].

hukuku sâhasında da birbirlerinden daima iktibaslarda bulunmuşlardır; bu îtibar ile ortazamanda birbirlerinden çok uzak coğrafî muhitlerde, çok farklı maddî ve manevî şartlar içinde tekâmül eden Türk hukukî müesseselerinin, Türkler ile münasebette bulunan muhtelif kavimlerin mümâsil müesseseleriyle karşılıklı tesir ve aksi tesirlerde bulunmaları pek tabiîdir. Fakat her türlü *idée préconçue* [*fikr-i sabite*]'den uzak olan bu ilmî telâkki ile Türkler'i «her türlü hukukî kültürden mahrum ve bütün müesseselerini hariçten almaya mecbur» addeden menfî telâkki arasında ne bâriz bir tezat vardır. Türkler'de bulunan bütün mevki ve vazife isimlerinin mutlaka başka kavimlerden alındığını ispat için zoraki etimoloji oyunlarına müracaat eden bazı âlimler, sırf bu gibi *préjugé*'lerin [*önyargıların*] kurbanı olmuşlardır.[21] Şimdi biz, tamamıyla objektif olarak, mevcudiyetlerini tebârüz ettirdiğimiz ortazaman Türk hukukî müesseseselerinin ne dereceye kadar dahilî bir tekâmül neticesi veya bir iktibas mahsûlü olduklarını ve bunların Türkler'e komşu kavimler üzerinde bir tesir bırakıp bırakmadıklarını kısaca araştıralım.

Yukarı-ortazamandaki Türk devletlerinden meselâ Tu-kiü'lerden bahseden Çin annalleri, bunların kendilerine mahsus örf ve âdetleri ve kanunları olduğunu kaydederler. Yunan, Lâtin ve İslâm kaynaklarında da muhtelif Türk şûbelerinden ve devletlerinden bahsedilirken bunu teyit eden kayıtlara ve gerek amme hukuku gerek hususî hukuk bakımlarından mühim malûmata tesâdüf olunur. Bütün bu dağınık malzeme, basit bir annalist geziyle değil, yukarıda kısaca izahına çalıştığımız usûl ile tetkik edilince, Türk devletçiliğinin hukukî cephesini ve umumî karakterlerini kavrayabilmek kabil olacaktır. Devlet kurmak, amme müesseseleri yaratmak demek olduğuna göre, büyük Türk imparatorluklarının kuvvetli teşkilât yani sağlam hukukî müesseseler vücuda getirmiş olması pek tabiîdir. Yukarı-ortazamanın en muntazam ve sağlam teşkilâta malik bir imparatorluğu olan Sasânîler'in, komşuları olan Türk imparatorluklarının idarî ve askerî teşkilâtı hakkında büyük bir takdir besledikleri buna bir delil olarak zikredilebilir.[22] Hakikaten, muayyen kaideler ve formüllere mâlik bir *chancellerie* [*hazine-i evrak odası veya nişancılığı*] sahibi olduğunu

---

[21] Tafsilât için zikrettiğimiz bu makaleye bakınız.

[22] *Al-'İkd al-Farîd,* c. I, s. 101-106. Başka Arap kaynaklarında da bunu teyit eden kayıtlar vardır.

bildiğimiz Tu-kiü imparatorluğunun bu takdire lâyık olduğu çok açıktır.[23] XX. asırda Şarkî Türkistan kazılarında meydana çıkan malzeme arasındaki birtakım hukukî vesikalar, büyük bir kısmının hangi asırlara ait olduğu -çünkü içlerinde XIV. hatta daha muahhar asırlara ait olanlar da vardır- taayyün edememekle beraber herhalde oldukça eski hukukî ananelerin bakiyesi gibi de telâkki olunabilir.[24] Kezâlik, Protobulgarlar'ın yani Türk Bulgarlar'ın parçalar halinde intikal eden bazı kanunları[25], hukuk tarihi bakımından da mühim bir vesika olan Kök-Türk kitabeleri, bütün bu mahdut ve nadir bakiyeler, yukarı-ortazaman Türkleri'nin hukukî hayatını ve bilhassa amme müesseselerini anlamaya yarayan mühim vesikalardır. İşte bütün bu müesseselerin birbiriyle ve aşağı-ortazamandaki mümâsil Türk müesseseleriyle mukayesesi, biraz evvel bazı misallerle gösterdiğimiz veçhile bunların herhangi bir taklit ve iktibas eseri olmaktan ziyade Türklere has bir hukukî hayatın mahsulleri olduğunu meydana koymaktadır.

---

[23] Cha-po-lio Han'ın 584'de Çin imparatoruna yolladığı bir mektubun Çince tercümesi mevcuttur ki, P. Pelliot, bunun, Türkçe aslından sadâkatle tercüme edildiğini, zira yazılış tarzında Çin usûllerine muhalif olarak tarihin başta olduğunu ehemmiyetle kaydediyor ve Çince transkripsiyondan Han'ın Türkçe unvanlarını istidlâl ediyor (*Neuf notes sur des questinos d'Asie Centrale*, p. 209-211). Bu meseleler hakkında tafsilât, yukarda bahsettiğimiz eserdedir.

[24] Bu hukukî Uygur vesikaları başlıca Radloff, Le Coq, Malov taraflarından neşredilmiştir. Bu hususta malûmat için: A. Caferoğlu, *Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları*, Türkiyat Mecmuası, c. IV, p. 1-3. Bu araştırmadan başka, Heinrich Herrfahrdt'ın *Das Formular der uigurischen Schuldurkunden*, Zeitschrift für vergleichende Rechtwissenschaft, Band XIVIII, s. 93-103. Bu sonuncu müellif bu vesikaları X-XIII. asırlara ait saymakta ise de, vesikalarda bunu gösterecek hiçbir kayıt yoktur. Ancak, XII. asırdan evvele ircâ edilemeyen bu vesikalarda, daha eski devirlerin hukukî ananelerinden bakiyeler bulunması pek tabiidir. Bu vesikaları en toplu olarak şu eserde bulmak kâbildir: W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad, 1928. Bu vesikalar arasında XIV. asır ortalarına ait birini Rahmeti Arat (*Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, sayı III, 1936, s. 101-112) daha doğru olarak neşretmiştir.

[25] Protobulgar hanı Krum'un Kanunları'ndan 5 madde, Bizanslı leksikograf Suidas (X veya XI. asır) vasıtasıyla intikal etmiştir. Tafsilat için, Karel Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit pulbic des peoples slaves*, Paris, 1933, s. 75.

Bunu teyit eden en kuvvetli bir delil olarak, Türkler'le komşu yaşamış muhtelif kavimlerin amme hukuku üzerindeki Türk nüfuzunu zikredebiliriz. Ruslar'ın, Sırplar'ın, Macarlar'ın siyasî ve hukukî tarihleri hakkında tetkikatta bulunan âlimler, bunu açıkça göstermişlerdir. Slavlar üzerindeki Türk tesiri hakkında Peisker'in nazariyesini çok müfrit bulanlar bile, meselâ Slav hukukunun mâruf tarihçisi Karel Kadlec gibi, Avarlar'dan başlayarak Bulgarlar'ın, Hazarlar'ın Peçenek ve Komanlar'ın Slavlar üzerindeki kültürel ve hukukî tesirlerini kabûl ediyorlar.[26] Prof. Iorga Balkanlar'da iki asır hükümran olan (VI-VIII.) Avarlar'ın tâbiyetlerindeki kavimler ve bilhassa Slavlar üzerindeki nüfuzundan bahsettiği gibi[27], bu devri en iyi bilenlerden M. Alföldi de Avar müesseselerinin tesirini tespit etmektedir.[28] Protobulgarlar'daki bütün Türklerle müşterek birtakım müesseselerin, Balkan Slavları üzerinde müessir olduğu malûmdur. Türk amme müesseselerinin Cengiz istilâsından sonra Rusya'da ve Cenub-Şarkî Avrupa'daki mühim tesirlerinden ise biraz sonra bahsedeceğiz. Macar hukuk tarihçileri, ilk Macar krallığının teşekkülünü tetkik ederken, Macar devlet *doktrini* üzerinde Türk hukukunun tesirini açıkça göstermişlerdir ki[29], Slav hukuku

---

[26] *Aynı eser*, p. 20-21. Çek âlimi J. Peisker'in meşhur nazariyesine göre, eski Slavlar devlet kurmak kabiliyetinden mahrumdular. Onlar iptida Türk-Tatar esareti altında kalmışlardır. K. Kadlec, Slavlar'ın henüz birbirlerinden ayrılmamış oldukları en eski devirler için Türk tesirini kabûl etmemekle beraber, ayrıldıktan sonra, bu tesiri kabûl ediyor ve en başta Avar nüfuzunu zikrediyor. Vareg-Ruslar'daki *Kogan* unvanının Hazarlar'daki Kagan-Hakan'dan alındığını, Peisker ve sair Slavistlerle beraber W. Barthold de kabûl etmektedir (*Ortaasya Türk Tarihî Hakkında Dersler*, 1927, s. 55). Ekser Slavistlerce kabûl edilen bu gibi misâlleri daha çoğaltmak kabildir.

N. Iorga, *le Caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1929, s, 63-69. Slavlar'daki *Boylar=Boyra, Ban, Župan* unvanları da Avarlar'dan gelmedir; fakat *Boyar*'ın *Bolad*'dan geldiği hakkında Iorga tarafından büyük bir katiyetle ileri sürülen iddianın ne tarihî ne de filolojik hiç bir esası yoktur.

[28] *Bulletin of the International Committee of historical Sciences*, no. 32, 1936, p. 394. Alföldi'ye göre Avarlar'ın siyasî müesseselerinin inkişafı, Slavlar için büyük bir ehemmiyeti haiz olmuştur.

[29] Joseph Deér, *l'Ancienne Royauté hongroise*, P. Nouvelle Revue de Hongrie, Juillet, 1934, p. 138-146. Bu mühim makale, müellifin 1934 de Szeged'de neşrettiği *Heidnisches und Christliche in der altungarischen Monarchie* eserinin

tarihçileri, aynı telâkkileri Protobulgar'larda da bulmaktadırlar.[30] İşte, kısaca işaret ettiğimiz bütün bu vakıalar, yukarı-ortazamanda, köklerini maziden alan kuvvetli Türk hukukî müesseselerinin mevcudiyetini ve bunların sair komşu ve tâbi kavimler üzerindeki tesirini anlatmağa kâfidir sanırız. Şimdiye kadar hemen tamamıyla ihmal edilmiş olan Türk hukuk tarihi hakkında ciddî tetkiklere başlanılırsa, bu müesseselerin mahiyeti ve icra ettikleri tesirin derecesi daha sarih olarak anlaşılacaktır. Ancak, daha şimdiden, bu sıraladığımız tarihî şahadetlere ve yabancı hukuk tarihleri tetkikatından çıkan neticelere dayanarak katiyetle söyleyebiliriz ki, Türkler, İslâmiyet dairesine girdikleri zaman, eski ve kuvvetli bir hukukî kültüre maliktirler.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE AMME HUKUKU

Daha yukarı-ortazamanda kuvvetli amme müesseselerine malik olduklarını gördüğümüz Türkler, İslâmiyet'i kâbulden sonra Müslüman hukuku esasları üzerinde muhtelif devletler kurdular. Acaba bunların amme müesseseleri, umumiyetle iddia edildiği gibi, münhasıran İslâm amme hukuku esasları üzerine mi dayanmaktadır? Diğer bir ifade ile bu Türk devletleri, kendilerinden evvelki veya muasırları olan İslâm devletlerinin mümasil müesseselerini sadece taklit ile mi iktifa etmişlerdir? Bu suâlin cevabını verebilmek için iptida İslâm hukukî müesseselerinin ve bilhassa İslâm amme hukukunun mahiyet ve inkişafına tarihî bakımdan süratli bir göz atmak zarurîdir.

Fıkh denilen İslâm hukuk sistemi, menşeini dinden almakla beraber, İslâmiyet'in yayıldığı ve yerleştiği yeni sahalardaki mahallî hukuk ananelerinin de tesirleri altında muhitin içtimaî-iktisadî zaruretlerine tetabuk ederek teşekkül etmiştir. Emevîler zamanında başlayan bu nazari ortodoks

---

güzel bir hulâsasıdır. O, mukayese metodu ile ilk Macar krallığının esasında, Türk kültürü dairesindeki bütün kavimlerde müşterek olan otorite prensibini meydana çıkarmıştır (ayrıca bakınız: *Revue historique,* Tome, CLXXVIII, no. 363, 1936, p. 51-52).

Protobulgarlar'da memleketin hanedan âzası arasında taksim edilmediğini kaydeden K. Kadlec, aksi takdirde bunun bütün Türk şûbelerinde müşterek bir kaide olan "Hükümdarlık kuvvetinin temerküz ettirilmesi" usûlüne mugayir olacağını söyler (*Aynı eser,* s. 64).

sistematizasyon, bilhassa Abbâsîler zamanında, onların Sünnî mezhebini kuvvetlendirmeyi istihdaf eden siyasî gayeler yaptıkları teşvikler ve onu nazarı sâhadan adlî tatbikat sâhasına geçirmeleri sayesinde, tamamlandı. Amme hukuku sahasında da, fiilî vaziyeti dinî esaslara bağlamak gayret ile ilk *nazarî construction*'lar [*yapı*lar] yine bu zamanda vücuda getirildi. Muahhar *compilateur*'lerin [*bir araya getirici*lerin] tarihî realiteye hiç uymayan sırf nazarî ve sistematik eserlerinden alınarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son gününe kadar memleketimizde hukuk tedrisatının mukaddes esasını teşkil eden *Fıkh*'ın[31] tarihî teşekkülü, XIX. asır sonunda bilhassa Schnouck Hurgronje ve Goldziher gibi iki büyük İslâmiyatçı tarafından, hiç olmazsa umumî hatlarıyla izah olunmuştur.[32] Onları tâkip eden diğer âlimlerin mesaisi sayesinde bu tarihî inkişafın mahiyeti ve bunda müessir olan yabancı hukuk sistemlerinin tesir dereceleri yavaş yavaş

---

[31] Cumhuriyet devrinden evvel, hukuk fakültelerimizle mülkiye mektebinde bu *fıkh* tedrisâtı (Usûl-i Fıkh, Mecelle, Vasâyâ ve Farâiz, Ahkâm-ı arâzî ve evkaf dersleri) tamamıyla ortazaman zihniyetiyle, dogmatik ve teolojik bir şekilde yapılmış, muahhar Sünnî-Hanefi kompilatörlerin şematik kadrolarından kurtularak daha eski hukukî ve tarihî kaynaklara kadar çıkmak hatıra gelmemiş, İslâm hukukunun da - bu sair sistemler gibi - tarihî bir teşekkül olduğu düşünülmemiş, garpta buna ait yapılan tetkikler, o devrin en meşhur ve modernist hukuk üstadı sayılanlar arasında bile tamamıyla meçhûl kalmıştır. Sava Paşa'nın (*Étude sur la théorie du droit musulman*, vol. II, Paris, 1891-98) adlı eseri, bu dogmatik, ortodoks zihniyetin bir mahsûlüdür ki, Goldziher ve Schnouck Hurgronje'nin haklı tenkitlerine uğramıştır. Tahsilleri itibariyle garp hukuk telâkileriyle istinas etmeleri icap eden daha sonraki hukukçularımızın eserlerinde İslâm hukukuna dair ara sıra verilen malûmatın ve ileri sürülen fikirlerin, eski teolojik medrese telâkkilerinde dışarı çıkamaması, anlaşılamaz bir garibedir ki, muahhar Osmanlı hukukçuluğunun iflâsına bundan açık bir misâl olamaz. İşte, memleketimizde bir "millî hukuk mesleği" teessüs edememesinin başlıca âmillerinden biri de budur.

[32] Bu hususta umumî mâlûmat ve bibliyografya için *Encyclopédie de l'Islâm*'da Goldziher tarafından yazılan *Fıkh* maddesine bakınız. Bu âlim ve ondan evvel Schnouck Hurgronje, İslâm hukuku kaynaklarını eski ve sağlam vesikalara istinad ettirdikleri hâlde, Sava Paşa, XI–XV. asırlarda tesbit edilmiş ananelere tabi olmuştur. E. Lambert, Roma hukuku tarihinin kaynakları hakkında bunlarla mukayese edilecek mahiyette araştırmalar mevcut olmadığını iddia etmektedir. (La *Fonction du droit civil comparé*, Paris, 1903, p. 393-396).

daha iyi anlaşılmakla beraber, tetkiki icap eden meseleler daha çoktur. Amme hukuku sahasında ise bu tetkikat henüz pek iptidaî bir mahiyette bulunuyor. Merhum C. H. Becker'in bazı parlak tecrübelerinden sonra[33], son zamanlarda A. Mez'in Abbâsîler'in ilk asırlarına, G. Demombynes ve Lévi-Provençal'in Endülüs ve Şimalî Afrika İslâm devletleriyle Memlûkler İmparatorluğu'nun amme müesseselerine ait neşrettikleri monografiler[34] ehemmiyetle zikre lâyık olmakla beraber, müesseseler tarihine ait bu cins sağlam travaylar [çalışmalar-eserler] henüz pek azdır.[35] Mamafih bu mahdut tetkiklerden çıkarılabilecek neticelerden de haberi olmayan ve tarihî realiteyi gösteren tarihî kaynaklara değil, sadece ideâl konstrüksiyonlar ifade eden hukukî metinlere dayanan bâzı müellifler, İslâm hukukunun, Atlas kıyılarından Çin hudutlarına kadar, bütün Müslüman memleketlerinde hâkim ve değişmez bir sistem olduğunu iddia etmektedirler. Bu dar telâkkiye göre, muhtelif İslâm devletlerinin amme müesseseleri, aynı esaslar üzerine kurulmuş olmak icap eder; çünkü bunların *législation* [*yasama*] faaliyeti İslâmi prensiplerle sıkı sıkıya tahdit edilmiştir. Gerçi Hanefî mezhebindeki *istihsân* (approbation) ve Mâliki mezhebindeki *istislâh* prensipleri, devletin *législatif* [*yasamaya dair*] otoritesine nazarî olarak da az çok bir serbesti temin eder; ve devlet bu prensibe dayanarak, amme menfaati mevzuu bahis olduğu zaman, fakihlerin *kıyâs* (analogie méthodique)'ine muhalif harekette bulunabilir; fakat dinî mahiyette yâni

---

33 Onun iki ciltte toplanan muhtelif yazılarına bakınız.

34 G. Demombynes, La Syrié à l'époque des mamelouks, Paris, 1923; *Masâlik el Absâr fi Mamâlik el Amsâr I, l'Afrique, moins l'Egypte*, Paris, 1927. Lévi - Pro9 vençal, *l'Espagne musulmane au X ème siécle, institution et vie sociale*, Paris, 1932.

35 Muhammed Nâzım'ın *The Life and Times of Sultan Mahmud of Gazna* adlı eseri, Mahmud devri teşkilâtı hakkında oldukça sağlam malûmat verebilir. İshwari Prasad'ın (*A History of the Qaraunah Turks in India,* 1936) eserinde de bu devir amme hukukunu alâkadar eden kısımlar bulunur. Agha Mahdi Husain'in (*Le Gouvernement du Sultanat de Dehli,* Paris, 1936) kitabı çok sathîdir. Kimi az çok kıymetli ve büyük bir kısmı kıymetsiz olmak üzere böyle birçok eser zikrolunabilir. Bu mevzulara ait ve daha fazla hukukî mahiyetteki-Avrupa hukuk fakültelerinde yapılmış bâzı doktora tezleri, her bakımdan çok sathîdir. Mesela (M. Chaygan, *Essai sur l'histoire du droit public musulman,* Paris, 1934) adlı tez, bu hususta ki en mühim tetkikler bile hiç bilinmeksizin yazılmıştır.

tekemmül edemez (imperfectible) bir *législation* [*yasama*] için bu serbestinin ne kadar mahdut olacağı meydandadır. İşte, ekser hukukçularda hâkim olan bu *formalist* telâkkiye göre, İslâm amme müesseseleri bütün Müslüman devletlerinde, aynı menşe'den çıkmış, yani birbirinden farksız -yahut pek az farklı- olmak icap eder ki, bu takdirde Müslüman Türk devletlerinin amme hukukundaki hususiyetleri aramak mânâsız olur. Yukarıda söylediğimiz veçhile *Bisoukides*'in İstanbul fethine ve Kanûnî Süleyman zamanına kadar Osmanlı amme hukukunda hiç yenilik olmadığını iddia etmesi, işte böyle bir lojik istidlâl mahsulüdür.

Tarihî zihniyetin aslâ kabûl edemeyeceği bu formalist telâkki, İslâm hukukunun tarihî teşekkülü hakkında -hattâ şimdiye kadar- elde edilmiş neticelerle de hiç bir suretle telif edilemez. İslâm hukuku tarihi hakkında yukarıda zikrettiğimiz âlimlerin mesaisi sayesinde biliyoruz ki, menşeini *Kitap* ve *Sünnet*'ten -yâni iptidaî Arap örfiyle Hz. Muhammed'in kanun koyucu şahsiyetinden almakla beraber, bu hukuk, muhtelif yabancı hukuk sistemlerinden müteessir olmuş ve bilhassa *Jurisprudence*'in yaratıcı faaliyeti İslâm hukukundaki tabir ile *içtihâd*- sayesinde, o devirlerin iktisadî ve içtimaî zaruretlerini karşılayan geniş bir sistem hâlini almıştır. Bu sistemi vücuda getiren unsurlar içinde Kitap ve Sünnet'in hissesi Von Kremer'in çok zaman evvel söylediği veçhile, ancak yüzde birdir. Buna rağmen, nazarî sistem olarak, *Fıkh,* dinî mahiyetini asla kaybetmemiştir. Tatbikata gelince, Schnouck-Hurgronje ve Goldziher tarihî delillerle gösterdiler ki İslâm'ın ilk patriyarkal devri istisna edilecek olursa, bu nazarî ve ideâl sistem hiçbir zaman tam olarak tatbik edilememiş, Emevî ve Abbasî hükümdarları birçok defalar devletçe görülen zaruret karşısında Peygamber'in vaz' ettiği ahkâma mugayir hükümler isdârına mecbur kalmışlardır. Biz bunu teyit için, daha patriarkal devirde bile, içtimâî veya siyasî zaruretler hâsıl olduğu zaman meselâ Ömer gibi bir devlet reisinin bile -amme hukukuna ait meselelerde- buna mümasil hareketlerde bulunduğunu ilâve edelim.[36] Emevî hükümdarları, Ömer II'nin kısa zamanı istisna edilecek

[36] Müesseselerin mukayeseli tarihi sahasında XIX. asrın en tanınmış âlimlerinden sayılan Joseph Kohler ile Schnouck-Hurgronje ve Goldziher arasında İslâm hukuk sisteminin tekâmül prosesi hakkında cereyan eden münakaşalarda, bu son iki âlim bu hususîyetleri tebarüz ettirmişlerdi (Goldziher, *Muhammedanisches Recht in Theorie und Wirklichkeit*, Zeitschrift für verg. R. W., 1889, p. 405-423). Bu münakaşalar

olursa, hareketlerini dîn ahkâmıyla telif etmeyi hiç düşünmemişlerdir; ve *fikh,* onların devrinde aslâ bir *müsbet hukuk* (droit positif) kıymetini alamayarak daha fazla teolojik bir spekülasyon mahiyetinde kalmıştır. Açıktan açığa teokratik bir ruh ile mücehhez olan Abbâsî devrindedir k,i bu nazarî hukuk, yavaş yavaş genişleyerek ve muhitin şartlarına tetâbuk ederek, resmen "hukukî hayat kaidesi" olarak tanınmıştır. Fakat bu devrede bile, sistematik fikh kitaplarında gördüğümüz bütün ahkâmın fiilen tatbik olunduğu zannına düşmemelidir. İçtimaî ve iktisadî zaruretler, iki türlü *juridiction*un [*kaza*nın] teşekkülünü icap etmişti: İslâm hukukunu tatbik ile mükellef ve devletçe mansup kadı'ların *şer'î kazâ*sından (juridiction écclésiastique ou religieuse) başka, yine devletçe mensup salâhiyettar memurların *örfî kazâsı* (juridiction laïque) vardı ki, devletin yüksek otoritesinden çıkıyordu.[37] Ortazaman Müslüman devletlerinde biri cismanî, diğeri ruhanî mahiyette olan bu juridictionların salâhiyet sahaları, birbiriyle münasebetleri, bunları tatbike memur teşkilâtların mahiyetleri, muhtelif zaman ve mekânlarda türlü türlü şekiller almıştır ki, burada, müstakil bir tetkik mevzuu olan bu meseleden bahsetmeye imkân ve lüzum yoktur. İslâm memleketlerinde XIX. asırda -birbirinden farklı âmiller tesiriyle- Avrupa hukuku tesiri başlamadan evvel de bu iki cins kazâ'nın birbirinin yanında devam ettiğini görürüz.[38]

Makûs fikirlere rağmen, İslâm devletlerinin daha ilk asırlardan beri oldukça geniş bir *législation* [*yasama*] faaliyeti gösterdikleri, yukarıdaki izahattan anlaşılıyor. Haricî tesirlere daha çok maruz olan ve devlet iradesinin daha çok istimalini icap ettiren amme hukuku sahasında ise bu faaliyetin daha kuvvetli olması pek tabiîdir. Küçük İslâm cemaati (communauté)

---

hakkında izahat için, E. Lambert'in yukarda zikredilen eserine bakınız (p. 378-380). Hakikaten H. Lammens'in de söylediği gibi, *Fikh,* mevzuu ideal bir hukuk olan spekülatif bir ilim, tamamıyla skolâstik bir *Construction* [*Anayasa*] haline gelmiştir (*l'Islâm, croyances et institutions*, Paris 1926, p. 103).

E. Lambert, *Aynı eser*, s. 387. Goldziher'in *Encyclopédie l'Islâm*'daki Fıkh maddesi. A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, 1922, kadılık hakkındaki bahse bakınız.

[38] E. Lambert, *Aynı eser,* p. 357-358. Seyyed Taghı Nasr, *Essai sur l'histoire du droit persan*, Paris, 1933, p. 227. Joseph Karst, *Code géorgien du Roi Vokhtang*, VI, Strasbourg, 1934, p. 49.

Emevî sülâlesinin idaresi altında geniş bir imparatorluk şeklinde inkişaf ettikten sonra, bedevi ananelerinin imparatorluk müesseselerini kuracak bir hukukî kifayet gösteremeyeceği muhakkaktı. Sukutuna kadar *tribal* [*kabilevî*] mahiyetini muhafaza eden bu devlet, merkezî idaresini, Suriye'deki Bizans hukukî ananelerine göre tanzim etmiş, daha doğrusu, eski idare makinesini aynen alıp kullanmıştı. Mısır, Mezopotamya, İran gibi eski bir kültüre malik sahalarda da, İslâm fütuhatından evvelki müesseseler devam ediyordu. Meselâ vergiler, mahallî idare teşkilâtı, fetihten evvelki gibi idi.[39] İslâm orduları, hususî karargâhlarında, dahilî ve haricî emniyeti muhafaza ediyor ve merkezî idare mümessili vergileri Şam'a göndermekle iktifa ediyordu. Ancak Abbasî İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonradır ki, Sasânî ananelerinin de büyük tesiri altında, İslâm amme müesseselerinin sağlam bir tarzda teşekküle başladığını görüyoruz. Merkezî idare ve vilâyetler teşkilâtı, askerî teşkilât, adlî teşkilât malî teşkilât, vücuda getiriliyor; amme hizmetlerinin vazife ve salâhiyetleri tesbit olunuyor; hûlâsa idare makinesi muntazam bir tarzda kuruluyor. Bağdad sarayı, Sasânî ve Bizans sarayları örnek tutularak, bütün debdebe ve ihtişamıyla, en ince noktalara kadar düşünülmüş teşrifat kaideleriyle, hukukî sembolleriyle teessüs ediyor. İslâm dinî hukukunun -tabiî Sünnî şeklinin- *sistematizasyon*uyla hem zaman olan bu lejislasyon faaliyeti, Abbasî hükümdarlarını, onlara *meşruiyet* verdirmek -amme müesseselerini hiç olmazsa nazarî olarak dinî hukuk ile telif etmek- için hukukçuları teşvike sevk ediyor: Ebû Yusuf Hârûn al-Reşîd'in, El Khassâf ise El-Mehdî'nin emriyle amme hukukuna dair eserlerini yazıyorlar ve bu cins eserler yavaş yavaş çoğalıyor. Abbasî hükümdarlarının bu gayretini tabiî görmek icap eder: çünkü onlar kendilerini yalnız bir imparatorluğun cismanî hükümdarı değil, İslâm ümmetinin *(Eglise)* ruhanî reisi, yâni bir *souverainpontife* addetmektedirler ki, asıl İslâm zihniyetine yabancı olan çifte hâkimiyet mefhumunun Bizans ve İran müesseselerinden şuursuz bir şekilde alındığını G. Demombiynes haklı olarak söylemektedir.[40] Muahharen Mâverdî'nin *El-Ahkâm-us Sultaniyye* adlı meşhur eserinde sistematize edilmiş olan İslâm amme hukuku da, o şematik şekli altında,

---

[39] Corci Zeydân'ın *Medeniyet-i-İslâmîye Tarihi*'ne [İstanbul: İkdam Matbaası, 1328] bakınız.

[40] Gaudiroy-Demombynes, *les Instituions musulmanes,* Paris, 1921, p. 166.

tamamıyla nazarî ve ideâl bir *constructiondan* [*anayasa-yapıdan*] başka bir şey değildir ve tarihî realite ile âlâkası da, zamanındaki fiilî vaziyeti şer'î esaslarla telife çalışmasına rağmen, çok azdır.[41] Nitekim İbn Haldûn gibi nafiz görüşlü bazı mütefekkirler, daha asırlarca evvel, bütün bu gibi gayretlere rağmen, birtakım Abbâsî müesseselerinin, hukuk nazariyecilerinin göstermek istedikleri gibi dinî menşe'den değil, yabancı kültürlerden geldiğini görmüşlerdi.[42] Mamafih, menşei ne olursa olsun, bu büyük imparatorluğun amme müesseseleri mühim bir inkişaf göstermiş ve ondan ayrılan parçalar üzerinde kurulan muhtelif devletler için de bir iptidai kadro vazifesi görmüştür. Bundan dolayı, ortazaman Müslüman Türk devletlerinin amme müesseselerini tetkik ederken, Abbâsiler'in mümâsil müesseselerini daima göz önünde bulundurmak, aradaki benzeyiş ve ayrılışları tebârüz ettirmek için, bir zarurettir. Yalnız, bu tetkiki yaparken, Abbâsî müesseselerinin tarihi teşekkülünü ve işleyiş tarzını, tarihî usûl ile realitede olduğu gibi tesbit etmek ve hukukî membaların ideâl ve nazarî construksiyonlarına aldanmamak lâzım geldiğini aslâ unutmamalıdır.

İslâm hukuku ve bilhassa amme müesseseleri hakkındaki bu umumî mülâhazalardan sonra, Müslüman Türk devletlerinin şer'î hukuk haricindeki *législatif* [*yasamaya dair*] faaliyetleri ve bilhassa, siyasî ve idarî müesseselerini kurarken Müslümanlıktan evvelki hukukî ananelerden ne dereceye kadar müteessir olduklarını en umumî hatlarıyla araştırabiliriz.

---

[41] (M. 1058) de Mâverdî, İslâm Ümmetini, siyasî bakımdan da bir vahdet gibi telâkki ederek bu ideal devletin idare çarklarını, faaliyet tarzını, varidat ve masarifinin tahsil ve sırf şekillerini izaha çalışmaktadır. Hâlbuki o sırada, İslâm âlemi muhtelif devletlere ayrılmış ve daha asırlardan beri siyasî bir vahdet olmaktan çıkmıştı. Onun yalnız siyasî hukuk ve idare hukuku değil, ceza hukuku ve ticaret hukuku hakkındaki fikirleri de realite ile asla tetabuk etmiyordu (H. Lammens, *l'Islâme, croyances et institutions,* p. 103). XI. asırda fiilen hâkim olan İslâm amme hukukunu, Mâverdî'nin bu nazarî ve ideal sistemiyle anlamaya ve izaha çalışmak, tarihî zihniyetle taban tabana zıt bir hareket olur. Bu devirdeki İslâm devletlerinin diğer devletlerle ve tebaalarıyla münasebetlerini tanzim eden müspet hukuk kaidelerini doğrudan doğruya tarihî vesikalardan çıkarmak lâzımdır. Mâverdî'nin bu nazarî ve ideal sistemi, dinî prensiplere dayandığı cihetle, o devir ve daha sonraki devirler *legislateur*leri [*kanun koyucu*ları] için sadece manevî bir nüfuza mâlikti.

[42] İbn Haldûn, *Mukaddeme,* Arapça metin, c. I, s. 208.

Abbasîler'in ilk devirlerinde imparatorluğun en yüksek mevkilerine yükselen bazı Türk şeflerinin ve daha sonra Türk emîrül'-ümerâlarının, şer'î hukuktan ziyade devletin hâkim otoritesinden doğan lâik hukuka kıymet verdiklerini gösteren bâzı deliller vardır: Mısır'da Tulunlar sülâlesinin müessisi olan Ahmed bin Tulun zamanında, cismanî mahkemeler, ikame edilen dâvâları o kadar âdilâne hallederdi ki, kadıya hiç kimse müracaat etmezdi. Bu suretle Mısır'a yedi sene kadı tâyin olunmamıştı.[43] Bunu, Türk devlet adamlarının psikolojik bir hususiyeti addedebiliriz. Bu itibar ile manalı olmakla beraber ferdî mahiyette kalan bu hâdiseleri bir tarafa bırakarak, İslâm imparatorluğunun şark sahalarında kurulan devletlerin müesseselerindeki Türk tesirlerini en umumî bir şekilde ve hiç tafsilâta girişmeksizin gözden geçirelim.

Eski Türk idare ananelerinin tesirlerini, iptida Sâmânîler'de ve bilhassa onların ordu teşkilâtında görmekteyiz; lâkin bu da son hükümdarlar zamanında yâni orduda Türk unsurunun ehemmiyeti arttıktan sonra olmuştur.[44] İslâm fütuhatından evvel asırlarca Kök Türk hâkimiyeti altında kalan Mâverâün-Nehr'de, onların idarî ananelerinden birtakım bakiyeler kalması tabiî olmakla beraber, Sâmânî teşkilâtında bu izlere pek tesadüf olunmuyor. Sâmânîler'in kısmen Tahirî ve Saffârîler vasıtasıyla ve kısmen de doğrudan doğruya Abbasî teşkilâtını iktibas ve taklit etmeleri bu hususta müessir olmuştur. Gazneliler'e gelince, iptida Sâmânîler'e tabi bir devlet olarak kurulmakla beraber, vaktiyle asırlarca Eftalit İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalmış kesif Türk unsurlarıyla meskûn sahaları da kendisine ilhak suretiyle inkişaf eden bu imparatorlukta, Türk hükümet ananelerinin tesirlerini daha kuvvetli olarak görmek mümkündür. Gerçi, mutaassıp bir Sünnîlik siyaseti takip eden ve Bağdad sarayı ile çok samimî münasebetlerde bulunan bu devlet, amme müesseselerini Abbâsî-Sâmânî modeline göre, tanzim etmekle beraber, ordu teşkilâtında, rütbe ve memuriyet adlarında, bilhassa kendisine Türk kabileleriyle olan hukukî münasebetlerinde, Kök-Türk ve Eftalit hukukî ananelerinden de müteessir olmuştur. O devre ait Arap ve Fars diliyle yazılmış membalarda, ekseriyetle Arapça ve Farsçaya mütercem şekiller altında bile, eski Türk *Titulatur*eünün [*Unvan*ının] bakiyelerini görmek kabildir; bu

[43] A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, 1922, Kadılar hakkındaki kısım.

[44] M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1922, s. 86.

membaların, şimdiye kadar hiç düşünülmemiş olan bu bakımdan sıkı bir tetkiki, bu hususta, tam olmamakla beraber az çok müspet neticeler verebilir.[45] Gaznevî hükümdarlarının, İslâmi siyasetlerine rağmen, devlet otoritesini ve *législatif* [*yasamaya dair*] kuvvetlerini daima kullandıkları, malî siyasetlerinde fıkhın tahdidî hükümlerine hiç aldırmayarak örfî tekâlif koydukları, kadıların *dinî juridiction*u [*kazayı*] haricinde devlet organlarının *örfî juridiction*larının [*kaza*ların] mevcudiyeti, Türk kabileleri arasında şer'î değil örfî hukukun hâkim olduğu, hülâsa, nazarî İslâm hukukunun hiçbir suretle tecviz edemeyeceği birçok şeylerin Gaznevî İmparatorluğu'nda kuvvetle yaşadığı muhakkaktır.[46]

Eski Türk hükümet ananelerinin tesirini, en açık ve kuvvetli şekilde, Karahanlılar devletinin amme müesseselerinde görmek mümkündür. İlk kuruluş safhaları hakkında tarihî kaynakların hiçbir sarih malûmat vermedikleri bu devlet, doğrudan doğruya Kök-Türk ve Uygur siyasî ve idarî ananelerini devam ettiren bir teşekküldür ki, muahharen hükümdarın ve tebaasının İslâm dinini kabul etmeleri üzerine, yavaş yavaş amme müesseselerini de İslâm prensiplerine uydurmaya ve bir İslâmî devlet mahiyetini almaya çalışmıştır. Karahanlılar devletinin amme müesseselerine ait elimizde bulunan vesikalar, ancak XI. asrın son yarısına yani bu devletin Mâverâ-ün Nehr'i zapt ettikten ve en şarkî sâhalarına kadar kuvvetli bir İslâm tesiri altında kaldıktan sonraki devresine aittir.[47]

---

45 Birkaç misal: Gaznelîlere ait Farisî metinlerde birtakım memuriyet isimlerinin başında geçen Farsça *Buzurg* kelimesi, Türk unvanlarında çok geçen *ulug* tabirinin karşılığıdır; yine Farsça *Sipehsâlâr,* Türkçe *Sü-başı* mukabilidir; Eftalitler'deki *Tigin* gibi eski Türk unvanları bunlarda da vardır. Bu devre ait tarihî kaynaklarla edebî eserlerin sıkı bir tetkiki daha bu gibi birçok misaller verebilir.

46 Sonraki İslâm müelliflerinin "ideal bir Müslüman hükümdarı" gibi gösterdikleri ve şeriata riâyetkarlığı hakkında türlü efsaneler rivayet ettikleri Sultan Mahmud, şüphesiz büyük bir devlet adamı ve bir *législateur* [*kanun koyucu*] idi. Vergi vaz'ı ve tahsili hususunda tamamıyla örfî hareket ettiği gibi, devlet otoritesini aslâ dinî kâidelerle tahdit ettirmiyor, dini sâdece emperyalist siyasetine bir vasıta olarak kullanıyordu. Gaznevî tarihinde buna ait birçok misaller vardır. Devletin resmî kronikçileri olmakla beraber Utbî ve Bayhakî bu gibi şeyleri yazmakta bir mahzûr görmemişlerdir.

47 Bu devre ait en mühim iki memba, *Kutadgu-Bilig* ile *Dîvan-ı-Lügâtü't Türk*'tür ki, her ikisi de XI. asrın ikinci yarısında yazılmıştır ve her ikisinde de kuvvetli

Fakat buna rağmen, amme hukukuna ait bir takım esasî prensiplerde, saray teşkilâtı'nda, orduda ve idarede, vergilerde, rütbe ve memuriyet isimlerinde, adlî mekanizmada, bazı hukukî sembollerde, hülasa hukukî hayatın bütün tezahürlerinde Kök-Türk ve Uygur devletlerinden kalmış hukukî müesseselerin -kısmen muahhar devirlerde İslâm dini tesiri altında bazı tahavvüllere uğramakla beraber- devam edip gittiğini görüyoruz.[48]

Dinî juridiction [*kaza*] haricinde, devletin *örfî juridiction*'u [*kaza*yı] bunlarda da mevcuttu. XI. asırda bu devletin -Tiyenşan dağlarının ötesindeki- şarkî kısımlarında bulunan iktisadi- kültürel büyük merkezlerinde İslâm dininin kuvvetle yerleşmiş olduğu, buralardaki medreselerin büyük faaliyetle İslâm kültürünü yaymaya çalıştığı malûmdur; Fakat buna rağmen, kuvvetli köklere mâlik olan eski amme müesseselerinin -hiç olmazsa büyük bir kısmının- yeni din tarafından birdenbire sökülüp atılamadığı ve onların ancak dâhilî bir tekâmül neticesinde yavaş yavaş İslâmî nazariyelerle telif edilebildiği göze çarpmaktadır. Karahanlılar'ın Semerkand'ı pâyitaht edinen Garp Şûbesi'nde, coğrafi şartların doğurduğu kültürel münasebetler, İslâm hukukunun burada daha çabuk ve kuvvetli bir tesirini intaç etmiştir; fakat Kaşgar ve Balasağun'daki Şark Şûbesi'nde, bu İslâmî tesir, şüphesiz daha tedricî olmuştur ki, yine bunu da coğrafî şartların kültürel neticeleriyle izah edebiliriz. İslâmiyet'i kabûl etmemiş Şarkî-Asya kavimlerine karşı İslâm âleminin şark hudutlarını müdafaa eden Şarkî Karahanlılar'da, dinî hislerin çok samimî, çok canlı ve kuvvetli olduğu malûmdur; fakat buna rağmen, İslâmî bir cilâ altında, eski hukukî ananelerin devam edip gitmesi de pek tabiî idi. İşte bundan dolayı bu devir, bu *transition* [*geçiş-dönüşüm*] devri, ortazaman Türk hukuku tarihinin her bakımdan çok mühim bir safhasını teşkil eder.

Mamafih Türk müesseseleri tarihinin en mühim devri, bu müesseselerin İslâm kültürü dairesindeki kavimler üzerinde bâriz tesirler bırakması bakımından da, şüphesiz, Büyük Selçuk İmparatorluğu devridir. Karahanlılar, coğrafi mevkilerinin de tesiriyle, ortazaman şark tarihinde siyasî bakımdan büyük bir rol oynayamadıkları gibi, Türk hükümet ananelerini

---

İslâm tesiri göze çarpar.

[48] Buna ait misaller o kadar çok ve o kadar barizdir ki, burada onlardan bahse lüzum görmüyoruz. Karahanlılar devri Türk müesseseleri hakkında hazırladığımız bir tetkikte bütün bu meseleler tahlilî bir surette izah edilmiştir.

başka Müslüman kavimlere vermek hususunda da pek müessir olmamışlardı. Hâlbuki Abbâsî halifelerini maddî hâkimiyetleri altına aldıktan sonra, Mısır ve Suriye gibi Şiî Fatımî halifelerinin nüfuz sahaları ve Şimalî Afrika müstesna olmak üzere, Yakın-Şark İslâm dünyasının hegemonyasını ele geçirmiş olan Selçuk İmparatorluğu, siyasî tesiriyle mütenasip olarak, hukukî kültür bakımından da geniş ve devamlı bir nüfuz icrasına muvaffak oldu. XI. asır sonlarında muntazam bir hükümet cihazına, idarî ve malî mütekemmil teşkilâta ve muntazam bir askerî kuvvete mâlik olarak gördüğümüz bu büyük imparatorluğun hukukî enstitüsyonlarını [müesseselerini], menşe'lerinden başlayarak muhtelif tekâmül safhalarında -yâni imparatorluğun merkezî nüfuzu mahvolduktan sonra ona vâris olan muhtelif devletlerde nasıl devam ettiklerini- takip edecek olursak, bunu oldukça açık olarak görebiliriz. Bu muğlak meseleler hakkında şimdiden kat'î hükümler vermek mümkün olmamakla beraber, Selçuk müesseselerinin muhtelif hukukî menşe'lerden geldiği muhakkaktır. Gaznevîler teşkilâtı vasıtasıyla intikal eden Abbâsî-Sâmânî ananeleri, Gaznevîler ve Karahanlılar'dan intikal eden Eftalit, Kök-Türk ve Uygur ananeleri ve nihayet imparatorluğun asıl kurucusu olan Oğuzlar'ın kabile ananeleri. İşte bütün bu muhtelif hukûkî unsurların birbiriyle karışmasıdır ki, Selçuk müesseseleri dediğimiz *complexus* [*karmaşık sistemi*] vücuda getirmiştir. Bu müesseselerden herhangi birinin menşe'inde nasıl bir unsurun daha hâkim bulunduğu ve muahhar tekâmül safhalarında -şu veya bu şartlar altında- daha başka ne gibi unsurların müessir olduğu, ancak uzun tahlil ve mukayeseler neticesinde tespit olunabilir. Fakat şimdiden söyleyebiliriz ki, Selçuk İmparatorluğu'nun ilk devirlerinde Türk hususiyetleri pek barizdir. Hâkimiyet telâkkisinde[49] ve sembollerinde[50], hükümdarlar tarafından verilmesi mutad umumî ziyafetler

---

[49] Selçuklar'da hâkimiyet telâkkisinin daha Tuğrul Bey zamanında geçirdiği süratli tekâmül, birdenbire kurulan devletin çok çabuk bir imparatorluk haline geçmesinden ileri gelmiştir. Türlü bakımlardan büyük bir ehemmiyeti olan bu mesele, *Türkler'de Hâkimiyet Telâkkisinin Tekâmülü* hakkındaki eserimizdedir.

[50] Şimdiye kadar ne tarihî, ne de hukukî bakımlardan tetkik edilmeyen bu hukukî semboller meselesinin, hukuk tarihi bakımından büyük bir ehemmiyeti vardır. Selçuklar'da gördüğümüz hâkimiyet sembollerinin büyük bir kısmı, İslâmîyet'ten evvelki Türk devletlerinde mevcuttur; diğer bir kısım semboller ise, Müslüman devletlerinden geçmedir. Yukarda bahsedilen eserimizde bu hususta çok uzun ve mukayeseli izahat vardır. Yalnız, Oğuz ananesinden gelen sembollerin, başlangıçta pek

gibi dinî menşeden gelip hukukî bir mahiyet almış bazı âdetlerde[51], rütbe ve memuriyet isimlerinde, askerî teşkilâtta Karahanlılar'da gördüğümüz hükümet ananeleriyle, *tribal* [*kabilevî*] mahiyette Oğuz ananeleri çok açık görünür. *Yabgu, inal, inanç, kutlug, tekin, sübaşı,* gibi eski Türk unvanları, gerek bunlarda gerek Selçuk ananesini devam ettiren muahhar Türk devletlerinde daima mevcuttur.[52] Abbâsîler'deki *İnşâ divânı*'nın Selçuklar'da ve bu imparatorluğun varislerinde -Oğuz ananesi tesiriyle- *Tuğra dîvanı*'na tahavvül ettiğini daha Makrîzî bile tespit etmişti.[53] Kezâlik, daha ilk zamanlardan beri İslâm devletlerinde gördüğümüz *iktâ* meselesinde Selçuk İmparatorluğu'nun koyduğu yeni esasların ehemmiyeti vaktiyle C. H. Becker tarafından parlak bir şekilde meydana çıkarılmıştı.[54]

Selçuk İmparatorluğu'nun muhtelif şûbelerinde, onlara vâris olan Atabeyler'de, Hârzemşahlar İmparatorluğu'nda, Eyyûbîler'de, Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu'nda, Artuklar, Danişmendîler ve Anadolu Selçukları'nda, hattâ XII. asrın ikinci yarısında Bağdad'daki Abbâsî devleti teşkilâtında, Büyük Selçuklar'daki amme müesseselerinin devamını görmemek imkânsızdır.[55] Hiçbir zaman Selçuk hâkimiyeti altında kalmayan Hindistan Türk

---

bariz olduğunu söyleyelim: Tuğrul Bey namına basılan sikkelerde *Ok* ve *yay* resmi bulunduğu gibi (A. Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmîye Kataloğu,* s. 58-59) yine Tuğrul'un tevkî yâni tuğrasının bir *çomak* şeklinde olduğunu Râvendî söyler *(The Râhat-us-Sudûr,* GM'S, 1921, p. 98). Bizans İmparatoru, Selçuk ordusuna esir olan büyük bir emîrini Tuğrul'un serbest bırakmasına mukabele olarak Bizans'taki eski camii tamir ettirdiği zaman, mihrabına bir ok ve yay resmi koydurduğunu biliyoruz ki *(İbn-al-Ethir,* vol. X, 455) bunun da Tuğrul'un alâmet-i mahsusası olduğu tabiîdir.

Selçuklar'daki bu âdetin İslâmîyet'ten evvelki muhtelif Türk devletlerinde ve Karahanlılar'da da mevcut olduğunu söyleyelim. Bu hususta tafsilât ve başka kavimlerdeki mümasil müesseseler mukayeseler, zikredilen eserimizdedir.

52 O devirlere ait kaynakların sathî bir tetkiki bile bunu kat'î olarak göstermeğe kâfidir. Şimdiye kadar Selçuklar'da mevcudiyetini bilmediğimiz Uygurlar'da ve Karahanlılar'da mevcut *İlek* unvanının Selçuklar'da da kullanıldığını, muasır Ermeni kroniklerine şimdiye kadar izah edilememiş olan Alphilag adını izah ederek meydana koymuştum *(Belleten,* sayı, 1, 1937, 308)

53 Makrîzî, *Kitâb al-Khitat,* Mısır basması, c. II, p. 226.

54 C. H. Becker, *Steuerpacht und Lehnwesen,* Der Islam, vol. 82, 92, 1914.

55 Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri meselesini tetkik ederken, birtakım âmme müesseselerinde büyük Selçuk İmparatorluğu'ndan kalan hukukî

II. Gıyaseddin Dönemi Selçuklu Sikkesi

devletlerinde Selçuklar'dan bi'l-vasıta intikal eden hukukî tesirler bulunduğu gibi, Şimalî-Afrika İslâm devletlerinde de Selçuklar'dan yine bil-vasıta intikal etmiş -meselâ *nöbet* çalınması, hükümdarların başlarında tutulan *şemsiye* gibi- hâkimiyet sembollerine tesadüf olunmaktadır.[56] Bütün bu izahatlardan anlaşılıyor ki, geniş ve kuvvetli nüfûzu muahhar asırlardaki siyasî teşekküller üzerinde de devam eden Selçuk müesseselerinde Türk amme hukukunun hissesi büyüktür. Oğuz kabilelerini böyle bir imparatorluk kuracak hukukî kabiliyetlerden mahrum addettikleri için, bütün bu teşkilâtı İranlı vezir Nizâmü'l-Mülk ile arkadaşlarının dâhiyane idarelerine isnâd eden *Th. Houtsma* gibi birtakım müsteşrikler, Selçuk teşkilâtının bu hususiyetlerinden tamamıyla gafil kalmışlardır.[57] Gerçi Melikşah'dan itibaren Selçuk hükümdarlarının meselâ Tuğrul ve Alp Arslan zamanlarındaki gibi eski Oğuz âdetlerine öyle çok riayetkâr olmadıklarını[58], askerî ve siyasî

---

ananelerin sonraki Türk devletlerinde nasıl devam ettiğini göstermiştim. Orada tetkik edilmemiş olan sâir birtakım müesseselerde de bu devamı müşâhede etmek mümkündür.

56 *Aynı eser*, s. 184. Tafsilât *Türklerde Hâkimiyet Telâkkisinin Tekâmülü*ndedir.

57 Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, vol. II, 1889, p. VII-VIII. Müsteşrik olmadıkları cihetle, bu gibi meselelerde ister istemez onların fikirlerine tâbi olan bütün garp tarihçileri, umumiyetle bu fikirdedirler. Onları bu hususta yanlış hükümlere sevk eden sebepler kolayca anlaşılıyor. Fakat W. Barthold gibi bu devre ait kaynakları iyi bilen bir âlimin, "Selçuk devletini kuran Oğuzlar'ın devlet teşkilâtı esaslarına mâlik olmadıklarını" söylemekle beraber "bunların en kuvvetli ve devamlı devletler kurmalarını" garip bulması anlaşılmaz bir muammâdır *(Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* 1927, s. 92). Yine aynı müellifin *(Türkmenistan* (Rusça), Leningrad, 1928) adlı eserde *Türkmen Tarihi* hakkındaki makalesinde de aynı mütâlaaya tesâdüf olunuyor).

58 Köprülü, *Türkiye Tarihi,* s. 173-176. Alp Arslan'ın Malazgird meydan muharebesine başlamadan evvel beyazlar giyinmesi ve atının kuyruğunu bağlaması, eski Şamânî ananelerinin devamını kat'iyetle göstermektedir. Bu gibi ananeler, Selçuk

kudreti şahsında temsil eden bir Türk şefinden ziyade şark saraylarının karışık ve debdebeli saray protokolleri içinde kaybolmuş Sasânî-Bizans tipinde bir İslâm imparatoru mahiyeti aldıklarını ve bununla hemahenk olarak amme müesseselerinin de tedrîcen daha İslâmî bir renk altında kaldığını görüyoruz. Fakat bütün bu değişmelere rağmen, gerek Selçuk İmparatorluğu'nda gerek vârislerinde, yukarıda bahsettiğimiz Türk hukukî ananeleri daima mevcudiyetini göstermiş, hattâ Gürcüler, Ermeniler, Bizanslılar gibi komşu veya tâbi devletlerin müesseseleri üzerinde bile az çok tesir etmekten geri kalmamıştır.[59] Selçuk müesseselerinde, ilk bakışta İslâmî yahut İranî bir menşe'den gelmiş zannolunan birçok şeylerin, eski Türk dinî-hukukî telâkkilerine bağlı olduğu, sıkı bir tahlil ve mukâyese neticesinde meydana çıkıyor.

Bütün Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi, Selçuk İmparatorluğu'nda da devletin *législation* [*yasama*] faaliyeti daha ziyâde amme hukuku

---

saraylarında yavaş yavaş azalıp ehemmiyetini kaybetmekle beraber, hiçbir zaman büsbütün ortadan kalkmış değildir. Gerek Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyaset-nâme*'sinde, gerek sâir tarihi kaynaklarda -malzemenin bütün kifâyetsizliğine rağmen- bunu görmek kabildir: Tahta çıkan hükümdarların yeni ad almaları gibi Tu-kiü ve Uygurlar'daki eski bir anane, herhangi bir sebeple öldürülen hanedana mensup prenslerin kanlarının akıtılmayarak ok kirişiyle boğulmaları gibi paganizm bakiyeleri, yalnız Selçuk hükümdarlarında değil, sonraki Türk devletlerinde de daima görülür: İlk Selçuk reisleri, daha bu devlet kurulmadan evvel, kendilerine tâbi Oğuz kabilelerini toplamak için onlara birer *ok* gönderirlerdi (Ravendi, *Râhatu's-Sudûr,* s. 89). Bundan iki asır sonra, yâni XII. asırda Artuk prensi Davud'un birçok Türkmen kabileleri üzerinde büyük bir nüfûzu olduğunu, lüzumunda onları davet için *ok* gönderdiğini ve bu emre büyük bir sevinçle itaat olunduğunu görüyoruz (Recueil des Historiens des Croisades, *Historiens orientaux,* vol. II, p. 70). Mamafih, asırlarca devam eden bu ananenin yalnız Oğuzlara ve Oğuz devletlerine münhasır kalmayıp Karahanlılar'da da mevcut çok eski bir Türk âdeti olduğunu ilâve edelim *(Mecmatü'l-Ansâb*'da galiba Bayhakî'den naklen mevcut bir kayda göre: *Mecelle-i Mihr,* vol. III, no. 8, p. 798).

[59] İznik İmparatorluğu'nda ve Gürcüler'de, Selçuklar ve vârislerindeki *Atabey* mansıbının bulunduğunu bir misal olarak söyleyelim (M. Saint-Martin, *Mémoires historiques et georaphiques sur l'Arménie*, Tome, II, 1819, p. 251). İznik İmparatorluğu'ndaki ilk lala yani atabey, galiba Hıristiyan bir Türk'tü ve bey unvanını da taşıyordu.

sahasında tecelli etmektedir. Medenî hukuk sâhasında, hükümetin nasbettiği Sünnî mezhebindeki kadıların şeriat ahkâmına göre verdikleri hükümler mûteber idi. Mamafih Melikşah, şüphesiz Nizâmü'l-Mülk'ün teşvikiyle, büyük hukukçulardan mürekkep bir heyet topladı ve medenî hukuka ait -o asırda büyük ihtilâfları mucip olan- birtakım meseleler hakkında sarih ve kat'î hükümleri ihtiva eden bir *Mecelle* (Code) vücuda getirterek bütün imparatorluk memleketlerinde tatbikini emretti.[60] İmparatorluğun büyük kültür merkezlerinde kurulan medreseler, dinî *juridiction* [*kaza*] için hükümetin muhtaç olduğu unsurları hazırlıyordu. Fakat bunun haricinde, devletin muhtelif teşkilâtına ait laik bir *juridiction* [*kaza*] da mevcuttu. Askerî maksatlarla imparatorluğun muayyen sahalarında yerleştirilmiş ve bu vazife mukabilinde kendilerinde bazı hukukî imtiyazlar verilmiş olan birtakım Türk kabileleri arasında, hatta Türk köylerinde, medenî hukuk sahasında şer'î kanunların değil, örf ve âdet hukukunun mer'î olduğu tabiîdir. Hârzemşahlar'da laik *juridiction*la [*kaza*yla] meşgûl bir yüksek mahkeme bulunduğunu ve büyük rütbede bir Türk kumandanının buna riyaset ettiğini biliyoruz ki, Selçuk devletinde ve ona vâris olan sair Türk devletlerinde de bu türlü müesseseler bulunduğu şüphesizdir. Celâleddein Hârzemşah'ın müverrihi Nesevî'nin sair İslâm devletlerindeki mümâsil müesseselere benzeterek *Dîvânü'l-Mezâlim* diye izah etmek istediği bu mahkeme, Celâleddin'in ordusunda vazife görmekte idi. Mamafih, devlet merkezinde ve hattâ büyük askerî merkezlerde bu cins müesseselerin mevcudiyeti kolayca tahmin edilebilir. Bu mahkemelerin örf ve âdet'e ve devletin örfî kanunları'na göre hükümler verdiği de pek tabiîdir. XIII. asırdan başlayarak muhtelif Türk devletlerinde gördüğümüz *ordu kadılığı,* her hâlde bu eski müessesenin İslâmî bir renk almış devamından başka bir şey olmamalıdır. Bağdad'a ilk girdiği zaman, İslâm hukukçularının kurdukları nazarî amme hukuku sistemine tamamıyla mugayır ve devlet menfaatine uygun bir hatt-ı hareket tâkibinden çekinmeyen Tuğrul Bey'den başlayarak, amme hukuku sahasında, Selçuk hükümdarlarının serbest bir *legislatif* [*yasamacı*] faaliyet gösterdikleri kat'iyetle söylenebilir. Selçuklar'dan sonra, İslâm dinine en fazla riâyetkâr sayılan Türk hükümdarları bile, bu sâhada devlet otoritesini her şeyin fevkinde tutmuşlardır.

---

[60] Karl Süssheim, *Das Geschenk aus der Seldschukengeschicte*, Leiden, 1909, p. 61-62, 69-71.

Türk emirlerinde hemen umumiyetle görülen bu *devletçilik* temayülünün muasırları olan birtakım din âlimleri ve o zihniyette bazı tarihçiler tarafından şiddetle tenkit edildiğini görmekteyiz.[61] Selçuk idare ananelerini devam ettiren Türk devletlerinde bu müesseselerden her birinin -muhtelif âmiller tesiriyle- mâruz kaldığı değişiklikleri, mahallî ve yabancı tesirlerin derecesini, hülâsa içtimaî ve iktisadî zaruretler neticesindeki dahilî tekâmüllerini burada en kısa şekilde izaha imkân yoktur. Yalnız, Selçuk devresinde gördüğümüz bu umumî karakterlerin, vârislerinin hukukî hayatında da mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Türk amme müesseseleri tarihinde, tesirinin genişliği ve devamı itibarıyla, Selçuk devrinden sonra en mühim safha, Cengizliler devridir. Yalnız ortazaman şark tarihi değil cihan tarihi bakımından da siyasî ve kültürel neticeleri olan bu devrenin, Türk enstitüsyonları [kurumları] tarihinde de bu kadar büyük ehemmiyeti olacağı kendiliğinden anlaşılır. Bu, yıkıcı ve geçici bir istilâ değil, Asya'nın XII. asır sonundaki anarşik vaziyetini düzelterek yalnız Asya'ya değil Orta-Avrupa ve Balkanlar'a kadar Avrasya'ya da sağlam bir nizam veren siyasî ve askerî bir fütuhat devresidir. XIII. asır sonlarında birbirleriyle muhasım büyük imparatorluklara ayrılmış ve merkeziyetini kaybetmiş olan bu kuvvet, hâkim olduğu sahalarda büyük bir teşkilât kudreti göstermiş, mükemmel işleyen siyasî ve idarî müesseseler kurmuştur. Birbirinden çok farklı sâhalarda, birbirinden tamamıyla farklı büyük kültür daireleri içinde ve büsbütün değişik içtimaî ve iktisadî şartlar altında tekâmül eden bu muhtelif şûbeler, aynı merkeziyetçi imparatorluktan ayrılmış parçalar olduğu için, bunların amme müesseselerinde ve onları doğuran hukukî telâkkilerde -bilhassa başlangıçta- derin bir benzerlik hattâ ayniyet göze çarpar. Hâkimiyet telâkkisi'nde ve sembollerinde, rütbe ve memuriyet isimlerinde, devletin *lejislâtif* [*yasamacı*] organlarının tanziminde, siyasî hukuk'a ait meselelerde, idarî ve askerî teşkilâtta, mâlî *lejislasyon*da [*yasama*larda] bunu açıkça görürüz: *Kurultay, Yargu* mahkemeleri, *devlet postaları, şansölleri* hususiyetleri, Cengiz'in ve ona halef olan büyük hanların hukukî tesisatı ve

---

[61] Râvendi, *Aynı eser,* s. 381-382. XIV. asırda şerîat ahkâmına riayetle maruf olan -Türk aslından- Melik Muizzüddin Hüseyin Kert'in Herat'ta birçok gayri-şer'î kanunlar koyduğunu ve onlardan bir kısmının XV. asır sonunda bile hâlâ devam ettiğini biliyoruz. Dawlatshâh, *The Tadhkiratu'sh-Shu'a'râ,* (ed. E. Browne), 1991, p. 269.

hukukî mahiyetteki hükümleri (yani *Yasa ve Bilig),* vergiler, içtimaî ve siyasî hiyerarşiyi tanzim eden kaideler, birbirinden farksızdır.[62] Eski Uygur ve Karahatay hukukî ananeleriyle, -kısmen Türk kabile örfleriyle müşterek- göçebe Mogol örf ve âdetlerinin Uzak-Şark ve Yakın-Şark kültür dairelerinden yâni Budist ve İslâm kültürlerinden alınmış unsurlarla imtizacından hâsıl olan bu *copmlexus*da [*karmaşık yapı*da], bu devrin bütün kültürel hayatında olduğu gibi, en büyük mevki eski Türk hukukî ananelerine aittir.[63] Mamafih, bu Budist ve İslâm tesirlerinin de yine Türkler vasıtasıyla olduğu malûmdur. Prof. P. Pelliot, daha bu ilk devirde bile, birçok ıstılahların Türkçe olmasından dolayı, *Türkçeyi* imparatorluğun enternasyonal dili addediyor.[64] biz bu mütâlaayı, büyük bir kısım hukukî ıstılahlara da teşmil ederek, fikirlerimizi yeni bir delil ile teyit edebiliriz.

XIV. asrın ilk yarısında, İslâm kültürü sahasındaki Cengizliler devletlerinde İslâmiyet artık hâkim din ve devlet dinî imtiyazını kazanmıştır. Bilhassa, hükümet müesseseleri hakkında oldukça etraflı malûmata sahip olduğumuz Altınordu ve İlhanî imparatorluklarında, bu İslâmlaşmanın hukuk sahasındaki tesirini tespit mümkündür. Onlar, İslâmiyet devlet dini olmadan, hükümleri altında yaşayan muhtelif dinî cemaatler gibi Müslümanları da dinî *jurisdiction*larına [*kaza*larına] tebaiyette serbest bırakmakla beraber, asıl büyük salâhiyeti örfî mahkemelere ve muhtelif hükümet organlarına vermişlerdi. İslâmiyet'i kabûlden sonra, kadılar ve kadı mahkemeleri eskisine nispetle daha fazla bir ehemmiyet kazandı. Şeriat hükümlerine riayet edilmesi hakkında bâzı hükümdarlar tarafından daha ilk cülûslarında verilen emirler bu

---

[62] Bu muhtelif şubelere ait tarihî kaynakların sathî bir tetkiki bile bunu gösterebilir. Şimdiye kadar bu devletlerden bazılarının idarî müesseseleri hakkında bazı âlimlerin meselâ, İlhânîler'e dair *D'Ohosson*'un, onların teşkilâtını aynen devam ettiren Celâyirlere dair *Hammer*'in, Altınordu'ya dair bilhassa *Berezin*'in birtakım hususî tetkikleri varsa da, bu muhtelif müesseselerin bütün Cengizliler devletlerinde mukayeseli bir surette tetkikine girişilememiştir. Bazı teferruat meselelerine dair yapılmış böyle mukayeseli küçük tetkikler ise, çok az ve ekseriyetle çok sathîdir.

Bu hususta söylenecek pek çok şey varsa da, makalemizin kadrosu buna ait en kısa izâhata da müsait değildir; yalnız Prof. W. Kotwicz'in şu mühim tetkikini ehemmiyetle tavsiye etmek isteriz: *(Formules initiales des documents mongols aux XIII et XIVe.* ss, Rocznik Orjentalistyczny, Tome, X, Lwow, 1934).

[64] P. Pelliot, *T'oung pao,* vol. XXVII, p. 191, 208.

tesiri gösterir.[65] Altınordu'da, İslâmiyet İlhanîler sahasındakinden daha eski köklere malik olmakla beraber, hukukî sahada daha az müessir olmuştur. Mamafih bütün bu gibi tezahürlere -ve meselâ Yasa'nın Şamânî itikatlarıyla alâkadar bâzı hükümlerinin tatbik edilmemesine- rağmen, bilhassa amme hukukuna ait meselelerde *Yasa*'ya yâni devletin laik kanunlarına şiddetle riayet olunuyordu. Büyük *lejislâtör* [*kanun koyucu*] Gazan, yine *Yasa* esaslarına ve Selçuk idare ananelerine dayanarak birçok mühim teşkilât ve tensikat yapmıştı.[66] Adlî idarede eskiden beri mevcut olduğunu bildiğimiz ikilik, bunlar zamanında da devam ediyordu: Hârezm'de, İran'da, Irak'ta kadıların şer'î mahkemelerinden başka, bir de laik mahiyette *Yargu* mahkemeleri bulunduğunu biliyoruz.[67] Bu devir amme müesseselerinin tesirini, Cengizliler'in hâkimiyeti altında kalmış geniş sâhalarda ve yalnız XIV. asırda değil, XV. ve hattâ daha sonraki asırlarda görmek mümkündür. İlhanîler'in varisi olan Celâyirler'in onların hükümet müesseselerini hemen aynen devam ettirdiklerini bildiğimiz gibi[68], Orta-Anadolu'da XIV. asırda İlhanîler'in idarî

---

[65] Bilhassa Gazan devrinde, kadıların ve şer'î mahkemelerin ehemmiyeti artmakla beraber, bunlar devletin sıkı bir kontrolü altına konmuştu. Vassâf ile Reşîdü'd-Dîn'in kroniklerinde buna ait uzun tafsilâta tesadüf olunur.

[66] Başlıca bu zikrettiğimiz müverrihlerin kroniklerine istinaden D'Ohsson tarafından verilen mâlûmat, oldukça iyi bir hülâsadır (*Histoire des Mongols,* Tome, IV. p. 370-477). Kuvvetli bir tahlil ile, Gazan'ın tesisatında muhtelif kaynaklardan gelen tesirlerin derecesi ve menşei kolaylıkla meydana çıkarılabilir.

[67] Defrémery et Sanguinetti, *Voyages d'İbn Batoutah,* Tome, III, p. 11. Vaktiyle Goldziher'in de dikkat etmiş olduğu bu rivayeti tamamlayacak ve izâh edecek daha bir takım tarihi kayıtlara tesadüf olunur. *Yargu* ve *Yargucular* hakkında yakında hususî bir tetkik neşredeceğimiz cihetle burada hattâ kısaca izâhata girişmek istemiyoruz. Yargu kelimesine XIV-XV. asırlar Türk ve İran şâirlerinin eserlerinde tesadüf ediyoruz; İbn Muhannâ *yargucı* kelimesini «hâkim, kadı» diye tercüme etmekte ise de, bunun örfî kanunlara göre hüküm veren bir hâkim olduğu sarihtir. Bağdad'da (1357-758 H.) yılına ait bir cami kitabesi, Şer'î kaza ile Yarguculaın kazasını sarahaten ayırmak suretiyle bunu teyit ediyor (L. Massignon, *Mission en Mèsopotaime*, Tome, II, Le Caire, 1912, p. 15). Yargu dîvanının ve Yarguculuğun XVI. asra kadar hattâ daha sonra Cengizler devletlerinde ve vârislerinde devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu kelime hakkında M Quatremter'in izahatı mühim değildir *(Histoire des Mongols de la Perse*, Paris, 1832, p. 122).

[68] Tarihî kaynaklardan başka, Hammer'in -ekseriyetle yanlış olarak- bazı parçalarını tercüme ettiği *(Geschichte des Goldenen Horde*, Pesth, 1840, s. 463 -516)

ve malî sistemlerinin devam ettiğini de, Sivas sultanı Kadı Burhaneddin'in teolojik zihniyetiyle buna karşı bir aksül'amel yapmak istemesinden anlıyoruz.[69] Fakat buna rağmen, XV. asır ortasında Anadolu'da İlhanî devri vergi sisteminin hâlâ devam ettiğini gösteren vesikalar vardır.[70] Bilhassa Ortaasya'da, Altınordu'da, Kırım ve Kazan hanlıklarında, Şeyhbanîler'de ve Ortaasya'nın daha muahhar siyasî teşekküllerinde, bu tesiri son asırlara kadar müşahede etmek kabildir. Timur İmparatorluğu, muhtelif bakımlardan, Cengizliler'in Şamânî ananelerine karşı İslâmiyet'in bir aksü'l-ameli mahiyetinde görünmekle beraber, amme enstitüsyonları [kurumları] itibariyle, bu kadro haricine çıkamamış, Cengiz Yasası'nın âdeta kutsî mahiyetini kabule mecbur olmuştur. Timur'un *Tüzükât*'ında, çok sarih İslâmî temayüllerle beraber, Yasa'nın ruhu hâkimdir. Timurîler, Şahruh zamanında başlayan Yasa aleyhtarlığına ve İslâm tesirlerinin mütemadi artmasına rağmen, XVI. asırda bile onun nüfuzundan kurtulamamışlardır.[71] Babur'le başlayan Hind Timurîleri'nin teşkilâtından

---

meşhur bir eser, Muhamed Hinduşâh'ın *Düstûr al -Kâtib fi ta'yîn al-Merâtib* adlı resmî münşeat mecmuası, Celâyirler devri teşkilâtını –hatta ona örnek olan İlhanî teşkilâtının son safhasını- anlamak için birinci derecede mühim bir kaynaktır. Onun sathî bir tetkiki bile yukarıdaki mütalâamızı ispata kâfidir. Avrupa'da müteaddit nüshaları bulunan bu yazmanın İstanbul'da da nüshaları vardır (Meselâ: Esad Efendi Kütüphanesi, no. 3346). XIV-XV. asır Mısır membaları da İlhanlılar ve Celâyirler teşkilâtı hakkında mühim malûmatı ihtiva eder.

69 Aziz b. Ardşîr Astarâbâdî, *Bezm ü Rezm,* İstanbul, 1928, s. 223. Müellif, Kadı Burhaneddin'in cülûsundan bahsederken, onun şeriat hükümlerine uymayan her bid'ati yani Mogollar'dan kalma nizamları ve *Yargu*'yu kaldırdığını söylüyor.

Halil Ethem, *Karamanoğulları Hakkında Vesâik-ı Mahkûme,* TOEM, sayı, 14 (Niğde'de Karaman Oğulları'ndan Pir Ahmed ve Kasım Beyler namına 874 tarihli bir kitabe, bunu göstermektedir).

71 Şahruh, bir mektubunda, babasının Cengiz kaidelerini ve Yargu'yu kaldırdığını söylerse de (bu mektubun Farsça metni: E. Blochet'nin *Introduction à l'histoir des Mongols*, p. 249-251 adlı eserindedir; tercümesi: *Millî Tetebbular Mecmuası*, sayı, 5, s. 357). Bir takım İslâm âlimlerinin Timur'u *Yasa*'ya kıymet verdiğinden dolayı tekfir ettiklerini de unutmamalıdır (İbn Arabşah, *Acâib-al-Makdûr,* s. 212). Herat'ta Şahruh'un -babasından çok daha kuvvetli- *Yasa* aleyhtarlığına rağmen, Semerkand'da Uluğ Bey'in, hiç olmazsa askerî işlerde, Cengiz kanunlarına ittiba ettiğini görüyoruz (W. Barthold, *Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 205)

bile bunun izlerini görmek kabildir. Celayirler'e halef olan Kara Koyunlular'la Ak-Koyunlular'da, hatta Safevî devletinin ilk teşkilâtında, bu müesseselerin bakiyeleri kolaylıkla bulunabilir. Doğrudan doğruya Cengizliler'in hâkimiyeti altına girmemiş olan Suriye-Mısır Memlûk İmparatorluğu ile XIV. asır Hindistan Türk devletlerinde bu tesir o kadar çok göze çarpmaz.[72] Cengizliler devrinin ve bilhassa Altınordu müesseselerinin en büyük tesiri, Moskof devleti üzerinde kendini göstermiştir. Yukarda Avarlar'dan başlayarak muhtelif Türk şûbelerinin Rus kültürü üzerindeki tesirinden bahsetmiştik. Altınordu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, bu tesirin büsbütün arttığı, hemen umumiyetle kabûl edilmiştir: Vernadski'ye göre "Moskoflar'daki hâkimiyet telâkkisi, askerî sistem, posta, vergi sistemi, idare sisteminin başlıca anâsırı" hep bu devirden kalmadır.[73] F. Lot gibi bazı tarihçilerin bu nüfuz dairesini daha dar göstermelerine rağmen[74], idarî ve malî teşkilât üzerindeki bu derin tesirden, Rambaud'dan A. Eck'e kadar birçok eski ve yeni müellifler, ısrarla bahsetmektedirler.[75] N. Iorga, Mogol hâkimiyetinin Ruslara yeni bir imparatorluk mefhumu getirdiğine inanıyor.[76] Yine aynı tarihçi, Moldavya'daki gümrük sisteminin yine Mogollardan iktibas edilmiş olduğunu zikrederken, Altınordu müesseselerinin mükemmelliğini açıkça söylemektedir.[77] Şu son senelerde yapılan arkeoloji ve tarih tetkikleriyle ortazaman Cenub-Şarkî Avrupa tarihindeki siyasî ve kültürel rolünün ehemmiyeti her gün daha iyi öğrenilen Altınordu İmparatorluğu, yukarıdaki izahattan çok iyi anlaşılıyor ki, hukukî müesseseleri vasıtasıyla da Moskof devletinin teşkilâtı üzerinde müessir olmuştur. Altınordu devletini iptidaî bir barbar cemiyeti gibi telâkki

---

[72] Buna rağmen Mısır'da ve Hind'de Cengizliler tesirinin büsbütün yok olduğu zannına düşmemelidir. Bilhassa Memlükler'de, bu tesir muhtelif âmiller dolayısı ile Hind'dekinden daha fazla olmuştur.

[73] Laszlo Ràsonyi, *Contribution à l'histoire des premieres cristallisation d'Etat des Roumains,* l'origine des Bassaraba. *Arcehivum Europae Centro-Orientalis*, Tome, I, 1935, p. 242.

[74] Ferdinand Lot, *Les invasions barbares,* II, Paris, 1937, p. 29.

[75] A. Rambaud, *Histoire de la Russie,* 7 ème ed., 1918, p. 138-147; Alexandre Eck, *Le Moyen Age russe*, Paris, 1933, p. 344.

[76] N. Iorga, *Cinq Conférances sur le Sud-Est de l'Europe,* Paris, 1924. p. 54-47.

[77] N. Iorga, *Le Caractère Commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1929, p. 96-97.

eden E. Blochet'nin ne kadar aldandığı bu delillerle büsbütün meydana çıkıyor.[78] Joseph Karst'ın son tetkiklerine göre, Cengizliler müesseselerinin -uzun müddet onların hâkimiyeti altında kalan- Gürcüler'in hukukî müesseseleri üzerinde de -kısmen doğrudan doğruya, kısmen Safevîler vasıtasıyla- kuvvetli izler bıraktığını ilâve edecek olursak[79], bu devrenin Türk amme hukuku tarihindeki müstesna ehemmiyeti büsbütün tebârüz eder.

Ortazaman Türk müesseseleri tarihinin son safhasını Osmanlı devri teşkil eder. Fakat zaten lüzumundan fazla uzayan maruzatımı daha uzatmamak için, mevzuumu burada kesiyorum. Osmanlı müesseselerinin, menşe'lerinden İstanbul fethine kadar geçirdikleri tekâmül safhaları hakkında vaktiyle hususî bir analitik araştırma neşretmiş olduğum için, burada aynı mevzuun velev hulâsaten tekrarını zâit buluyorum. Anadolu Selçuk saltanatının idarî ananelerine vâris olarak, İlhanîler ve Memlûkler İmparatorlukları müesseselerinin de tesirleri altında çok muntazam bir hükümet makinesi vücuda getiren bu Türk imparatorluğu, XV. asırda Avrupa'nın ilk *mutlakıyetçi devlet* tipini teşkil etmiş ve yeni zaman tarihinin siyasî tekâmül bakımından bir fârikasını teşkil eden bu rejimin Avrupa'da ilk örneği olmuştur. Son zamanlarda bâzı Avrupa mektep kitaplarına kadar giren bu görüş tarzı[80], mutlakıyetçi devlet rejiminin ilk örneğini, Paleologlar devrinde tamamıyla feodal bir mahiyet almış ve merkeziyetçiliğini kaybetmiş, XIV-XV. asır Bizans İmparatorluğu'nda aramaktan elbette daha mantıkîdir; ve tarihî realiteye uygundur.

Ortazaman Türkleri'nin bu suretle yeni zaman Avrupa'sına mutlakıyetçi devlet rejiminin ilk örneğini vermeleri, Türkler'de amme hukukunun ve siyasî kültürün süratli inkişafını göstermek itibariyle çok bâriz bir üstünlük ifade eder. Daha protoistorik devirlerde beşeriyetin ilk siyasî teşekkül kadrolarını yaratmak suretiyle amme hukukunun vâzı oldukları etendoloji tetkikleriyle anlaşılan Türkler'in, ortazamanda, İslâm dini dairesine girdikten sonra bile dinî İslâm hukukunun devlet otoritesine serbest bir faaliyet tanımayan dar ve geri nazariyelerine rağmen böyle ileri bir siyasî tekâmül derecesine yükselmelerini,

---

78 E. Blochet, *yukarda adı geçen eser*, p. 217.

79 Joseph Karst, *Code géorgien du Roi Vakhtang*, VI, Strasbourg, 1934.

80 M. Lhériter, *L'ehistoire byzantine dans les manuels francais*, Bulletin du Comité international des Scinces historiques, no. 9, 1930, p. 687; N. Iorga, *Y-a-t- il eu moyen age byzantin*, Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine, Tome, XIII, p. 9. N Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, II, p. 560.

hayretle karşılamamak icap eder. Çünkü, çok realist olan bu devlet kurucular, yukarıdan beri sıraladığımız delillere anlaşılmıştır ki, samimî Müslüman olmakla beraber, devletin otoritesi yâni ammenin menfaati mevzu bahis olduğu zaman, İslâm hukukçularının hayâlî sistemlerine aslâ kıymet vermemişler, ve çok eski hukukî ananelerine göre, serbest bir *législation* [*yasama*] faaliyeti göstererek aşağı-ortazamanın en büyük imparatorluklarını kurmuşlardır. Ortazaman Türkleri'nin bu devlet kuruculuk sıfatlarının atalardan gelen bir kabiliyet olduğunu protoistorik delillerle teyitten sonra, sözümü bitirmek için bunun ortazamandan bugüne kadar nasıl devam ettiğini de en kat'î bir delil ile göstermek isterim; bu suretle hâlî mazî ile izah eden *génétique* [*ırsî*] metod gibi mâziyi hâl ile izah eden *rétrospectif* [*geriye yansımacı*] metodun da doğruluğu anlaşılacaktır: İşte Türk'ün devlet kuruculuk seciyesinin en büyük mümessili olan Atatürk, işte onun kurduğu yeni Türkiye Cumhuriyeti! Bu *Büyük Yaratıcı*'nın ve yarattığı *Büyük Eser*'in karşısında, her Türk ve her insan gibi, sonsuz bir sevgi ve saygı ile eğilirim.

Osmanlı'da Bir Arzuhalci

OSMANLI HUKUKUNA GİRİŞ ÖRFÎ-SULTANÎ HUKUK VE FÂTİH'İN KANÛNLARI*

Halil İNALCIK**

Dokuzuncu asır sonlarına doğru büyük İslâm ulemâsı içtihâd kapısının kapanmış olduğunu ilân etmişlerdi.[1] İslâmiyet, gerek kamu hayatını, gerekse fertler arasındaki münasebetleri düzenleyen ve dinî temellere dayanan bir tek kanûn tanıyordu, o da şeri'attı.[2] Bir Müslüman hükümdar, halife olsun, sultan olsun, kanûn koyucu sıfatını takınamazdı. O, ancak İslâm kanûnunun, yani şeri'atın nâzırı ve muhâfızı idi. Dinî ilimlerde yeterliliği yok ise Şeri'at üzerinde herhangi bir sûrette şahsen bir tefsirde bulunmak salâhiyeti yoktu. İşte bu esaslar İslâm fıkhında münakaşa götürmez bir surette yerleşmiş bulunuyordu.[3] Binâenaleyh, Osmanlı Devleti'nin bir İslâm devleti olarak bi'n-nazariye şeri'attan başka bir kanûnu olmaması gerekirdi.

Gerçekte, tamamıyla hususî şartlar altında gelişen Osmanlı Devleti, şeri'atı aşan bir hukuk nizamı geliştirmiştir. Buna imkân veren prensip ise, örf, yani hususî manasında hükümdarın sırf *kendi iradesine dayanarak*

Makalenin ilk yayını için bkz. "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları" *AÜSBFD*, XIII, (1958), s.102-126.

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi

Joseph Schacht, "The Schools of Law and Later Developments", *Law in the Middle East,* (ed. M. Khadduri and H. J. Liebesny), Washington: Middle East Institute, 1955, s. 73.

"Herkim Allah'ın inzâl ettiği ile hükm etmezse işte kâfirler onlardır." (Mâide Sûresi, 44. Âyet).

3 H. A. R. Gibb, "Constitutional Organisation", *Law in the Middle East,* s. 1-27; E. Tyan, *Institutions du Droit Public Musulman, Le Califat,* Paris, 1954.

şeri'atın şümûlüne girmeyen sahalarda kânûn koyma salâhiyetidir.[4] Bu da, doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam mânası ile mutlak bir mevki kazanması, devlet menfaatlerinin her şeyin fevkinde sayılması sureti ile tahakkuk edebilmiştir. İşte İslâm devletinde bu merhaleye, daha Osmanlılardan önce kurulmuş olan Müslüman Türk devletleri vasıtası ile erişilmiş bulunuyordu. Şeri'at yanında kanûn ve örf, yani sırf hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeni prensibi Osmanlılardan önce Türk İslâm devletlerinde tamamıyla yerleşmişti. Aşağıda evvelâ *örfü* tâyin ve tarife çalışacak, sonra bunun ne suretle Türk devlet ananesine bağlı olduğunu inceleyeceğiz.

İslâm Fıkhında Örfün Mahiyeti

Her şeyden evvel işaret etmek lâzımdır ki, bugün anladığımız gibi örf ve âdet manasında *örf,* Osmanlılarda daha ziyade *örf-i ma'ruf* veya sadece *âdet* tabiriyle gösterilmiştir.[5] Örf tâbiri (bazen örf-i sultânî şeklinde) hükümdarın, cemiyetin hayrı için şeri'atın dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanûnları *(lex principis)* gösterir.[6] Fatih devrinin idare adamı ve müverrihi Tursun Beğ'e göre, "nizâm-i âlem" için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizama *"siyâset-i sultânî ve yasag-i pâdişahî derler ki, urefâmızca ona örf derler".*[7] Osmanlılar, doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri, umumî *ehl-i örf* tâbiri altında toplarlardı. Kadının kararlarını ancak *ehl-i örf* icra mevkiine koyabilirdi. Burada örf tâbiri âşikâr surette siyasî otorite ve icra fikrini içerir.

Diğer taraftan birçok İslâm müellifleri, *âdet* manasında olarak *örf* kelimesini kullanmışlardır. Zira *örf-i sultânî* ile *örf ü âdât* arasında yakın bir münasebet vardır. Sultan doğrudan doğruya kendi otoritesine dayanarak örfî kanûnlar koyabildiği gibi, örf ü âdâtı kendi iradesinin inzimamı ile kanûn mevkiine yükseltebilir. Başka deyimle, örfî kanûnların

---

4 Fuad Köprülü, "Fıkh", *İslâm Ansiklopedisi*; Joseph Schacht, *Origins of Muhammedan Jurisprudence,* Oxford, 1953.
Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları,* İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1943, indeks: Örf, örf-i ma'rûf, âdet, örf-i sultanî.

6 Reuben Levy, *The Social Structure of Islam,* Cambridge, 1957, s. 248-70.
Tursun Beğ, *Tarih-i Ebu'l-Feth, TOEM,* ilâveler, s. 13.

çoğu, menşede örf ü âdâttan ibarettir. Dikkat edilirse bu son halde dahi, sultanın kanûn koyan bağımsız iradesi esas unsurdur.

İbn Haldûn da dâhil olarak bir kısım ulemâ, ayrı bir örfî hukukun varlığını meşrû saymazlar. Onlara göre, dört mezhep şeri'ata kesin şeklini vermiştir.[8] Her şey şeri'at içinde halledilmelidir ve edilebilir. Buna karşı bir kısım ulemâya göre örf prensibi, şeri'atın dışında kalan meselelerde ve şeri'atın tanıdığı *câiz* derecesindeki işlerde tatbik olunabilir. Şeri'atın dört aslı (usûlü'l-fikh) yani *Kur'an, sünnet, icma'* ve *kıyâs* yanında, beşinci bir kaynak olarak *örfü* kabul eden ulemâ vardır.[9] Hatta bazı fakîhler, kıyâs yolu ile konan kanûnlara örfü tercihin mümkün olduğunu beyan etmişlerdir.[10] *Örfî* bir hüküm, *kıyasî* bir hükmü geride bırakabilir. Fakat *nâssı* (Kur'an, hadis ve icma'ı) tecâvüz edemez. Onlara aykırı olamaz. Daha ileri gidenler, örfü, icma'ın şumûlü içine alırlar. Zira örf, Kur'an ve sünnete aykırı olmamak şartı ile bir İslâm topluluğunun takip ettiği ve ulemânın tasvip ettiği bir kaide olunca *icma'* sayılır. Bazıları, Şeri'ata aykırı olmayan her *âdeti* kabule temayül eder. Buna karşı bazıları ancak mutlak zaruret halinde bunu câiz görür.[11]

Umumiyetle fakîhler için örfü meşrû gösteren esaslar, *İslâm cemâatinin hayrı ve selâmeti ile adâlet* prensibidir.[12] Moğol yasasının İslâm cemaati üzerinde tatbikini meşrû göstermek için de adalet, zayıfın kuvvetiyle karşı korunması esası ortaya sürülmüştür.[13]

Pîr Mehmed'in şu fetvâsı dikkate değer: Raiyyet babasının kaçtığı toprağa geri getirilebilir mi meselesine dair cevabı şudur: "*Gerçi şer'î maslahat değildir, lâkin koyun kimin ise kuzu dahi onundur deyü şâyi', ancak bu makûlede ulûlemre müracaat olunur, nice me'mûr ise olur, nizâm-i memleket için olan emr-i âlîye itâat vâcibdir*". Burada örfün unsurları sarahatle tespit olunmuştur; 1. Şeri'at dışı bir durum; 2. Buna

---

8 Levy, *a.g.e.*, s. 259.
C. Snouck Hurgronje, "Le Droit Musulman", *Verspreide Geschriften*, II, 1923, s. 314.
Levy, *a.g.e.*, s. 248.
Hurgronje, *a.g.e.*, s. 314.

12 Tursun Beğ, *a.g.e.*, s. 13; Ahmedî, "İskendernâme", (N. S. Banarlı neşri), *Türkiyat Mecmuası*, VI, s. 111; Levy, *a.g.e.*, s. 262.

13 Makrîzî, *Hitat*, II, s. 220; Levy, *a.g.e.*, s. 261.

dair yaygın bir âdetin veya kıyasa esas olacak bir umumi telakkinin varlığı; 3. Hükümdarın iradesi (emr-i âlî); 4. Umumi düzenin bunu gerektirmesi.

Türkler ve Örfî Hukuk

İslâm hukuk tarihinde örfün ehemmiyet kazanarak yeni bir devir açması Müslüman-Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı zamana rastlar. Barthold, Becker, Gibb, Köprülü gibi âlimler, Müslüman-Türk devletlerinin kurulmasıyla, İslâm devlet anlayışı ve devlet hukuku sahasında esaslı bir değişiklik husûle geldiğini kabul ederler. İslâm devletinin dinî-siyasî ümmet telakkisi karşısında Türk-Müslüman ve sonra Mogol devletlerinde, devlet, siyasî ve icraî bir *entité* olarak mutlak ve üstün bir mahiyet kazandı, yalnız devletin menfaat ve ihtiyaçlarını göz önünde tutan bir örfî hukuk galebe çaldı. Bu gelişme, klâsik hilâfet mefhumunu yeni bir şekle soktu. *Râhatu's-Sudûr*'daki (yazılışı 1203) meşhur parça[14] yeni durumu veciz bir şekilde ifade etmektedir: "*İmâmın vazifesi hutbe ve duâ ile meşgul olmak... padişahlığı (hâkimiyeti) sultanlara havâle etmek ve dünyevî saltanatı onların eline bırakmaktır*"

H. A. R. Gibb, bunun başlıca eski İran devlet ananesinin Türk hâkimiyeti devrinde canlanışı şeklinde açıklamaya çalışır.[15] Fikrimizce, bunda Türk devlet telakkisi esaslı rol oynamıştır. Zira İslâm âlemine hâkim bir unsur olarak girip yerleşen Türkler, Orta-Asya'dan eski ve sabit bir devlet anlayışı ve muayyen idare ananeleriyle geliyorlardı. Bu telakkiler, hâkim sınıfın, beylerin ve Türkmen-Oğuz guruplarının taassupla bağlı kaldıkları kökleşmiş âdetler ve inançlar mahiyetinde idi.[16] Bundan dolayıdır ki biz, birçok teşkilât esaslarını yahut hâkimiyet mefhumunu ve ona bağlı âdetleri, bir taraftan Kuzey Çin'de, öbür taraftan Kuzey Karadeniz bölgesinde ve Yakın-Doğu'da birbirinden asırlarca fasıla ile kurulmuş olan Türk devletlerinde aynen bulmaktayız.[17] Müslüman Türk hükümdarının İslâm hilâfet telakkisi karşısında temsil ettiği durumu en iyi, Selçuklu

---

[14] Gibb, a.g.m., s. 22.

[15] *Ibid.*

[16] Mehmet A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* II, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1954, s. 419-459.

[17] Misâller için bkz. Fuad Köprülü, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok mudur?", *II. Türk Tarihi Kurultayı Zabıtları*, s. 383-418.

sultanlarının halifelerle münasebet şekli ortaya koymakladır. 1055'de Bağdad'a girmiş olan Tuğrul Beğ'e, Halife tarafından bütün İslâm ülkeleri üzerinde hâkimiyet resmen devredilmişti. Onun halefleri bu hâkimiyeti kimse ile paylaşmak niyetinde olmadıklarını gösterdiler.[18]

İslâm kisvesi altında Türk hükümdarı, kendi iktidarına ortak veya onun üstünde bir otorite tanımayan mutlak karakterini muhafaza etmiştir. "İslâm dinine en fazla riayetkâr sayılan Türk hükümdarları bile devlet otoritesini her şeyin fevkinde tutmuşlardır".[19]

Öz Türk devlet anlayışı hakkında en mühim kaynağımız şüphesiz Orhon kitabeleridir. Orada, hâkimiyeti Tanrı'dan alan Han, hâkimiyet ve istiklâli başlıca *türe koymak* şeklinde anlar görünmektedir: "İnsanoğulları üzerine ecdâdım Bumin Hakan, İstemi Hakan tahta oturmuş, otururak Türk milletinin ülkesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş *(Türk budunun ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş)".*[20] Devletin varlığı, türe koyan Han ile kâimdir. Orta Asya Mogol ve Türk kavimlerine dayanarak Mete veya Bumin Kagan gibi bir cihan imparatorluğu kurmuş olan Temuçin de *Cengiz Han,* yani cihan imparatoru ilân edildiği zaman Yasa'yı ilân etmişti.[21] Bu iki hâdise aynı tarihe (1206) rastlar. O, ahfâdına, cihan hâkimiyeti ellerinde kalsın istiyorlarsa, *Yasa*'dan katiyen ayrılmamalarını vasiyet etmiştir. Bununla beraber Yasa ahkâmı hanların kendi iradeleri ile çıkardıkları yeni kanûnlarla (bilig) tamamlanmıştır. Yasa'nın menşei şüphesiz steplerdeki Türk-Mogol kavimlerinin âdetleri ve eski devlet prensipleri olmakla beraber (Barthold, Vladimirtsov ve Z. V. Togan'ın fikirleri budur), Vernadsky'nin kuvvetle belirttiği gibi, Cengiz Han, bunların fevkinde yeni bir hanlık hukuku tesisi fikriyle yasayı koymuştur.[22] Z. V. Togan'a

---

[18] Selçuk Sultanları ile Halifeler arasındaki münasebetler hakkında mühim tafsilât için bkz. Köymen, *a.g.e.*, not 16.
Köprülü, a.g.m., s. 411.

[20] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* I, İstanbul: Devlet Matbaası, 1941, s. 28-29. Ayrıca krş. s. 34-35, 39, 44, 56; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk,* İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1947, s. 263.
George Vernadsky, "Cengiz Han Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi,* I, s. 109. Krş. *Moğolların Gizli Tarihi,* (neşreden A. Temir), Ankara: T.T.K. Yayınları, 1960, s. 58, 215.

[22] Vernadsky, a.g.m., s. 131-132.

göre[23] Orta-Asya'da Türk ve Mogol kavimleri arasında Mete'den Timur'a kadar binlerce yıl, esas hatları aynı kalmış bir Türe mevcut olmuştur. Bu *Türe* veya *Yasa,* devlet teşkilâtının ve hanlık hâkimiyetinin temelini teşkil etmiş, onun yanında tâbi kavimlerin muâmelâtını idare eden mahalli kanûnlara, hanlık hukuku ile çatışmadığı nisbette, müsaade olunmuştur. Bu faraziyenin büyük bir hakikat payı sakladığına şüphe yoktur. Müslüman olan Cengiz Han oğulları dahi, bilhassa devlet idaresinde Yasa esaslarına titizlikle sadık kalmışlardır, *Yasa*'nın bir nüshası, İran'da hüküm süren Cengiz oğulları tarafından hususî bir hazinede büyük bir saygı ile muhafaza olunurdu.[24] "Altun-Ordu Hanlarından Müslüman olan Berke (Baraka), Mısır ve Suriye'de haiz olduğu üstün nüfuz sayesinde, orada Yasa'nın devlet hâkimiyetiyle ilgili sahalarda hâkim olmasını sağlamıştır" kanaati Makrîzî tarafından ifade olunmuştur.[25] Bu devirde Yakın-Doğu'da Yasa ile Şeri'at arasında rekabet aynı zamanda ulemâ ile beyler arasında bir rekabet halini almıştır. Yasa'ya çok bağlı olan Timur'un torunu Uluğ Bey'in katlinde şeri'atçı ulemânın rol oynadığı ileri sürülmüştür.[26] XIV-XV. asırlarda Şeri'atın her tarafta kuvvetli tepkisine rağmen (misâl olarak Kadı Burhaneddin hatırlanabilir), Anadolu'da, bilhassa Orta-Asya geleneklerine bağlı kalmış olan Uç Türkmen devletlerinde (bu arada Osmanlı devleti) İlhanlı devleti örneği, hukuk ve idare sahasında kuvvetli ve sürekli bir tesir yapmıştır. XIV. asır sonlarında Germiyan bölgesinde, yani uclarda yetişmiş Türk şairi Ahmedî'nin, Yasa'yı ve Mogol idaresini öğen mısraları malumdur.[27] Onda bilhassa adalet esasının -tıpkı Makrîzî'de görüldüğü gibi- Yasa'nın hâkimiyetini meşru gösteren bir nokta olarak ele alındığını belirtmek lâzımdır. Hükümdarın sırf kendi iradesiyle koyduğu kanûnlar, İlhanlılardan sonra gerek Osmanlılarda gerekse Doğu-Anadolu ve İran'da kurulan Türkmen devletlerinde (meselâ Akkoyunlular) *Yasa*

---

[23] Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul: Hak Kitabevi, 1946, s. 106-109.

[24] Cuveynî'nin *Tarih-i Cihanguşâ*'sından naklen Gibb, a.g.m., s. 17-18; Bertold Spuler, *İran Moğolları,* (ter. C. Köprülü), Ankara: T.T.K. Yayınları, 1957, s. 408.

[25] Bkz. not. 13.

[26] Togan, *a.g.e.*, s. 376.
Ahmedî, *a.g.e.*, s. 111.

veya *Yasaknâme* adı altında toplanacaktır.[28] Keza Timur'un *Tüzükât*'ına Yasa ruhu hâkimdir.

Bütün bu devletlerde, devlet idaresinde ve askerî sınıf arasında merî olan örfî hukukla, halkın muâmelâtına inhisar ettirilen Şeri'at arasındaki ayrılığı en bâriz bir şekilde gösteren müessese, *kadıaskerlik* (kadıleşkerlik) ve *yargıcılık* müessesesidir. Harezmde, İran'da, Irak'ta kadıların şer'î mahkemeleri yanında *yargu* (yargı) mahkemeleri yer almıştı.[29] Anadolu Selçuklularında *Kadıaskerlik* vardı. 1357'de Bağdad'da bir cami kitabesinde şer'î kaza ile yargıcıların kazâsının (adlî selâhiyetinin) ayırt edilmiş olduğunu bilmekteyiz.[30] Osmanlılarda devlete mensup unsurlar için adlî makam *kadıaskerlik* olacaktır. Askerînin suçları veya miras taksimi vs. mahalli Şer'î mahkemelerce değil, kadıasker tarafından görülmekte idi. Devlet hukuku ile Şeri'at arasında ayrılık, Osmanlı devletinde, yukarıda, açıklamağa çalıştığımız ananenin bir devamı olarak, sarih bir şekilde ve bazen en ileri şekillerinde cari olmuştur. Aşağıda bunu göstermeğe çalışacağız ve Osmanlı hukukunun Fâtih'e kadar inkişâfına bir göz atacağız.

Fâtih'e Kadar Örfî Hukuk

Eski Osmanlı rivâyetinde maliye ve timar sistemine dair Osman Gazi'nin bazı kanûnlar koyduğu nakledilirse de[31], bu rivâyetin itimada değer olmadığını belirtmeğe hacet yoktur. Ancak kesin olarak bildiğimiz bir nokta vardır ki, o da 1310 tarihlerinden sonra onun teşkilâtlı bir siyasi varlığın, bir beyliğin başı olduğudur. Yine Osman Gazi zamanına atfolunan bir hadise, umumiyetle Şeri'atla örf arasındaki çatışma hakkında kayda değer. Pazar bacı alınması hakkında bir teklif karşısında Osman

---

[28] "Yasahâ-i Hasan Pâdişâh", (Ö. L. Barkan neşri), *Tarih Vesikaları*, 2, s. 90 vd.

[29] Köprülü, a.g.m., s. 414.

[30] Massignon'dan naklen Köprülü, a.g.m., s. 414.
Âşık Paşa-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman, (M. Ârif neşri), s. 19-20. Ebül'ulâ Mardin'in bu rivâyetten gerçekte olmuş gibi neticeler çıkarması doğru değildir. Âşık Paşa-zâde, bu ve bunun gibi diğer kayıtlar ile Şeri'atı müdafaa eden ve örfî kanûnlarla menfaati halel gören bir sınıfın hissiyatını aksettirmektedir. Fatih devrinde örf ve Şeri'at çatışması keskin bir şekilde meydana çıkmış olup, Bayezid Veli Şeri'atın mümessili olarak tahta gelmiştir. Bkz. Halil İnalcık, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, cüz 73.

Gazi sorar: "Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendiler mi ettiler, der. Bir kişi eydür: Türedir Hânım, ezelden kalmıştır" Osman Gazi onu şiddetle azarlar. Fakat "Pazar beylerine âdettir" diye izâh ederler, o zaman kabul eder ve örfî olan bac kanûnunu kor.[32]

Orhan Bey zamanında Orta-Anadolu hâlâ doğrudan doğruya İlhanlılara tâbi bulunuyor ve Orhan'ın ülkesi İlhanlı hazinesine vergi ödeyen serhad vilâyetleri *(Ucât)* meyanında sayılıyordu.[33] Z. V. Togan'a göre "Orhan Bey'in bildiği devlet nizâmı ve kanûnu ancak türe ve yasaktır. Devletin esası Şeri'at değil, yasaktır".[34] XVI. asra ait Hüdavendigâr sancağı evkaf-i Selâtin defterinde[35] Orhan devrinde yapılmış birçok evkaf ve temliklere ait kayıtlar ve bize kadar intikal etmiş bazı orijinal vesikalar veya kopyaları açık suretle göstermektedir ki, Z. V. Togan'ın hükmü biraz mübâlağalıdır. Orhan'ın oldukça inkişaf etmiş olan bir merkezî idare cihazı ve orada Şer'î kaidelere göre vesikalar tanzim eden şahıslar mevcuttu. İlk vezirler ulemâdandı. Bu devre ait vakf ve temlik vesikalarının muhtevalarından da, vergi esaslarının daha bu devirde yerleşmiş bulunduğu ortaya çıkmaktadır. 1366 tarihinde Murad Bey, Ahi Musa'ya verdiği vakıf berâtında[36] onu "cemî' avârız-i dîvânîden ve tekâlîf-i örfîden, ulakdan ve sekbandan ve cerahordan ve nâibden ve salgundan muâf ve müsellem" tutmaktadır. Burada sayılan vergi şekilleri ve hizmetler, tamamıyla örfî mahiyettedir, yani örfî kanûnlara dayanır. Şunu da işaret etmek lâzımdır ki bu vesikada ve başka temliknâmelerde verilmiş olan muâfiyetler, şekil ve muhteva bakımından eski Türk-Mogol *tarhanlık* müessesesi ile ilgili görülmektedir.[37]

I. Bayezid devrinde (1389-1402) Toroslar'dan Tuna'ya kadar ilk Osmanlı merkezî imparatorluğu kuruldu. Osmanlı sultanı bu devirde dahi Arap kaynaklarında

---

32 Âşık Paşa-zâde, s. 19. Bu, hiç olmazsa müverrihin kendi devri için mühimdir.

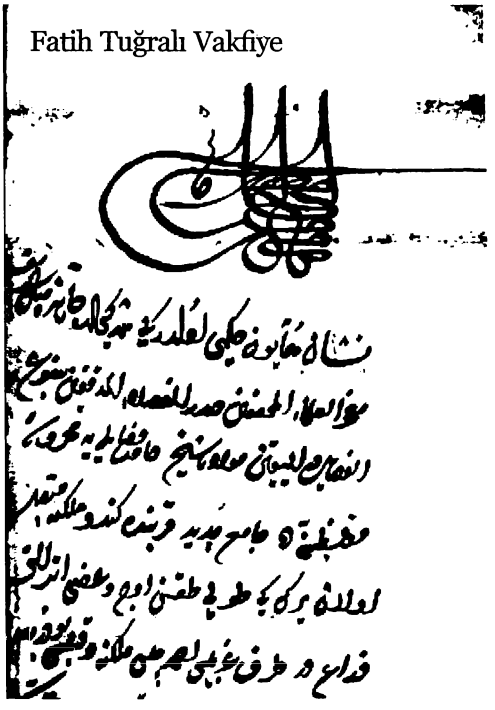
33 Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (İstanbul 1931), s. 33.

34 Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 330-331.

35 Tapu ve Kadastro U. Md. Kuyûd-i Kadîme.

36 Tahsin Öz, "Murad I. ile Emir Süleyman'a Ait İki Vakfiye", *Tarih Vesikaları Dergisi*, 4, (1941), s. 243.

37 Paul Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 54, (1957), s. 252.

Fatih Tuğralı Vakfiye

"Ucların hükümdarı" (Sâhibu'l-Ucât) sıfatıyla anılırsa da, o büyük bir Müslüman imparatorluğun sahibi olarak kanûn koyma ve teşkilâtlandırma sahasında yeni bir merhaleyi temsil eder. Eski Osmanlı rivâyeti[38] onun devrini, merkezî hazineyi takviye, yeni vergiler koyma, defter ve tahrir usûllerinin idhali, kadılık müessesesinde ıslâhat vs. gibi birçok yeniliklerin girdiği bir devir olarak tasvir eder. Böylece, Şeri'atın çiğnenmiş olduğu iddiası bütün şikâyetlerin bir desteği halini almıştır. Bununla beraber, devrinde Mısır ulemâsı tarafından büyük saygı ile kendisinden bahsedilen meşhur Osmanlı âlimi Mehmed Fenârî, Şeri'atın mümessili sıfatıyla onun zamanında devlet işlerinde nüfuz sahibi oldu. Keza *Câmi'ul-Fusûleyn* adlı eseri asırlarca kullanılmış olan meşhur fıkh âlimi ve ihtilalci Şeyh Bedreddin Mahmud aynı devirde yetişmiştir. Yıldırım Bayezid'in, bir hukuk meselesi üzerinde hod-be-hod hüküm vermeye kalkışması karşısında Mehmed Fenârî'nin itiraz ettiğine dair nakledilen rivayet burada kayda değer.[39] Diğer taraftan Bayezid'in kanûn koyma ve yeni nizamlar getirme hususundaki faaliyetlerini bu devre kadar çıkan resmi vesikalarla da teyid edebiliyoruz. Meselâ, Osmanlı merkezî idaresine, örfî vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna esas olarak tahrir sistemi hakkında en eski kayıtlar Yıldırım Bayezid devrine çıkmaktadır. Tamamıyla örfî kanûnlara dayanan idarede kul sisteminin geniş ölçüde tatbiki yine bu devirdedir. Bayezid, askerî idare sistemini kurmak gayesiyle, çok defa Şeri'atı temsil eden ulemâ sınıfını müteessir eden tedbirler almakta tereddüd etmeyip, meselâ sonraları Fâtih Mehmed'in yaptığı gibi, ulemâya yarayan birçok vakıfları devlet eline

---

[38] *Tevârih-i Âl-i Osman,* (F. Giese neşri), Breslau, 1922, s. 29-34.

[39] Mecdî Efendi, *Şakâyık Tercümesi,* İstanbul, 1269, s. 50, 100,112.

geçirmiş ve askerî sınıfa tahsis etmiştir. Devletin yüksek menfaatleri, askerî ihtiyaçlar bütün diğer endişelerden evvel sayılmıştır.

Fetret devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve iç mücadeleler, tabiatıyla bu istikametteki gelişmeyi hayli kösteklemiştir. Fetret devri hakikatte 1413'e değil, Düzme Mustafa'nın 1422'de ortadan kaldırılmasına kadar sürer. 1416'da Şeyh Bedreddin Mahmud hareketi bir bakıma, merkezin gittikçe kuvvetlenen sünnî devletçi karakterine karşı, askerî hudud eyaletlerinde ve göçebeler, Türkmenler arasında kendini gösteren hoşnutsuzluğun bir tezahürüdür.[40] Devletin bu hareketi ezmesi, Şeri'atı temsil edenlerin idarede kuvvet bulmasını ve hattâ Bayezid devrinde alınmış bir kısım tedbirlerin kaldırılmasını intaç etmiştir. Herhalde devletin örfî tasarrufları zayıflamıştır. Bunu evkaf ve emlâkin idaresinde, mahallî bey ailelerine verilen tavizlerde ve umumiyetle devletin gevşek politikasında tespit etmek mümkündür.

II. Murad devrine (1421-1451) ait nisbeten bol vesika malzemesi, bu devirde klasik şekillerde devlet teşkilâtının örfi hukukun kesin olarak yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu vesikalar arasında şüphesiz en teferruatlısı olan 1431 tarihli Arnavud-ili timar defteri[41], timar sisteminin, örfî Osmanlı vergilerinin, askerî sınıflarla reaya statülerinin, hülâsa XVI. asırda gördüğümüz teşkilât esasları ile teâmüllerin, tamamıyla ve teferruatıyla o zamana kadar yerleşmiş bulunduğunu ortaya koymaktadır.[42] Esasen, Fâtih kanûnnâmesi büyük kısmi itibarıyla 1451'den önceki kanûnların bir araya getirilmesi ile vücut bulacaktır.

Hukukî İnkişafta Fâtih'in Yeri

Osmanlı hukukunun inkişafında Fâtih devrinin bir dönüm noktası teşkil ettiği, bu konu üzerinde yazmış olanlar tarafından daima işâret olunmuş, fakat bunun hakikî mahiyeti lâzım geldiği şekilde belirtilmemiştir.

---

[40] F. Köprülü, Ş. Yaltkaya, F. Babinger ve nihayet Kissling tarafından incelenen bu hareketin uçlarla ve timar meseleleriyle ilgisi yeter derecede belirtilmemiştir. Şu makaleye bakınız: P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", *Belleten,* 27, (1943).

[41] *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, (*neşreden H. İnalcık), Ankara: T.T.K. Yayınları, 1954.

[42] *Ibid.*, Giriş, s. XXIII.

Osmanlı teşkilâtının ve hukukunun, onun tarafından Bizans örnek alınarak meydana getirildiği faraziyesi asıl ve esastan âridir (bu hususta okuyucuya Fuat Köprülü'nün esaslı incelemelerini tavsiye etmekle yetiniriz).[43]

Fâtih devrindeki hukukî inkişaf bir esas âmile dayanır, o da İstanbul'un fethinden sonra Fâtih'in hudutsuz bir otorite kazanması ve merkezi ve mutlak İmparatorluğu kesin olarak kurmuş olmasıdır.[44] İstanbul Fâtihi mutlak otoritesini, devlet teşkilâtında, kanûnlarda yaptığı yeniliklerle tam manası ile gerçekleştirmek gayesini takib etmiş ve bu otorite sayesinde örfî hukuku hâkim mevkiye çıkarmıştır. İmparatorluğun hakiki kurucusu Fâtih olduğu gibi, Osmanlı hukuk telâkkisi ve kânûnları üzerinde de kesin ve sürekli bir tesir yapmış olan Osmanlı hükümdarı Fâtih'tir. Onun eskiye nazaran getirmiş olduğu derece farkı, neticede bir mahiyet farkı doğuracak derecede kuvvetli olmuştur denilebilir. Osmanlı padişahlarının en nüfuzlusu ve serbest fikirlisi olarak o mutlak, hükümranlık haklarını, devleti muayyen bir maksada göre düzenleme ve serbest kanûn koyma istikametinde kullanmıştır. Kısaca, o yasa ve kanûn hükümdarı olmuştur.

Devlet içinde mutlak otoritesini kurmak için Fâtih, evvelâ hâkim-i mutlak soylu vezir Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırdı ve ondan sonra, bir tanesi müstesna, bütün veziriazamlarını kul aslından gelen kimseler arasından seçti. Ulemâdan olan Karamanlı veziriâzam Mehmed Paşa (1477-1481) ise örfî hukukun, binnetice Padişah otoritesinin kuvvetlenmesinde onun en büyük yardımcılarından olmuştur. Fâtih'in çağdaşı büyük âlim Kemal Paşa-zâde, merkezî devlet otoritesini tesis için kul sisteminin ehemmiyetini belirtir.[45]

Fâtih Kanûnları

Fatih, hüküm formunda olarak çıkardığı birçok kânunlardan ma'dâ, iki kanûnnâme ilân etmiştir. Bunlar, İslâm hukuk nazariyesi karşısında şekil ve mahiyet bakımından şüphesiz mühim bir yenilik teşkil ederler. Şeri'at karşısında sırf devlet menfaati için hükümdarın kendi iradesiyle

---

43 *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I, s. 165-298.

44 İnalcık, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi,* cüz 73.

45 *Tevârih-i Âl-i Osman,* I. defter (yazma), mukaddimesi, Millet Kütüphanesi, A. E. 25.

müstakil kanûnnâmeler çıkarması, İslâmî esaslara değil, ancak yukarıda açıklamağa çalıştığımız gibi, Türk-Mogol ananesine bağlanabilir. Fâtih'ten önce Müslüman hükümdarlardan Selçuklu Melikşâh'ın[46], İlhanlıların[47] kanûnnâmeler tertip ettirdikleri kaynaklarda işaret edilmiştir.

Fâtih'in, biri devlet teşkilâtına, diğeri idare, maliye ve ceza sahalarına ait çıkarmış olduğu iki kanûnnâme[48], bâb ve fasıllara ayrılmış ve mümkün mertebe sistemleştirilmiş resmî kanûn mecmualarıdır. Bu nevi Osmanlı kanûnnâmelerinin gayrı resmî derlemeler olduğu, resmî muâmelâta ve kadı hükümlerine esas teşkil eden umumî *code* mahiyetinde olmadığı düşünülmektedir.[49] Bunlar "Padişah yahut idare adamlarına İmparatorluk teşkilât ve müesseseleri hakkında umumî bir fikir vermek üzere" meydana getirilmiş taslaklardır. Kanaatimizce, bu kanûnnâmelerden bir kısmı gerçekten böyle olmakla beraber Fatih Kanûnnâmesi, Süleyman Kanûnnâmesi gibi bir kısım kanûnnâmeler resmî mahiyet taşır. Bu fikrimizi desteklemek için burada kısaca şu noktalan kaydedebiliriz: Topkapı Sarayı'ndaki bir kanûnnâmede[50] Anadolu beylerbeyinin elindeki kanûnnâmeyi İstanbul'a nişancıya gönderdiği ve onun divandaki yeni kanûnnâme (herhalde sancak kanûnu değil) ile bunu karşılaştırıp farkları kenarına işaret ettikten sonra Paşa'ya iade ettiği yazılmış ve bu ibâre ilâve edilmiştir: "*Paşa hazretleri dahi anınla cümle memâlik hususâtın bu kanûn-i şerif*

---

[46] Köprülü, a.g.m., s. 410.
İran Moğollarında Bilig'lerden kanûnnâmeler tertibi hakkında bkz. Spuler, *a.g.e.*, s. 409-11.

[48] Birincisi Fr. Kraelitz, *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I, (Wien 1922); ikincisi M. Arif, *TOEM* ilâvesi.

[49] Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin...*, Mukaddime, s. XVI-XXıV.

[50] İstanbul Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Kitapları No. 1926.

muktezasınca amel ede". Bugün bize kadar gelen birçok kanûnnâmelerin üzerinde *Yeni ve mûteber kanûnnâme* ibâresi de gösterir ki, muayyen bir zamana ait mer'î kanûn mecmuaları vardı. Nihayet 1596 tarihli I. Ahmed adâletnâmesinde[51], Kanûnî Süleyman'ın kanûnnâme yapıp, her şehirde kadılar mahkemesinde amel edilmek üzere tamim ettiği açıkça bildirilir. Nihayet Fâtih ve Süleyman Kanûnnâmelerinde fikrimizi ispat eden açık deliller aşağıda görülecektir.

1. Teşkilât Kanûnu

Fâtih Mehmed'in devlet teşkilâtına ait kanûnnâmesi, kendi emriyle toplanmış, onun tarafından kontrol ve ikmal edildikten sonra ilân edilmiştir. (Ancak bugün elimizdeki nüsha, II. Bayezid devrinde 1488 yılında yapılmış tadilâtla bize intikal etmiştir. Meselâ Avrupa'dan gelen eşya üzerinden alınan yüzde iki gümrük vergisi, II. Bayezid idaresine ait bir hükümdür.[52] Fatih devri sonlarında yüzde beş idi. Bununla beraber orijinal Fâtih Kanûnnâmesi üzerinde yapılan değişiklikler bu gibi cüz'î noktalardan ibaret olmalıdır). Teşkilâta ait kanûnnâmesinde Fâtih, Nişancı Leys-zâde'ye, Divan'da kendisiyle amel edilmek üzere bir kanûnnâme tanzim etmesini emretmiş, o da Fatih'ten önce ataları zamanında mer'î kanûnları bir araya getirmiş, bunu Padişah gözden geçirmiş, eksik kalan hususları bizzat tamamlamıştır. Nişancı bu kanûnnâmenin padişahın ağzından nakil suretiyle meydana getirildiğini işaret etmiştir. Kanûnnâmenin başında padişahın bir hattı, yani doğrudan doğruya kendisi tarafından yazılmış bir emri de vardır ve aynen şudur: "*Bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur, benim dahi kanûnumdur, evlâd-i kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar*"

Bu kanûnnâme üç bâba ayrılmıştır:

Birinci bâbda, sırasıyla evvelâ veziriâzam, şeyhülislâm ve sultanın hocası ve vezirler arasındaki merâtib, sonra resmî bir toplantıda devlet büyüklerinin mertebe ve yerleri ve divandaki mertebeler tâyin olunmaktadır.

---

[51] Çağatay Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri,* İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1944, s. 164.

[52] *Atti del X. Congresso Internazionale,* Comitato Internazionale di Scienze Storiche, Roma, 1957. s. 393.

Padişaha doğrudan doğruya arzda bulunmaya selâhiyetli olanlar gösterilmekte, terfî şekilleri, devlet işlerinin müzâkeresine ve hüküm vermeye salâhiyetli olanlar, kâtiplerin ve merâsimlere nezâret eden memurların, bürolardaki büyük memurların mertebeleri ve terfileri tâyin edilmektedir. Ondan sonra kadılar merâtibi ele alınıyor. Devlet büyüklerinin oğullarına verilen hizmet ve timarlar vesair gösterilerek bu bâba nihayet veriliyor.

İkinci bâbda, divân, has-oda ve diğer saray hizmetlileri, bayramlaşma merasimi, sefer esnasında riayet olunacak merâtib ve hizmetler, hazine hakkında maddeler yer almıştır.

Üçüncü bâbda, dirliklere dâhil bulunan cerimeler, has, timar ve salyâne, tekâütlük, defterdarlar ve kadıların alacakları âidât ve resimler, ulûfe ve en nihayet muhtelif büyük memurlara ve hanedan azasına yazılan yazılarda kullanılacak unvanlar gösterilmiştir.

Tedkik ettiğimiz Fâtih kanûnunun, Nişancı Karamanlı Mehmed Paşa'nın veziriâzamlığı sırasında (1477-1481) tertip olunduğu tahmin olunmaktadır.[53]

Bu kanûnnâmeyi toplama ve tertip etme vazifesi nişancı (tevki'î) Leys-zâde Mustafa oğlu Mehmed'e emredilmiştir. Bir bakıma Şeri'at için müfti ne ise, örfî kanûnlar için de nişancı öyle sayılır (bunu belirtmek için bir nişancıya "müftî-i kânûn" lâkabı verilmiştir). Padişahın çıkardığı bütün örfî kanûnlar nişancının elinden geçer, zira onların tasdiki, yani Padişah tuğrasının çekilmesi nişancı vasıtasıyla yapılır. Diğer taraftan vergi sisteminin, timar teşkilâtının, arazi tasarrufunun kütük defterleri mahiyetinde olan tahrir defterleri onun nezaret ve kontrolü altındadır. Örfî hukukun hâkim olduğu bu sahaya ait hüküm ve kanûnlar ekseriye bu defterlere kaydedilir. Bu sûretle kanûnların en son tasdikli nüshaları daima nişancının eli altındadır. Örfî hukuka ait meselelerde mer'î kanûnu bildiren son makam nişancıdır ve kendisine müracaat olunur.[54] Onun içindir ki, Fâtih, kanûnların toplanması işini nişancıya havale etmiştir.

---

53 M. Arif'in Kanûnnâme'ye yazdığı mukaddime, s. 1-8.

54 Nişancılık müessesesi herhalde Fâtih'ten önce mevcuttu. 1444'de Nişancı İbrahim Paşa bizce malûmdur. Bkz. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* I, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1954, s. 87.

Umumiyetle sultanî kanûnların nişancılar tarafından tertip olunduğunu göreceğiz.

Bu kanûnnâme doğrudan doğruya devlet teşkilâtına ait kâideleri, yani tam manasıyla örfî kanûnları içine almaktadır. Metinde, Fâtih, "ahvâl-i saltanata nizâm" verdiğini kendisi belirtmiştir.[55] Hükümetin teşekkül tarzı, hükümet erkânı, salâhiyetleri, Padişahla münasebetleri, rütbe ve dereceleri, terfiler, maaş ve tekaütlükler, cezalar, hepsi, Şeri'atla değil, Padişahın iradesiyle tâyin edilen hususlardır. Kanûnnâmede saraya ait hizmet sahiplerinin de devlet teşkilâtı içinde gösterilmesi, Osmanlı idaresinin mahiyeti ile ilgili bir hususiyettir; zira saray ve hükümet birbirini tamamlayan bir bütün teşkil ederler. Padişahın sarayı içinde, Enderun'daki hizmetlerle kapısındaki hükûmet hizmetleri aynı mahiyette telâkki olunmaktadır ve hükûmet makamlarına saray hizmetlerinde bulunan kimseler getirilmektedir (Kul sistemi). Diğer taraftan devlet hizmetlisi olarak ulemânın da teşkilât içinde yeri ve merâtibi gösterilmiştir.

Aşağıda tafsilâtıyla görüleceği üzere, örfi kanûnlar, padişah fermanı (hükmü) şeklinde çıkarılır. Zira bu kanûnların kaynağı ve dayanağı padişah iradesidir. Bunlar, birer padişah emrinden ibarettir, umûmiyetle hükümlerde bulunan unsurları taşır. Bu sebepten bu kanûnnâmenin en başında padişahın hatt-ı hümâyunu yer almıştır. Bu, onun resmî bir kanûn mecellesi olduğunu ispat eder. Böylece, bu kanûnnâme maddeleri kendisi ile amel edilmesi (ma'mûlün-bih) mecburî kaideler halini alır.

İşâret edilmesi gereken bir nokta da, bu kanûnnâmenin "ebedü'l- âbâd ma'mûlün-bih" olmak için vücuda getirilmiş olmasıdır. Osmanlı hukûkunda, aslında, bir padişahın çıkarmış olduğu hükümler, kanûnlar ve akd ettiği muahedeler, verdiği beratlar kendisinden sonra gelen padişahları bağlamaz. Mer'iyette kalmaları için yeni padişahın, bunları ayrıca tasdîk etmesi lâzım gelir. Fâtih, bu kanûnların atası ve dedesi kanûnları olduğunu belirtiyor ve "benim dahî kanûnumdur" ibâresiyle bu tasdîk keyfiyetini tamamlıyor. Fakat fazla olarak, kendisinden sonra gelecek padişahları da bu kanûnla bağlamak istiyor ve şüphesiz bu suretle kendisine kanûn koyucu olarak hususî bir mevki vermiş oluyor. Bunu izah etmek güç değildir; çünkü İstanbul fâtihi, imparatorluğun hakikî kurucusu olduğu şuurunu

---

[55] "Kanûnnâme", *TOEM*, ilâveler, s. 23.

besliyordu. Bu nokta, kanûnnâmenin dibâcesinde nişancının ifadesinden de bellidir. Nişancıya göre, bunca fütûhat ve bilhassa İstanbul'un fethi gibi büyük bir başarı üzerine Fâtih'in, atalarının kanûnlarını toplayıp ikmal etmek suretiyle bir kanûnnâme vücûda getirmesi zaruri görülmüştür. Burada, türe ve yasaların, imparatorluklar kuran büyük hanlar tarafından ebedî kanûnlar olarak ilân edildiği hatırlanabilir.

Bu kanûnların ve teşkilâtın büyük bir kısmının, hatt-ı hümâyunda söylendiği gibi Fâtih'ten önceye ait olduğuna şüphe yoktur. "Kanûnumdur" veya "Emrim olmuştur" ifadelerini kullandığı noktalarda dahi Fâtih'in çok defa eski teâmül ve kâideleri tasdîkten başka bir şey yapmadığı söylenebilir. Fakat "defterdarlık ve nişancılık verilmek Sahn müderrislerine dahi kanûnumdur" dediği zaman bunun kendisi tarafından ihdas edildiği şüphe götürmez. Zira Sahn medreselerinin onun tarafından yapıldığını biliyoruz. Hükûmet adamlarının ayrı bir arz odasında padişaha arza çıkmaları usûlünün yine onun tarafından ihdâs edilmiş olduğu başka kaynaklardan malûmdur. Bir yerde sarih olarak teâmülü değiştirdiğini şöyle belirtir: "Cenâb-i şerifimle kimesne taâm yemek kanûnum değildir, meğer ehl-i ıyâldan ola. Ecdâd-i izâmım vüzerâsıyla yerlerimiş, ben ref' etmişimdir" Yaptığı diğer değişiklikler, teşrifâtta, merâtipte, maaş miktarlarında olmalıdır. Fakat biz kanûnnâmede adı geçen memuriyetleri, hizmetleri ve teâmülleri daha II. Murad devrine ait vesikalarda tespit edebilmekteyiz.[56]

Kardeş katline dair madde, bu bakımdan incelenmeğe değer. Daha I. Bayezid Kosova harb meydanında (1389) Kardeşi Ya'kub'u idam ettiği zaman bir iç harbi önlemek için vezirlerin reyi ile bunu yaptı. Sonra onun oğulları arasındaki iç savaş aynı hareketi tecvîz ettirecek derecede devleti sarsmıştır. I. Mehmed büyük oğlu Murad'ı veliahd yaptığı zaman, iki küçük oğlunu ölümden kurtarmak için tedbirler almıştı. II. Murad, kendisine karşı ayaklanan ve Bizans ve Karamanoğlu ile birleşen kardeşi Mustafa'yı yakalayıp idam etti. Dukas, bu münasebetle Osmanlılarda kardeş katlinin bir âdet olduğunu işaret eder.[57] Fâtih tahta çıkar çıkmaz kendisinden önce tahta çıkmış atalarının yaptığı gibi, küçük kardeşi Ahmed'i ortadan

---

[56] İnalcık, *Fatih Devri...*, I, Zeyil no. VII, s. 215; İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid,* Giriş.

[57] Dukas, *Bizans Tarihi,* (ter. V. Mırmıroğlu), İstanbul, 1953, s. 113.

kaldırdı. O, bu eski teâmülü kanûnnâmesinde, "Karındaşların nizâm-i âlem için katl etmek münâsibdir, ekser ulemâ dahî tecvîz etmiştir" formülü ile ifade etti.

Bu kanûnnâmenin tertibinde sistemli bir tasnif gerçekleştirilememiştir. Aynı zamanda Kanûnnâme padişah tarafından gözden geçirilirken, aklına gelen bir hususun araya sıkıştırıldığı ve bâbların insicamını kaybettiği açıkça görülmektedir. Meselâ kardeş katline ait madde, cep harçlığı maddesiyle, hâs-oda oğlanlarının yıllık kaftan hakkı maddesi arasına konmuştur.

Bu kanûnnâmede kadıların alacakları resimlere ait kanûn maddesini biraz farklı bir şekilde H. 884 Receb (1479 Eylül-Ekim) tarihli ayrı bir ferman-kanûnda bulduk.[58] Kanûnnâmedeki madde aynen şudur: *"Kudât bir sicilde yedi akça ve hüccetden otuz akça, sûret-i sicilden on iki akça ve imzadan on iki akça alalar ve kısmet-i emvâlden binde yirmi akça ve nikâhtan bâkir ise otuz iki akça seyyibe ise on beş akça alalar"*. Şimdi aynı husus fermanda nasıl ifade edilmiştir onu görelim: "... *ma'lûm ola kim, şimdiki halde bâb-i kısmet ve husus-i nikâhda ve ıtâknâmede vesâir mekâtibin resmi bâbında kudâtın ziyâde ifrât cânibine meyelânları ve cânib-i ifratta taâddî ve ihtilâfları arz olunduğu sebebden bu vechile kanûn emr edüb buyurdum ki, itâknâmede nefs-i kadıya otuz akça, nâibe ve kâtibine birer akça ve ıtâknâmeden gayrı mekâtibde nefs-i kadıya on beş akça ve nâibe ve kâtibe birer akça ve nikâh-i bâkirde nefs-i kadıya yirmi akça nâibe kemâ kaddere ve nikâh-i seyyibede nefs-i kadıya yirmiden aşağı ola ve resm-i kısmet binde yirmi akça alına...*". Bu misâl, kanûnnâmelerin menşeini ve aşağıda bahis konusu edeceğimiz ferman-kanûnlarla münasebetini meydana koymak bakımından dikkate değer.

Kanûnnâmenin nihayetine konmuş olan elkâb ve unvanlar, teşrifata dair diğer maddelerle bir araya getirilirse, bu kanûnnâmeye bir teşrifât mecmuası karakterini verdiği de görülür. Bununla beraber teşrifâtın İmparatorlukta teşkilâtla ayrılmaz bir bütün teşkil ettiği unutulmamalıdır.

Devlet büyüklerine ait birinci bâb şu şekilde biter: "Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi, şimdiden sonra gelen evlâd-i kirâmımdan

---

[58] İnalcık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, 44, (1947), s. 700, vesika 10.

dahi ıslahına sa'y etsünler". Burada Fâtih'in, koyduğu kânûnların ıslah edilebileceğini kabul etmesi, hukuk görüşü bakımından ehemmiyetle belirtilmeğe değer bir noktadır.

Fâtih'in bu kanûnnâmesine, devlet teşkilâtına ait nizâm ve kaidelerin ancak bir kısmı girmiştir.[59] Fâtih'in ikinci kanûnnâmesi reâyâ kanûnudur. Yani vergi mükellefi tebaanın vereceği örfî vergileri gösterir. Böylece kanûnnâmelerin, biri askerî, diğeri reâyâya ait olmak üzere ikiye ayrılması Osmanlı devletinin bünye ve teşkilâtına hâkim telâkkiyi aksettirir: Askerî şumûlüne, devlet hizmetinde olup maaş olan bütün sınıflar girer. Onlar kadıaskerin kazası altındadır. Reâyâ, askerî sınıf haricinde vergi veren bütün tebaadır.

2. Reâyâ Kanûnu

Fâtih'in bu ikinci kanûnnâmesi de, bize II. Bayezid zamanında yapılmış bir istinsâhından malûmdur. Bu nüsha 893 Cumâda'l-âhire sonları (milâdi 2-10 Haziran 1488) tarihini taşır ve Dr. Fr. Kraelitz tarafından neşredilmiştir.[60] Bazı işaretlere göre, aslında bu kanûnnâmenin İstanbul'un fethinden, 1453'den hemen sonra tertip edilmiş olduğu iddia edilebilir. Evvelâ hububat ölçüsü olarak Edirne müddü esas tutulmaktadır. Sâniyen, orada geçen yüzde iki akça gümrük resmi nisbeti, Fatih'in ilk saltanat devrine ait olup[61] sonradan yüzde dört ve yüzde beşe çıkmıştır. Nihayet

---

[59] Fatih devri teşkilâtı üzerinde çağdaş bir takım Türk ve İtalyan kaynakları vardır ki, resmî kaynakların verdiği malûmatı tamamlamak bakımından çok mühimdirler. Evvelâ İdris Bitlisi'nin *Heşt Behişt*'inde Fâtih devri teşkilâtı hakkında verdiği malûmat, orijinal ve oldukça zengindir. 1475'de Osmanlı devleti teşkilâtı hakkında Promontorio-de Campis'in eseri ile uzun yıllar Osmanlı sarayında iç oğlanı olarak hizmet ettikten sonra İtalya'ya kaçarak bir Türk tarihi yazan Jean-Maria Angiolello, İtalyan kaynakları arasında şüphesiz en mühimleridir. Birincisi, Fr. Babinger tarafından neşredilmiştir: Bayer Akademie der Wissen., Phil. -Hist. Klasse, Sitzungsb. 1957, heft 8, Münih 1957. Angiolello ise, I. Ursu tarafından 1911'de Bükreş'te yayınlanmıştır. Bu kaynakların, kanûnnâmelerle ve arşivlerimizdeki diğer zengin malzeme ile karşılaştırılması suretiyle Fâtih devrinde İmparatorluğun teşkilâtı mükemmel bir şekilde tasvir olunabilirse de, bu iş henüz yapılmamıştır.

[60] *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte,* I, (Wien: 1922), s. 13-48.

[61] Bkz., not. 62.

gümrük kanûnunda İstanbul yabancı yerler arasında sayılmaktadır.[62] Bu kanûnnâmenin de, birincisi gibi, daha eski kanûnları ihtiva ettiğine şüphe yoktur. Bir yerinde Fâtih bunu kendisi işaret eder.[63] Kraelitz haklı olarak bu kanûnnâmeyi, İstanbul'un fethinden sonra İmparatorluğu teşkilâtlandırma faaliyetleriyle ilgili görmekte[64] ve Osmanlı devletinin en eski kanûnnâmesi saymaktadır. Gerçekten Fâtih'ten önce bu tipte bir kanûnnâmenin varlığına ait şimdiye kadar hiç bir delil ele geçmemiştir. Fakat hemen işaret edelim ki, Fâtih'in bu kanûnlarda, yani ceza ve bilhassa vergiler sahasında yeni ihdasları, teşkilât kanûnunda yaptığı yeniliklerden daha da azdır. Bu yenilikler, daha ziyade vergilerin nisbeti, toplama şekilleri üzerindedir. Onun bu kanûnnâmesinde adı geçen vergileri biz daha önceki devirde tespit edebiliyoruz.[65]

Bu kanûnnâme dört fasıldan mürekkeptir: İlk üç faslı ceza kanûnnâmesi, dördüncü fasıl ise "Kanûn-i Sultan Mehemmed Han" başlığı altında vergi kanûnlarını içine alır. Daha doğrusu dördüncü fasıl, üç ayrı kanûndan mürekkep görünmektedir. Her üç kanûn "Şöyle bilesiz" veya "Suçlu olur" gibi bir ferman formülüyle biter. Bu formüller, hüküm (ferman)lara hâs olup kanûnların örfî mahiyetini ortaya kor. Birinci kanûnda, yani *Kanûn-i Yürükân*'a kadar olan ilk kısımda[66] Müslüman çiftçi reâyânın timar sahiplerine verecekleri vergiler, borçlu oldukları hizmetler tâyin olunmaktadır. Reâyânın, toprak tasarrufuna, medenî haline veya çeltikçi, koyun-eri, Tatar gibi ayrı bir statüye haiz bir gruba mensup olmasına göre, vergi nisbetlerindeki değişiklikler gösterilmektedir.

Burada bahis konusu olan vergi sistemi, *çift resmi* esasına dayanan Osmanlılara hâs bir sistemdir. Bu, şer'î vergiler (öşür, cizye) yanında tamamıyla örfî vergilere dayanan bir sistemdir. Öyle anlaşılmakladır ki, bunun menşei, bir taraftan daha Selçuklular zamanında Anadolu'da yerleşmiş örfî vergilere, diğer taraftan Rumeli'de Osmanlıların ortadan kaldırdığı eski idarelerin vergi sistemine dayanmakta idi. Balkan memleketlerinde

---

[62] "Eflak'dan ve İslambol'dan ve Frenk'den ne gelse yüzde iki akça alına", *Kanûnnâme,* s. 30, madde 22, keza krş. madde 11, 25.

[63] "Kanûnnâme" *TOEM,* ilaveler, s. 29, madde 6.

[64] *Einleitung,* s. 18.

[65] İnalcık, *Sûret-i Defter-i...,* s. XXVII-XXXVI.

[66] İnalcık, *a.g.e.,* s. 23-28.

Osmanlılardan asırlar önce yerleşmiş Bizans vergi sisteminde çiftçiler, tasarruf ettikleri arazi ve medenî hali (evli olup olmadığı) esas tutularak gruplara ayrılmakta idi. Vergi aynı zamanda bir arazi vergisi ve şahsî vergi mahiyetinde idi. Bu esas Roma İmparatorluğunda *Dominatus* devrinde *Jugum* ve *capitatio terrana* vergileriyle mukayese olunabilir. Osmanlı örfî vergi sisteminin menşeini aydınlatmak bakımından mühim olan bu nokta üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Resm-i çift bu kanûnnâmede şöyle tarif edilir: "Bir çift yılda üç akça vere, bir orak ve bir döğen ve bir kagnı odun, boyunduruk resmi iki akça vere, bu yedi kulluktan ötürü akça alınsa yirmi iki akça alına".[67] 1456'ya doğru yazılmış bir Paşa Sancağı defterinde Bahadır Bey çiftliğinde "Hizmet-i reâyâ" olarak her çiftlikten (yani bir çiftlik genişlikte arazisi olan köylüden) bir araba odun, yarım araba saman, bir araba ot ve iki akça resm-i boyunduruk alınmakta idi. Bu hâsılın satılmadığı, aynen ödendiği de kaydedilmektedir. Bir araba ot, Fâtih Kanûnnâmesindeki orak hizmetine, saman ise, döğen hizmetine karşılıktır. Hizmet kelimesi ise, aynı zamanda *kulluk* mukabil kullanılmaktadır. O halde kanûn maddesindeki yedi hizmet (kulluk) şunlardır: Evvelâ üç akça ile karşılanan üç gün hizmet var; sonra bir araba odun taşıma, döğenden çıkan samandan yarım araba, bir araba ot biçme diğer üç hizmeti temsil eder. İki akça ile karşılanan boyunduruk hizmetiyle beraber hepsi yedi hizmet eder (Bak. aynı kânûnnâmede Kanûn-i Cebelüyân, madde 2: "Beğlik bağ varsa raiyyetleri o beğlik bağa yılda üç gün işlede", ve madde 28: "Yılda üç hizmet veya üç akça vere"). Boyunduruk hizmeti, köylünün hayvanı ve sabanı ile yaptığı hizmettir. Üç gün şahsî angarya ve boyunduruk hizmeti daha önce nakdî vergi haline geçmiş görünmektedir. Fâtih Kânûnnâmesinde, yedi angarya hepsi 22 akçalık bir vergi ile karşılanmaktadır.

Yine Fâtih Kanûnnâmesinde (madde 28) köydeki sanat ehli hakkında şu madde dikkate değer: "Yılda üç hizmet veya üç akça vere, ziyade sanat ehlidir deyüp gücile iş işletmiyeler". Burada üç akça ile karşılanan üç gün hizmetin şahsî bedeni hizmet olduğu açıkça görülür. Sanat ehlinden diğer dört hizmetin istenmemesi tabiidir. Zira bunlar çiftçilikle ilgili hizmetlerdir.

---

[67] İnalcık, *a.g.e.*, s. 23.

Her çift sahibi, yani muayyen genişlikte (60-150 dönüm) bir arazi tasarruf eden her çiftçi bu vergiyi öder.[68]

Fâtih ve Süleyman Kanûnnâmelerini mukayese ederek yedi hizmetin para olarak karşılıklarını da tespit edebilmekteyiz: Bir araba ot veya orak hizmeti için yedi akça, yarım araba saman için yedi akça, bir araba odun için üç akça alınmaktadır ki, hepsi on yedi akça eder. Buna üç gün angarya karşılığı alınan üç akça ile boyunduruk resmi olan iki akça eklenirse, yekûn 22 akça eder.

Bazı mıntıkalarda sipahi, bu hizmetlere karşılık nakdî vergi almaz, yakacak odun, hayvanına yedirecek saman ve otu alır. Fakat şüphesiz timarı fazla kalabalıksa para almayı tercih eder. Diğer taraftan belirtmek isteriz ki, diğer iki angarya şekli, yani üç gün hizmet ve boyunduruk angaryaları kat'î olarak kaldırılmış ve paraya çevrilmiştir. Odun, saman, ot hizmetleri Sırbistan'da XVI. asır başlarında dahi paraya çevrilmemişti. Bu, o vilâyetin oldukça geç bir zamanda (1459) Osmanlı İmparatorluğu'na katılmış olmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Bizans idaresinde köylünün durumuna gelince, evvelâ köylü *Zeugrate, Boidate* ve *Aktemones* olarak üç kategoriye ayrılmakta idi. G. Ostrogarskij'e göre, *Zeugrate* muayyen genişlikte bir arazi veya bir çift öküz tasarruf eden köylülerdir.[69]

50 *modioi*'lik (Osmanlılarda *mud)* bir arazi tasarruf eden bir köylü yılda bir hyperper ödemekte idi ki, bu XIV. asırda aşağı yukarı 22 Osmanlı akçasına (çift resmi miktarı) tekabül eder. *Boidate*'ler bir öküze sahip köylülerdi. *Zeugrate*'lerin yarısı kadar vergi öderlerdi (Osmanlılardaki yarım çift vergisi). *Aktemones*'ler ise en fakir köylülerden mürekkepti (Osmanlılarda *caba* veya *kara* denilen fakir topraksız halk). Nihayet şunu da kaydedelim ki, Bizans devrinde angaryalar nakdî vergilere çevrilmeğe başlamış bulunuyordu. Bu durum, para ekonomisinin yeter derecede inkişaf etmiş olmasıyla izah olunmaktadır.

Osmanlılar, Bizans devrindeki inkişafı daha hızlandırdılar ve bütün angaryaları nakdî vergiye çevirmek suretiyle daha mütekâmil bir vergi

---

[68] İnalcık, *Fatih Devri...*, I, s. 171.

[69] G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la Féodalité Byzantine,* Bruxelles, 1954, s. 297.

sistemi meydana getirdiler. Esasen Bizans'ın son devrinde feodalleşme[70] neticesinde köylü üzerinde mahallî senyörlerin ve manastırların tazyîki artmış, angaryalar kuvvetlenmiş bulunuyordu. Osmanlı devleti ekseriya bu toprakları devlete mal etmek ve angaryaları kaldırmak, vergi sistemini basitleştirmek suretiyle, köylüler lehine hakiki bir inkilâp getirmiş sayılabilir. Herhalde Osmanlı vergi sistemi, asırlık bir sisteme dayanmakla beraber tatbik ettiği bazı prensipler sayesinde onu tekemmül ettirmiştir. Balkan fütuhatında Hıristiyan yerli köylülerin, idareci askerî sınıflarla Osmanlılara karşı iş birliği yapmamaları ve hattâ bazı hallerde Osmanlılarla birleşmeleri bu ışık altında daha iyi anlaşılır.

Köylü sınıfının içtimaî statüsünü ve vergi sistemini tâyin eden *çift resmi,* dikkate değer bir vakıadır ki, ilk fütuhat mıntıkalarında, yani Batı Anadolu ve Trakya'da Hıristiyan ve Müslümanlara müştereken tatbik olunmuştur. Fakat Slav memleketlerinin ilhakından sonra yeni bir örfî vergi Osmanlı kanûnlarına girecektir ki, bu da *ispence*'dir, yalnız Hıristiyanlara aittir.

Yukarıda tedkîk ettiğimiz *Kanûn-i Sultan Mehemmed*'in ilk kısmı Müslümanlara aittir. Orada çift resmi ve taallûkatından sonra İslâmî bir vergi olan öşrün muhtelif hallere göre miktarları ve tahsil şekli, gerdek ve bac resimleri, ulak ve deştbânî yer almaktadır.

Kanûnun ikinci kısmında *Kanûn-i Yürükân* adı altında Rumeli'deki Türkmen göçebe unsurlarının tâbi tutulduğu askerî teşkilât ve muâfiyetleri gösterilmektedir.

Aynı kanûnun üçüncü kısmı, yani *Kanûn-i Cebelüyân bâ Kanûn-i Müzevvec-i Gebrân* ispencenin tarifiyle başlar. Bu vergi, çift resminin yerini almış olan bir vergi olup her yetişkin Hıristiyan erkeğin ödemeye mecbur bulunduğu şahsî bir vergidir ve eskiden beri 25 akça olarak tespit olunmuştur. Bu vergiyi ödeyenler çift resmi ödemezler. Osmanlılardan önce Sırp Duşan Kanûnu'na göre köylü, *pronija* (Osmanlılardaki timarın mukabili) sahibi için iki gün çalışır, bir gün bağda Hizmet eder ve bir gün hep birlikte ot biçerdi. Bundan başka yılda bir *hyperper* (Bizans altın parası) verirdi. İşte senede bir verilen bu vergi, ispencenin menşei olmalıdır. XIV. asır ikinci yarısında bir *hyperper* takriben 25 Osmanlı

---

[70] Ostrogorskij, *a.g.e.*, s. 155-180.

akçasına müsâvidir. Kanûnun bu kısmı tamamıyla Hıristiyan reâyânın timar sahiplerine ödeyecekleri vergilere (ispence, şarap, domuz resimleri, gerdek resmi, cerimeler, bac, deştbânî) taallûk eder.[71] Bu vergi kanûnunun Müslümanlara ait birinci kısmı ile Hıristiyanlara ait ikinci kısmı arasında tanzim ve tertipteki tenazur, vergilerin sırasından bellidir. Böylece Fâtih'in bu kanûnunda sistemleştirmenin daha başarılı olduğuna şüphe yoktur.

Ceza Kanûnu

Fâtih'in reâyâya ait kanûnnâmesinin ilk üç faslını teşkil eden *cerâîm* (ceza) kanûnunun incelenmesini sona bıraktık. Her şeyden önce şu noktayı belirtmeliyiz ki, Osmanlı devletinde ceza kanûnnâmesi hükümleri bütün imparatorluğa ve her sınıfa şâmil yegâne umumî kanûndur.

Gerçekten, Osmanlı devleti şahsi tâbiiyetlerin ve angaryaların lağvı gibi bazı temel prensiplerini vergi kanûnlarında umumî surette hâkim kılmaya çalışmış ve zamanla çift resmi ve ispenceye dayanan Kanûn-i Osmanî'ye teşmil etmiştir. Yine bunun neticesi olarak vergilere ait bir umumî *Kanûnnâme-i Osmanî* meydana getirilmiştir. Fakat umumiyetle vergiler, bölgeden bölgeye ve ayrı hukukî statüye tâbi zümrelere göre değişir ve ekseriyetle vergi kanûnları mahallî örfü -çoğu zaman bu örf, göçmüş gitmiş olan devletlerin bırakmış olduğu kanûnlardan ibarettir- takib eder. Bu kanûnlar fetihten hemen sonra yapılan *tahrîr-i memleket* esnasında tahrir emini tarafından yerinde yapılan araştırma ve soruşturma neticesinde tespit olunur ve Padişaha arz olunmak ve onun tarafından tasdik edilmek suretiyle kanûnlaşır. Onun için vergi meselelerinde ilkin her sancağın kendi kanûnnâmesi göz önüne alınır. Fakat ceza kanûnnâmesi tektir ve umumîdir. Bu, doğrudan doğruya İslâm hukukunda *ukubât* (ceza) telâkkisinden doğar. *Ukubât* bahsinde Müslim ve gayr-i Müslim

---

[71] Madde 6, orada Kraelitz'in okuduğu "harac görenlerden" yerine "harac-güzârlardan" olacaktır. Kraelitz'in okuyuşu ve Almanca tercümesi birçok hatalar ihtiva etmektedir. Ö. L. Barkan da Kraelitz'in neşrini takib ettiğinden *(Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin...*, s. 387-395) bu hataları düzeltmek fırsatını bulamamıştır. Biz ilerde bu kanûnnâmenin haşiyelerle aslından yeni bir neşrini düşünmekteyiz.

aynı durumdadır. Bunun içindir ki, 1583 tarihli bir kanûnda[72] "âmme-i memâlik-i mahrûsada *cinâyât* mukabelesinde vaz' olunan cerâim-i ma'rûfe"den bahs olunmuştur. 1524'de Kanûnî Süleyman, İbrahim Paşa'yı Mısır'daki kargaşalığı yatıştırmak üzere oraya gönderdiği zaman tanzim olunan Mısır kanûnnâmesinde[73] cerâim bahsinde denir ki: *"Rûm vilâyetinde* (yani Anadolu ve Rumeli'de) *icra olunan kanûnnâmenin sureti taleb olunup dahî bir sûreti Mısır divânında hıfz olunub ve birer sûreti dahî her kadıya gönderilüb sicillâtına sebt olunduktan sonra taht-i kazâsında olan vilâyete nidâ ve tenbîh ettire ki, bu kanûna mugâyir ve muhalif nesne alınmayıp ta'addî ve tecavüz olunmaya"*. Görülüyor ki, aynı ceza kanûnnâmesi Rumeli ve Anadolu'da olduğu gibi Mısır'da da resmen mahkemelere tamim olunmaktadır. Yavuz Selim devrine ait 1519 tarihli ceza kanûnnâmesinin bir sureti, bu sebeple Manisa kadısının sicil defterinde bize kadar intikal etmiştir.[74] Her iki ceza kanûnunun *"şehirlerde ve kasabalarda mazmûnu nidâ olunub âmme-i nâsa i'lâm ve i'lan"* olunacağı da kaydedilmiştir. Şüphesiz ceza kanûnnâmesininin bu umumî karakteri dolayısıyladır ki, hususî sancak kanûnnâmelerinde cerâim bahsinde sadece *"kanûn-i kadîm-i Osmanî'ye müracaat olunması"* kaydedilip geçilir.[75]

Bugün elimizde ilk devreye ait üç Osmanlı ceza kanûnnâmesi, yani Fâtih, Yavuz Selim ve Kanûnî Süleyman kanûnnâmeleri vardır.[76] Bu üç kanûnun mukayesesi Fatih kanûnundaki hükümlerin XVI. asırda da pek az farkla mer'î kaldığını ortaya koymaktadır. Osmanlı kanûnlarından ayrı bir menşei olan Alâüddevle'ye (1479-1515) ait ceza kanûnnâmesi

---

72 Ö. L. Barkan'ın neşrettiği "Yeni-İl kanûnnâmesi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin...*, içinde, s. 81.

73 Barkan neşri, *a.g.e.*, s. 362.

74 Ç. Uluçay'ın bulduğu bu Siyâsetname E. Z. Karal tarafından *Belleten*'de (Sayı 21-22) neşredilmiştir. İslâm-Osmanlı ceza hukuku topluca Prof. Coşkun Üçok tarafından ele alınmıştır. Bkz. *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, III.

75 Meselâ Barkan'ın neşrettiği kanûnnâmelerden, 1540 tarihli Boz-Ulus, s. 1-13; 1559 tarihli Malatya, s. 117; IV. Mehmed devrine ait Hatvan (Macaristan), s. 317, kanûnnâmelerinde.

76 Fatih Kanûnnâmesi, s. 19-23; Selim'in Siyasetnâmesi, *Belleten,* 21-22, Süleyman Kanûnnâmesi, *TOEM,* ilâvesi, s. 1-10.

ile Osmanlı ceza kanûnlarının karşılaştırılması, esas itibarı ile orada da aynı mahiyette kanûnların carî olduğunu göstermektedir. Bundan ceza sahasında yalnız şer'î esasların değil, örfî hükümlerin de Osmanlılardan daha eski müşterek bir kaynağa götürülebileceği faraziyesini çıkarabiliriz.

Osmanlı ceza kanûnnâmesi, şer'î esasları *(kısas, diyet v.s.)* ihtiva eder. Fakat onun yanında Şeri'atın tâyin ve tespit etmediği *ta'zîr* cezalarında Sultan'ın örfî prensibe dayanarak bir takım açık kaideler koyduğunu görmekteyiz. Bunun içindir ki, Osmanlı ceza kanûnnâmeleri de bir ferman (hükm) şeklinde tebliğ ve ilân olunmaktadır. Ve *cerâim-i ma'rûfe* veya *siyâsetnâme* adıyla anılmaktadır. Hattâ şer'î maddelerde, meselâ adam katline ait diyette diyet miktarı yine örfî-sultanî bir emrin konusu olmaktadır (Fâtih Kanûnnâmesi, s. 21, madde 2). Para cezaları âsâyiş işlerinden mesul olan subaşı, timarlı sipahi gibi memurların dirliklerine dâhil mühim bir gelir kaynağı olduğundan, devlet buna ait hususların düzenlenmesi ve teferruatın tespiti ile meşgul olmak zaruretini duymuştur. Diğer taraftan cezaların tatbiki yalnız sultanî otoritenin inhisarındadır. Kadı, gerek Şeri'at, gerekse Kanûn-i Sultanî sahasında ancak hüküm vermek salâhiyetini haizdir. Bu sebeple sultanın ceza kanûnlarıyla doğrudan doğruya ilgilenmesi tabiidir. Umumî düzen ve devletin emniyeti ve menfaatleri endişesi ona bu sahada mutlak iradesini göstermek imkânını verir. Netice itibarıyla, ceza sahası, örfî-sultanî hukukun hususî surette gelişmesine mazhar olmuş bir hukuk sahasıdır. Fâtih devrinde, iktisadî-malî konulara ait büyük miktardaki ferman-kanûnların ve yasaknâmelerin uygulanmasını sağlamak için Sultan, kendi iradesiyle bir takım örfî cezalar koymaktadır ki, bunlar sakalın kesilmesi gibi alenî tahkîr usullerinden[77], burun yarmak, idam ve malların müsâderesine kadar gitmektedir. Meselâ kalp para basanların kadı hükmü alındıktan sonra idam ve mallarının müsaderesi, bir gümüş yasağı hükmünde emr edilmiştir.[78] Siyasî suçlara ait cezalar da Sultanın mutlak emir ve tasarruflarından ise de, burada ayrıca bahse hacet yoktur.

---

77 Robert Anhegger-Halil İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara: T.T.K. yayınları, 1954, vesika 22.

78 Anhegger- İnalcık, *a.g.e.*, vesika 2, 5, 8.

Ferman-Kanûnlar

Yukarıda müdevven *(codifié)* kanûnnâmelerden bahsederken bazı maddelerin, muayyen bir konu üzerinde daha önce çıkarılmış *ferman-kanûnlar*'dan alındığını işaret etmiştik. Gerçekten Fâtih devrinde ve daha önceleri, örfî kanûnlar, ilk şeklide bir düzen işleyen muayyen konular üzerinde çıkarılmış fermanlardan ibarettir. Bu fermanlar muhteva itibariyle umumî kaideler ihtiva ettiğinden bunlara *kanûn-fermanlar* veya *ferman-kanûnlar* adını vermekteyiz. Bunlardan bazıları sadece bir nokta üzerinde bir kanûn maddesi ihtiva ettiği halde, bazı fermanlar bir çok kanûn maddelerini içine alân oldukça mufassal kanûnnâmeler şeklindedir. Meselâ gümüş para basımına veya gümrüğe ait fermanlar bu tarzda mufassal kanûnnâmelerdir. *Codifié* kanûnnâmeler, bir bakıma bu nevi kanûnnâmelerin daha mufassal bir şekli olarak da kabul edilebilir. Esasen onlarda, bir fermanda bulunan esas formu yukarıda tespit etmiştik.

Fatih devrinde örfî-sultanî hukuk sahasındaki faaliyet, bilhassa iktisadî-malî konularda geniş bir kanûn koyma faaliyeti şeklinde kendini göstermiştir ve *codifié* kanûnnâmelerin yanı başında ferman-kanûnlar büyük bir yekûna baliğ olmaktadır. Bu nevi vesikalar ise, bir nevi gelir kayıt defteri olan mukata'a defterlerinde, kadı sicillerinde ve tahrir defterlerinde tamamıyla veya hülasaten kayd ü zapt olunmuştur (Biz vaktiyle Fâtih devri sonlarına ait bir Bursa kadı sicil defterini tarayarak bulduğumuz bu nevi fermanlardan bazılarını neşretmiştik[79]). Fâtih devrinin geniş kanûn koyma faaliyetini, arşivlerimizdeki bu kaynakların taranması tamamlandıktan sonra hakikî olarak görmek ve değerlendirmek mümkün olacaktır. II. Bayezid devrinde meydana getirilmiş bir kanûn mecmuasında Fatih devrine ait elliden fazla bu çeşit kanûn bir araya getirilmiş olup, bu mecmua şimdi neşir sahasına çıkmış bulunmaktadır.[80] Bu kanûnlar mecmuası, Divan'da kullanılmak üzere maliyeye ait muhtelif kanûn örneklerini bir araya getirmek maksadıyla tertip edilmiş görünmektedir. Burada hepsi kanûn maddeleri ihtiva eden çeşitli vesikalar toplanmış olup bunları başlıca, *berât, yasaknâme, kanûnnâme ve tevki'* şekillerinde görmekteyiz. Berâtlar, bir memuriyet tevcih vesikası olmakla beraber bu memurlara vazifelerine ait

---

[79] *Belleten,* 44, (1947), s. 697-703.

[80] Bkz. not. 77.

kanûn ve nizamlar da tebliğ olunmaktadır. Yasaknâmeler, umumî olarak, muayyen bir işe ait kanûn ve nizamlarla müeyyidelerini ve yasak-kuluna verilen salâhiyetleri bildirmektedir. Kanûnnâmeler, umumiyetle âmillere (mültezimlere) muayyen bir konuda kanûnları bildiren ve tatbike salâhiyetli kılan ferman (hüküm)lerdir. Burada bahis konusu olan tevki'ler ise, muayyen kanûnları kadı, subaşı gibi resmî makamlara tebliğ eden hükümlerdir. Bütün bu hükümler, Şeri'at dışındaki iktisadî-malî hayata taallûk eder ve başlıca maden ve madencilere ait nizamlardan, altın, gümüş ve bakır para basımı ve tedavülüne dair kanûnlardan, gümrük ve kapan kanûnlarından, sabun, hububat, mum gibi zarurî ihtiyaç maddeleri inhisar ve imtiyazına ait nizam ve kanûnlardan ve bazı gelirlerinin tahsiline ait kaidelerden mürekkeptir.

Ferman-kanûnlar, çok defa yalnız bir zümreyi alâkadar eden bir nevi idarî emirler mahiyetindedir.[81] Burada, yine Osmanlı İmparatorluğu'nda hukukun şahsîliği prensibini, hususu ile vergi kanûnlarının mıntakavî ve zümrevî mahiyetini hatırlamalıyız. Bu hükümler, doğrudan doğruya bir zümreye hitap ettiği gibi, tatbik edilmek üzere bir memura da emir tarzında bildirilmiş olabilir. Bu son şıkta üçüncü şahısları bağlayan hükümleri ihtiva eder.[82] Bu hükümlerde gösterilen kanûn maddeleri, umumiyetle yerleşmiş örf ve âdetlerin tasdîki, yahut onların başka bir bölgeye teşmili şeklindedir. Meselâ Novaberda (Novobrdo)'nun ilhakından (1455) dört beş sene sonra çıkarılmış olan bir maden kanûnunda fetihten önceki usûller esas itibarıyla ibkâ edilmiş görünmekte ve bazı yabancı terimler muhafaza olunmaktadır. Bazen de kanûn maddeleri zikredilmeyerek *"olup gelmiş kanûna göre"* hareket edilmesi emredilmiştir. "Olup gelmiş kanûn", örf ü âdât hukukundan başka bir şey değildir ve ekseriya ortadan kalkmış olan devletin, örf ü âdât halinde yaşamakta olan kanûnlarıdır.

Kurucu Fâtih tarafından çıkarılmış bu nevi birçok kanûnnâme ve yasaknâmeler, sonraki devirlerdeki kanûnlara örnek olmuştur. Bu kanûnları zarurî bazı cüzî değişikliklerle XVI. asırda aynen bulmaktayız.[83]

---

[81] Meselâ bkz. "Maden Yasaknâmeleri", Anhegger-İnalcık, *a.g.e.*, s. 5-13. Meselâ "Gümüş Yasaknâmeleri", Anhegger-İnalcık, *a.g.e.*, s. 3-5.

[83] Bkz. *a.g.e.*, s. XIII.

Fâtih Devrinde Devlet ve Hukuk Görüşü Hakkında

Burada, Fâtih devrinde mühim devlet hizmetlerinde bulunmuş olan müverrih Tursun Beğ'in devlet ve hukukun menşeine dair Fârâbî ve Nasîreddîn Tûsî'ye dayanarak ileri sürdüğü fikirleri nakletmek tabiî bir hatime teşkil edebilir. Zira bu fikirler bir dereceye kadar o zaman Osmanlı devlet adamları arasında hâkim devlet ve hukuk telâkkisini aksettirir. Tursun Beğ, Fâtih devrinin büyük devlet adamı veziriâzam Mahmud Paşa'nın mahrem yakınlarından idi. Tarihinin başında açıkladığı[84] bu fikirleri aşağıda hülâsatan nakle çalışacağız.

Tanrı, her devirde bir büyük Padişah yetiştirir. Nizâm-i âlem için bir insanı "müeyyed" kılar, ona güç verir. Evvelâ cemiyetin bir Padişaha ihtiyacı vardır. Zira insanlar arasında ayrılık ve düşmanlığın meydana getireceği kargaşalık, onun tedbirde ortadan kalkar. Allah'ın yaratıkları sırasıyla dört terkipte zuhur etmiştir: Madenler, nebatlar, hayvanlar ve nihayet insan ki, ilk üç terkibin bütün hassalarını ihtiva eder, fazla olarak ona *natıka* ve akıl verilmiştir. İnsanlar arasında da hakikate erişen hakiki kemal sahiplen temayüz eder.

İnsan, *medenî bi't-tab'dır,* yani tabiatı icabı cemiyet halinde yaşar. İnsanlar yaşama vasıtalarını sağlamak için birbirlerine karşılıklı yardıma muhtaçtır. Bu da cemiyet haline geçmekle mümkündür. İnsanlar kendi hallerine bırakılırsa, aralarında çatışma ve düşmanlık hakim olur ki, bu da karşılıklı yardımlaşma imkânını ortadan kaldırır. Bu yüzden "tedbir" gerekir. Her insanı kendi kabiliyetine göre kendi mevkiinde, kendi hakkına razı tutmak ve başkasının hakkına saldırmakta men' etmek lüzumu "tedbiri" gerektirir. Bu, karşılıklı yardımlaşma ve nizamın esasıdır. İşte bu nevi tedbire "siyaset" denir.

Tedbîr, "hikmet" esasına göre olursa ona "siyaset-i ilâhi" denir, onu peygamber koymuş olup Şeri'attan ibarettir. *Tedbîr,* ancak akl esasına dayanırsa *"siyâset-i sultanî ve yasag-i pâdişâhı derler ki, 'urefâmızca ona örf derler".* Cengiz Han yasası gibi. (Tursun Beğ bu misâli kendisi zikr eder). *Her* iki nevi tedbir de bir padişahın vücuduna bağlıdır. Hattâ denilebilir ki, birincisi, yani Şeri'atı koyan her zaman hazır olmasa bile olur. Zira *"vaz'-i ilâhî meselâ dîn-i islâm"* kıyamete kadar âlemin maddî ve

---

[84] *TOEM,* ilâveler, s. 11-13.

manevî düzenini sağlamaya yeter. Fakat her devirde bir Padişah mutlaka lâzımdır. Zira Padişah olmazsa insanlar gerektiği şekilde yaşayamazlar, belki tamamıyla mahvolurlar ve nizâm kalmaz.

Tanrı, Padişaha itaati büyük küçük herkese farz kılmıştır. Padişah yüce kimseleri alçaltır, alçaktakileri yükseltir, vâcibü'l-vücûdun, yani Tanrı'nın zâtına mahsus bu gibi sıfatlar onda tezahür eder (yani Padişah mutlak otorite sahibidir). Padişah zahirde sırf kendi ihtiraslarını tatmine çalışarak hazine ve asker ile elindeki kazancını ve kuvvetini artırır. Fakat asıl maksat, iyi bir siyasetle bu hazineyi dağıtmak ve asker sayesinde düzeni korumak, İslâm dinini müdafaa etmektir.

Eşkıyalar arasında dahi bir şahıs sivrilip hükm ve emrini yürütmezse, o topluluk dağılmaya mahkûmdur. Bunun gibi *"mülk-i bî adl pâyidâr olmaz"*. Adalet insanlar arasında düzenin esasıdır.

Yukarıda Tursun Beğ'in fikirlerini hülâsaya çalıştık. Bu fikirler, esas itibariyle Fârâbî ve Nasîreddin Tûsî'den alınmış ise de[85], Tursun Beğ'in bazı noktalar üzerinde ısrarla durduğu göze çarpar: İçtimaî düzeni korumak için bir Padişahın varlığı zarurîdir ve o, tam ve mutlak otoriteyi haiz olmalıdır. Onun içtimaî düzen fikrine bağlanan örf ve kanûnun lüzum ve ehemmiyeti hakkındaki fikirlerine makalemizin başında temas etmiştik.

Tursun Beğ'in, Şeri'atın ebedî ve her şeyi içine alan şâmil karakterini belirtmesi tabiîdir. Fakat yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi, bilhassa Fâtih zamanında kamu hukukunda örfî-sultanî hukuk büyük bir inkişâfa mazhar olmuştur. Şeriâat, hususî hukukta hâkim kalmıştır. Bu sahada Fâtih devrinde Molla Hüsrev gibi İslâm âlemince tanınmış bir otorite yetişmiş ve onun vücuda getirdiği Arapça *Gurar'ul-Ahkâm* ve onun kendisi tarafından yapılmış Türkçe şerhi olup, Osmanlı mahkemelerinde uzun zaman esas tutulan *Durar'ul-Hükkâm'ı,* İslâm hukuk çerçevesinde olarak ayrıca incelenmek lâzımdır.

[85] Uzluk oğlu Fârâbi'nin *Siyâsat'ul-Madîna* ile *Arâ'u ahl' ul-Madinat'il-Fâdıla* adlı eserleriyle Nasîreddin Tûsî'nin *Ahlâk-i Nâsırî*'sinde, Yunan felsefesinden intikal etmiş olan bu esas fikirleri bulmaklayız. Bkz. D. M. Donaldson, *Studies in Muslim Ethics,* London: SPCK, 1953.

Topkapı Sarayı / Adalet Kulesi

OSMANLI İDARE FELSEFESİNDE ADÂLET

Fahri UNAN*

Bu çalışmada, klâsik dönem Osmanlı yazarlarından Kınalı-zâde Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserinden hareketle adâlet mefhûmunun Osmanlı idare felsefesi içindeki yerini ve ehemmiyetini incelemeye çalışacağız.[1] Adâlet, Osmanlı yazarları tarafından üzerinde en fazla durulan mefhûmlardan birdir. Adâlet, kurulu düzenin temel direkleri arasında son derece mühim bir unsur olarak telâkki edilmiştir. Nitekim bu düşünce daha, XIV. asır yazarlarından Şeyhoğlu Mustafa'da, *pâdişâhlık bâkî olur küfr-ile adl olıcak ve illâ bâkî olmaz îmân-ıla zulm olıcak* formülünde ifâdesini bulur.[2] Diğer bir ifâde ile, adâlet olduğu takdirde "kâfir" bir devlet bile varlığını sürdürebilir. Fakat adâlete riâyet etmeyen ve *zulme* sapan zâlim bir devlet, Müslüman bile olsa ayakta kalamaz. Aynı düşünceyi, aynı mantıkî çerçevede Koçi Bey'de de görürüz: "*Küfrile dünya durur,*

Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi

Kınalı-zâde'nin bu eserinin, devlet, cemiyet ve yönetim hakkındaki fikirlerinin geniş bir incelemesi için bkz. Fahri Unan, *İdeal Cemiyet İdeal Devlet İdeal Hükümdar*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2004.

Şeyhoğlu, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, (haz. Kemal Yavuz), Ankara, 1991, s. 106-107. Ayrıca bkz. Nizâmü'l-Mülk, (Ebû Ali Hasan Tûsî), *Siyerü'l-Mülûk veya Siyâset-nâme*, I, Farsça metin, (haz. M. Altan Köymen), Ankara, 1976, s. 12; eserin Türkçesi, aynı yazar, *Siyâset-nâme,* Kültür ve Turizm Bakanlığı 1000 Temel Eser, Ankara 1982, s. 15; kezâ: "*Hükümdarlık ve devlet küfür üzere varlığını sürdürebilir, ama zulüm üzere asla!*" (es-Seâlibî, Ebu Mansur, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbü'l-Mülûk* , (ter. Sait Aykut), İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, s. 52).

zulmile durmaz".[3] Bugün, mahkeme duvarlarını süsleyen "*adâlet mülkün temelidir*" sözü, bu anlayışın tabiî bir devâmı olarak karşımıza çıkar. Burada sözü edilen *mülk*, Şeyhoğlu Mustafa'da geçen *pâdişâhlık*, daha yerinde bir ifâde ile *hükümdarlık*, bir adım ötesi ise *devlet*tir. Bu anlayış, sâdece İslâm dünyâsına has bir husus olmayıp, Osmanlı siyâset ve devlet anlayışının târihî arka plânını oluşturan kültür ve gelenek çevrelerinin de ortak düşüncesidir; dolayısıyla cihan-şümûl bir geçerliliği vardır.

Adâlet vurgusu, sâdece iyi insanlar için söz konusu edilmez. Dini, milliyeti, kültür çevresi, ahlâkî karakteri, fazîlet ve kemâl bakımından durumu ne olursa olsun, diğer bir deyişle ister *mutî'* (itaat eden) ister *âsî* herkes için geçerlidir. Nitekim, bu düşünceyi vurgulayan Tursun Bey, "*Ve dimişlerdür ki, temâmet-i tavâyif-i muhtelife adle muhtacdur. Meselâ, uğrılar ve yol basıcular ve erbâb-ı müşâtarat ve gayrühum aralarında bir mümtâz şahs olup, 'eddi külle zî-hakkın hakkahû' [Her hak sâhibine hakkını ver] emrini ikâmet etmeyince bir gün işleri muntazam olmaz*".[4] Yâni, muhtelif zümrelerin tamâmı adâlete muhtaçtır. Meselâ uğrular, yol kesiciler, müşâtarat[5] erbâbı ve diğerleri için de adâleti gözetmek gerekir. "Hak sâhibine hakkını ver" emri yerine getirilmelidir; işlerin düzenli bir şekilde işlemesi ancak bu şekilde mümkün olabilir. Adâlet, herkese hakkının verilmesi, neye müstahak ise onun karşılığını görmesidir. Bu, suçlar için de mükâfâtlar için de geçerlidir. Bir suç işleyen kişinin göreceği cezâ, ne eksik ne fazla, suçunun tam karşılığı olmalıdır; eksiklik dürüst ve haklı insanlara, fazlalık ise suçlunun kendisine zulümdür. Aynı şekilde, hizmetler ve ödüllendirmeler de bu mantık üzerine oturmalıdır. Hakkın eksik verilmesi hak sahibine, fazla verilmesi ise diğer insanlara zulüm olur.

Kınalı-zâde Ali, adâlet ile ilgili düşüncelerini bu târihî arka-plânı göz önünde bulundurarak ortaya koyar: Ona göre, kâmil bir pâdişah, mütehassıs bir tabip gibidir; *reâyâ* ise *cesede* benzer. Tabip, nasıl ki, bedenin hususiyetleri, hastalıkları, bu hastalıkların belirtileri ve sebepleri, bunların ne tür ilâçlarla tedâvî edilebileceği konusunda bilgili olmak

---

[3] Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, (haz. Yılmaz Kurt), Ankara: Ecdad Yayınları, 1994, s. 62.

Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (haz. Mertol Tulum), İstanbul, 1977, s. 18.

"Birisiyle bir şeyi yarı yarıya bölüşme". Soygun yapıp bunları aralarında bölüşenler kastedilmektedir.

mecbûriyetinde ise, aynı şekilde, pâdişâhın da sâhip olduğu memleketin sıhhat durumunu, hastalıklarını, hastalandığı takdirde ne tür tedbirlerle aslî hâline döndürülebileceğini bilmesi lâzımdır. Devletin iyi durumda olması *îtidâl* sınırında bulunması, bozulması ise *îtidâl*in yerini hastalığa bırakmış olması demektir. Ülke yönetiminde sık sık kullanılan mefhûmlardan birisi olan ve adâletle aynı kökten gelen *îtidâl*, kullanıldığı çerçevede orta yol (*vasat*) mânâsına da gelir. Cemiyeti oluşturan tabakalar arasındaki dengenin sağlanması ve bunun korunması münâsebetiyle de karşımıza çıkan îtidâl, söz konusu tabakaları birbirleriyle denge içinde tutmak için öngörülen adâletin de yerini tutmaktadır.

Adâlet, iyi veyâ kötü, hak edenin hakkını elde etmesi veyâ kişinin neye müstahak ise onun karşılığını görmesidir. Fakat, arzulanan dengenin sağlanması için de sosyal tabakalar arasında adâletle davranılması gerekir. Dolayısıyla, aşırılığın da eksikliğin de devre dışı bırakılması, orta yolun bulunması nasıl îtidâl ise, herkese eşit mesâfede davranılması da bir taraftan îtidâl, diğer taraftan adâlettir. Bu çerçeveden bakıldığında, esasen aynı kökten gelen bu iki kelimenin zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığına hükmetmek yanlış olmayacaktır. Şu hâlde, insan vücûdunun sıhhati nasıl *îtidâl* sınırında, yâni bütün aşırılıklardan ve eksiklerden arınmış durumda bulunması gerekliyse, aynı şey cemiyetin ayakta tutulması için de gerekli ve geçerlidir. Vücûdun îtidâlini kaybetmesi ile hastalanması nasıl kaçınılmazsa, cemiyetin îtidâlini kaybetmesi de benzer bir hastalığa yol açar. Diğer bir deyişle, mevcut ve düzenli bir şekilde işleyen devlet sisteminin bozulması, kargaşanın ve düzensizliğin zuhûruyla ortaya çıkar. Bu durumun hükümdar tarafından iyi bilinmesi gerekir. Bu, "*tıbb-ı saltanatun cüz'-i ilmîsi*"dir. Hükümdar, saltanat doktorluğu ilmini öğrendikten sonra –ki, bu *siyâset sanatı*ndan başka bir şey değildir–, *himmet* ve *azîmet*le ilmini amele dönüştürmek, memlekette mevcut nizâmı ve salâhı, eğer sekteye uğramışsa, tıpkı bir doktor gibi, eski hâline getirmek ve onu sürdürmek mecbûriyetindedir. Ancak böyle hareket ettiği takdirde, kendisi "*pâdişâh-ı kâmil, halîfe-i âlim ü âmil*" denilmeğe lâyık olur.[6]

Kınalı-zâde Ali, *Ahlâk-ı Alâî*, III, Kahire: Bulak Matbaası, 1248, s. 2.

Muhtelif tâifelerin ve farklı ümmetlerin bir araya gelerek birbirleriyle ülfet temelinde bir nizam kurmalarından ibâret olan *temeddün* (veya *cemiyet*) *her tâifenin lâyık olduğu yerde tutulmasını, husûsî bir işle meşgûl olmasını, hak ettiği mal ve mevkie ulaşmasını gerektirir.* Bu, adâletin ta kendisidir. *Mizâc-ı âlem* ancak böyle bir *temeddün* ile îtidâlini devam ettirebilir, hastalıktan korunabilir. Kezâ, devlet erkânı (*ashâb-ı devlet*) arasında akdedilmiş bulunan *ülfet* de ancak bu şekilde varlığını sürdürebilir. Ülfetin ayrılmaz bir parçası olan ve "kâfirler" karşısında gerekli görülen galebe ve istîlâ, yine bu yolla devamlılık kazanabilir. Bu son nokta, yâni *galebe* ve *istîlâ* husûsunda *ittihâd*, diğer bir deyişle birlikte hareket bilhassa vurgulanır. Bir cemiyetin birlikte hareket etmesi, aynı temel değerler etrâfında kenetlenmesi, o cemiyet tarafından kurulan devletin bekâsının en temel şartlarından biri, belki de en önde gelenidir. Bütün mütâlaalar da bu kabûl üzerine oturtulur.

Kınalı-zâde'nin her vesîleyle ve her konuda adâlet kelimesini sık sık kullandığı görülmektedir. Çünkü, bilhassa dünyevî cihetten adâlet "*elzem-i lâzım*"dır; gerekli olanların en gerekli olanıdır; zîrâ, *adâlet 'hazînenin artmasına vesîle olur; zîrâ, hazîne memleketin îmârından elde edilir; harap bir memleketin malı ve serveti olamayacağı gibi, fakir bir halktan mal ve servet* (vergi) *toplamak da mümkün değildir; memleketin îmârı ise adâlet sâyesinde gerçekleşebilir. Eğer zâlim bir hükümdâr, çiftçileri zulüm altında inletirse, öşr-i mahsûlat nereden hâsıl olacaktır?*' Kezâ, bâzirgânın malı toptan elinden alınırsa, sürekli bir gelir kaynağı durumundaki baç ve gümrük nasıl toplanır? Bu sebeple, reâyâya sürekli ziraat ettirmek, ekip biçtirmek gerekir; tohum bulamazlarsa borç vermek, ziraat için kullandıkları hayvanlar ölürse, yenilerini almalarına yardımcı olmak lâzımdır[7].

Adâlet, sâdece suçluların lâyık oldukları cezâya çarptırılmaları, hak edenlere haklarının –ne eksik ne fazla– tam olarak verilmesi, sosyal nizâmın sürdürülmesi için cemiyeti oluşturan tabakalar arasındaki dengenin sağlanması, kimsenin bir başkasının hakkını gasbetmesine fırsat verilmemesi için gerekli değil, bütün sosyal tabakaların ayakta kalmalarını sağlayan iktisâdî faaliyetler için de gereklidir. Üretim ilişkilerinde huzurlu

---

Ahlâk-ı Alâî, III, s. 5-6.

bir ortamın tesisi adâletle mümkündür. Devletin ülke sınırlarını koruması için gerekli olan orduyu toplamasında kullanabileceği yegâne kaynak olan paranın, diğer bir deyişle verginin toplanabilmesi için adâlet gereklidir. Üretici durumundaki halkın ağır vergi yükü altında ezilmesini önlemek ve böylece devletin gelir kaynaklarını kurutmamak için adâlete ihtiyaç vardır. Cemiyetin her sınıftan insanlarının geçimliklerini kazanmaları, varlıklarını sürdürmeleri için de adâlet mutlaka lâzımdır.

Bu değerlendirmeler, Aristo'ya atfen *Ahlâk-ı Alâ'î*'nin sonunda *dâ'ire-i adliye* şeklinde formülleştirilmiş olarak da karşımıza çıkar. Formül *Ahlâk-ı Celâlî*'den nakledilmiştir. Bu formül, Kınalı-zâde'nin ifâdesine göre, *M'allim-i Evvel* Aristo'ya âittir. Aristo, talebesi İskender'e devlet işlerinde dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili yazmış olduğu bir risâlenin sonlarında şöyle demektedir: '*Bir taş üzerine Süryânî yazısıyla şöyle yazılmıştır: Mülk (hükümdarlık) ile adâlet kardeştirler; birbirlerinden bağımsız değildirler. Dünyânın düzenini sağlayacak sebepleri bir dâire içinde gösterdim; bu dâire, yönetimle ilgili her şeyi içine almaktadır. Gönderdiğim bu risâlenin dışında başka bir şey göndermesem bile, onun içinde yer alanlar senin için yeterlidir.*' Sözü edilen dâire şöyledir:

Dâ'ire-i Adliye:

Adldür mûcib-i salâh-ı cihân,
Cihân bir bâğdur dîvârı devlet,
Devletün nâzımı Şerî'atdür,
Şerî'ata olamaz hîç hâris, illâ mülk,
Mülk zabt eylemez, illâ leşker,
Leşkeri cem' idemez, illâ mâl,
Mâlı cem' eyleyen ra'iyyetdür,
Ra'iyyeti kul ider pâdişâh-ı âleme adl"[8]

Osmanlı kaynaklarında sık sık zikredilen *dâire-i adliye* veyâ *adâlet çemberi*, devletin yönetim anlayışının ayrılmaz bir *rüknü* (direği, parçası) olarak karşımıza çıkar. Dikkat edilirse, söz konusu dâire veyâ çember, adâletle açılıp adâletle kapanmaktadır. Dolayısıyla, her şeyin başı adâlettir.

---

[8] *Ahlâk-ı Alâî*, III, s. 49.

Yukarıdaki formülü kısaca şu şekilde açıklamak mümkündür: *'Adâlet, cihânın salâhının teminâtıdır; cihan, duvarı devlet olan bir bahçe gibidir; devletin işlerini tanzim eden Şerîat (kānûn)tır; Şerîatı mülk (hükümdârlık) ten başka bir şey koruyamaz; ancak mülkün hâkimi olan hükümdâr bunu asker olmadan başaramaz; asker ise ancak mal (para) ile sağlanır; malı (parayı) kazanan reâyâdır; raiyyeti âlemin pâdişâhına kul eden, ona bağlı kılan ise sâdece ve sâdece adâlettir'.*[9]

Ancak, adâletin de temelinde yatması öngörülen başka bir noktanın daha altı çizilir. Akıllı bir pâdişah, bilhassa şu husûsu aslâ aklından çıkarmamalıdır: *İktidârı sırasında eli altında bulunan mala, makama, şevkete, askere, saltanatının azametine, memleketinin genişliğine mağrur olmamak.* O, temiz tahttan topraktan tahta (kabre) hizmetçisiz ve dostsuz oturacağı günü (ölümü) unutmamalıdır. O gün, yanında kullarından, askerlerinden ve hizmetçilerinden hiç kimse bulunmayacak; yapayalnız, tek başına kalacaktır. İktidârı sırasında eğer reâyâya zulmetmiş, etrâfa kötülük ve nifak saçmış, Allâh'ın kendisine verdiği nîmetleri ona isyan yolunda harcamış, kıymetli vaktini *ayş u işret*le, yiyip içmekle geçirmiş, reâyânın malını insafsızca yemiş, zayıfların ve fakirlerin malını saçıp savurmuş ise, kıyâmet günü acımasız zebânîler eliyle nasıl bir işkence ve azâba uğrayacağını görecektir. Bu sebeple, pâdişah, ömür nâmıyla kendisine verilen süreyi, unutulduğu, başı-boş bırakıldığı ve hesâba çekilmeyeceği şeklinde yorumlamamalı; şefkat ve adâletle hareket etmekten usanmamalı, dâimâ Kahhâr olan Allâh'ı hatırlayarak, *adâlet* sarayını mâmur etmelidir.[10]

Böyle bir değerlendirme, kişinin dinî-ahlâkî çerçevede kendisiyle baş başa kalması, kendisini sorgulaması (nefis murâkabesi) ve yaptıklarının niteliğinin şuuruna varması için ileri sürülen psikolojik bir iknâ metodu olmalıdır. Böyle bir değerlendirme, Kınalı-zâde'nin, fikirlerini açıklarken sürekli göz önünde bulundurduğu umûmî dinî-ahlâkî perspektifi ortaya koyması bakımından ilgi çekici olmalıdır. Diğer taraftan, aynı hatırlatma, hükümdârın kendisine verilen iktidar yetkisinin niteliğini belirlemek için de kullanılabilir. Hükümdar, hükümdarlığa Allâh'ın inâyetiyle nâil olmuştur;

---

[9] Karşılaştırınız: "*Hükümdar ancak yardımcıları ve maiyetiyle, yardımcıları ise sadece mal ile ayakta durur. Mal ancak imar, inşa ve ticaretle sağlanır. İmar, inşa ve ticaret ise, adalet ve güzel siyasetle yürür*" (es-Seâlîbî, *a.g.e.*, s. 54).
Ahlâk-ı Alâî, III, s. 6.

ne kadar kudretli görünürse görünsün, ülkesi ne kadar geniş, hazînesi ne kadar zengin, çevresine toplanan insanlar ne kadar kalabalık ve kendisine bağlı olurlarsa olsunlar, aslında bütün bunlara ulaşmış olmasında kendisinin, zannettiğinin aksine, sınırlı bir payı söz konusudur. Allâh dilememiş olsaydı, elinin altında bulunan bütün bu imkânları bir araya getirmesi hiç de mümkün olmazdı. Şu hâlde, hükümdârın *hâkimiyetinin kaynağı, ilâhî teyide mazhar oluşu* ile ilgilidir. Allah, kendisini, kullarını idâre etmesi için seçmiştir; eğer hareketleri Allâh'ın dileğine uygun olmazsa, kendisine verilen bu yetki, bu *devlet* pekâlâ geri alınabilir.

Üzerinde bu kadar ısrarla durulan, her şeyin başı olarak görülen adâletin şartları nedir, nasıl tesis edilir veyâ âdil bir pâdişâhın bu konuda riâyet etmesi gereken kanunlar ve ilkeler nelerdir?

ADÂLETİN ŞARTLARI

Adâletin gerçek mânâsıyla temin ve tesis edilebilmesi bâzı şartlara bağlıdır. Bunlar kısaca şu şekilde sıralanır: Adâletin *birinci şartı*, halkın tamâmını eşit tutmaktır. Zîrâ halk, âlemle karşılaştırıldığında dört unsura (*anâsır-ı erba'a*) benzer. Antik dönem felsefesinde, dünyânın şu dört unsurun birbirleriyle uyumlu şekilde bir araya gelmesiyle oluştuğu varsayılmıştır: *Su, ateş, hava* ve *toprak*. Bu dört unsurun nitelikleri şöyledir: *Su ıslak ve soğuk, ateş kuru ve sıcak, hava ıslak ve sıcak, toprak ise kuru ve soğuk*. Antik dönemlerden îtibâren inanılan bu varsayım[11], İslâm dünyâsı filozoflarınca da benimsenmiş ve orta-çağlar boyunca yazılan eserlere bir müteârife, herkes tarafından kabûl edilmiş bir kesin doğru gibi işlenmiştir.[12] İşte bu vâkıanın bir tezâhürü olarak, Kınalı-zâde de aynı varsayımı, bir açıklama delîli olarak kullanır.

Ona göre, âdeme nisbetle unsurlar birbirine müsâvî olmadığı takdirde, âdemin mizâcı düzgün, sağlam ve iyileşmiş olmaz; aynı şekilde, fertler eşit tutulmadığı takdirde de âlemin mizâcı sağlam ve muntazam olmaz. Âlemin (dünyânın) şekillenmesinde nasıl dört unsur rol oynamışsa, âdemin

---

Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, s. 37, 72. Bu fikir ilk defa muallim-i evvel Aristo tarafından ileri sürülen bir teoridir.

Yıldırım, a.*g.e.*, s. 72. Fârâbî'nin dört unsur yorumu da hemen hemen aynıdır (bkz. Bayraktar Bayraklı, *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*, İstanbul, 1983, s. 33, 155).

(insanın ve onun oluşturduğu cemiyetin) beden olarak şekillenmesinde de dört unsur rol oynamaktadır.

1) Bunlardan birincisi, âlimlerin, kadıların, kâtiplerin, hesap erbâbının, tabiplerin, şâirlerin, müneccim ve mühendislerin oluşturdukları *ehl-i kalem*dir; dört unsur içindeki *suya benzer*ler; bunların hususiyetleri, mesleklerini icrâ ederken ilimlerini kullanmalarıdır. Suyun cisimlere hayat verdiği gibi, ilim de ruhlara hayat verir.

2) Cemiyeti (veya âdemi) oluşturan ikinci unsur ise, *ehl-i şemşîr* (kılıç ehli) dir. Ümerâ (emirler, beyler, komutanlar) ve sipâhî (asker) zümresi bu gruba girer. Bunlar kılıç, ok ve yaylarıyla ülkeyi ve dini düşmanlardan korurlar; eğer bu zümrenin kılıçlarının parıltısı olmasa, âlem dalâletin karanlığına düşerdi. Bu bakımdan, *ehl-i şemşîr,* dört unsur içinde *âteşe benzer.*

3) Üçüncüsü ise *tüccâr, sermâye sâhipleri, meslek ve sanat erbâbı*dır; bunlardan tüccâr zümresi, meşakkatli seferlere çıkıp uzak mesâfelerden mal getirerek insanların geçimlerini sağlarlar; sanat erbâbı ise, gece gündüz çalışır, sanat ve zenaat için gerekli olan malları temin eder. İnsanlar, bunların çalışmaları sâyesinde ihtiyaçlarını karşılar. *Bu zümre* de *havaya benzer.*

4) Ve nihâyet dördüncü zümre, *tarımla uğraşanlar*dır. Bunlar, toprağı işleyerek, yetiştirdikleri ürünlerle, insanların gıdâlarını temin ederler. Hakîkî kazanç sâhipleri bunlardır. Diğer tabakalarda yer alan insanlar, bunların yetiştirdiklerini yer ve aralarında paylaşır, ülkeyi idâre ederler. Bu zümre, dört unsurdan toprağa benzer. Nasıl ki, toprak olmayınca, varlıkların hiç birisinin mevcûdiyeti mümkün değilse, aynı şekilde, bunlar olmadan cemiyetin vücut bulması ve varlığını sürdürmesi de mümkün değildir.[13]

Ancak, bir cemiyetin sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürmesi ve böylece *medîne-i fâzıla*nın (erdemli şehir veya devlet) teşekkül edebilmesi için, hükümdarın, bu dört unsur arasında adâleti tesis etmesi, eşitliği gözetmesi, birini diğerine tercih etmemesi, kısaca *siyâset-i fâzıla*yı ikâme etmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, her hâlükârda, her zümrenin kendi işiyle meşgul olması lâzımdır.

---

[13] *Ahlâk-ı Alâî*, III, s. 7-8.

Bu tasnif, birçok ilim ve fikir adamının ortak fikri olan ideal bir cemiyet modelinin başka bir şekilde sınıflandırılmasını gösterir.[14] Bu şekildeki bir tasnif, "*organik bir yapı olarak toplum görüşü*" şeklinde de mütâlaa olunur.[15] Burada, fertlerin cemiyet içerisinde îfâ ettikleri vazîfelere göre tasnif edildikleri dikkati çeker.

Söz konusu dört unsur arasında ikâmesi öngörülen denge niçin bu kadar mühimdir? Kınalı-zâde'nin böyle bir soruya cevâbı şudur: Bedenin (veyâ daha geniş mânâda bir varlığın) oluşumunda, söz konusu unsurlardan birisi diğerlerinden fazla olursa veyâ biri diğerine galebe çalarsa, o beden veyâ varlık, mükemmel olamaz; hastalanır veyâ başka bir ârıza ortaya çıkar. Tıpkı bunun gibi, meselâ *bir cemiyette halkın ekseriyeti sipâhî (asker), buna mukābil sanat ve ticâret erbâbı az olursa; yâhut askerin bir kısmı, kendi işini yapacağı yerde tüccarın veyâ başka bir zümrenin işlerini yapmaya kalkışırsa; aynı şekilde, hükümdâr, hem hükümdârlık ve hem de diğer zümrelerin işlerinin bir kısmını üstlenirse, meselâ ticâret, çiftçilik ve sanatkârlık yapmaya yönelirse, cemiyette denge bozulur*; işler çığırından çıkar; sağlıklı bir sosyal yapı teşekkül edemez; dolayısıyla *medîne-i fâzıla* vücut bulmaz. Bu sebeple, *medîne*de (veyâ devlet içinde) *yaşayan insanlar ve zümreler, birbirlerine yardım etmek durumundadır. Bu da, her zümrenin kendisinden beklenen vazîfeleri îfâ etmeleriyle mümkün olabilir*[16].

Adâletin gerçek mânâda tesis edilmesinin *ikinci şartı* ise, yukarıda kısaca gözden geçirilen ve dört unsur hâlinde hulâsa olan zümreler

---

[14] Sosyal tabakaların böyle bir değerlendirmeğe tâbi tutulması, Fârâbî'de de görülür (bkz. Bayraklı, *a.g.e.*, s. 155). Ancak, Kınalı-zâde'nin verdiği tasnif, Tûsî'de ve Devvânî'de bütün ibâreleriyle aynen bulunmaktadır ki, böyle bir ayniyet yazarımızın bu tasnifi onlardan aktardığının delîli olarak görülebilir (bkz. Harun Anay, *Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, (yayımlanmamış doktora tezi; İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü, İstanbul, 1994, s. 341-342).

[15] Konuyu bu şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Tadaşi Suzuki, "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi – Osmanlı Sosyal Düşünce Tarihinin Bir Yönü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, XIV/4, (1987), s. 373-396.
Bu tür değerlendirmeler Eflâtun tarafından da ileri sürülmüştür. Bkz. Eflatun, *Devlet*, (ter. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971, s. 59-60, 65.

arasında eşitliğin sağlanmasından sonra, âdil pâdişah tarafından hak edene hakkının verilmesi, herkese derecesine ve mevkiine uygun şekilde muâmele edilmesi, orijinal ifâdesiyle, "*ehl-i medîneye umûmen nazar idüp her biri istihkāk u isti'dâdı kadar ri'âyet*" olunmasıdır.[17]

Şu durumda insanlar arasında kemiyet ve keyfiyet bakımından bir derecelenme; bu derecelenmeye paralel bir *hak ediş* söz konusu demektir. Bu derecelenmede ölçü nedir? Veyâ, kişinin neyi, ne kadar hak ettiği, neye göre belirlenir? Bu tür soruların cevâbı uzun uzun tartışılmamış olmakla birlikte, Kınalı-zâde'nin ortaya yine de bir ölçü koyduğunu görülür.

Hemen belirtelim ki, bu konuda da ölçü iyilik (*hayır*)tir. Esâsen, yazarımızın gerek *medîne-i fâzıla*nın, gerekse *siyâset-i fâzıla*nın temeline de ölçü olarak *hayrı* (iyiliği, iyi işler yapmayı) koyduğu görülmektedir. Aynı şeyin sosyal tabakaların îfâ ettikleri vazîfelerin niteliği için de geçerli ve gerekli bulunduğunu ifâde edebiliriz. Neyin iyi, neyin kötü olduğu meselesi, bakış açılarına, inançların çizdikleri çerçevelere ve umûmî kabûllere göre değişebilecek bir husustur. Başka bir ifâdeyle, bir cemiyet için *iyi* ve *güzel* olan şeyin veyâ davranışın, başka bir cemiyet için de mutlakā böyle olması gerekmeyebilir; netîce îtibâriyle bu konu *ahlâkî* bir meseledir. Fakat, Müslüman bir yazarın kaleminden çıkması îtibâriyle, burada söz konusu edilen *iyilik* veyâ *hayrın* çerçevesini İslâmî ölçülerin belirleyeceğini kabûl etmek durumundayız. Söz konusu iyiliğin niteliği, hem *tabiat* ve hem de *başkalarına faydalı olabilme* esâsına göre belirlenir. Şu hâlde, insanlar başka bir açıdan farklı bir tasnife tâbi tutuluyor demektir. Bu tasnifte ise *ahlâkî* fiillerin ve tavırların ön plâna çıkarıldığına şüphe yoktur.

Adâletin tesisiyle ilgili *üçüncü şart*, sultânın, cemiyeti oluşturan zümreler ve tabakalar arasında eşitliği sağladıktan sonra, "*kısmet-i hayrât ve îsâr-ı meberrât itmekde her birinün isti'dâd u istihkākın ri'âyet*" etmesidir. Yâni, sultan herkesin durumunu ve kābiliyetini dikkate alarak, kim neyi hak ediyorsa, onu kendisine eksiksiz vermek durumundadır. Kınalı-zâde, hayrâtı *selâmet*, *emvâl* (mallar) ve *kerâmet* (ikram, iyilik) olmak üzere üçe ayırır. Her insana, bu üç hayır türünden hangisine müstahak ise, onu

---

Ahlâk-ı Alâî, III, s. 8.

eksiksiz vermek gerekir; eksik vermek kişinin kendisine, fazla vermek ise başkalarına zulümdür.[18]

Aynı mevkide veyâ pozisyonda bulunan akran ve emsal arasında ayrım yapmak; birisine az, diğerine çok vermek, pek muhtemeldir ki, kendisine az verilenin düşmanlığına yol açar veyâ işinde gayret göstermesine engel olur; çalışma şevkini ve isteğini kırar. Bu sebeple, uyanık bir pâdişah, son derece titiz olmalı, kim neyi hak ediyorsa, ancak o kadarını vermelidir. Meselâ, *'ihsân ve nîmet benimdir; istediğim kimseye istediğimi, hattâ fazlasını veririm; başka birisinin hakkını eksik vermediğime göre, kimi ilgilendirir?'* demek, doğru değildir. Zîrâ, bu hem eşitliğe ve *adâlet*e aykırıdır; hem de akran ve emsal arasında husûmete sebep olur. Esâsen hükümdarlar, herkese hak ettiği kadarını vermekle mükelleftirler; zîrâ *adâlet* aslında bu demektir. Kezâ, mansıp ve makam taksîmi husûsunda istihkāka riâyet etmemek de, zulüm ve dalâlettir. Nitekim, "*Allâh size emânetleri ehillerine vermenizi emrediyor,*"[19] âyetini tefsir eden müfessirler, "*tevzî'-i manâsıb ve tevcîh-i merâtib dahi ehline edâsı vâcib olan emânâtdür*" demişlerdir.[20] Şu hâlde, insanları bir mevkie getirirken, kendilerine bir makam verirken, onların bu işe ehil olup olmadıklarını göz önünde bulundurmak, hükümdârın üzerine vâciptir; bu, emânetin ehline verilmesi demektir.

Bu değerlendirmelerden sonra, şöyle bir kesin kanaate ulaşılır: Devletin yüksek makamlarına ehliyetsiz ve hak etmeyen kimseleri getirmek yüzünden *dîn ü devlet* ve *mülk ü millet* o kadar büyük zarar görür ki, bunların telâfisi mümkün değildir. Dünyâda insanlar arasında görülen bütün bozukluk ve kötülüklerin sebebi, çoğunlukla devlet makamlarına ehliyetsiz kimselerin getirilmesi; *emâret, vezâret*, kazâ (kadılık) ve eğitim (tedris) makamlarına müstahak olmayanların oturtulmasıdır. Dolayısıyla, pâdişah veyâ vükelâ (vekiller), tâyin ve terfi hususunda (*tefvîz-i manâsıb ve tevcîh-i merâtib*) tam bir *ihtiyat* ve *takvâ* ile hareket etmeli; rüşvete, yakınlığa veyâ iltimâsa îtibar etmemeli, aracıları veyâ şefaatçileri dinlememeli; müstahak ve ehil olmayanlara kendisi dahi şefaatçi olmamalıdır;

---

[18] Böyle bir cümleye Fârâbî'de de rastlarız (bkz. Bayraklı, *a.g.e.*, s. 57).

Kur'ân-ı Kerîm, Nisâ: 58.

[20] *Ahlâk-ı Alâî*, III, s. 13-14.

zîrâ ehil ve müstahak olmayana şefaatte bulunmak, müstahak ve ehil olanlara kötülük, câhillere yardım etmek ise âlimlere ihânet demektir.

Kezâ, makam ve mevki dağıtanlara hediye verme ve bunların hediye alması da doğru değildir. Zîrâ, hediyenin ve rüşvetin bulunduğu yerde, eşitliği tesis etmek mümkün değildir; ehil insanların hak ettikleri mevkilere ulaşmaları engellenmiş olur. Bilinmelidir ki, "*ashâb-ı hükûmet ve erbâb-ı kazâ vü kısmet olanlara hediyye rişvet-i mahz*", diğer bir deyişle devlet adamlarına hediye vermek, rüşvetin ta kendisidir. Sahih bir hadiste de buyurulduğu gibi, "*ümerâya hediye vermek, ihânettir.*" Diğer taraftan, müstahak olanlara hak ettikleri verildikten sonra, geçerli bir sebep olmaksızın, verilenin geri alınması da doğru değildir; bu adâlete uygun düşmez.[21]

Belirtildiği üzere, herkesin hak ettiğini eksiksiz alması, adâlettir. Ancak, hükümdar için, bu kadarını gerçekleştirmek kâfi değildir. Adâletin tesisinden sonra, sıra ihsâna gelir. İhsan, kişiye müstahak olduğundan, hak ettiğinden fazlasını vererek teşvik etmektir. Kişinin hak ettiği, kendi hakkıdır; bu hakkın üzerinde daha fazlasını vermek ise, hükümdarın cömertliğinin ifâdesidir.

Zîrâ, "*ihsân-ı pâdişâh mukārin-i heybet*"e vesîle olur, ihsan hükümdarı heybetli kılar. Eğer hükümdar heybet sâhibi olmazsa, halk onun karşısında kibir ve gurûra kapılır; kendisinde cesâret bulur ve tamahkârlık gösterir. Tamahkâr bir kimseye ne kadar ihsan olunsa, daha fazlasını ister; her insan kendisinde olduğundan fazla fazîlet ve kemâl bulunduğunu düşünür. Zîrâ, herkes nefsini sever, ona âşıktır; dolayısıyla, sevdiğinin her fiilini kemâl ve her hasletini büyük bir hüner olarak görür. İnsan, kendi kemâlini, başkalarının kemâlinden her zaman üstün görmeğe meyillidir. O yüzden de, kendisinde güçlü bir kemâl bulunduğu zehâbına kapılır ve buna başkaları tarafından ayniyle mukābele edilmesini arzular; dolayısıyla ister, daha ister. Eğer pâdişah heybet sâhibi olmaz, gerek lütuf ve kerem yoluyla, gerek kahır ve cezâlandırma kudretiyle başkalarından (tabiatıyla reâyâdan) üstün olduğunu göstermezse, halk kendisini saymaz, üstün görmez; emirlerine karşı gelmek için kendisinde cesâret bulur. Böyle bir durum, nizâmın bozulmasına, gerek avam, gerek havas, bütün insanların

---

[21] *Ahlâk-ı Alâî*, III, s. 14.

işlerinin düzensizliğe sürüklenmesine sebep olur. Bu sebeple, pâdişah halkı adâletin gereği olan kānunlara uymaya, fazîlet yollarını kabûle yöneltmelidir; zîrâ, bedenin kıvâmını bulması tabîatla (ahlâk ile), tabiatın kıvâmı nefisle, nefsin kıvâmı akılla mümkündür. Aynı şekilde, şehrin (devletin) kıvâmını bulması mülk (hükümdarlık, yöneticilik) ile, mülkün kıvâmı siyâsetle, siyâsetin kıvâmı ise hikmetle olur. İnsanlar hikmeti terk ederlerse, kānun ortadan kalkar; kānun ortadan kalkınca, mülkün (ülkenin ve hükümdarlığın) süsü ve parlaklığı kaybolur; ortalığı fitne kaplar; mürüvvet âdeti yıkılır; nîmet şiddetli cezâya (*nikmet*e) dönüşür.[22]

Adâletin gerçek mânâda ikāme edildiği nasıl anlaşılır?

Bunun bir kaç göstergesi bulunmaktadır. Kınalı-zâde'ye göre, *bir ülkede adâletin eksiksiz uygulandığından emîn olabilmek için, öncelikle pâdişâhın gizlenmemiş olması; ihtiyâç sâhiplerinin ve haksızlığa uğrayanların durumlarını arz edecek bir merci' bulamamaktan dolayı sıkıntıya düşerek şikâyet eder hâle gelmemeleri lâzımdır*. Yâni, pâdişah meydanda olmalı, ihtiyaç sâhiplerinin ihtiyaçlarını karşılamalı, haksızlığa uğrayanları koruyup kollamalı ve mağduriyetlerini gidermelidir. Çünkü, pâdişah bir perde arkasına gizlenir, ortaya çıkmaz, kendi köşesine çekilirse, reâyânın durumunu bilemez; yapılan zulüm ve haksızlıklardan haberdar olamaz; *erbâb-ı kemâl*in, kemâl sâhiplerinin hak ettiklerini elde edip edemediklerine vâkıf olamaz; çevrede olup bitenleri bilemez. Bu durumda, devletin ve halkın hâliyle ilgili olarak, sınırlı sayıda insanın vereceği bilgiyle yetinmek zorunda kalır. Bu kimseler, pek muhtemeldir ki, çevrede olup bitenleri kendisine tam olarak aktarmazlar; bunun netîcesi olarak ülkeyi zulüm ve haksızlık kaplar; düzen bozulur; çevreye zâlimler hâkim olurlar. Bu sebeple, zulmü ve haksızlığı ortadan kaldırmak için pâdişah, mümkünse reâyânın durumunu her gün bizzat gözden geçirmeli; bu mümkün olmazsa haftada veyâ ayda bir gün reâyânın işleriyle doğrudan ilgilenmeli; muayyen bir gün belirleyerek ihtiyaç sâhiplerinin kendisine bizzat ulaşmalarını sağlamalı; onların dert ve şikâyetlerini dinlemeli; böylece haksızlığa ve zulme engel olmalıdır. Geçmiş hükümdarların pek çoğu, böyle bir usûlü benimsemiş; en azından yılda bir kez, reâyânın sıkıntılarını ve şikâyetlerini doğrudan dinlemeyi âdet edinmişlerdi.[23]

---

[22] *Ahlâk-ı Alâî*, III, s. 15.

[23] *Ahlâk-ı Alâî*, III, s. 15-16.

Kınalı-zâde'ye göre, devlet idârecisinin veyâ pâdişâhın sâdece kendi ülkesinde olup bitenlerle ilgilenmesi yeterli değildir. Onun, düşmanın durumunu da bilmesi gerekir. Nice pâdişah düşmanın durumunu bilmemek yüzünden tâcını ve tahtını kaybetmiştir. Akıllı bir pâdişah, düşmanın durumunu, kendisi ve ülkesi hakkındaki fikirlerini öğrenmek için gayret göstermeli, fakat kendisinin düşmanlar hakkındaki fikirlerini ulu-orta söylememeli, bunları son derece gizli tutmalıdır. Kezâ, düşmanın azlığına bakarak gurûra kapılmak, pâdişah için büyük bir zaaftır; bu yüzden nice hükümdarın ve emîrin başına büyük felâketler gelmiştir.

Dünyânın ahvâlinden ve eşyânın hakîkatinden haberdar olan bir pâdişah, görünürde ne kadar güçlü olursa olsun, aslında âciz bir kul olduğunu unutmamalı; Allâh'ın yardımı olmadan kendisinin bir hiç olduğunu aklından çıkarmamalı; tevâzu' ve tevekkülü elden bırakmamalıdır. Zafer, bu şuurla hareket edenlere müyesser olur. Nitekim, dünyânın dört yanını kahrile tahrip eden, ülkesinin sınırları şarktan garba uzanan Moğol hükümdarı Cengiz Han, bir pâdişâha mektup yazdığı zaman, kendisini tumturaklı bir üslupla, süslü sıfatlarla anmaktan kaçınır, kısaca şöyle derdi: "*Cengiz Han'dan fülân pâdişâha. Eğer il olursanuz mâlunuza ve cânunuza emân bulasız. Eğer bâgî olursanuz âkıbet ne olacağını bilmezüz. Anı Kadîm Tengri bilür, ve's-selâm*".

Kınalı-zâde, "*çok efâzıl kelâmında gördüm ki*" der, "*Cengiz kudret ü kuvvet ve galebe vü nusretden neye vâsıl olduysa bu sühan-i mütevekkilâne ve kelime-i mütezellilâneden vâsıl oldı.*" Diğer bir deyişle, Cengiz Han, kudret ve kuvvet veyâ gâlibiyet ve zafer nâmına ne elde ettiyse, bütün bunları, tevekkül dolu bu sözleriyle, bu alçakgönüllü kelimeleriyle elde etmiştir. 'Kezâ, Timurleng, ne zaman bir sefere çıksa, meydanda atından iner, seccâdesiz yere kapanır, nice rekat namaz kılar, yüzünü toprağa sürer, kendisini hakir ve zelil görür, ağlayarak Allâh'tan yardım ve fetih niyaz eder, yüzündeki toprağı silmeden atına binerdi'. Bu kadar savaşta muzaffer olmasının sebebi, onun işte bu tavrıdır.[24]

Bu tavır ve şuur hâli, sâhibini kibirli, gururlu, dolaysıyla kânun ve nizam tanımaz bir şahsiyet olmaktan alıkoyar; onun zulme sapmasına mâni olur. Zulmün zıddı ise adâletir, âdil olmaktır. Zulmün olduğu ülkede

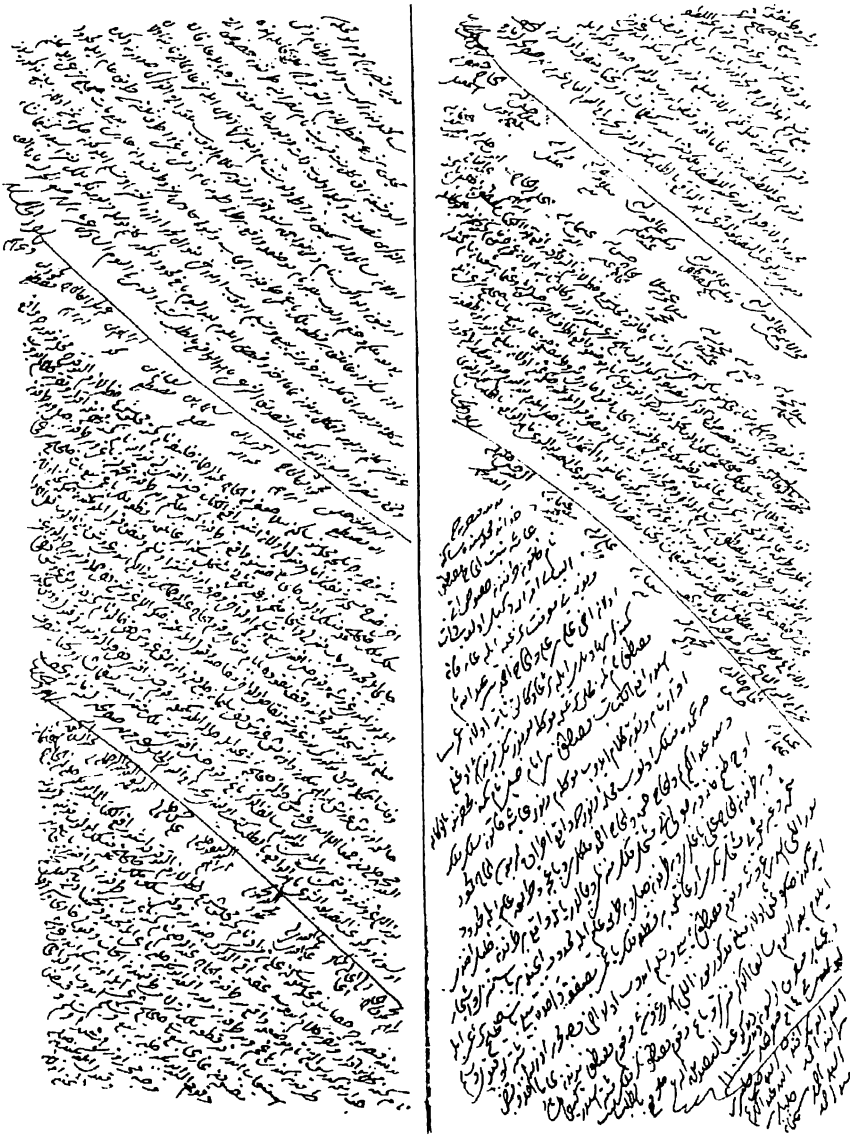
---

[24] *Ahlâk-ı Alâ'î*, III, s. 18-19.

adâlet, adâletin bulunduğu ülkede ise zulüm kendisine yer bulamaz. Kınalı-zâde'nin bu bakış açısı, klâsik dönem İslâm siyâset literatürünün de ortak bakış açısıdır.

Yeniçeri Ağası ve Kazasker

96 Numaralı Kayseri Kadı Sicili (H.1100/M.1688), s. 4-5

KAZASKER RUZNAMÇE DEFTERİNE GÖRE KADILIK*

Halil İNALCIK**

I. Arşivler

Osmanlı Şeyhülislamlığına ait bütün arşivler, bugün İstanbul'da, Süleymaniye Camii'nin arkasında bulunan İstanbul Müftülüğü'nde muhafaza edilmektedir. Bu arşivler, Osmanlı ilmiyye teşkilatı, İslam fıkhı, İstanbul tarihi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi için son derece önemli kaynaklardır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), batılı müesseseleri ve batılı hukuku benimseyen Tanzimat politikalarına tepki olarak, İslam hukukunun kaynaklarına önem verilerek dinî eğitimi geliştirecek tedbirler alındı. 1894'de *Bâb-i Vâlâ-yı Fetvâ* veya *Dâire-i Celîl-i Meşîhatpenâhî* arkasında arşiv ve kütüphane için iki bina inşa edilmişti. Sağ taraftaki binada Şeyhülislam ile İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüb ve tevâbiinin arşivleri muhafaza edilmektedir. İslam hukukuna ait eserler ile Osmanlı mahkeme kayıtları, *Bâb-i Fetvâ* tarafından imparatorluğun son gününe kadar temel kaynak olarak kullanılmıştır. Devlet sâlnâmelerine[1] göre, bu

---

* "The Ruznamce Registers of the Kadiasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives" başlığıyla yayınlanan bu makale (TURCICA, XX, (Paris: 1988), s. 251-275), Bülent ARI tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi.

[1] Bunlardan biri 1321/1902-1903 yılına ait *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul, 1904, 200-213.

arşivler Sadreyn Evrak Memuru ve Sicillât-ı Şer'iyye Müdürlüğü sorumluluğundaki bir müdürlükteydi. Yaklaşık 5 milyonun üzerinde belge ihtiva eden bu onbin cilt, dört koleksiyondan oluşmaktadır:[2]

I. Koleksiyon: Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerinin *Ruznamçe Defterleri*: Rumeli Kazaskerinin, 952/1545 - 1312/1894 yıllarını kapsayan 257 defteri ile Anadolu Kazaskerinin, 1076/1665 - 1310/1892 yıllarını kapsayan 120 defteri.

II. Koleksiyon: *Nakîbü'l-Eşraf Defterleri*: 943/1536 - 1116/1704 dönemini kapsayan 33 defter.

III. Koleksiyon: *Mühr Tatbik Defterleri*: Gönderdikleri belgelerin doğruluğunu kontrol amacıyla muhafaza edilen, kadıların mühür defterleri. Toplam 16 defter.

IV. Koleksiyon: *Şer'î Mahkeme Sicilleri*: 919/1513 - 1343/1924 döneminin kapsayan, İstanbul ve tevâbiindeki mahkeme kayıtlarını içeren 9870 defter. Şer'iyye mahkemeleri 1924'de ilga edilmiştir.

Mahkeme kayıtları, *i'lâmlar* (mahkeme kararları), *huccetler* (vesika tescilleri) ve *ma'ruzlar* (Bâb-ı Ali'ye iletilen davalar)'dan oluşan en önemli koleksiyondur.[3] Bu defterlerde ölenlerin terekeleri, vakıf senetleri ve her çeşit noterlik kayıtları yer alır.

Kazasker Rûznamçesi (kazasker tarafından tutulan yevmiye defteri) adı verilen seri, kazaskerler tarafından yapılan tayinleri ihtiva ettiğinden, Osmanlı ilmiyye kariyeri araştırmaları için bilhassa önem taşır. Serilerdeki mevcut en eski defter 942/1545 - 958/1551 dönemine aittir. Leyszâde[4]

---

[2] Bu arşivlerdeki araştırmalarım esnasında yardımlarından dolayı İstanbul Müftüsü S. Kaya ve diğer görevlilere müteşekkirim. O zaman henüz yayınlanmamış olan *Teorik ve Pratik Osmanlı Muhakeme Hukuku* (Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 1984) başlıklı doktora tezini kullanmama izin veren Abdülaziz Bayındır'a ayrıca teşekkür borçluyum. Bu tez daha sonra yayınlanmıştır: *Mahkeme Hukuku, (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul, 1986, s. 273-281.

[3] Türkiye'deki mahkeme kayıtları için bkz. Mücteba İlgürel, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Tarih Dergisi*, 28 (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi 1975), s. 123-166.

Leys Çelebi ve oğlu Pir Ahmed için bkz. Mehmed Arif'in "Kanunnâme-i Âl-i Osman" neşrindeki giriş yazısı, *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* Eki, İstanbul, 1330, s. 6-7; Pir Ahmed 952/1545'de ölmüştür (Mecdî, *Tercüme-i Şakâik-i Nu'mâniye*,

adıyla bilinen Mevlâna Pir Ahmed'in ilk nöbetinin başında yapılan, adayların (mülâzim) listesiyle başlar. Sonraki kayıt, evvelce kazasker ve o zaman Şeyhülislam olan, Mevlânâ Ebussuûd'un tezkirecisi Mevlânâ Cafer'in[5] adaylığı hakkındadır. Adaylık (mülâzemet) padişaha arzedilmiş ve onaylanmıştır.

XVI. asrın yarısından itibaren, mevâlînin, yani yüksek medreselerdeki müderrislerle, günlük geliri 300 akçadan yüksek kadıların tayini Şeyhülislam'a aitti. Günlük geliri 300 akçadan aşağı olan kadıların tayini Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin sorumluluğundaydı. Bu makalede, Kasım 1647 ile Mart 1648 arasındaki Rumeli kazaskeri Ruznamçe defterini inceleyerek kasabât kadılarının tayin sürecini müzâkere edecek ve kullanılan terminolojiyi açıklamaya çalışacağız.

Her defter, padişaha onay için sunulan makamların tercihini belirten bir notla başlar (*el-menâsıbü'l-ma'rûza*). Defterlerdeki her kayıt iki kısımdan oluşur. İlk kısımda, daha önce bu makamda bulunan kadının kimliği ile tam görev süresi ve makamın hangi sebeple münhal olduğu belirtilir. İkinci kısım ise adayın kimliği ve ilmiyyedeki kariyeri belirtilip padişaha arzedildikten sonraki tayini kaydedilir. Tayinin tam tarihi ve süresi kazasker tarafından not düşülür. Bütün bu özellikler, sistemin düzgün işlemesi için anahtar rolü oynar. İlk bakışta kolaylıkla görülebilmesi için, her kaydın tayin yeri ve mahiyeti derkenarda işaretlenir.

İstanbul, 1269/1852, s. 405). Babası, Leys Çelebi adıyla da bilinen Nureddin Hamza, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim döneminin başlıca siyasî aktörlerindendir. Nureddin Sarıgürez adıyla bilinir (günümüz literatüründe yanlış olarak Sarıgürz olarak geçer, bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara: T.T.K., 1964, s. 239, 240; *gürez* güzel/yakışıklı demektir). Rûznamçe için bkz. Mehmet İpşirli, "İlmiye Teşkilatında ... Mülâzemet Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1983), s. 221-223.

Cafer Efendi için bkz. Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam Sun'ullah Efendi", *İ. Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII (İstanbul: 1987), s. 209; Sun'ullah Efendi onun oğludur. Cafer Efendi de Ebussuûd Efendinin amcası Abdünnebî'nin oğludur.

II. İlmiyye

Rûznâmçe defterlerindeki kayıtları incelemeden önce, ilmiyye teşkilatına ve bunun diğer kesimlerle olan ilişkilerine bir göz atmakta fayda vardır.[6] İlmiyye sınıfı, İslâmî ilimlerdeki bilgi seviyesine göre statü ve hiyerarşisi belirlenmiş imtiyazlı bir gruptur. Bu sınıfın üyeleri, statüleri ve hiyerarşik düzenleri, askerî bilgiler ile hükümet işlerinde meslekî kabiliyet ve tecrübeye dayalı askerî-siyâsî otoriteyle (*beylik* veya *seyfiyye*) yan yana, dinî otoriteyi temsil ederler. Hükümdar, *imam* ve *padişah* sıfatıyla, kendi şahsında bu iki otoriteyi (*din* ve *devlet*) toplar. Bürokrasi (*kalemiyye*) ise genel idarî alanda hükümdarın otoritesini uygulamak için ayrı bir mekanizma kurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilmiyyenin kendi özerk teşkilatı vardır. Bununla birlikte, bu teşkilat, son tahlilde hükümdarın otoritesine tâbidir. Hükümdarın tek ve mutlak vekili olarak sadrazam hem seyfiyeye, hem de ilmiyyeye nezâret eder.

İlmiyye içinde *tedrîs* (öğretim) ve *kazâ* (hukukî idare) birbiriyle yakından ilişkili ve birbirini tamamlayan iki daldır. İkinci Osmanlı sultanı Orhan Bey (1324-1362), ilk medreseyi esas itibariyle kendi beyliğindeki kadıların eğitimi amacıyla kurmuştu. Kadılar ayrıca kamu yönetiminde sultanın emirlerini yerine getirme yetkisiyle donatılmışlardı. Müderrislik ve kadılık, her mertebedeki görev için sabit bir günlük ücrete göre sınıflandırılırdı. Kadıların geliri, kendi kazâ bölgelerindeki her bin hane için on akça olarak hesaplanmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed'in ikinci saltanatından (1451-1481) itibaren, kadılıklar günlük geliri 300 akçadan aşağı ve 300 akçadan yukarı kadılıklar olmak üzere iki ana kategoriye ayrılıyordu.[7] İkinci grup, *mevlâ* veya *molla* (çoğulu *mevâlî*) unvanıyla veya *mevleviyet* payesiyle ayrılarak diğer statü gruplarından farklı, imtiyazlı, "asil" bir sınıf (*eşraf*) oluşturmaktaydı. Mamafih, her Müslüman talebe

---

6 Genel bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: T.T.K., 1965; R. C. Repp, *The Mufti of Istanbul*, London: Ithaca Press for the Board of the Faculty of Oriental Studies, Oxford University, 1986; H. İnalcık, *The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1973; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

7 Kadıların ücretleri için bkz. K. Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniels*, Munich, 1967; ve Repp, *ibid.*, 32-36.

ilmi almalı ve geçmişi ne olursa olsun, medrese basamaklarını tırmanarak ilmiyye piramidinin en üst rütbesine ulaşma fırsatına sahip idi. Aşağıdaki tablo ilmiyye sınıfının kariyer basamaklarını göstermektedir:

Tedris			Kazâ	
Talebe	**Müderris**	**Görev süresi**	**Kazâ**	**Görev süresi**
Sûhte (softa)	40'lı medreseden ayrılanlar	-	150 akça ve aşağı kadılıkları (küçük kasaba kadılıkları)	2 sene (1006/1597)
Dânişmend	20 ve 25'li medrese (*tecrid medresesi*)	2 sene (1006/1597)	300 akçadan aşağı kadılıklar (küçük kasaba kadılıkları)	2 sene (1006/1597)
Dânişmend	50'li medrese (mevleviyet) *Haric* ve *Dahil*		300 akçadan yukarı kadılıklar (mevleviyet)	
Dânişmend	60'lı *Sahn-i semân, Ayasofya, Süleymaniye* medreseleri		500 akça kadılıkları (*mevleviyet*)	1 sene

Talebeler, çalışmalarının her safhası için ders aldığı müderristen bir belge (*tezkire* veya *temessük*) alırdı. Daha sonra yapılan düzenlemelerde, bu belgede talebenin ne kadar süreyle, hangi kitapları okuduğu ve -sahtekârlıkları önlemek için- kimlik bilgilerinin yer alması şartı getirildi.

Birinin "*menâsıb*"a aday olması için temel şart *mülâzemet*, yani *mevâlî*nin derslerine devam idi. Adaylar, şeyhülislamlık veya kazaskerlik dairesinde muhafaza edilen defterlere itinayla ve tarîh sırasına göre vasıflarıyla birlikte kaydedilirlerdi. İlmî yetenekleri, gerekli görüldüğünde yapılan imtihanla tespit edilirdi. Adayların seçiminde üçüncü bir usûl ise *mevâlî*nin, talebeleri, asistanları (*mu'îd*) veya babasından gerekli eğitimi aldıkları düşünülen kendi oğulları arasından belli sayıda adayı, doğrudan tavsiye etmesiydi.

Unutulmamalıdır ki, bir medrese veyâ kazâda *mansıb* (çoğulu *menâsıb*) almak isteyen ilmiyye mensupları, medreselerde kesin olarak belirlenmiş kademelerden geçmek veya İslâmî ilimlerde otorite olan *mevâlî*nin derslerine devam etmek zorundaydı.

Halkın ihtiyaçları için camilerde veya benzeri yerlerde küçük dinî hizmetleri yerine getirenler ise mansıb değil, sadece *cihet* (çoğulu *cihât*)

alırlardı. İlk gruba *ehl-i menâsıb*, ikinci gruba *ehl-i cihât* adı verilir. Fakat uygulamada, çağdaş kaynaklarda tenkid edildiği gibi, özellikle patrimonyal ilişkiler yoluyla bu kural ve düzenlemeler sık sık ihlal edilmiştir.[8] *Mevâlî* küçük ve sonraları kapalı bir grup teşkil ettiği halde (1883'de sayıları 296 idi)[9] küçük kasaba kadılarının sayısı bir hayli fazlaydı. Piramidin aşağısında camilerde hizmet veren imamlar, müezzinler ve hatipler ile dânişmend ve suhteler büyük bir sosyal grup oluşturuyorlardı. *İlmiyye* ve *cihât* mensupları, seyfiye ve kalemiye mensupları gibi vergiden muaftılar.

III. Rotasyon sistemi (*devr* veya *nöbet*) ve mülâzemet

Kadılıkların sayısı sınırlı olduğundan (klasik dönemde 500-600) ve istenildiği zaman artırılamadığından, kadroya geçmek üzere bekleyen

---

[8] 1590-1650 arasında devletin klasik yapısının genel bir bozulmaya yüz tutma sürecinde, bürokratik sınıf içinden yetişen lâyihacılar, padişaha öğüt verirken, ilmiyye sınıfının yerleşik kurallarının hiçe sayılarak sürekli ihlal edilmesini Osmanlı devletinin gerileme sebeplerinin başında sayarlar. Bunlar arasında Mustafa Âlî, (bkz. Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî (1541-1600)*, Princeton: P.U.P., 1986, s. 347; Türkçe baskısı: *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı* İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996) ve Koçi Bey (*Koçi Bey Risalesi*, ed. A. K. Aksüt, İstanbul, 1939; sonraki baskısı: *Koçi Bey Risalesi*, ed. Yılmaz Kurt, Ankara: Ecdad Yayınları, 1994; R. Murphey, "The Veliyüddin Telhîs: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Beg and Contemporary Writers of Advice to Kings", *Belleten*, 43 (1979), 547-571) en çok bilinenleri olup, Uzunçarşılı ve diğerleri tarafından ilmiyye bahsinde kullanılmıştır; (ayrıca bkz. *Kanunnâme-i Sultânî li-Aziz Efendi*, ed. ve ter. R. Murphey, Cambridge: Harvard University, 1985, s. 20 ve *Kitâb-i Müstetâb*, ed. Yaşar Yücel, Ankara: Üniversite Basımevi, 1974, s. 39-40). Bunların tümü yerleşmiş kuralların terk edildiğini vurgularlar. Osmanlı'da hükümdarlara nasihatnâme literatürünün tarih araştırmalarında kullanılabilmesi için sistematik ve tenkidî olarak incelenmesine ihtiyaç vardır. Bkz. C. H. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and Ibn Khaldunism in Sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, XVIII (1983), 198-220.

Mevâlî için bkz. Madeline C. Zılfi, *The Ottoman Ulema 1703-1839 and the Route to Great Mollaship*, Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi, 1976; *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988.

adayların baskısı, rotasyon sistemini (*devr* veya *nevbe, nöbet*) zorlamış olmalıdır. Mesela 1127/1715'de[10] nizamnamede yapılan bir değişiklik, beş yıldan beri bekleyen binden fazla medrese dânişmendini adaylıktan çıkarmıştır. Öte taraftan, ilmiyye sınıfına mensup olmanın sağladığı sosyal prestij ve vergi muafiyeti[11] dolayısıyla, bilhassa köy menşe'li binlerce genç Anadolu'da XVI. asırda küçük kasaba medreselerine hücum ediyor, hatta kendi medreselerini kuruyorlardı. Dehşet salan *suhte* isyanları[12] sırasında, hükümet taşradaki medreselerin çoğunu kapatmaya mecbur kaldı. 1006/1597 tarihli fermanda, "bundan sonra taşra medreselerinden gelen hiçbir adayın kabul edilmeyeceği" emredildi. Kadı tayinleri ve görev süreleri, Osmanlı toplumunun büyük bir sosyal sınıfını[13] ilgilendirdiğinden, XVI. yüzyılın ikici yarısındaki *suhte* isyanları bu çerçevede değerlendirilmelidir.

1006/1597 ıslahatı,[14] bekleme listesinde olup sabırsızlanan grupların varlığını çok iyi açıklamaktadır. Küçük dinî hizmetleri gören ilk grup, ya ilmiyyede nüfuzlu birinin himayesinde veya başka birtakım yollarla adaylığa dâhil olabiliyordu. İşte bu yüzden, Mustafa Âlî'nin ifadesiyle[15]

---

[10] Mehmed Raşid, *Tarih*, IV, İstanbul, 1282/1865, s. 50-51.
Danişmendler Raiyyet Rüsûmu'ndan muaftırlar. Fakat medreseye gittiği iddiasıyla ortalıkta boş gezenlerin rüsûm-i raiyyetin tümüne tabi oldukları eski bir kuraldır. (*Kanunnâme*, AÜ DTCF, İsmail Saip Koleksiyonu, s. 24).
Bkz. Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyanı", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, IX, s. 361-387.

[13] "Sarıklılar", (*erbâb-ı 'emâim*), yani *ehl-i menâsıb* ve *ehl-i cihât* XV. asır sonlarında 40 bin kişiyi buluyordu. (Ruhî'ye atfedilen *Tarih*, Oxford Üniversitesi, Bodleian Kütüphanesi, Marsh Yazmaları, no: 313, fol. 8).

[14] Süleymaniye Kütüphanesi: Âşir Efendi Koleksiyonu, *Kanunnâme*, no. 1004, 69b-71a; vesika Uzunçarşılı tarafından kısaltılarak transkribe edilmiştir, *ibid.*, 244-246; Cahit Baltacı da bir faksimile kopyası ile birlikte yayınlamıştır, *ibid.*, 630-632. Bkz. İnalcık, "Ruznamçe ...", s. 272-273.

[15] Andreas Tietze, *Mustafa Âlî's Council for Sultans of 1581*, part I, Vienna: Akademie, 1979, Metin: 174-180, İngilizce ter. 75-79. Tietze (s. 78) rencberi tüccar olarak tercüme eder; aslında rencber kelimesi "hayatını emeğiyle kazanıp vergi veren" askerî sınıfın dışındaki herkesi içerir. Âlî burada sadece tüccarı kast etmemektedir. Yazar bir önceki paragrafta köylüden bahseder. Ayrıca s. (H 65 r)'da bir değil, iki köy söz konusudur. "Fellâhîn-i diya" ifadesinde köylülerin fellâhîn olarak tercümesi (ter. S. 78) doğru değildir. İlmiyye ile ilgili bölümde, Âlî özellikle, *mülâzemet, taksîr, şerh, metn-i metin, tevâlî* gibi meslekle ilgili terimlerde

"zayıf karakterli" *rencber* sınıfından pek çok Türk, kadılık mevkiini ele geçirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda reayâdan bir Türk'ün sosyal tabaka değiştirerek üst sınıfa atlayıp askerî sınıfın imtiyazlarına kavuşması için tek yol ilmiyyeye dâhil olmaktı. XVI. yüzyılda idareci sınıfın resmî makamlar üzerindeki tekeli, siyasî sistemin gelişmesinin bir sonucu olarak çok daha sıkılaştırılmıştı. Taşra medreseleri mezunları, bulabildikleri her türlü görevi kabul ederek daha sonra *mülâzemet* (kadı adaylığı) talep etmek üzere taşradan iç ile (imparatorluğun asıl merkezini oluşturan İstanbul, Edirne ve Bursa) yığıldılar. Dışarıdaki ikinci grup, Bâb-ı Âlî'deki askerler, Yeniçeriler, Sipahiler ve topçulardan oluşuyordu. Bütün Müslümanlar dinî ilimleri öğrenmeye teşvik edildiğinden, herhangi bir asker de camideki halka açık derslere (*ders-i 'âm*) devam ederek bir şekilde bir belge elde edebilirdi. Vesikalara göre, talebeleri olmayan müderrisler, kabiliyet ve ehliyetine bakmadan herkesi kabul ediyorlardı.[16] Bu yüzden, hem kadroyu çoğaltıp yerleşik düzeni bozdukları, hem de farklı statü gruplarına ait ve farklı bağlılıklara sahip olmalarından dolayı, dışardan gelen bu tür kişilerin kadılığa getirilmesi engellenecektir. Vergi muafiyeti gibi pek çok avantaj sağladığından, askerî sınıfın yüksek tabakalarına mensup olanlar bile oğulları için ilmiyye sınıfını tercih ediyorlardı.[17]

XV. asır ortalarından itibaren dışardan gelen baskı arttıkça, ulema sınıfı statüye daha fazla önem vermeye başladı ve ilmiyye mertebelerini daha sıkı kurallara bağlayan düzenlemeler yapıldı. Bu da üst düzey ulemanın artan otoritesine ve ilmiyyenin bürokratikleşmesine yol açtı. Dinî otoritenin devlet işlerindeki artan kontrolünün bu gelişmeyle paralellik arz etmesi bir tesadüften ibaret olamaz. Bu gibi eğilimler, daha Kanuni Süleyman zamanında (1520-1566), Ebussuûd Efendi'nin (Şeyhülislam: 1545-1574) nüfuzunun artmasıyla başlamıştı. Yazımızda incelenenlere benzer pek çok arşiv belgesi, artan bürokratikleşme sürecine şahitlik eder.

---

kelime oyunları yapmıştır (Bkz. Metin 62v, derkenar). Tietze'nin eserinde metnin transliterasyonu ve tıpkıbasımı verilmiştir.

16 1006/1597 tarihli ferman: yukarda 16. notta. Bkz. İnalcık, "Ruznamçe ...", s. 272-273.

17 Ulemâ, kendisini itibar ve mevki bakımından ümeradan üstün tutardı. (Mecdi, *Hakâik*, İstanbul, 1269, s. 381). Taşköprüzâde'nin *Eş-Şakâik* tercümesi için bkz. Repp, s. 3-5.

Mesleğe dâhil olmak için aranan şartları Padişah fermanlarıyla sıkı kurallara bağlamaya çalışan reformcular, Sultanın patrimonyal keyfiliğini önlemek üzere bürokratik bir yapı kurmaya çalıştılar. Aşağı tabakalardan[18] gelen şikâyet ve isyanlar, sultanları, iktidardaki ulemâyı[19] alt seviyelerdeki ilmiyye mensupları ile dânişmendler ve küçük kasaba kadıları (*kasabât kadıları*) tarafından desteklenenlerle değiştirmeye zorladı. Bu yüzden *din ü devlet* adına hareket eden reformcu ulemâ, *tarîk*, yani kanunlarda tarif edilen hiyerarşik mertebelere şefaat ve *atîfet* adıyla patrimonyal ve şahsî müdahaleleri önlemeye çalışıyordu. Reformcular, kadılık bekleyen adayların sayısının artmasını önlemek için,[20] *mevâlî*nin tavsiyesiyle gelen aday sayısının sınırlandırılmasında ısrar ettiler. Bununla birlikte İslamî ilimlerdeki otoriteleri kabul edilen *mevâlî*nin, bir veya iki talebesinin (*dânişmend*), her zaman *mülâzim* listesine girmekte öncelik hakkı vardı. Gerçekten, bir talebenin *mülâzim* olmak için bir mollanın yanında belli bir süre asistanlık yapması gerekliydi. İlmiyyede bilgi ve tecrübeye, dolayısıyla yüksek ulemâ sınıfının imtiyaz ve yetkilerine sahip olmanın en iyi yolunun bu çeşit bir asistanlık olduğu inancı hakimdi. Mevâlînin çocukları da, iyi bir eğitim aldıkları düşünülerek, diğerlerinin tâbi olduğu formalitelerle uğraşmadan adaylığa alınırlardı. Mamafih, yapılan yeni düzenlemede öncelik hakkının suiistimal edilmemesi isteniyordu.[21]

Mollalar, çok sayıda dânişmend kabul etmemeleri ve kanunda belirtilen sayıdan daha fazla mülazimi deftere kaydetmemeleri hususunda uyarılıyorlardı. Bütün mülazimler, yeni bir *nöbet*in başlaması için beklemek zorundaydı. Hiçbirisi, padişahtan iltimaslı dahi olsa arada sisteme

---

[18] Aynen reaya gibi, kazaskerden şikayetlerini bir rık'a ile padişaha arz eden ulema (Uzunçarşılı, s. 105), rık'alarıyla çıktıkları sultan huzurunda yetkililerin zulümlerine karşı adalet istediler. Bkz. İnalcık, *The Ottoman Empire, Classical Age (1300-1600)*, London, 1973, s. 88-93 [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (ter. Ruşen Sezer), İstanbul: YKY, 2001]. Kadıların şikâyetleri Anadolu Kazaskeri Bâkî'nin mevkiini kaybetmesiyle sonuçlandı. Selânikî, *Tarih*, Yazma, İsmail Saip Koleksiyonu, s. 80 a. *Tarih-i Selânikî*, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara: T.T.K., 1989, s. 201.
Uzunçarşılı, *ibid.*, s. 105.

[20] *1006/1597 fermanı*, 40-60 satırlar. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *ibid.*, s. 46.
1006/1597 fermanı, 100-115. satırlar.

dahil olamazdı. Ölen bir mollanın sadece iki *dânişmendi mülâzemet*e kabul edilirdi. Bu tür mülâzimlere *mevtâ mülâzimi* (ölenin mülâzimi) denilirdi. Tarihçi Mustafa Âlî[22] ölen mollanın dânişmendlerinin listesinin, vârisler için nasıl bir geçim kapısı haline geldiğinden ve varislerin liyakatlerine bakmadan adaylıkları nasıl sattıklarından bahseder. 1006/1597 düzenlemesiyle,[23] ölen bir mollanın listesinden, mevkiine göre belli sayıda dânişmend, iki nöbet boyunca kabul edilecek ve listelerindeki diğer dânişmendler, diğer mollaların altındaki görevlere yerleştirileceklerdir.

Her tabakada mollaların imtiyazı, -doğru olsun veya olmasın- geniş çapta rüşvet veya kayırma söylentilerine yol açmıştır. Düzenlemeler bir kez yapıldıktan sonra mertebe sabit bir yol (*tarîk*) olarak kabul edilmişti. Bundan sonra aday veya dânişmendler, *tarîk* kurallarının harfiyen uygulanmasını talep edip, ayrıcalıkların suiistimal edilmemesi ve sınıflandırmanın liyakata göre yapılması hususunda ısrarcı oldular. Fakat liyakat tespiti sadece resmî otoriteler, yani bir icâzetnâme ve tavsiye mektubu yazan veya kazaskerlerin dairelerinde resmi bir imtihan geçiren mevâlî tarafından yapılabilecekti. *Tarîk* yetkilileri, Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman tarafından kurulan geleneğe tâbi olacaktı. Sonraki ıslahat fermanları, onların kurduğu *tarîk*in yürürlükte olduğuna atıfta bulunur.

Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin *mülâzemet* dahil olmak üzere ilmiyye sistemindeki[24] temel bürokratik reformların kurucusu olduğu ve molla payeli kadılıkların tayinini kendi uhdesine aldığı belirtilir.[25] Bununla birlikte, daha önceki bir tarihte padişaha sunulan bir rapor,[26] mülâzemet dâhil mesleğin temel yapısının ondan önce kurulduğuna dair deliller sunar. Rapor yazıldığı tarihte, kadı tayinlerinin müderrisler arasından yapılması kuralı yürürlükteydi. Raporun yazarı bu kuralın aksine olarak düzenli bir medrese eğitimi

---

22 Tietze, H 65 r, ter. s. 78.

23 *1006/1597 fermanı*, 40-45. satırlar.

24 Nev'îzâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmileti'ş-Şakâik*, (ed. M. Recai), İstanbul, 1268, s. 184; Repp, *ibid.*, s. 272-296.

25 Uzunçarşılı, *ibid.*, s. 155-156, 179-181; Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbar* adlı eserinden nakledilen bu bilgi, daha fazla incelemeye muhtaçtır; Baltacı, s. 51-53; Repp, s. 293.

26 Mustafa Cezar tarafından yayınlanan bu önemli vesika için bkz. *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi, 1965, s. 469-470.

almayan nâibler veya alt seviyedeki dinî görevlilerin, rüşvet alan aracılar sayesinde kadılığa geçtiğini anlatmaktadır. Raporda, kadıların tayininde en önemli kriterin, sadece düzenli medrese eğitimi ve *mevâlî*nin yanında öğrenime (*mülâzemet*) devam etmekle sağlanabilen dinî ilimlerdeki ihtisas olduğu vurgulanır. Raporun yazarı, "ehil olsun olmasın herhangi bir adayın bir aracı tarafından iltimas sağlandığı takdirde padişahın iltifatına mazhar olabilmesi" uygulamasını eleştirir. Mesleğe haksız bir şekilde başlayan bu gibi kimseler, mülâzemet beklemeden tayin edilmekte ve terfî almaktadır. Bu suretle, mülâzemet, *mevâlî*nin gözetimi altında bir tür hizmet içi eğitim sağlamakta ve daha üst görevlere tayini mümkün kılmaktadır. Şurası dikkate değer ki, bu erken tarihlerde bile, kadılık elde etmek ve bunu muhafaza için rüşvet ve iltimasa başvurmak oldukça yaygın bir uygulama idi.[27] Sonraki tenkidleri önceden sezen raporun yazarı, dinî ilimlere çalışanlara artık itibar edilmediğini söyleyerek, "Şeriat'a ilişkin meselelerde müsâmaha gösteren bir hükümdar için daha büyük bir felaket olmayacağını ve emirlerinin yerine getirilip getirilmediğini bilmemekten daha büyük bir endişe ve sıkıntı verici durum düşünülemeyeceğini" ilave eder.

IV. Ruznamçe Defteri Verileri

Kayıtlardan rutin bir tayini ele alacak olursak, seçtiğimiz kayıtta, (11, Siroz/Serez)[28] şöyle denir: "Padişaha arz edildiğinde (*ba'de'l-arz*) bu Siroz

---

[27] II. Bayezid zamanında tamamlanan Anonim *Tevârih-i Al-i Osman*, kadı tayinleri hakkında ilginç detaylar verir. Buna göre (Giese neşri, s. 30; tam bir nüshası da Topkapı Sarayı Kütüphanesi, M. R. 700) I. Bayezid zamanından (1389-1402) önce, münhal bir kadılık çıktığında medreselerden ehil bir dânişmend bulununcaya kadar tayin yapılmazdı. Büyük mesuliyet taşıdıklarını dikkate alan adaylar, kadı olmakta istekli davranmazdı. Fakat şimdi, diye devam ediyor Anonim, "bir kadılık almak için birbirlerini yiyorlar, günümüzde liyâkat tayin için dikkate değer bulunmuyor. Nüfuzlu birinin yanında bulunan cahil biri, onun aracılığıyla kadılık alabilir. O günlerde kazaskerin yanına kalabalık gelerek mülâzemet etmez ve kendilerini aşağılamazlardı". Burada özetlenen metin açıkça gösteriyor ki, adaylar arasında intisab, mülâzemet ve rekabet, XV. asır sonuna doğru da hararetli meselelerdendi. Kaynağımızda da belirtildiği üzere, önceki devirlerde de her şey güllük gülistanlık değildi.

[28] *Rumeli Kazaskeri Rûznamçe Defteri*, s. 11, bkz. İnalcık, "Rûznamçe ...", s. 274-275.

kazası 300 akça ile Ahyolu kazasından ayrılan ve iki yıllık bekleme müddetini (*infisâl*) ve İstanbul'da (Âsitâne) bekleme müddetini tamamlayan Mevlânâ Halil'e, geçici bir süreliğine (*muvakkaten*) hâl-i hazırda Siroz kadılığında bulunan Mevlânâ Bahaeddin'in oğlu Mevlânâ Mehmed'in süresini doldurmasından sonra (*tekmîl-i müddet etdikden sonra*) verildi (buyruldu)".

Tekmîl-i müddet, *muvakkaten*, *infisâl* ve *Âsitâne* terimlerinin hepsi, karmaşık bir tayin süreciyle yakından ilişkilidir.

Kadılıklar belli bir görev süresiyle sınırlıdır. Meşhur 1006/1597 fermanı: "yeni bir adayın (*mülâzim*) üç yılı (bekleme süresi) tamamlamadan tayin edilemeyeceği ... küçük kasaba kadılarının iki tam yıl görevde kalacakları" şartını getirir.

Müddet, veya *müddet-i örfiyye*, bir kadılıktaki görev süresini belirler. 1006/1597'den önce bu süre üç yıldı.[29] Daha sonra, önce iki yıla, sonra defterde açıkça belirtildiği üzere 20 aya düşürüldü. XVIII. asrın ikinci yarısında ise bu süre 18 aya indirildi. Kural olarak kadılık süresi Muharrem ayının ilk günü başlardı. Bu süreyi belirlemeye *örfî* denirdi. Çünkü süre padişah emriyle tespit edilir ve o ne kadarını uygun görürse ona göre değiştirilebilirdi. *Mevleviyet*lerin, yani üst düzey ulemanın görev süresi XVII. asırda bir yıldı.[30]

Daha önce, kural olarak kazaların (*kazâ* bir kadının görev alanı ve yetki bölgesi manasındadır)[31] sayısının istendiği zaman artırılamadığı ifade edilmişti. Bununla birlikte, iktisadî şartların yanı sıra idarî beklentiler de bazı değişikliklere yol açabilir. Hakikaten, 1057/1647 yılına doğru, bir padişah fermanıyla daha önce ilga edilip başkalarıyla birleştirilmiş olan bütün kazalar tekrar ihya edilmişti. Bu durum, adaylar için daha fazla sayıda kadılık imkânı sağlanması anlamına geliyordu. Bu değişikliği yaptıran

---

[29] Selânikî, 223 b, yukarıda 20. notta bahsedilen yazma; 1006/1597 tarihinde kadılık süresinin iki yıla indirildiğini belirtir. Mamafih, ordu için iâşe toplama hizmetini (*nüzûl*) yürüten kadılar üç yıl görevde kalabileceklerdi. Bu tür hizmetlerde bulunan kadıların görev süreleri XVIII. asra kadar daha uzun tutulmuştur.
Millî Tetebbu'lar Mecmuası, I, (İstanbul, 1331/1915), s. 541.
Kadılar, padişahın temsilcileridir, "onların hükmetme gücü (velâyet) kaynağını halifenin verdiği yetkiden alır". Ebussuûd, "Ma'ruzât", *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, I, s. 339-340.

kazasker, bütün ilmiyye camiası içinde büyük itibar kazandı. Çünkü böylece dânişmendlere kadar her seviyedeki tayinler bu *hareket*ten etkilenecekti. Öte taraftan bu bölünmeler daha düşük gelire sahip küçük görev alanları anlamına geliyordu. Bazen bir *kazâ*nın, bir *molla*nın arpalığı (emeklilik) ile birleştirilmesi, kadının gelir kaynağını kaybetmesine yol açıyordu (bkz. İzdin 14). Bu da alt gruptaki ulemânın, mollaların imtiyazlı statülerine karşı olmalarının sebeplerinden biri idi.

1078/1667'de Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi, Rumeli kazaskeri Abdülkadir Sinanî Efendi'ye, Rumeli'ndeki bütün *kazâ* makamlarını gözden geçirerek yeni bir liste hazırlamasını emretti.[32] Bunun üzerine Sinani Efendi, üst düzey kadıları (*eşrâf-ı kudât*) kendi divanında topladı, mevcut kazâları gözden geçirerek yeterli geliri olmayan kazaları birleştirmek suretiyle yeni bir liste hazırladı. Yeni liste 361 kadılıktan oluşuyor ve 12 kategoriye ayrılıyordu. Mamafih, daha sonra bu sayı 477'ye çıkarıldı.

Gerçek görev sürelerini *kazasker rûznamçe*lerinden tayin etmek mümkündür. Genel olarak, görev süreleri, sırada tayin bekleyen çok sayıda adaya kadro bulmak için kısaltılmış olmalıdır. Tayinlerin ilmiyye nizamlarına aykırı olarak sürekli rüşvet veya iltimasla yapıldığı hakkında şikâyetler tabandan gelen baskıyı gösterir. Adaylara daha fazla bekleme süresi getiren bu tür suiistimaller bazen kazaskerin, hatta Şeyhülislam'ın azledilmesiyle sonuçlanan ciddi siyasi buhranlara yol açmaktaydı. Bu yüzden, siyasi tesirleri olan her yeni düzenleme suiistimalleri şiddetle yasaklayan padişah emri ile ilan edilirdi. Bu emirler, hatt-ı hümayun şeklinde, yani bizzat padişahın el yazısıyla yazılmış olarak yayınlanırdı.

Elimizdeki belge gösteriyor ki, büyük çaptaki düzenlemelerden önce *kaza*lar, bir bölgedeki kayda değer bir nüfus ve refahta[33] artış ve azalış halinde ilga veya ihdas ediliyordu. Mamafih, göründüğü kadarıyla çoğunlukla aşağı tabalardaki izdihamı hafifletmek veya belirli bir aday için yüksek gelir temin etmek gibi tamamen idarî sebeplerle bu tür değişiklikler

---

[32] M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara: T.T.K., 1976, 251, 259.

[33] Yeni bir *kaza*nın ihdâsı için bir örnek olmak üzere bkz. Ömer Lütfi Barkan, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/2, s. 235, vesika XXI (41 köy Vize, Hayrabolu, Babaeskisi, Çorlu ve Pınarhisar'dan ayrılarak Burgoz nahiyesinde bir kadılık teşkil edilmiştir). Bir *kaza*, 50'den 300'e kadar köyden oluşurdu.

yapılıyordu. Yukarıda belirtildiği üzere, bir kadının geliri her bin hane için 10 akça üzerinden hesaplanırdı. Bir *kaza*nın bölünmesine *ifraz*, birleştirilmesine *ilhak* denirdi. Makamda bulunan kişinin görev süresini etkilediğinden, hem *ilhak*, hem de *ifraz*lar ihtilaflara yol açmaktaydı. Bir kadı, kendi kazasının başka bir kazayla birleştirilmesi halinde mevkiini kaybedeceğinden, müddetini tamamlamak üzere, genellikle münhal bir kazaya tayin olunurdu. Fakat bu durumda, *müddet-i örfiye* adı verilen 20 aylık görev süresi daha kısa bir tayin müddetiyle tamamlanırdı. Defterlerde bu tür olayları açığa kavuşturan çok sayıda örnek vardır.

Bir kadı görev süresini (*tekmîl-i müddet*) bir kazâda tamamladığında, İstanbul'a (Âsitâne) gelmeden önce belli bir süre açıkta (*infisâl*) bekler ve İstanbul'da bağlı bulunduğu kazaskere *mülâzemet* ederdi. 1006/1597 fermanında bu mülâzemet süresi 3 yıl olarak tespit edilmiştir. Defterde (1647) en kısa *infisâl* süresi bir yıl, İstanbul'da *mülâzemet* süresi de bir yıldır. İnfisâl ve Âsitâne'nin toplam süresi (*kâmil*) defterden tespit edilememiştir. Mülâzemet, kadının bilgi ve tecrübesini artırıp daha yüksek bir mevkie tayin için gerekliydi.

Bir kadı, herhangi bir sebeple, görev süresini (*müddet*) tamamlamadan görevden alınırsa, buna *azl* veya *ref'* adı verilir ve *mazul*ler arasına dahil edilirdi. Görevden alma sebepleri çeşitlidir: Mahalli âyân tarafından imzalanan ve yazılı olarak halkın şikâyetlerinden (*arz-i mahzar*)[34] veya kadının vergi toplama veya bazı kamu hizmetleri için adam toplayamama gibi önemli bir görevi yerine getirememesinden kaynaklanabilirdi. Mesela, elimizdeki deftere göre, Alosonya kadısı zamanında kürekçi toplayamadığından, yerine bu işi vaktinde tamamlamayı taahhüt eden başka biri getirilmiştir. Birinin makamını nizamnamelerin ihlâli veya bürokratik hata sonucu müddetini tamamlamadan kaybetmesi, haksız (*mağdurân*) telakki edilmiştir. Bu gibi hallerde görev *müddet*inin kalanı, mülâzemetteki bekleme süresinden mahsup etmek gibi tazmin yollarına başvurulurdu. Genellikle kazasker, makamını kaybedip gelirden mahrum kalan (*sıfri'l-yed*) kadılara yakınlık gösterirdi. Bazı özel şartlarda kadılık

---

[34] *Arz-i mahzar* için bkz. H. İnalcık, "Şikâyet Hakkı ve Arz-i Mahzarlar", *Journal of Turkish Studies*, VII-VIII (İstanbul: 1987), ve *Osmanlı Devletinde Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Eren, 2000 içinde,

müddeti uzatılabilir (*medd* veya *zamm*) veya kısaltılabilirdi (*kasr* veya *taksîr*). Hava muhalefeti yüzünden seyahatin tehlikeli olduğu hallerde merkezi hükümet kadılık süresini birkaç aylığına uzatmayı kabul ederdi. Bazen de yeni tayin edilen, görevde bulunan kadının lehine uzatmaya razı olduğunda, durumu hükümetin onayına arz ederdi. Bununla birlikte yeni kadının erken gelmesi sürtüşmelere sebep olurdu. Bu yüzden genel bir emir[35] yayınlanarak yeni gelene bu konuda baskı yapılmaması istendi. Görevden almaya (*ref'*) ilâveten ölüm ve istifa (*ferağ*) da görev süresinin kısalmasıyla sonuçlanırdı.

Görevdeki kadının süresinin birkaç aylığına uzatılması, pek de ender değildir. Genellikle de görevindeki başarısı (*hüsn-i sülûk*), padişahın özel bir emrini başarıyla yerine getirmesi veya mültezimlere yardımcı olması gibi durumlarda yazılan rapor üzerine süresi uzatılırdı. Söz konusu hallerde rapor, mevcut kadının yerine geçecek kadı tarafından yazılırdı.

Bürokrasinin mümkün olduğu kadar fazla sayıda adaya kadro bulma çabasına ilâveten, siyasî hava da hükümetin daha kısa görev süreleri tayin etmesinde (*tasarruf*) rol oynamıştır. Her hâl ü kârda, hükümeti temsil eden kişilerin toplumda nüfûz kazanarak mahallî bağlantılar kurmasını engellemek için taşrada uzun süre görevde kalmasına müsaade edilmemesi, Osmanlı patrimonyal sisteminin bir çeşit "anayasal" emridir. Gerçekten, önemli bir mevkii elinde bulunduran bazı mazul kadılar, XVIII. asırda ellerine geçen fırsatları da değerlendirerek kasabalara yerleşmiş ve kendileri ya da çocukları mahalli âyân durumuna gelmişlerdir. Sonraki dönemlerde pek çok âyân ya eski kadı, ya da kadızâdedir.

İstanbul'da mülâzemet sırasında, Çarşamba günleri kazasker divanına çağırılan merkezdeki bütün kadılar merasim kıyafetleriyle toplantıya katılırlardı.[36] Mülâzemet süresini tamamlayan kadılar yeni bir göreve terfian tayin edilmek üzere müracaat ederlerdi.

Kadıların önceki geliriyle görevini, görev dışı kaldığı (*infisal*) süresini, mülâzemet (Âsitâne) dönemini, *tarîk defteri* veya *akdiye* defteri kayıtlarına göre değerlendiren kazaskerlik dairesi, *matlab* (talep defteri) adı verilen

---

35 *Kanunnâme*: İsmail Saip Koleksiyonu, no. 5120, s. 147.

36 Uzunçarşılı, *ibid.*, s. 104. XIX. asırda mülazemet günü Perşembe'ye alınmıştır. Bkz. Ahmed Cevdet, *Tarih*, I, s. 111.

bir defter hazırlayarak padişahın onayına sunardı. Daha sonra kazasker, *kazâ* bölgesini, günlük gelirini, görevin başlama ve bitiş süresini ihtiva eden ve adayın padişah tarafından onaylandığını belirten imzalı bir belge (*buyruldu*)[37] hazırlardı.

Buyrulduların bir sureti, incelediğimiz defterde olduğu gibi, tarih sırasıyla *tarîk defteri* veya *ruznamçe* (yevmiye) adıyla bilinen defterlere kaydedilirdi. Tayin (*tevcîh*), *ittisâl* (göreve başlama) ile sonuçlanırdı. Padişah tarafından verilen *berat* veya *nişan*,[38] kendisine yetki verilen *kazâ* bölgesini ve kazada bulunan nüfus üzerindeki otoritesini sağlardı. Her kazanın, padişah adına kadıya mutlak hükmünün icra bölgesini gösteren kesin sınırları vardı. Bir başka kadı, kendisine *mürâsele* adı verilen bir mektup göndererek bir davayı görmesini isteyebilirdi.

Osmanlı devletinde iki kazasker vardı: Anadolu ile Arabistan'daki kadılardan sorumlu Anadolu kazaskeri ve Balkanlar ile Karadeniz kuzeyindeki kadılardan sorumlu Rumeli kazaskeri. Kural olarak bir kadı bütün kariyeri boyunca bunlardan birine tâbi olurdu. Rumeli kadılığı daha üst statüde kabul edilirdi.

Padişahın tasvibiyle bir kadının Anadolu'dan Rumeli'ye nakli mümkündü. Mesela incelediğimiz defterde, Anadolu'da Lâdik kazasına tayin edilen Halil, sultanın onayıyla Rumeli'de muadil gelir ve seviyeye (*bedel*) sahip İzdin'e nakledilmiştir.

Daha önce bahsedildiği üzere, *mülâzemet* dönemi, ilâve eğitim amacıyla konulmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı idaresinin patrimonyal yapısı, her tayin için adayın kabiliyet ve vasıflarının âmiri tarafından bir rapor (*arz*) ile bildirilmesini gerektiriyordu. Benzer şekilde, yedi yıl sancakbeyinin emrinde seferlere katılmayan mazul bir sipahi, askerî hizmet için yeterliliğini kaybederek reaya statüsüne düşürülürdü. Bununla birlikte, şurası unutulmamalıdır ki, bütün tayinlerde Osmanlı bürokratik kuralları adayın sadece âmirinin yanında mülâzemetde bulunmasını şart koşmaz, görev için gerekli kabiliyet ve bilgiyi (ehliyet) hâiz olmasını da isterdi. Bir başka deyişle, *istihkak* ve *ehliyet* bir mevkie tayin için aranan iki temel vasıftı.

---

37 Bir örnek Uzunçarşılı'da yer alır, *ibid*, s 90.

38 Bir örnek için bkz. Uzunçarşılı, *ibid*., levha XVIII, (molla için) s. 112.

Bir padişah, *istihkak* ve *ehliyet*e bakmadan, formaliteleri bir kenara bırakarak ilmiyye mensubundan birini özel bir teveccühle (*atîfet* veya *inâyet*) aday listesine koyabilirdi. Fakat bundan sonra, tayin kuralları çiğnenmezdi. Çünkü hiç kimse, padişahın kendisi bile Şeriat'ın uygulanması hususunda keyfî hareket edemezdi.

Gelecekteki tayin ve terfiler için gerekli olan patrimonyal ilişkileri sürdürmek adına binek hayvanları almak, devlet ileri gelenlerine yapılan sık ziyaretlerde armağan vermek yüzünden, görevden ayrı kaldıkları (*infisâl)* ve mülâzemet (*Âsitâne*) sırasında kadılar imparatorluğun başkentinde hayli masraflı bir hayatla karşı karşıya kalırlardı.

Kitâb-ı Müstetâb[39] yazarı, biraz da mübalağalı bir üslupla şöyle yazar:

Ulema silkinde olan efendilerin ahvalleri ki mesela 500 akçalık bir kadı efendi Âsitane'de mazul olduğu halde ekseri münakkaş ve müzehheb ve dürlü dürlü nev-peydâ evler ve köşkler ve bağçeler ve müteaddid hadem ve haşem ve emred oğlanlar ki bunlara rûzmerre olan masrafına akallü mâ yekûn yevmî bin akça hod kifayet eylemez. Bu takdirce mansıb alıncaya değin birkaç bin altun medyun olur. Badehu bu makûle efendiyi bir vilâyete kadı ederler ki, mesela Haleb ve Şam, yahud Selânik ve Yenişehir gibi bir kadılık verirler ve aldıkları kadılığı dahi bazıları hedâyâ deyu rüşvet ile almışlardır ve gerü kadılığa varıncaya değin bunca hadem ve haşem tumturaklarına birkaç yük akça gider ve ol kadılıkda bir buçuk yıl veyâhud gayet ile mu'în ve zâhiri vesâire nihayet iki yıl ancak karar edeceğin ve mazûl olacağın bilir ve ol kadılığı gerü ol sıfat ile muttasıf bir efendiye dahi tevcîh ederler. Eyle olsa iş bu az zamanda olduğu mansıbda elbette lâ-büdd bunca mâl eğer reayâdan ve eğer yetimler mâlinden alâ-eyyi-hâl haram ve helalden bunca malı tahsil etmeye sa'y ü ihtimam eder ve vilâyet ise ister yıkılsın ve ister düzelsin kat'â külfetine yaramaz. Hâlâ ki memâlik-i mahrûsede olan kadıların a'lâ mertebesi olan kadılık Şer' ile ve hakk ile görülse dört beş bin altından ziyâde mahsul hâsıl olmadığı hâl günden ayân ve cemi'-i âleme hafî değildür ve bu mikdar mâl bunca masraflarına kifayet eylemediği bu dahi mukarrer ve muhakkaktır.

---

[39] *Kitâb-ı Müstetâb*, ed. Yaşar Yücel, Ankara, 1974, s. 39-40. [Transkripsiyon harfleriyle s. 23-24].

Öte yandan vergi ödeyenlerin soyulmasına sebep olan kısa görev süresi sadece ilmiyyede değil, vâlilik ve iltizamda da temel bir mesele idi. Daha sonraları faize dayalı bir hayat sürenlerin baskısıyla, bürokratlar sistemi değiştirerek bilhassa XVIII. asırda kayd-ı hayat şartıyla iltizam (*malikâne*) ihdâs etmişlerdir. Bununla beraber, yeni dönemde, kadı ve valilerin görev süreleri değişmedi. Kadıların aç gözlülüğü atasözlerine geçti. Evliya Çelebi, olanca samimiyet ve biraz da istihza ile, sanki olağan bir durummuş gibi, filan filan kadılıkların geliri "adl ile" olursa şu kadar, fakat "zulm ile" olursa onun iki katı kadardır der. Osmanlı bürokratik hassasiyeti, kanûn ve nizamlarda, kadıların kendileri ve yardımcıları için tahsil edecekleri harç ve ücretlerin yapılan hizmetlere göre kesin olarak tayin edilmesine yol açmıştır.[40] Öte taraftan, bir kadının durumu, Osmanlı patrimonyal sisteminde son derece istikrarsız ve tehlikelidir. Tayinin belli bir süre için yapıldığı garantili olsa da, her zaman görevinden ayrılma tehlikesi vardır. Başarılı sayılabilecek bir müderris-kadı olan Sıdkî Mustafa,[41] günlüğünde, bu tür belirsizliklerden dolayı endişelerini kaydeder. Makamın geliri bazen çok düşük olabilir. Koçi Bey'in[42] de belirttiği üzere, "kadılar son derece adi ve aşağılık kimseler olarak görülmeye başlanmıştır. Bir kadı, bir subaşı veya haraç tahsildarının şikâyeti ile görevden alınabilirlerdi. Pek çoğu da haksız yere görevden azl ediliyordu".

Kazaskerler de rüşvet, yolsuzluk ve iltimasla suçlanıyorlardı. Padişahların en önemli sorumluluğu, "Şer'î idarede kendisinin vekilleri olanların, tevcih edilen kuvvet ve kudreti suiistimal etmemeleri"ni sağlamaktır deniyor. Taşradaki kadılar doğrudan padişahın tayin ettiği casuslar vasıtasıyla teftiş edildiği gibi, kazaskerler de padişahın gizli ajanları tarafından rüşvet teklif edilerek denenirdi. Böyle bir teftiş raporunun yazarı,[43] kadı mahkemesinde yardımcı (*nâib*) olmakla veya küçük dini hizmetleri görmekle

---

40 Bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II, (1965), s. 78.

41 Bkz. M. Zılfi, "The Diary of a Mudarris", *Journal of Turkish Studies*, I, (1977), s. 157-174; İdam edilen kadılar için bkz. Uzunçarşılı,. *ibid.*, s. 106-107; Kadıların yolsuzlukları için bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 75-79.

42 Uzunçarşılı, *ibid.*, s. 252.

43 Bkz. yukarıda not 28. Benzer bir rapor, Uzunçarşılı'da *ibid.*, Levha XVII; H. İnalcık, "A Report on the Corrupt Kâdîs under Bayezid II", *Studia Ottomanica*, 47 (Wiesbaden: 1997), s. 75-85.

kimlerin kadı olabildiğini anlatır. Açıkça şarap içtiği bilinen, rüşvet alan ve cahil olan kadıları bir bir ifşa eder.

Benzer cehalet isnatları, *tarîk*in ve mevcut terfi sisteminin dışından tayinler, rüşvet, iltimas iddiaları daha sonra Selânikî, Mustafa Âlî, Akhisarî ve Kitab-ı Müstetâb yazarı tarafından dile getirilmiştir.[44] Bunların hepsi, *istihkak* ve *ehliyet* olmak üzere iki temel prensibin kadıların tayininde mutlaka dikkate alınmasını, bütün kadıların müderrisler arasından tayin edilmesini ve mülazemet süresince *mevalî* yanında hizmette bulunmalarını öngörür. Bir başka deyişle, bürokratik gelenek, kanûn ve nizamların, şahsî ve patrimonyal iltimaslara tercih edilmesinin şart olduğuna inanır, velev ki emir padişahtan gelmiş olsa bile. Ancak bu suretledir ki idarenin en önemli organı düzgün işleyebilir.

Nişancı Ahmed Feridun Bey'in resmî yazışmaları derlediği *Münşeât*'ında[45] XVI. asrın sonlarında kadıları ilgilendiren önemli bir belge yer alır. Bu belge, kadıların yaşadıkları zor şartlardan, bilhassa padişahın temsilcilerinin zulümlerinden şikâyet ettikleri ortak dilekçe üzerine padişahın Rumeli kazaskerine fermanıdır.

Bu belgede görev sürelerinin (*tevkît*) adilâne gözetilmesi sonucu, mevcut kadılıkların sayısının artmasından duydukları ferahlık ifade edilir. Bundan önce İstanbul'da adaylık süresinin (*mülâzemet*) tamamlanmasını bekleyen kadılar taşrada evlerini ve mallarını yağmalayan Celalîler yüzünden fakirlik ve zor şartlara dûçâr olmuşlardı. Ama şimdi, diyorlardı, reayadan buğday, arpa veya un gibi olağanüstü vergiler toplanması (avârız) istendiğinde, kadılar pek çok zorluğa rağmen emredilenleri toplayıp istenen yere teslim etmek üzere her türlü gayreti gösteriyorlardı. Fakat teslimatın yapılacağı ordu mensupları, ilave bir ücret ödemedikleri takdirde tesellüm makbuzunu imzalamakta zorluk çıkarıyorlardı. Bazıları, reayadan fazla vergi topladıkları gerekçesiyle kadılardan para sızdırmaya çalışıyor, hatta kadılar hakkında padişah tarafından teftiş yapılmasına sebep oluyorlar ve mahkeme kararı olmadan evlerine girip mallarını zapt ediyorlardı. Büyük meblağda bir para tesliminden sonra tesellüm makbuzu alındığı halde, İstanbul'a döndüklerinde yaptıkları teslimat kabul edilmemekteydi.

---

44 Bunlar için bkz. yukarıda not 10.

45 *Münşeâtü's-Selatîn*, İstanbul, 1275/1858, s. 225.

Dahası, ödenmemiş bakiyyeleri toplamakla görevli olanlar (Baş-bâkî kulları) kadıları hapsetmekte ve ilave ödemeler yapmaya zorlamaktaydılar.

İkinci olarak, kadılar küçük kadılıkların sayısının azaltılmasından şikâyetçiydiler. Çünkü padişahın fermanının aksine, bunlar 150 akçanın üzerindeki kadılıklarla birleştiriliyordu. Emre göre bu tür küçük kadılıklar ayrılıp, görevi hak eden kadılara verilmeliydi.

Üçüncü olarak, kadıların tayininden padişah fermanı üzerine sadece kazaskerin sorumlu olmasını, vezirlerin, defterdarların ve diğerlerinin karışmamasını istiyorlardı. Bir kadı devlet malını zimmetine geçirmekle itham edilip cezalandırılması istendiğinde, kazasker davayı bizzat dinlemeli, diğer kadılar ve taşrada vergi toplamakla görevli olanlar karışmamalıdır. Divân-ı Hümâyûn'da dava kazasker huzurunda dinlenip eğer kanûna uygun olduğuna karar verilirse cezalandırılmalıydı. Fakat aslında, sürecin böyle işlemediğinden şikâyetçiydiler. Taşrada devlet menfaatlerini korumakla sorumlu olanlar bir teftiş başlatıyor, hiçbir kadı ve ilmiyye mensubunun idam edilemeyeceği hükmüne rağmen şiddetli cezalar veriyor ve hatta idam ettirmek için bahaneler buluyorlardı. Böylece kadılar, bütün saygı ve itibarlarını kaybettiklerinden, Şeri'atın hükmünü icra etme kudretlerini kaybediyorlardı.

Dördüncü olarak, mevkilerini daimi yapan (*te'bîd*) veya rüşvetle veya İstanbul'da adaylık süresinden daha az kalarak, ya da taşrada tayin edildikleri merkezlerde hizmet etmeden elde eden kadılar vardı. Bu tür kadılar görevden alınmalı ve yerleri hak edenlere verilmeliydi.

Bütün bu gayri-meşrû uygulamalar dikkatine arz edildiğinde padişah, görev sürelerinin haklı bir sebep olmadan kısaltılmamasını, bu süre (*tevkît*) belli şartlar altında kısaltıldığı zaman sadece birkaç ayla sınırlı tutulmasını, avârız vergisinin toplanmasıyla ilgili olarak da kadılara tesellüm makbuzu verildiğinde baskı yapılmaması, üst derecedeki kadılıklara bağlanan küçük kadılıkların ayrılmasını emretti. Çünkü, süre sınırı olmayan tayin (*te'bîd*) kadılıkta kabul edilemezdi. Bu imtiyaz sadece hak eden ve layık olan müderrislere aitti.

Aynı fermanda padişah, ayrıca şiddetli ceza veya idam gerektiren kanûn dışı faaliyetlere karışan kadıların Divân-ı Hümâyûn'da kazasker tarafından muhakeme edilmesini emrediyordu. Ancak, halk hakları söz

konusu olan ve itimat edilir kadılar tarafından hüküm verilen davalarda, kanûn-i kadîme göre kadı aleyhine genel bir teftişe karar verilebilecekti. Padişah, bu gibi durumlarda teftişin itimat edilen kişilere tevdi edileceğine söz veriyordu. Padişah, ayrıca sefer sırasında Serdar-ı Ekrem tarafından tayin edilen kadıların, kazasker tayin listesine (*rûznâmçe*) dahil edilmeden görevlerine başlayamamasını da emrediyordu.

Bu ferman, III. Mehmed'in saltanatının (1595-1603) sonlarına doğru ıslâhat bekleyen küçük kadılar arasındaki yaygın huzursuzluğu ve memnuniyetsizliği açıkça göstermektedir. Bunun önemli devlet kayıtları arasında yer alması, o dönemde bu hususa atfedilen önemi gösterir.

Bu ferman Ahîzade Abdülhalim (tayini 1010 Safer/ Ağustos 1601)'in Rumeli kazaskerliği döneminde yayınlanmıştır. Abdülhalim Efendi, çağdaşları tarafından çok takdir edilen bir âlimdir.[46] 1011 Receb/Ocak 1602'de kadılık (nöbet) için yeni bir aday listesi hazırlayıp padişahın onayını almasıyla tanınır. Kadılar ve ulema arasında çok popüler olmuştur. Çağdaşı olan biri ona şöyle seslenir: "Sen tam bir din gayreti ve faziletinle adâlet tahtının şâhısın. Padişahın bütün emirleri senin tavsiyene ve hazırladığın listeye dayanır". Aslında, kadılıklar için yeni bir aday listesini padişahın onayını sağlaması kazaskerin kendisine yeni bir müntesip grubu yaratması manasına gelir.

[46] Nev'îzâde Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmileti'l-Şakâik*, s.496.

OSMANLI HUKUK SİSTEMİNDE ADÂLETİN ÜSTÜNLÜĞÜ*

Halil İNALCIK**

Orta-Doğu Devletinde Adâlet Kavramı ve Adâletnâmelerin Menşei

Adâletnâme, devlet otoritesini temsil edenlerin, *reâyâya* karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adâlete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyannâme şeklinde bir Pâdişah hükmüdür.

Adâletnâmelerde, kökünü eski İran imparatorluklarına kadar götürebildiğimiz Orta-Doğu devlet ve hükümdar anlayışı, en belirgin ifadesini bulur. Burada, hükümdarın bütün otoriteler, kanun ve nizamlar üstünde olan mutlak otoritesi, bir haksızlığı bertaraf etmek için en son tedbir olarak ortaya çıkar. Zira, Orta-Doğu devletinde eskiden beri mutlak otorite ile adâlet arasında bağlılık bir temel prensip olarak kabul edilmiştir. Devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden ve devletin gayesi de bu kudreti artırmaktan ibarettir. Fakat halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu ile fakirliği, bu gayeyi tehlikeye düşüren bir husustur. Bu devlet anlayışına göre, bu durumdan ancak Pâdişahın "âdil" olmasıyla, yani halkın üzerinden zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebaanın can ve malını emniyette bulundurmakla kaçınmak mümkündür.

---

* Makalenin aslı için bkz. "Adâletnâmeler",T.T.K. *Belgeler Dergisi*, II/3-4, (1965), s.49-145.

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi

Bilindiği üzere, eski İran geleneğini aksettiren *Pend-nâme, Siyâset-nâme* ve *Nasîhatnâme*'lerde daima tekrarlanan öğüt şudur: Hükümdarın kuvvet ve kudreti hazineye bağlıdır, hazineyi doldurmak için hükümdarın *reâyâ*yı yumuşak ve âdil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerekir. Fakat bu adâlet, otoritesi hiçbir sınır tanımayan bir hükümdarın adâletidir. Yüksek adâlet, belli kanunların bağımsız mahkemeler tarafından uygulanmasıyla sağlanan bir adâlet olmaktan ziyade, bizzat hükümdarın bir af ve bağışlama fiili neticesinde ortaya çıkar. Adâletin yerine getirilmesi, aynı zamanda hükümdarın hudutsuz otoritesinin ortaya çıkıp belirmesi için bir vesile olur. Diğer taraftan Türk-Mogol devlet geleneği, adâleti değişmez bir *töre* veya *yasa*'nın tarafsızlıkla uygulanması şeklinde anlar. Bu görüş, eski İran devlet anlayışıyla bağdaşarak Orta-Doğu'da kurulmuş Türk-İslâm devletlerinde hâkim olmuştur. Onun için *Kutadgu-Bilig*[1]'de meşhur adâlet dairesi şöyle ifade edilmiştir: "Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeğe yüz tutar"

Bu devlet anlayışı, tatbikatta birtakım müesseselere vücut vermiştir ki, bunların başlıcaları *Dârü'l-'adl, Dîvânü'l-mezâlim, Divân-i a'la, teftîş-i memâlik* ve *adâletnâme* ilânıdır. Sâsânî imparatorluğunda her ayın ilk haftasında raiyyetten herhangi bir kimse, hükümdarın maiyetinde toplanan yüksek divana çıkmak ve şikâyetini doğrudan doğruya hükümdara sunmak hakkına sahipti. Hükümdar gezintide iken de bu yapılabilirdi. Sâsânî hükümdarları, bilhassa *Nevrûz'da* ve *Mihricân*'da *Mo'bed-i Mo'bedân* huzurunda halkın bizzat kendi aleyhlerine şikâyette bulunmasına imkân verirlerdi. Şikâyet kabulü, adâletin yerine getirilmesi anlamında hükümdarın en yüksek ödevi sayılırdı. Raiyyetin en son başvuracağı, adâlet ve himayesine sığınacağı kimse hükümdardı. Çünkü yalnız o her türlü haksızlığı bertaraf edebilecek mutlak bir hüküm ve kudrete sahiptir. Hatta bunu göstermek için birtakım durumlar düzenlenmiş ve sonra propagandası yapılmıştır. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*'de[2], bu müessesenin gerçek anlamını şöyle anlatır: Pâdişahlar için kaçınılmaz

---

Kutadgu-Bilig, Reşid Rahmetî Arat neşri, Ankara, 1947, beyit 2057-2059.

H. Darke neşri, Tahran, 1962, s. 19.

bir vazife de şudur: "Onlar haftada iki gün halkın şikâyetlerini *(mezâlim)* dinleyeler ve haklının hakkını haksızdan alalar, adâleti yerine getireler. Aracı olmaksızın kendi kulaklarıyla raiyyetin söylediklerini dinleyeler. Bundan maksat, bu haberin memleket içinde yayılması ve zâlimlerin kötülük yapmaktan çekinmeleridir". İslâm devletlerinde hükümdarın bizzat başkanlık ettiği ve halkın şikâyetlerini dinleyip hüküm verdiği *Dârü'l-adl, Divân-i a'lâ* veya *Divân-i Mezâlim* işte bu geleneği devam ettirmektedir. Bu divan toplantılarında idareye ve sorumlulara karşı her çeşit şikâyet yapılabilir ve hükümdar usûl ve formalitelere bağlı olmadan hemen orada kesin hükmünü vererek derhal yerine getirir. Bu toplantılarda başlıca şikâyet konuları *(mezâlim)* şunlardır:

1. Bazı kamu hizmetlerinin işleyişine dair şikâyetler, yani memurların otoritelerini kötüye kullanmaları ve kamu hizmetinin yerine getirilmesi sırasında reâyâ aleyhinde meydana gelen zararlar. Şikâyetler umumiyetle vergi konusundadır.

2. Divan kâtiplerinin, muhtesiplerin vazifelerinin ve âmme vakıflarının kontrolü ve bunlarla ilgili bozukluklar.

3. Şahıslar arasında âdi davalar, kadılar aleyhindeki şikâyetler veya kadı hükümlerinin yerine getirilmemesi hakkındaki şikâyetler. Bu nevi şikâyetler bir kere daha kadıya havale edilir ve onun soruşturmalarından sonra son hüküm verilir.[3]

Bazı İslâm hükümdarları, meselâ Halife Mehdî ve Nûreddîn Zengî bu vazifelerine son derece ehemmiyet verirlerdi. Mısır'da bu fevkalâde toplantıların yapıldığı hususî daireye *Dârü'l-adl* denirdi. Büyük Selçuklularda hükümdarın haftada iki gün *mezâlim* dinlemesi şarttı. Anadolu Selçuklu Sultanı ise, eski Sâsânî hükümdarları gibi senede bir defa Şer'î mahkemeye gider, kadı karşısında ayakta durur, müddeî var ise Şerî'ata göre kadının verdiği hüküm yerine getirilirdi. O durumda hükümdarlık haşmet ve merasimi bir tarafa bırakılırdı. İlk Osmanlı hükümdarlarından Orhan ve II. Murad'ın, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini dinlediklerini ve hüküm verdiklerini biliyoruz. Bu, geleneğin devamından başka bir şey değildir.

---

[3] E. Tyan, *Histoire de l'organisation Juidiciaire en pays d'Islam*, Leiden, 1960, s. 456.

Divân-ı Hümâyûn'un ilk ve aslî vazifesi şikâyet dinlemektir. Osmanlı hükümdarları, divanda başkanlık vazifesinden çekildikten sonra da, davaları *Kasr-i Adâlet* veya *Adâlet Köşkü* denilen bir yerde, divana açılan pencere arkasından dinlemeyi en mühim vazifeleri arasında saymışlardır. Hükümdarın, tebaanın doğrudan doğruya şikâyetlerini dinlemekten uzak kalması daima kötülenmiştir. IV. Mehmed bu maksatla Edirne'de saray duvarını yardırıp bir *Adâlet Köşkü* yaptırmıştı. XVIII. asırda bile Vâsıf[4] şöyle yazar: "Tertîb-i divân 'an asl istimâ'-ı dâd-i mazlûmân için mevzû'dur".

Yavuz Selim, Osmanlı pâdişahların en âdili sayılmıştır. Zira "her gece nısfü'l-leyle değin evlerinde divân ederlerdi, mesâlih-i Müslimîn'i görüp Memâlik-i Mahrûse'de olan mehâyife ilm tahsil edip gece uyumazdı. Hiç ahada zulm ü cevr olduğuna rızâları yoğidi".[5] Kanunî Süleyman, 1526 Mohaç seferinde ekilmiş tarlalara zarar verenlerin idamla cezalandırılacağını ilân etti ve suçluları böyle cezalandırdı. Hükümdarın sırf kendi otoritesine dayanarak koyduğu bu fevkalâde ceza bir adâlet tedbiri, bir *siyâset* cezası idi. Selânikî'ye göre, 999/1591 yılı Nevruz'unda Pâdişah deniz kenarında yazlık sarayına indiği zaman, Galata reâyâsı kayıklarla karşısına gelip Galata kadısı aleyhinde doğrudan doğruya şikâyette bulunmak istediler. Pâdişah kendilerini dinledi ve kadıyı azletti.

1702'de Eyüb-oğlu'nu pâyitahtta koruyan devlet adamlarına karşı halk, "burada adâlet icra olunmazsa nereye varalım" diye bağrıştılar. Pâdişah Adâlet Köşkü'nde bunu duydu ve ertesi günü olağanüstü bir divan toplanarak Eyüboğlu'nun idamına karar verildi.

Mezâlim, yalnız dâvacının şikâyetiyle değil, bizzat hükümdarın kontrolü ile meydana çıkabilir. Hükümdar, bu kontrol vazifesini halk arasında ve kırda tertip ettiği gezintilerle veya kılık değiştirerek yaptığı teftişlerle (*tebdil gezmek*), yahut da eyaletlere gizli veya açık gönderdiği *müfettiş* ve *câsûs*larla yerine getirir. *Tahrîr-i vilâyet,* umumî bir *teftiş* demektir: Hazine için vergi kaynaklarında meydana gelen değişiklikleri tespite yaradığı gibi, aynı zamanda *il-yazıcısı*nın gördüğü ve Pâdişah kapısına yazdığı kanuna aykırı *Bid'atlar* ve haksızlıkların da özel bir fermanla kaldırılmasına vesile olur.

---

4 İstanbul, 1219 H., s. 280.

Telhîsü'l-Beyân, Paris Bib. Nat. fonds turc No. 40, 120b.

Divan'da *mezâlim* dinlenmesi, memlekette umumî teftişler yapılarak zulüm ve haksızlıkların tespiti gibi, *adâletnâme* yayınlanması da, hükümdarın, ülkesinde adâleti kurmak için başvurduğu başlıca tedbirlerden biridir. Burada *adâlet* kavramı, otorite sahibi olanların reâyâyı, kuvvetlilerin zayıfı ezmesini önleme şeklinde anlaşılmaktadır. *Adâletnâme* de Osmanlılardan önce mevcut bir geleneğin devamı olarak görünmektedir.[6] Osmanlılardan önce pâdişahlar birtakım haksızlıkların ve bilhassa haksız vergilerin kaldırıldığını ilân eden hükümler çıkarır ve bu hükümleri eyaletlerde otorite sahiplerine karşı herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapısına taş-kitâbe halinde korlardı.[7] *Adâletnâme* de, Pâdişahın yaygın bir hal alan birtakım haksızlıkları yasakladığını halka ve görevlilere bildiren bir umumî beyannameden başka bir şey değildir. Söz konusu başlıca haksızlıklar, reâyâdan kanuna aykırı olarak alınan vergilerdir. *Adâletnâme*'nin gayesi "hilâf-ı Şer' ü kanûn ve mugâyir-i emr-i hümâyûn ibdâ' olunan Bid'atları bi'l-külliye ref'edüb vilâyetin emn ü âmânına ve re'âyâ ve berâyânın itmi'nânına" erişmektir.

Genel Olarak Bid'at'ların Menşei

Pâdişahın eyaletlerde idareyi kontrol gücü, şu veya bu sebeple gevşediği zamanlarda *örf*[8] otoriteyi kötüye kullanmağa eğilim gösterir. Ya da *ehl-i örf*ün içinde bulunduğu kötü şartlar onu bu yöne sürükler. Evvelâ *ehl-i örf* reâyâdan, kanunun gösterdiğinden fazla vergi almaya çalışır. Orta-Doğu devletinde idarî-malî sistem bunun için kapıları açık bırakmıştır: Bu sistemde merkezî hazine adına vergileri toplayan kapıkulları, eminler veya mültezim *(âmil)*lerin suiistimalleri malûmdur. Fakat aynı

---

[6] Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık,* İstanbul, 1944, s, 163-69. 1004 tarihli genel adâletnâmeyi yayınlamakla ilk defa adâletnâmelerin önemine dikkati çekti; bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *TTK, Belgeler*, II, (1965), adâletnâme No: III, s 104-108. Mustafa Akdağ'ın yayınladığı 1007 tarihli vesikada *(Celâli İsyanları,* Ankara, 1963, s. 265, ves. 11) mahallî bir adâletnâmedir. Bu mühim vesika da aslından yeniden basılmaya ihtiyaç göstermektedir. Ahmed Lûtfi'nin *Mir'ât-i Adâlet*'i kadılara ait bir ferman hâriç *adâletnâme* ihtiva etmez (İstanbul: Nişan Matbaası, 1304).

Bkz. W. Hinz, "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichenVorderen Orient", *Belleten*, XIII/52, (1949), 745-93.

Örf ('urf) ve *ehl-i örf* için bkz. *MEB İslam Ansiklopedisi*, IX, s. 480.

zamanda dirlik-timar sisteminin uygulanması sonucu olarak on binlerce dirlik sahibi, kendilerine ayrılmış olan vergileri doğrudan doğruya reâyâdan tahsil etme yetkisini haiz olduklarından, bu gibi suiistimallerin alanı çok genişlemiştir. Sâniyen, bu sistemde kanun, vergi toplayanlara hizmet karşılığı reâyâdan *maişet, âidât* ve başka adlar altında doğrudan doğruya kendileri için belirli bir ücret alma yetkisini tanımıştır. Bu rüşvet değil, devletin tayin ettiği bir ücrettir. Kanunda bu ücret belirli olduğu halde, hizmet sahipleri bunu arttırma eğilimindedirler. Bu yetki, rüşvet almağa çok elverişlidir. Bu yüzden, sonraları bu gibi ücretlerden bazıları yalnız devlet hazinesi için alınmaya başlamıştır. Rüşvet, kanuna ve devlet menfaatine aykırı olarak yetkilinin özel çıkarı için kabul ettiği şeydir ve Osmanlı devletinde büyük bir suç sayılmıştır. Fakat kanunun tanıdığı âidâtla rüşvet arasındaki çizgiyi çizmek ekseriya kolay olmaz. Bu yoldan birçok suiistimaller, hizmet karşılığı ücretler veya *âdet* haline gelmiş hediyeler kılığına sokulmuştur.

Nihayet, kanun eskiden beri âdet olmuş birtakım hediyelerin alınmasını *câiz* görmüştür. Bir de devletin fevkalâde zamanlarda reâyâya yüklediği *avârız-i dîvâniyye* gibi, beylerin de fevkalâde ihtiyaçları için *salma* yapmalarına göz yumulmaktadır. Kanunsuz ve haksız işlemlerin bir kaynağı da şudur: Osmanlılar fethedilen bir bölgede, bir süreliğine eski vergi kanunlarını olduğu gibi bırakırlardı. Çünkü halk eski vergilere alışıktır; eski ve yeni vergilerin karışması birçok sıkıntılara yol açabilir. Fakat bizzat halkın isteğiyle veya Osmanlı hükümetinin kararıyla, en âdil kanun sayılan *Kanûn-i Osmânî* geldikten sonra da, görevliler ekseriya "eskiden beri verilmiştir" diye bu eski hizmetleri ve vergileri halktan isterler. Umumiyetle Osmanlı İmparatorluğu'nda âdetlere ve *kanûn-i kadîme* olan bağlılık ve saygı da bu duruma yardım etmekteydi. Osmanlı idaresinin *bid'at* adı altında mücadele ettiği şeylerin çoğu bu yaklaşımdan çıkmaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse, bu bid'atların başlıcaları şunlardır: Bilhassa Bizans İmparatorluğu'nun yayılmış olduğu bölgelerde eski rejimlerden Osmanlı devrine intikal eden âdet ve vergiler. Meselâ Sırbistan, Bulgaristan, Arnavutluk ve Ağrıboz'da tespit ettiğimiz *çift* (veya *baştina)* başına harmanda alınan bir ölçek buğday bir ölçek arpa vergisi, Osmanlı devrinde kanunun bir *âdet* olarak tanıdığı, bazen öşre karşılık saydığı çok

eski bir mahsûl vergisidir. Fetihten önceye ait bir kanun olan Eflaklar kanununda da, bu vergi usûlü mevcuttur. 932/1525 tarihli Sofya kanununa göre[9] Hıristiyanlar öşür verdikten sonra hubûbattan *baştina* (Hıristiyan reâyâ çiftliği) başına iki kile buğday, iki kile arpa vermekte idiler. Belgrad seferinde Sofya ve Vidin reâyâsı Pâdişaha bundan şikâyette bulunmuş, Pâdişah da bu âdeti kaldırmıştır. Fakat sipahiler timar gelirinin azaldığından şikâyet etmişler, yeni tahrir sırasında ihtiyarlar şahâdette bulunarak "bu vilâyet dahi küfr ve dalâlet içinde iken *âdet-i harman* alına-geldiğini" tasdik etmişler, bunun üzerine bu vergi sipahiler lehine tekrar konmuştur. Bu çok eski bir vergidir. Bu verginin Çar Samuel (976-1014) zamanında Bulgar köylüsünden alındığı bilinmektedir.[10] Bu vergiye Doğu Anadolu'da da eski bir âdet olarak rastlandığına göre, Doğu Roma İmparatorluğu'ndan kalma bir vergi olduğu ileri sürülebilir.

Bizzat Osmanlı vergilerinde değişiklik yapıldığı zaman dirlik sahipleri eskisiyle yenisini beraber almaya çalışırlardı. Meselâ, bağlardan üzüm öşrü yerine bazı bölgelerde *resm-i zemîn* adıyla dönüm başına belli bir resim alınırdı. Bu, mahsûl vergisi karşılığıdır, bu sebeple artık öşür alınamaz. Bununla beraber dirlik sahibinin ayrı vergiler gibi, hem *öşür* hem *resm-i zemin* almaya çalıştığı görülmüştür. Bazı vergilerin tahsil zamanı da suiistimallere yol açar. Meselâ bazı sipahiler, *koyun resmi, dönüm resmi* gibi birtakım resimleri tahsil zamanı gelmeden almaya kalkışırlar.[11]

Kanûn-i Osmânî ve Bid'atlar

Osmanlı kanun koyucusuna göre, *bid'at* "Şer'a, örfe, emr-i pâdişâhîye, kanûn-i kadîme ve deftere" aykırı olan şeylerdir. Burada *örf*'ü, hem bugünkü manada *örf ü âdât,* hem de Pâdişah'ın siyasî-idarî konularda bağımsız iradesi şeklinde anlamak lâzımdır. *Defler* ile resmî tahrir sonucunda kişilerin ve şeylerin aldığı hukukî statüyü tespit eden ana kütük defterleri, yani *mufassal defterler, icmal defterleri, vakıf ve emlâk defterleri, avârız ve cizye defterleri* ve diğerleri kastedilmektedir. Örf ve kanunun açıkça belli

---

9 Ö. L. Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I, Kanunlar,* İstanbul, 1943, s. 251-52.

10 C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren,* Prag, 1876, s. 410.
Bkz. *Niğbolu Kanunu,* Barkan, *Ibid.*, s. 269, madde 12-18; ayrıca, *Süleyman Kanunnâmesi,* Mehmed Arif neşri, *TOEM*, s. 30, 34, 57, 62.

etmediği hallerde ve tamamıyla özel durumlarda son başvurulan kaynak defterdir. O zaman defterde ne yazılmış ise, öyle hareket olunur. Böylece *defter* kayıtları, her çeşit anlaşmazlıkta ve davaların çözülmesinde örf ve kanundan daha önemli sayılmıştır.

Ceza hukuku, sipahi-reâyâ münasebetleri, toprak tasarrufu ile intikali, örfî vergiler, reâyâya yüklenen çeşitli hizmetler, gümrük ve baclar, hülâsa reâyâyı ilgilendiren hukukî konularda belli prensipleri ve maddeleriyle bir *Kanûn-i Osmânî* var olmuştur ve bu *Kanûn-i Osmânî*'ye aykırı olan kaideler *bid'at* sayılmıştır. Bid'atlar, aykırılık derecesine göre, "alışılmış bir *âdet* olarak devamı kabul olunan, *câiz* görülen, reddedilen, yasaklanmış, son derece aykırı" sıfatlarıyla derecelenmektedir: (*bid'at-i ma'rûfe,* örfen câiz bid'at, *bid'at-i merdûde, bid'at-i memnû', bid'at-i merdûde-i memnû'a, bid'at-i fâhiş).* Bir de *zulm, hayf, şenâ'at* kelimeleriyle kötülenen ağır bid'atlar vardır.

Osmanlılar ancak *Kanûn-i Osmânî*'nin âdil bir idareyi, ideal bir devlet ve toplum düzenini sağlayacağı inancını beslemekte idiler. 1517'de Selman Reis, Mekke Şerifi'nin haksız yere idam ve müsaderelerini ileri sürerek "Devletlû Pâdişahımız bu zulmü istemez ve *Kanûn-i Osmânî* bunu götürmez" diyerek bu hareketleri protesto ederken[12] belli bir *Kanûn-i Osmânî* kavramına sahip olduğunu gösteriyordu. Mevlânâ Vildan, Karaman Kanunnâmesini yazarken yerli bid'atları kaldırmış ve "Memleket-i Osmâniyye'de cârî olan kavânîn-i külliye"yi getirmiştir. 1519'da Behisni'de "Reâyâ *Kanûn-i Osmânî* vaz'" olunmasını istemişlerdir.[13]

Bu *Kanûn-i Osmânî* ne zaman kesin şeklini almıştır ve esas prensipleri nelerdir, bunun üzerinde biraz durmak lüzumludur. Âşık Paşazâde (15. bâb), yahut onun XIV. asra ait kaynağı, Osman Gazi'nin adâletine ve *Kanûn-i Osmân'a* dair tafsilât verirken, onun Şerî'atta olmayan *pazar bâcı*'nı başlangıçta şiddetle reddettiğine dair bir hikâye nakleder. Fakat Osman Gazi, sonra "beylerin yaptığı töre" ve lüzumlu bir âdet olarak bâcı kabul, ne nisbette alınacağını tespit ve bir kanun olarak ilân etmiştir.

---

[12] Bkz. Yakup Mughul, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika", *Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 37-48.

[13] Barkan, *Ibid.*, s. 117, madde 1.

Böylece örf kabul edilmiştir. Diğer taraftan başka bir rivâyete göre, Osman Gazi yıkıcı akınları doğru bulmamış ve sözde demiş ki: "bu nevâhîlerimizi yıkıb yakıcak bu şehrimiz ki, Karaca-Hisardır, ma'mur olmaz". Her halde Osmanlılar, İslâmî *ehl-i zimmet* (ahl al-dhimma) hukukunun sağladığı garantileri, gayr-i müslim reâyâya tam bir şekilde uygulamayı değişmez bir prensip olarak benimsemişlerdir.

Osmanlı uc beyliği devrine ait eski rivâyetlerin incelenmesi göstermektedir ki, onlarda reâyâyı ve malını koruyan bir Osmanlı devlet düzeni düşüncesi hâkimdir. Onlar fethedilen yerlerin "halkını istimâletle yerli yerinde kodular". *İstimâlet* politikası, devlete meylettirecek şekilde yumuşak kolay bir rejim kurmak demekti. Bursa fetholunduğu zaman "hisardaki halka dahi emn u âmân ettiler, kimesnenin bir çöpünü aldırmadılar". Orhan devrindeki fetihler dolayısıyla da bu Osmanlı politikası vurgulanır: "Süleyman Paşa ol kadar 'adl etti kim, cemî' ol vilâyetin halkı eydürler idi kim, nolaydı kadîm zamandan bunlar bize bey olalar idi".[14]

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul fethinden az sonra yayınladığı Reâyâ Kanunnâmesi'ni "atası ve dedesi kanunu" olarak bildirir. Gerçekten de bu kânunnâme o tarihe kadar *Kanûn-i Osmânî*'nin aldığı şekli açık bir şekilde gösteren en eski kaynağımızdır. 1431 tarihli Arnavutluk timar defteri Osmanlı timar rejiminin ve vergi sisteminin, daha o zaman XVI. asırdaki klasik şekilleriyle ortaya çıkmış bulunduğunu ispat etmektedir. I. Bayezid devri bu bakımdan bir dönüm noktası olarak görünmektedir. Her halde *Kanûn-i Osmânî* esas hatlarıyla XIV. asır sonlarına doğru kesin olarak teşekkül etmiş sayılabilir.

Kanûn-i Osmanî'ye özelliğini kazandıran esaslara gelince, bunları Fatih Sultan Mehmed'in adı geçen *Kanunnâmesi*'ne göre şu şekilde tespit etmek mümkündür: Pâdişah'ın tebaası *re'âyâ* ve *askerî* olarak ikiye ayrılır. Reâyâ, birtakım *hizmetleri* yapan veya onun yerine raiyyetlik rüsûmu denilen birtakım resimleri ödeyen halktır. *Askerî* sınıf ise, bu gibi resimlerden muâftır. Reâyâ arasında, devlete yaptıkları bir hizmet karşılığında raiyyet resimlerinin bazılarından affedilen zümreler vardır ki, bunlar mu'âf ve müsellem reâyâ olarak ayrılır. Bir Müslüman devleti

---

[14] Âşıkpaşazâde, 34. bab, (N. Atsız neşri, İstanbul, 1949), s. 120.

olan Osmanlı devletinde reâyâ, tabiî bir de *Şer'î* esaslara göre bir taksime tâbi olacaktı.

Şerî'ata göre reâyâ evvelâ *Müslim* ve *gayr-ı Müslim* olarak iki büyük gruba ayrılmıştır. Kanunnâmenin dördüncü faslı Müslüman reâyâya, *"Kanûn-i cebelüyân bâ kanûn-i müzevvec-i gebrân"* kısmı ise Hristiyan reâyâya ait kanunları içine alır. Reâyâ, *kulluk* denilen birtakım hizmetleri yerine getirmek mecburiyetinde olan çiftçi reâyâdır. Şehirli reâyâ, bu kulluklardan muâftır. Raiyyetlik durumunu tayin eden bu kulluklar, *yedi kulluk* olarak tespit olunmuştur: Üç gün şahsî hizmet veya yerine 3 akça, bir araba ot veya karşılığı 7 akça, yarım araba saman veya karşılığı 7 akça, bir araba odun veya karşılığı 3 akça, araba ile hizmet veya karşılığı 2 akça.[15] Bunların yekûnu 22 akça eder. Bu hizmetler, köylünün sipahi için yerine getirmek mecburiyetinde olduğu hizmetlerdir. Bunları sipahi kendisi yapamaz. Kışlık odun ve hayvanı için yem sağlama, kendi hassa toprağını ve çayırını ekip biçme, ancak köylünün yapabileceği işlerdir. Fakat Fatih Kanunnâmesi'ndeki şekliyle *Kanûn-i Osmânî,* bu kullukları paraya çevirmiş ve *yedi hizmet* karşılığı, yukarıda gösterildiği gibi, 22 akçalık bir vergi tayin etmiştir. Bu vergiye *çift-resmi* denmektedir. Açıkça görülüyor ki, *çift-resmi* eskiden senyörle köylü arasındaki bazı feodal hizmetlerin yerini alan bir vergidir. *Çift resmi,* bir çift genişliğinde toprağı olan köylüden alınır. Yarım çiftten yarısı alınır. Yarım çiftten az toprağı olanlar için toprak iie beraber evli olup olmadığı da vergi nispetini tayinde rol oynar. Bunlar, kulluk resmini *ekinlü bennak, caba bennak, mücerred resmi* veya *dönüm resmi* adıyla muhtelif nispetlerde öderler. Bu sûretle *çift resmi* ve bağlantıları bir sistem teşkil ederler. Devlete fazla bazı hizmetler yapan gruplar için sistem farklı şekilde uygulanır. Kanûnnâmeye göre, meselâ çeltikciler, "yerli gibi yedi hizmet vermeye, suvari *üç hizmet* veya yerine altı veya dokuz akça ala".

Köyde ziraatla uğraşmayan sanatkârlar da sadece "üç hizmet veya üç akça vere"; çünkü bunlar ekim işleriyle uğraşmadıklarından reâyâya ait hizmetlerden muâftırlar. "Üç hizmet" ise, süvari için üç gün bizzat çalışma hizmetidir. Herkes yerine getirebilir.

---

[15] H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92, (1959), s. 575-581.

Çift-resmi sistemi, köylü kitlesine karşı Osmanlıların güttüğü özel politikayı tespit eder. Birtakım hizmetleri ve angaryaları belli bir para vergisine çevirmekle Osmanlı devleti, süvari ile köylü arasındaki bağlılığı feodal bir bağlılık olmaktan kurtarıyor, bu hizmetleri devlete ait bir vergi haline getiriyordu. Bu hizmetler, her zaman kötüye kullanılabileceğinden bu sistem sayesinde reâyâ korunmuş oluyordu. Osmanlılar angaryaların her tarafta kaldırılması veya hiç olmazsa sınırlandırılmasını, *Kanûn-i Osmanî*'nin değişmez bir prensibi olarak benimsediler. Yasaklanan bid'atlar hakkında en eski vesikalardan biri Kanuni Süleyman'a atfolunan Kanunnâme'dedir. Şimdi biliyoruz ki, bu Kanunnâme aslında 1501 yılından önce II. Bâyezid devrinde tertip edilmiştir.[16] Burada yasaklanan bid'atlar arasında Konya şehri ve Karaman vilâyetine ait şu bid'atlar konumuz bakımından dikkate değer:

1. Konya'da vâli olan şehzâdelerin (Çelebi Sultanların) kapı-halkının veya Karaman ve Hamid sipahilerinin, şehir halkının evlerine konuk olarak inmeleri;
2. Suçludan nakit para cezası (*cerîme*) alındıktan sonra subaşı ve aseslerin ayrıca cerime almaları;
3. Vâli olan şehzâdeler tarafından haraç toplamaya gönderilen kullar yahut dolaşan sipahilerin reâyâdan ücretsiz yem ve yemek almaları;
4. Vâli şehzâdelerin kullarının, kadının bilgisi ve hükmü olmadan cerime almaları;
5. Karaman vilâyetinde bir vilâyetin cerime gelirlerini veya agnâm resmini uygunsuz bazı kimseler iltizamla üzerine alıp, onbeş yirmi kişilik bir grup halinde köylere çıkar, gittikleri yerlerde kendilerini ve hayvanlarını bedava besletir, davaları kadıya götürmeden kendileri davalı kimseleri ayağından asma veya başka şekillerde işkenceye koyarak para koparırlarmış;
6. Hâs topraklarına ait hububat satılmadan halkın hububatını satmağa izin vermezlermiş.

Konya'da bütün bu bid'atlar *Kanûn-i Osmânî*'ye aykırı görülerek kaldırılmıştır. Fakat bunları XVI ve XVII. asırlarda yaygın olarak yine göreceğiz.

---

[16] H. İnalcık, "Suleiman the Lawgiver and the Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, I, (1969), 105-138.

Tipik sancak Kanunnâmelerinin bizce bilinen en eskisi, 892/1487 tarihli Hüdavendigâr Sancağı Kanunnâmesi'ni[17] gözden geçirirsek, bid'atlar şöyle tespit edilmiştir :

1. A'şâr olarak reâyâdan alınan hububatı, reâyânın sipahinin ambarına ve hisar-erinin bulunduğu kaleye kadar taşıması bid'at olmamakla beraber, bir âdet olarak kanun tarafından tasdik olunmuştur. Fakat mesafe bir günden fazla ise bu hizmet, ücreti verilmeden köylünün üzerine yüklenemez (Madde 14).

2. *Siyâset* olunan kimseden ayrıca *cerime* alınamaz. Sancakbeyi veya subaşı, Şerî'at ve örfe göre soruşturma yapılmadan suçluyu rüşvet alarak salıverirlerse, ceza görürler. Kezâ soruşturma bitmeden suçluyu cezalandırmak da kanuna aykırıdır,

Bu hususlar da XVI. ve XVII. asırda *adâletnâme*'lerde söz konusu edilen zulümler arasındadır.

Süleyman'a atfedilen fakat XV. asır sonlarında meydana getirildiğini bildiğimiz[18] genel Kanunnâmenin *bid'at* olarak tespit ettiği ve yasakladığı hususlarla reâyâyı korumak için koyduğu diğer maddeler şu prensiplerde toplanabilir:

1. Bazı sipahiler *koyun resmi, dönüm resmi* gibi resimleri *tahsil zamanı gelmeden* önceden reâyâdan isterler. Umumiyetle sefere giderken beylerbeyi veya kadılar sipahilerin eline bunu sağlamak için bir vesika dahi vermektedirler.

Vaktinden önce bir resmi almanın çeşitli sakıncaları vardır. Reâyâ için bunu ödemek zordur. Ayrıca sipahi, verginin tahsil tarihinden önce azledilir veya herhangi bir suretle timarını kaybederse, yerine gelecek timar sahibi aynı vergiyi tekrar ister. Bu gibi ihtilaflara sıkça rastlandığından Kanunî Süleyman devrinde kanun koyucu çoğu vergilerin tahsil zamanlarını açık bir şekilde kanunda tespit etmiştir: Meselâ, *ispence* Mart başında, *koyun hakkı* Nisan başında, *otluk resmi* çayır biçme zamanında, *âsiyâb* (değirmen) *resmi* harman kaldırıldıktan sonra, *bahçe öşrü* ve *bostan*

Barkan, *Ibid.*, s. 1-6.

[18] Bkz. not 15.

öşrü, mahsûl kaldırıldıktan sonra alınacaktır. Bu tarih, hangi sipahinin zamanına düşerse vergi ona aittir.[19]

2. *Kanûn-i Osmânî*'nin esas prensiplerinden biri, aynı mahiyetteki iki verginin, hangi ad ve şekil altında olursa olsun iki defa reâyâya yüklenmemesidir. Fakat kendi sipahisinin toprağını bırakarak başka sipahinin toprağında eken raiyyet her ikisine de öşür vermek zorundadır. Zira reâyâ, bunu kendi iradesiyle kabul etmektedir. Hem de reâyânın iyi toprak bulmak arzusuyla dağılmalarını önlemek gerekir. Kanun, toprak darlığı yüzünden başkasının timarında eken Müslüman ve Hristiyan çiftçiden iki öşür almanın doğru olmadığını belirtmektedir *(hayf-i nâ-ma'rûf).* İhtiyarlık ve fakirlik yüzünden çiftliği elinden giden raiyyetten çift resmi almakta devam etmek zulümdür.

Reâyâyı korumak üzere Kanuni Süleyman zamanında kanunda yapılan değişikliklerden biri, çift-resmine aittir. Aydın, Ankara, Bolu ve Hamid-eli sancaklarında çift-resminden sipahi ile beraber subaşı ve sancak beyi de bir hisse alırlardı. Meselâ Bolu'da bazı bölgelerde çift-resmi 46 akça idi; 28 akçası sipahinin, 18 akçası zaîmin ve sancak beyinindir. Hak sahiplerinden her biri reâyâ üzerine geliyor, reâyâyı bunaltıyorlar, bazan çift-resminin hepsini birisi alıyor ve diğerlerinin hissesini reâyâ tekrar ödemeğe mecbur kalıyordu. Bütün bu kargaşalığı kaldırmak için Kanûnî devrinde, başka sancaklarda olduğu gibi, çift-resmi tamamıyla sipahi üzerine yazılmıştır.[20] Reâyâyı korumak için *bâdihavâ rüsûmu* hususunda aynı şekilde ıslâhat yapıldığını görülmektedir. 1528'de Bolu sancağında *resm-i agnâm* ve *cürüm ve cinayet* tamamıyla sancak beylerine, *gerdek-resmi* ve *yer-tapusu* tamamiyle sipahilere kaydolundu. Keza *beytülmâl, mâl-i mefkûd, yava* ve *kaçkun* tamamıyla sancak beyine bağlandı.[21]

Kovan-resmi'nde de, Kanunî devrinde reâyâyı korumak gayesiyle ıslâhat yapılmıştır. Niğbolu sancağında *kovan-resmi*nin üçte biri timar sipahisine, üçte biri subaşıya ve üçte biri sancak beyine gelir yazılmıştır. Sonra her biri kovan başına birer akça almaya başlamışlar. Bu yüzden halk kovan beslemekten vazgeçmiş. Bu sebeple Kanunî devrinde, *kovan-resminin*

---

[19] Bkz. Niğbolu Kanunnâmesi, *Ibid.*, s. 269, madde 12-18.

[20] Bkz. 1528 tarihli Bolu Kanunnâmesi, *Ibid.*, s. 29, madde 7; s. 28, madde 2. Ankara Kanunu, *Ibid.*, s. 34.

tamamı timar sahibi üzerine yazılmıştır. Timar sahibi de *kovan-resmi*'ni para olarak istemeyecek, onda bir alacaktır. Bütün bu misâller, "bir vergi iki defa alınmaz" prensibiyle ilgilidir.

3. Süleyman'a atfolunan bu eski Kanunnâmede[22] vergilerin tahsilinde sipahilerin suiistimallerini önlemeye yönelik hükümler vardır: Timar-erleri ve mültezimler, a'şârı almak üzere vaktinde harman yerine gelip ölçmezlermiş. Bunu da köylüden fazla bir şey koparmak için kasten yaparlarmış. Kanun, bunun için bir hafta zaman tanımıştır. Bu zaman içinde gelmezlerse köyün imamı, kethüdası ve yarar adamları marifeti ile harman ölçülüp a'şâr mahsûlü ambara konulur. Kanuna göre, Hristiyanlar istihsal ettikleri şıranın onda birini subaşı ve sipahiye verirler. Kanuna göre, pazarda iki ay müddetle yalnız subaşı ve sipahiye ait şarap satılacak, ondan sonra Hristiyanlara müsaade olunacaktır. Fakat iki ay sonunda subaşı ve sipahi satılmayan şaraplarını zorla reâyâya satmaya çalışmayacaktır. Tâ ki reâyâ pazardaki fiyattan bunu almaya razı ola.

4. Süleyman'a atfedilen Kanunnâmede angaryalara ait şu maddeleri buluyoruz: Raiyyet, sipahinin a'şâr mahsûlünü ambarına kadar taşır. Hisar erlerinin mahsulünü hisara kadar taşımaları *bid'at* olmakla beraber bir âdettir. Fakat mesafe bir günden fazla ise ücreti verilmeden yüklenmemeli. Reâyânın sipahiye ev yapması yasaklanmıştır. Yalnız a'şârı koyacak bir ambar yapıvereler. Hristiyan reâyâ, sipahi üzerine yazılmış beylik bağda yılda üç gün angarya çalışır. Fakat bunun dışında sipahiler, onların atlarını kağnılarını zorla kendi hizmetleri için tutmayalar ve kendilerine zorla iş işletmeyeler.

5. Toprak tasarrufunda bu eski kanun, reâyâyı koruyan birtakım açık maddeler koymuştur. Bir raiyyet ölse, oğlu çiftliği işleyemeyecek kadar küçük olsa, çiftlik elinden alınamaz, vergilerini ödemek üzere bir başkasına işlettirilir ve çocuk büyüyünce *tapu-resmi* alınmadan çiftlik kendisine verilir. O çiftlik için başkası *tapu-resmi* ödemiş olsa bile yetime toprağı geri verilir. Öksüzden babasının yeri için *tapu-resmi* alınamaz. Bu halde, "üç yıl işlemeden bırakılan toprağı sipahi başka birisine tapuya verebilir" kaidesi bu suretle bir çözüm şekline bağlanmıştır. Keza herhangi bir raiyyetin, toprağın boz kalmasında bir kusuru yoksa (mesalâ

---

[22] Mehmed Arif neşri, s. 54.

toprağı üç yıl arka arkaya su basmışsa) sipahi bu toprağı elinden alamaz. Harman yeri ve öküzü otlatmak için ekilmeyen arazi de boz bırakılmış bahanesiyle tapuyla verilemez. Aynı Kanunnâmede ölen bir raiyyetin karısı da korunmaktadır: Şayet kadın o çiftliği işliyor ve vergilerini ödüyorsa, elinden almak haksızlıktır.

Bu Kanunnâmeye Fatih Kanunnâmesinden geçen bir maddeye göre, raiyyet kendi isteği ile yerini bırakıp giderse, evi ve eşyası *(damı ve çulu)* sipahiye aittir. Süvari kovarsa raiyyete ait olur. Aşikâr surette bu maddeler, sipahinin belli bir kanun maddesini kötüye kullanması karşısında kanun koyucunun reâyâyı korumak için sonradan çıkardığı ek kanunlardır. Vârisi belli olmayan mallar, *Beytü'l-mâl*'e, yani devlet hazinesine aittir. Bu gibi gelirlerin izlenmesi ve toplanması umumiyetle *beytü'l-mâlci* adını alan *âmil*'lere (mültezimlere) arttırma ile iltizama verilir. Fakat *beytü'l-mâlciler,* vârisi o memleketten başka yerde bulunan mallara, yahut seyahate çıkmış veya malını birisine emanet koyup gitmiş olan kimselerin mallarına da karışmakta, sahip çıkmaktadırlar. Buna karşı kanun koyucu şu maddeleri koymuştur: Vâris mevcut ve memlekette nerede olduğu malûm ise, buna *kayıp* denir. Miras, evvelâ vasî elinde altı ay saklanır. Eğer gelen olmazsa o zaman *beytü'l-mâlci*'ye teslim olunur. Sonra vâris gelirse *beytü'l-mâlci*'den alır. Eğer vârisin bulunduğu yer belli değilse, bu gibilere *mefkûd* denir. Miras bir yıl *vasî* elinde tutulur. Gelmezse *beytü'l-mâlci*'ye teslim edilir. Evinden ayrılıp seyahata çıkanların veya malını birisine emanet bırakanların mallarına *beytü'l-mâlci* herhangi bir şekilde karışamaz. O yalnız ölen kimselerin mirasına karışabilir.

1545 tarihli Pojega Kanunnâmesinde[23] "bid'at olmağın külliyen ref'" olunması Pâdişah tarafından emredilen hususlar arasında angaryalara ait şu madde vardır: "Resm-i giyâh aldıklarından gayrı sancak beyleri ve kadılar, voyvodalar kendü atları ve davarları için araba ile otluk teklif edip veyahut otluk-baha deyü beşer ve onar akça alıp ve yem ve yemek ve et ve ekmek ve tavuk bilcümle cebirle me'külât cinsinden her ne bulurlar ise alıp bir akça ve bir habbe vermeyip ve kendü maslahatları için reâyâyı istihdâm edip ve davarların ve arabaların hizmete sürüp ve odun ve otluk taşıdıp envâ'-i zulm ve hayf" etmektedirler.

---

[23] *Ibid.*, s. 305, madde 9.

Aynı bid'atlar III. Murad devrine ait Sirem Kanunnâmesinde[24] tekrar olunmaktadır. Macaristan'a ait diğer kanunnâmelerde de[25] buna benzer bid'atlar şiddetle yasaklanmaktadır: Hatvan Kanunnâmesinde ücretsiz yemek ve yem almak, reâyânın arabalarını seferlerde beş altı ay erzak taşımak için kullanmak ve reâyâyı evlerinde hizmet ettirmek, ölen reâyânın kimsesiz oğullarını ve kızlarını yanlarına esir gibi alıp kullanmak ve mallarına el koymak gibi zulümler sayıldıktan sonra, sancak beyi ve kadılara bu yolsuzlukları bildirmeleri için daha önce de defalarca tekitli hükümler gönderildiği belirtilmektedir. Kanunnâmede bu zulümler yüzünden reâyânın yerini yurdunu bırakıp dağıldığına da ehemmiyetle işaret olunmaktadır.

Lipve (Lippa) Kanunnâmesinde reâyânın hizmet (*kulluk)* karşılığında hane başına bir araba odun ve bir araba ot vermesi, yâhut bunun yerine odun için 15, ot için 25 penez (100 penez =1 Macar altını) ödemesi kabul olunmaktadır. Keza reâyâ timar sahibine ait çayırı biçip yığacaktır. Fakat beylerbeyi adamlarının, sancak-beylerinin, zaîmlerin ve timar sahiplerinin kendileri için reâyâya zorla ev yaptırmaları, angarya çalıştırmaları, kendi tarlalarını ektirmeye zorlamaları, ücretsiz yem ve yemek almaları, arabalarını ücretsiz kullanmaları yasaklanmaktadır.[26]

XVI. asırda reâyâ hizmetleri ile ve angaryalarla ilgili *Kanûn-i Osmânî* maddeleri bu suretle belli başlı suiistimalleri tespit etmekte idi: Dirlik sahiplerinin haklarını açık bir şekilde tayin etmek ve bid'atları yasaklamak, reâyâ aleyhindeki işlemleri önlemek suretiyle Osmanlı Kanunnâmelerinin, *adâletnâme*'lerdeki aynı anlayıştan ilham aldığını tespit etmek zor değildir. Hatta bazı Kanunnâmeler, *adâletnâme* metinlerini de içine almaktadır. Bu *adâlet fermanları* umumiyetle tahrir emininin tespit ettiği bir haksızlık veya bir bid'atin kaldırılmasına dair hükümlerdir.[27]

977/1569 tarihli Agriboz Kanunnâmesi de bir *adâletnâme* ihtiva etmektedir. Orada "def' ü ref' olunan evzâ'-i hâdise ve bide'ât-i mütehâdise"

---

[24] *Ibid.*, s. 309.

[25] Hatvan Kanunnâmesi, *Ibid.*, s. 317, madde 13.

[26] Lipve Kanunnâmesi, *Ibid.*, s. 323-324, madde 6, 13.
Bkz. Kanunî Süleyman devrine ait Niğbolu Kanunnâmesi, *Ibid.*, s. 208, madde 11; s. 19.

sayılmakta ve "'âmme-i umûr-i vilâyet ve kâffe-i ahvâl-i memleket nehc-i şerî'at ve Kanun-i adâlet ve defter muktezasınca görülmek" emr olunmaktadır. Bu Bid'atların başlıcaları şunlardır: Öşrün belli bir usûle göre alınmaması reâyâdan fazla tahsiline sebep olmaktadır. Bunu önlemek üzere a'şârın nisbetleri tespit olunmuştur.[28]

Resm-i otlak suiistimallere sebep olduğundan tamamıyla kaldırılmıştır. *Resm-i kışlak ve otlak* şudur: Belli bazı yaylalarda otlatılan koyunlardan sürü başına bir koyun dirlik sahibi alır. Fakat reâyâ birkaç sürüyü bir araya getirerek bir koyunla kurtulmaya çalışır, yahut dirlik sahibi bir sürüyü birkaç sürü sayarak birden fazla koyun almak ister. Buna karşı kanun koyucu, üçyüz koyunun bir sürü sayıldığını ilân ederek bu çekişmeleri durdurmak istemiştir.[29] Bizans devrinden kalma eski bir vergi olan çift başına bir kile buğday bir kile arpa vergisi "bid'at" sayıldığından burada kaldırıldı.[30]

Agriboz Kanunnâmesinde ifade edilen bir prensip, eskiden beri Osmanlı idaresinin suiistimallere karşı kullandığı bir ölçüdür: Reâyâdan yeni defterde açıkça belirtilmemiş yeni hiçbir şey alınamaz.[31]

Kanûn-i Osmânî'nin mahiyeti ve yasakladığı bid'atlar hakkında 1524 Mısır Kanunnâmesi de bize dikkate değer bilgiler sağlamaktadır.[32] Evvelâ bu Kanunnâmenin meydana getiriliş şekli konumuz bakımından dikkate değer: I. Selim, Kahire'ye girdikten üç hafta kadar sonra vergi kaynaklarından istifade gayesiyle derhal arazinin tahriri için etrafa komisyonlar gönderdi. Bu işe 1523'e kadar devam edildi. Mısır'ın kendine mahsus şartları dolayısıyla Memlûk devrinden kalma kâtipleri kullanmak lâzım geldi. Fakat bunlar, tarihçi İbn İyas'ın da kaydettiği gibi, bu tahrir sırasında birçok suiistimaller yaptılar, kendi çıkarları için köylüyü ezdiler. Birçok köylünün topraklarını bırakıp kaçmalarına sebep oldular. Memlûk devrine ait defterlerin çoğu yanmış olduğundan kontrol imkânı yoktu.

---

[28] *Ibid.*, I, s. 341, madde, 4-9.

[29] *Ibid.*, I, s. 342.

[30] Bkz. not 9.
Barkan, *Ibid.*, s. 343, madde 10: 1528 tarihli Malatya Kanunnâmesi içindeki *Adâletnâme* için *Ibid.*, s. 113-114.
Bu Kanunnâmenin bir sureti: *Ibid.*, s. 355-387; Kanunnâme hakkında bkz. Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton, 1962.

Halbuki Mısır'a vali tayin edilen Hayır Bay'a 1520 Eylül sonlarında Kanuni Süleyman'ın gönderdiği fermanda[33] "İhyâ-i ma'âlim-i adl u insâf ve izâle-i merâsim-i cevr u i'tisâf etmekte kemâl-i teyakkuz üzerine" olması bilhassa işaret olunuyordu. 1524 Ocak ayında Hâin Ahmed Paşa'nın isyanı sırasında Mısır işleri büsbütün çığırından çıktı. İsyan bastırıldıktan sonra durumu düzeltmek üzere bizzat vezirazam İbrahim Paşa 1 Zilhicce 930/30 Eylül 1524'de Mısır'a hareket etti (Mısır'a varış 8 Cemâziyelâhir 931/2 Nisan 1525). Paşanın divan tezkirecisi olan Celâl-zâde Mustafa (sonraları Kanunî Süleyman devrinin kanun ve nizamlarını meydana getirmekte başlıca rol oynayan Büyük Nişancı) beraberinde idi. Celâl-zâde, vezirazamın akıl hocası durumunda olup Mısır'da ıslâhatın ve yeni Kanunnâmenin meydana getirilmesinde esas rolü oynamıştır. İbrahim Paşa, Mısır'a ayak basar basmaz:

> etrâfa adâletnâmeler gönderildi, herkes mezâlim ve mehâyiften perhiz üzere olmak emrolundu; sâniyen Saîdeli valisi İbn Ömer ve İbn Nasr nâm şeyhülarablar mezâlimine binâen salb olundu ve mehâbet-i Paşa kulûb-i mergûbeye sirâyet etti. ... Beyne'r-re'âyâ mer'î olan Emîr Kayıtbay ve Gûrî kanûnlarınca ki, hâin-i fir'avn-likâ nâmı Ahmed ve hisâbı na-mahmûd olan Paşa tagyîr ve tamâh-i hâmı müsted'âsınca teksîr ve taz'îf eylemişti, emr-i şerifleri ile defâtir-i atîkaya mürâca'at olundu, husûsâ re'âyânın hüsn-i rızâlariyle ....mu'tedil vaz'ile tahfîf kılındı ve der-i devlete arz olunup dâyimâ her biri ma'mûlun-bih olması hatt-ı hümâyûnla dahî buyuruldu.

Üçyüz kadar mahpus borçları ödenip salıverildi. Bin kadar yetime nafaka ve giyecek verildi. İbrahim Paşa Padişahın daveti üzerine 22 Şaban 931/14 Haziran 1525'de Mısır'dan ayrıldı. Paşa'nın Mısır'daki davranışları ve bid'atları kaldıran yeni Mısır Kanunnâmesi, adâletnâmelere vücut veren devlet anlayışını parlak bir şekilde aksettirmektedir. Kanunnâme, Mısır'da Osmanlı Pâdişahı'nın otoritesini sağlam bir şekilde kuran askerî ve mülkî teşkilât yanında bid'atları kaldırmak gayesiyle şu kaideleri koymaktadır: Mısır'da vilâyetlerde idare başında olan *kâşif*lerin ve *şeyhularab*'ların başlıca vazifeleri, arazinin sulanması için gereken kanalların tamirine dikkat etmek, Kayıtbay gelir defterlerine göre vergileri tam olarak toplayıp

---

[33] Ferîdûn, *Münşeâtü's-Salâtîn,* I, İstanbul, 1274, s. 503-506.

hazineye teslim etmek ve bedevî Arapların hücum ve zulümlerinden fellâhları korumak. Vergisini ödeyen köylünün (fellâh) eline *Beylerbeyi* nişânı, *nâzır-ı emvâl* ve *emîn* mührüyle bir tezkire verilir ve ikinci defa vergi alınması önlenir. Herhangi bir fellâh bir mültezimi beylerbeyine şikâyet edebilir. Beylerbeyi, haksız alınan şeyleri alıp fellâha teslim eder ve suçluyu ağır cezaya çarptırır. Kayıtbay zamanından sonra meydana çıkarılmış olan bütün resimler ilga edilmiştir.

Hayır Bay zamanında altın ayarının düşürülmesi sebebiyle fellâhlara yüklenen bazı yeni vergiler, bid'at olduğundan kaldırılmıştır. Keza kâşiflerin köyden köye aldığı kuzu veya koyun *(ziyâfe)* ve yirmi akça yasaklanmıştır. Bu yasağı dinlemeyen kâşif, azl, hatta idam edilecektir. Şeyhularab'ın beylerbeyiye verdiği pişkeş için köylüye para ve eşya salgunu yapması yasaktır. Almakta devam edenler en ağır şekilde cezalandırılacaktır.

Âmiller (mültezimler)in ve diğer görevlilerin köylüden aldıkları *der-âmed resmi* de yasak edilmiştir. Arazi ölçenlerin *(messâh)* köylüden koyun ve arpa almaları yasaktır. İhtiyaçlarını kendi paralarıyla göreceklerdir. İhmal yüzünden boz kalmış yerlerin vergisini fellâhlardan zulümle alan, zulüm ile köylünün dağılmasına sebep olan kâşif, şeyhulbeled veya *âmil* siyaset cezasına çarptırılacaktır. Şayet, sırf vergiden kaçmak için fellâhlar kendileri dağılmış iseler aralarından bir ikisi asılarak gözleri korkutulur.

Beytülmalcinin izni olmadan ölülerin gömülmemesi yüzünden ölüler ortada kalıyormuş. İhmal gösteren beytülmalci, beylerbeyi tarafından siyâset olunacaktır. Vergiler hususunda her türlü anlaşmazlık beylerbeyi, defterdar *(nâzır-i emvâl)* ve kadının hazır bulunduğu divanda dinlenip karara bağlanacaktır. Mahkeme memurları davalılardan rüşvet almayacaktır. Hazineye ait memuriyetlere beylerbeyi ve diğer beyler kendi adamlarını getirmeyeceklerdir. Reâyânın davaları kadı hazır olmadan doğrudan doğruya beylerbeyi tarafından görülüp hükme bağlanamaz. Bazı kadılar mahkemelerini naiplere satıyorlarmış. Bu gibi kadıların hapsedilmesi ve durumun Padişah kapısına bildirilmesi beylerbeyine emredilmiştir. Valilerin ve mültezimlerin yanına yanaşma hizmet sahipleri tamamıyla kaldırılmıştır. Birçok suiistimallere bu aracılar sebep olmakta ve efendilerinin otoritesinden faydalanarak halkı soymaktadırlar. Bu gibi kimseler, bilhassa mahkemelerde büyük haksızlıklara sebep olmaktadırlar. Naipler ve muhzırlar hileli işlere alet olmaktadırlar. Bazı

davalarda davacı hazır ve aklı yerinde olduğu halde birtakım açıkgözler vekil sıfatıyla davayı üzerlerine almakta ve menfaat koparmakta, haksız işlere sebep olmaktadırlar. Kadı, mutlaka davacıyı çağıracak ve Şer'î bir özrü olmadan dava vekili tayin edenleri beylerbeyine bildirecektir. Vekil ve müvekkil ikisi de şiddetli siyâset cezasına çarptırılacaklardır. Bu işlere âlet olan kadılar da beylerbeyi tarafından hapse konup durum Padişah kapısına bildirilecektir. Kâşiflerden, meşâyihden (şeyhularab) ve sair vergi toplayan memurlardan bazıları fellâhları öldürür, mallarını gasbederler ve kadılar da suçluyu korurlarmış. Bu gibi kadılar da beylerbeyi tarafından azl ve hapsedilecektir.

Buraya kadar Kanunî Süleyman devrinde ve ondan önce *Kanûn-i Osmânî*'nin esas prensiplerini ve bu prensiplere göre hangi durumların *bid'at* sayıldığını gözden geçirdik. Aşağıda doğrudan doğruya adâletnâmeler üzerinde duracağız.

Eflâklara Ait Adâletnâme (967/1560 Tarihli Adâletnâme)

Semendere sancağındaki birtakım Bid'atların kaldırılması için gönderilmiş bir adâletnâmedir. Metinde *Adâletnâme-i Hümâyûn* deyimi kullanılmaktadır. Bu adâletnâmenin özellikleri, belli bir bölgedeki bida'atları kaldırmayı hedeflemiş olması ve bid'atların neden ibaret olduğunu bildirmemesidir. Bu bid'atların ayrı ayrı tespiti işini ve önlenmesini Semendere kadısına emretmektedir. Bunlar, *Şerî'at, kanûn* ve *tahrîr defteri*ne aykırı olarak Sancak-beylerinin ve adamlarının yahut eminlerin ve âmillerin (mültezimlerin) ve diğer hükümet görevlilerinin reâyâdan fazladan aldıkları şeylerdir. Evvelce kaldırılması emredildiği halde bu adâletnâme ile yeniden yasaklamak gerekmiştir.

Semendere, İmparatorluk içinde özellik taşıyan bir bölgedir. Burası, Macaristan, Osmanlı İmparatorluğuna katılıncaya kadar Avrupa'da en mühim serhad bölgesini teşkil ediyordu. Rumeli'nin başka yerlerinde uygulanan tipik Osmanlı kanunları burada ancak 943/1536'da uygulanmıştır.[34]

---

[34] Semendere bölgesi, evvelâ 1439-1444 yılları arasında, ikinci defa 1459'da Osmanlı hâkimiyeti altına geçmiştir. F. Babinger'in yazdığı gibi Fatih, Semendere'yi muhasara ile almamış, şehrin anahtarları kendisine Pirot'da iken teslim olunmuştur. Bkz. H. İnalcık, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time", *Speculum*, XXXV / 3 (1960), s. 421. Sulhen zaptın mühim hukukî neticeleri olmuştur.

Osmanlı hükümetinin burada reâyâyı ve özellikle bölgenin müdafaasında mühim bir rol yüklenen Eflakları, neden hoş tutmaya ve memnun etmeye çalıştığını anlamak güç değildir.[35] 1536'ya kadar Semendere kanunu, klasik Osmanlı kanunlarından farklı olduğu içindir ki, 1501'den önce II. Bayezid zamanında yazılmış olan fakat Kanuni Süleyman'a atfolunan Kanunnâmede her defasında "Ammâ Semendere'de ..." cümlesiyle bu bölgedeki farklı durum belirtilmektedir. Semendere Kanunnâmesi, *Kanûn-i Osmânî*'ye özelliğini kazandıran başlıca iki vergi grubunda (raiyyet rüsûmu ve a'şâr) bazı farklılıklar ihtiva etmekte idi.

10 Safer 922/15 Mart 1516 tarihli *Eflaklar adâletnâmesi* bize bu kanunlara aykırı olarak yapılan suiistimalleri ve bid'atları tafsilâtıyla göstermektedir. Bu *adâletnâme,* Semendere sancağındaki Eflakların, voynukların ve diğer reâyânın şikâyetleri üzerine buraya gönderilmiş olan ulemadan Nûreddin Sarı Gürez'in yaptığı teftiş sonucunda çıkarılmıştır. Onlar, Pâdişahın kapısına adam gönderip şunlardan şikâyet etmişlerdir: Konulan kanuna aykırı olarak sancak-beyleri ve voyvodaları salma yapıp arpa, buğday, bal, yağ, koyun ve kebe almaktadırlar. Sancak-beylerinden başka voyvodaları da ayrıca arpa, buğday ve ot salgunu yapmakta ve "eskiden beri alınmaktadır" diye zorla bunları reâyâdan istemektedirler (Sancak-beylerinin buğday, arpa, bal, yağ salması daha sonraları 943/1536 tarihli kanunnâmede yerleşmiş bir âdet olarak anılmaktadır). *Subaşıları, knezler* ve *primikur*'lar da türlü türlü zulümler yapmaktadırlar. Reâyâ bu suiistimallerden Pâdişah kapısında aşırı derecede şikâyetlerde bulunup yardım istediği için, Pâdişah güvendiği yakın adamlarından Mevlânâ Nûreddin Sarı Gürez'i gönderip teftiş ettirmiştir. Mevlânâ, sancağı dolaşmış, şikâyetleri dinlemiş ve meseleleri tafsilâtıyla yazıp Pâdişaha arz etmiştir.

Adâletnâmede yasaklanan suiistimaller ve bid'atlar sırasıyla şunlardır:

1) Semendere sancağını yazmış olan eminler[36] tarafından yeni defterde sancak beyi için harman vaktinde her köyden belli miktarda arpa

---

[35] Karşılaştırınız N. Beldiceanu, *La Région de Morava - Timok dans les documents de Mehmed II et de Selim I,* Revue des Etudes Roumaines, III-IV (1957), p. 111-115.

[36] Gerçekten 922 Evâil-i Safer'inde (Mart 1516) yazılmış olan tahrir defteri bugün Başbakanlık Osmanlı arşivinde tapu defterleri no. 1007'de bulunmaktadır. Muharriri, Mehmed Emin Cemal'dir. Bu defter ve diğerleri hakkında bilgiyi Dr. D.

buğday tayin edilmiştir. Bunun dışında hiç kimse reâyâdan fazla bir şey istemeyecektir. Bal, yağ, koyun, kebe gibi şeyler almayacaklar, kadılar bunu önleyeceklerdir. Fakat paralarıyla almak isterlerse reâyâ ve Eflaklar da satmaktan çekinmeyeceklerdir.

2) Kanuna göre elli evden bir kişi olarak alınan *komor*'a gelince, beyler daha çok hizmetkâr istemekte ve daha uzun zaman hizmette tutmağa çalışmaktadırlar. Yahut sancak-beyi, hizmetkâr yerine bazen para almak istermiş. Bu da yasak edilmiştir. Kanuna göre adam alacak, hizmete göndermedim diye para istemeyecektir.

3) Pâdişah-kapısı'na mahpus göndermek veya sâir devlet hizmetleri için davar ve adam gerekirse lüzumu kadar alınacak, bu bahane ile fazla davar çıkarmak veya karşılığında para istemek gibi suiistimallere sapılmayacaktır. Sancak-beyinin, kendi hizmeti için davar ve adam istemesi yasaktır.

4) Eflakların hane başına ödedikleri *flori-resmi*ni toplamak için giden floriciler, her yerin kadısı ile birlikte bu resmi toplayacaklar ve kendileri için hane başına yalnız iki akça (bir akça florici *(emîn),* bir akça kâtibi) alacaklardır. Ondan başka *Poklon*[37] ve başka adlar altında hiçbir şey istemeyeceklerdir.

5) Eflaklar, sancak beyine ev yapmak zorunda değildirler. Ancak voyvoda için her nahiyede belli bir yerde nahiye halkı bir ev yaparlar ve tamirine bakarlar. Her gelen voyvoda orada oturur.

6) Voyvoda, halktan istediğini parasıyla ala. Para cezası veya *siyâset* cezaları hususunda kadının izni olmadan kendiliğinden hareket etmeye ve reâyâyı tutuklamaya. Voyvodalar zorla ot, arpa, saman, tavuk almayalar.

7) Eflakların çayırlarına, bahçelerine, tahıllarına ve terekelerine ve otlaklarına sancak-beyi ve adamları at salıverip zarar verdirmeyeceklerdir. At-oğlanlarının reâyâdan yem ve yiyecek almasına müsaade etmeyecektir.

8) Domuzlar bir kimsenin timarında otlamıyorsa *otlak-hakkı* alınamaz.

Bojanić Lukać'ın yardımına borçluyum. *Tahrir,* şikâyetlerin ortaya çıkmasına ve adâletnâmenin verilmesine vesile olmuştur.

Poklon, Dr. Bojanić-Lukać'a göre *bahşiş* manasına Sırpça bir kelimedir.

9) Yeni gelen voyvodanın, *primikur*'lardan birer karın yağ, birer kebe alması da yasaklanmıştır.

10) Muharebe zamanında sancak beyleri *voyvoda*'ları ve *subaşı*'ları, *knez*'ler ve *primikur*'lar, Eflakların zorla atlarını, silâhlarını alıyorlarmış. Bu da men'edilmiştir.

11) Hıristiyan köyleri içinde oturan Müslümanlardan Hristiyanlara zarar gelmiyorsa yerlerinde kalabilirler. Aksi halde yerlerinden göçürülecek, Müslümanlar hep bir arada oturacaklardır.

12) Bu adâletnâme ile eski Despot Kanunu da kaldırılmıştır. Anlaşıldığına göre, Despot Kanunu, bazı davaları Eflakların kendi aralarında hal ve fasletmeleridir. Adâletnâme, her türlü ihtilâfın kadı ve sancak-beyi marifetiyle halledilmesini emretmektedir.

934/1527 tarihli Semendere Eflakları Kanunnâmesi de[38] sancak-beylerinin hâlâ Eflaklardan parasız veya küçük bir ücret karşılığında buğday ve arpa aldıklarını açıklamaktadır. Sancak-beylerinin ihtiyacını da göz önüne alan kanun koyucu, bir orta yol bulmuştur: Buna göre, her köyde on beş haneye bir yük arpa (1 yük=beş kile = 100 okka) veya üç haneye bir kile arpa ve 25 hane ve daha ziyade haneli köylerde ise birer kile buğday verilmesi emredilmektedir. 922/1516'da sancak beylerine her köyden belli miktarda arpa ve buğday tayin edildiğini biliyoruz. Bu yeni hüküm, bilhassa sefere çıkacak atlı asker için arpa miktarını artırmakta, fakat sancak beylerinin gelişigüzel *salgun* yapmasını önlemektedir. 943/1536 tarihli Semendere defteri Kanunnâmesinde[39] nihayet Eflakların statüsünde esaslı bir değişiklik yapıldığını görmekteyiz: Bu tarihe doğru Pâdişah'ın bir fermanı ile Eflaklara ait eski kanunlar yürürlükten kaldırılmakta, *Kanûn-i Osmânî* uygulanarak bu zümre de diğer reâyâ gibi klasik Osmanlı vergilerine tâbi tutulmaktadır. Biliyoruz ki, Macaristan fethinden sonra bu bölge artık bir serhad olmaktan çıkmış bulunuyordu. Bundan sonra Eflaklar, şer'î ve örfî vergileri ödeyeceklerdir.

---

[38] Barkan, *Ibid.*, s 325.

[39] BOA, *Tapu Defteri* no. 187.

Angaryalar

Eflaklar kanunundaki gelişim, *Kanûn-i Osmânî* bakımından ilgi çekicidir. Orada evvelâ Fatih devri sonlarına doğru eski *aynî* vergiler *nakdî* vergilere çevrilmiş, hizmet ve angaryalar sınırlandırılmış, daha sonra da bu eski kanunlar tamamıyla kaldırılarak Osmanlı kanunları ve vergi sistemi uygulanmıştır. Çift-resmi sisteminde olduğu gibi, bu değişikliği yapabilmek için hükümet, reâyânın eline yeter derecede para geçtiğine ve hizmetler yerine para vermeye hazır olduğuna hükmetmiş olmalıdır. Başka deyimle, para ekonomisi yeter derecede gelişmiş olsa gerektir. Aynı gelişimi biz İmparatorluğun başka taraflarında, meselâ Doğu-Anadolu vilâyetlerinde ve Suriye'de de görmekteyiz. Osmanlı *raiyyet rüsumu, a'şâr* ve *cizye* konulduktan sonra artık *salgunlara* ve diğer hizmetlere mahal kalmadığı hakkında 943/1536 tarihli Kanunnâmedeki kayıt bilhassa dikkati çeker. Bid'atların menşei bakımından buradaki durum mühim bir noktayı açıklamaktadır, o da *Kanûn-i Osmânî* girdikten sonra, sancak beylerinin, timar sahiplerinin ve diğer görevlilerin eski vergileri yerleşmiş âdetler olarak devam ettirme temâyülüdür. Bu suretle eski vergiler *bid'at* olarak yerleşmiş ve bunun üzerine yeni vergiler eklenmiş olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun başka taraflarında da Osmanlı idaresinin mücadele ettiği birçok bid'atların (angarya ve salgunların) menşei budur. XVII. asırda askerî sınıf mensuplarının yaptıkları *salgunlar* İmparatorluk için bir âfet halini aldığı zaman bunun aslında eski bir usûle dayandığını unutmamak lâzımdır.

Osmanlı devrinde *aynî* vergilerin ve hizmetlerin, Sırbistan'da Trakya ve Makedonya'da olduğundan daha uzun ömürlü olması tarihî bir sebebe atfolunabilir: Duşan kanununa göre, Sırp *pronoia* sisteminde para vergileri ikinci derecede olup, esas vergiler köylünün yerine getirmek zorunda olduğu hizmetlerde idi. Bizans'a tâbi Trakya'da ise para ekonomisinin gelişmesi sonucu olarak esas rol nakdî vergilerde idi.[40] Bizans topraklarında angaryalar karşılığında belli miktarda nakdî resim konulduğu halde Sırbistan'da hizmetler devam etmekte idi. Meselâ, Duşan kanununda bütün *meropsiler* için şu madde vardır: Onlar "pronoia (timar) sahibi için haftada iki

---

[40] G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine,* (terc. H. Grégoire et P. Lemerle), Brüksel, 1954, s. 113-116, 202.

gün çalışalar; kendisine yılda bir krala ait *hyperpre*'i (altın para) vereler; hep birlikte bir gün ot biçeler ve bir gün bağda çalışalar; bağ yoksa onlar için başka işlerde bir gün çalışalar; merof verdiği mahsûlü ambara koya; ondan kanuna muhalif başka hiç bir şey istenmeye".[41]

Kanûn-i Osmânî, reâyânın sipahi için birtakım angarya hizmetleri yerine getirmesini *âdet* olarak kabul etmekte, fakat bunları kesin bir şekilde sınırlandırmaktadır: Reâyâ kendi köyünde sipahi için ambar yapar, fakat ev yapmaya zorlanamaz. Ev yapma mükellefiyeti bazı hallerde ve bazı bölgelerde nadiren kabul edilmektedir. Reâyâ, sipahiler üzerine hâssa kaydolunan çayırları biçer ve yerinde yığarlar, fakat sipahilerin evine kadar arabalarıyla taşımazlar. Senede üç gün sipahinin toprağında angarya çalıştırılamaz, ekin ekmeye mecbur edilemezler. Sipahinin a'şâr mahsûlünü köydeki ambara kadar taşırlar, fakat başka bir köye taşımaya mecbur değildirler. Ancak *hisar-erleri*nin mahsûlünü hisara (uzaklığı bir günden fazla değilse) taşırlar. Keza sipahiye ait a'şâr mahsûlünü satılmak üzere en yakın hububat pazarına kadar arabalarıyla götürürler. Fakat en yakın pazar bir günden uzak mesafede ise buna mecbur değillerdir.

Bunlar *Kanûn-i Osmanî*'ye girmiş ve yerleşmiş angarya ve âdetlerdir. Fakat bazı bölgelerde ayrıca sipahi için ev yapmak yahut kışın ot ve odun vermek (hane başına bir araba veya bir yük[42]), sipahinin bağında veya tarlasında senede üç gün çalışmak gibi angaryalar devam etmekte bulunmuştur.

Burada, Kıbrıs fethinden sonra eski rejimde yapılan değişiklik hatırlanmaya değer. Venedik idaresinde *parikozlar* veya *pareykozlar* (toprağa bağlı köylü) hâkim sınıf mensuplarına haftada iki gün angarya çalışmakta idiler.[43] Osmanlı idaresi, reâyâyı devlete ait şekerhânelerde, tarlalarda ve gereken diğer hizmetlerde kullanmak üzere, iki günlük angaryayı bir güne indirdi.[44] Osmanlı devletinin "himâyet-i memleket" için reâyâya *avârız-i divâniyye* adı altında birçok hizmetler veya karşılığı vergiler yüklediği ve bunların bilhassa XVI. asır ikinci yarısından sonra ağır bir yük halini

---

41 Ostrogorskij, *Ibid.*, s. 366.

42 *Odun ve Ot* hizmeti için bkz. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 578-80.

43 Bkz. G. Hill, *A History of Cyprus,* III, Cambridge, 1948, s. 805.

44 Barkan, *Ibid.*, s. 348-49.

aldığı bir gerçektir. Biz burada yalnız vilâyetlerde görevlilerin yaptığı suiistimalleri ve bid'atları ele almış bulunuyoruz.

XVII. asır ortalarına ait bir hüküm, sipahilere ait hakları garanti altına almağa çalışan bir vesikadır.[45] Vesikadan anlaşıldığına göre, o zaman reâyâ vergilerini tam olarak ödedikten sonra herhangi bir suretle sipahiye kolaylık göstermekten ve yardım etmekten kaçınmaktadır. Meselâ, onları köylerine konuk almamakta, âdet olmuş bazı hizmetleri yerine getirmemektedirler. Anadolu beylerbeylerine ve kadılarına gönderilen bu hükme göre, reâyâ sipahilerini daima kendi üzerlerinde emir sahibi bilecekler, sözlerine karşı gelmeyeceklerdir. Her birini üç gün misafir edip kendilerine ziyafet hazırlayarak ikram edecekler, bu süre içinde hayvanlarını da besleyecekler, sipahiden müsaade istemeden onu bırakıp kendi işlerine gitmeyeceklerdir. Eğer sipahi o köyde bir ev ve ahır yapmalarını isterse yapacaklar, onun *imece* hizmetini görecekler, tohumunu kendi yanından vererek arpa ve buğday ektirmek isterse, ekeceklerdir. Sipahinin istediği hizmeti yapmayan reâyâ *ta'zir*'e müstahak olur, yani sipahi onu paylamak ve dövmek hakkına sahiptir.[46]

Reâyâ, köyde hububatı koymak için sipahiye bir ambar yapmalı, bu mahsûlü satmak için hayvanlarına yükleyerek en yakın pazara götürmeli ve bunun için hayvan kirası istememelidirler. Şayet sipahi, ambarındaki a'şâr mahsûlünü harman zamanına kadar va'de ile câri narhtan üç dört akça ziyade ile reâyâ arasında dağıtırsa, bunu almamakta ısrar etmemelidirler. Sipahiler kendi reâyâlarının hareketlerini kontrol altında tutarlar, namaz kılmayanları ve kötü işlere girişenleri men'ederler. Reâyâ suç işler ve Şerî'at'a göre *cerime* almak gerekirse, *cerîme*'nin yarısını alalar (diğer yarısı sancak-beyine veya subaşıya aittir). Buna karşı sipahiler de timar köylerinde üç günden fazla kalmamalı ve reâyâdan kaldıramayacağı şeyleri istememeli, zorla evlerine inmemelidirler. Sipahi, kendi timarında oturuyorsa, reâyâ için üç gün besleme mecburiyeti yoktur. Keza reâyânın sipahi dirliği içindeki topraklarını sipahinin bilgisi ve müsaadesi olmadan

---

45 Evâil-i Zilhicce 1058/ Aralık 1648 tarihli Anadolu Beylerbeyileri ve kadılarına hüküm, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul: Hazine, 393, v 31b-33a; İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 135-136.

46 Bu nevi cezalar için Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnâmelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *Ankara Hukuk Fakültesi Mecmuası*, IV, s. 48-50.

başkasının tasarrufuna bırakması, kiraya vermesi, *kesimle* iltizama vermesi ve bağışlaması câiz değildir. Aksi takdirde sipahi yapılmış olan işlemi bozabilir ve toprağı sahibine tapu ile verir, istemezse yabancıya verir.

Salgunlar

Gördük ki, *adâleletnâme*'ler esas itibariyle *Kanûn-i Osmânî* gibi, reâyânın mükellef olduğu vergiler ve hizmetlerle ilgilidir. Osmanlı vergi sistemi ise, *raiyyet rüsûmu, a'şâr* ve *bâdihavâ rüsûmu* gibi üç esas vergi grubuna dayanır. Hizmetlerin ve angaryaların *raiyyet rüsûmu* ile nasıl sıkı sıkıya ilgili olduğunu ve bu sahada *Kanûn-i Osmânî*'nin tutumunu yukarda göstermeye çalıştık. Bu saha ile ilgili olarak görevlilerin kanunsuz salgunlar salması, kalabalık bir maiyetle köyleri devre çıkarak kendilerini ve hayvanlarını besletmeleri adâletnâmelerin ve kanunların şiddetle yasakladığı en yaygın suiistimal şekilleridir. *Salgun* veya *salma* reâyâdan istenen olağanüstü *nakdî* veya *aynî* vergilerdir. Umumiyetle hane başına belli miktarda arpa ve buğday ve başka yiyecek şeyler toplamaktan ibarettir.

Kanûn-i Osmânî ancak olağanüstü durumlarda, memleket yararı için ve Pâdişah'ın hususi emriyle bu gibi *salgunlara* müsaade etmiştir. Bu prensip, şu kanun maddesinde özetlenmiştir: "Vilâyete *avârız* tahmil olunmak himâyet-i memleket için benüm emr-i şerifimle olandan gayrı câiz değildir".[47] Görevlilerin reâyâdan kendileri için âidât veya hizmet istemeleri, *salgun* salmaları, Osmanlı Pâdişah'ının mutlak hukukuna bir tecavüz sayılır. Kanuna göre "toprak ve reâyâ Padişahındır" Toprak ve reâyâ üzerinde onun iradesi dışında kimse bir tasarrufta bulunamaz.

Kanunnâmelerde beylerin yaptığı bazı salmalara, bilhassa arpa ve buğday salmalarına ancak bazı istisnaî durumlarda müsaade olunmuş, bununla birlikte salmaların miktarı dikkatle sınırlandırılmış, reâyânın gelişigüzel soyulması önlenmek istenmiştir. Meselâ 991/1583 tarihli Trabzon kanunnâmesine göre, burada beylerbeyi ve sancak-beyi için ot, arpa, saman, odun salgunlarına müsaade olunmuştur. Bu bid'ata müsaade olunması oradaki olağanüstü şartların bir sonucudur. Burada beyler kendi kapı-halkını ve hayvanlarını beslemek için büyük sıkıntı çekmekte idiler. 1510'da burada vali olan Şehzâde Selim (I. Selim) şöyle yazıyordu: "Bu

---

[47] Barkan, *Ibid.*, s. 207, madde 22.

vilâyette galle cinsinden nesne bitmeyüp külleti ve zarureti ale'd-devâm olduğu sebebden sancakbeyi olanlar âciz ve firûmânde kalurlar imiş, tereke taşradan gelür imiş".[48]

Başka taraflarda Osmanlı hükümeti, fetihten önceki bu gibi salmaların devamına yine özel şartlar dolayısıyla müsaade etmiştir. Meselâ, Semendere serhad sancağında sancakbeyinin her on beş hanede 100 okka arpa ve 25 haneden büyük köylerde 20 okka buğday toplamasına izin verildiğini gördük.[49]

Sipahilerin de zarurî bazı durumlarda, miktarı iyice sınırlanmak suretiyle, köylüden bu gibi bazı isteklerde bulunmaları kabul edilmiştir. Meselâ Musul'da köylü mahsûlden vergi almak için köye gelen sipahiye ölçme işi bitinceye kadar atı için yem ve bir adamı için yiyecek verirdi.[50]

Fakat H. 947/1540 tarihli *adâletnâme*'ye[51] göre, eyaletlerde beylerbeyiler, sancakbeyleri, kadılar ve nâipleri, beylerin voyvodaları, zeâmet ve timar sahipleri, evkaf ve emlâk sahipleri reâyâya "kendüleriçün her yılda odun ve yağ ve bal ve sâir bunun emsâli nesneler salub" günlük narh fiyatlarından aşağı fiyatla zorla erzak almaktadırlar. Sancak-beylerinin voyvodaları, timar ve zeamet sahiplerinin adamları, timar veya hâs köylerine ilk defa vardıklarında *nal-bahâ* adı altında her köylü ailesinden bir miktar para toplamaktadırlar. Bunu meneden adâletnâme, ileride bundan doğrudan doğruya hâs ve timar sahiplerini sorumlu tutacağını ilân etmektedir.

1005/1596 Rebi'ülâhir tarihiyle Revan kadısına gönderilen adâletnâme[52], özellikle askerî sınıfının salgınlarına karşı çıkarılmış bir vesikadır. Adâletnâmenin suçladığı kimseler, Kapıkulu ocakları mensupları (sipahi-oğlanları, silâhdâr, yeniçeri, cebeci, topçu, kapucu) ve beylerbeyilerin ve sancak-beylerinin subaşıları yahut o adı takınan kimselerdir. Bunlar silâhlarıyla dolaşıp köylere kendi başlarına *salgun* (salma) yapmaktadırlar. Başvurdukları usûller şunlardır: Köye bir bozdoğan veya bir bıçak gönderip

---

48 Ç. Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *Tarih Dergisi* VI/19, s. 75.

49 Barkan, *Ibid.*, s. 325, madde 9.

50 *Ibid.*, s. 176, madde 18 (III. Murad Devri).

51 İnalcık, "Adâletnâmeler", No V, s. 110-116.
İnalcık, "Adâletnâmeler", No IX, s. 121-123.

para toplamakta, harman zamanında hediye diye harman başına bir kalıp sabun veya bir akçalık bir takke (arakiyye) veya bıçak bırakıp zorla bir kile buğday ve bir kalıp sabun karşılığı bir baş koyun almaktadırlar (bir koyun o zaman 125 akça ediyormuş). Soyguna meşrû bir görünüş veren bu usûl, Anadolu'da ve Rumeli'de ehl-i örfün başvurduğu umumî bir âdet olduğu 1018/1609 tarihli adâletnâmeden anlaşılmaktadır. Bu adâletnâmeye göre, askerler reâyâya istesin istemesin bir bıçak, bir arakiyye (takke) veya bunun gibi bir şey bırakmakta, karşılığında damızlık diye birer koyun, birer kovan bal yahut ikişer üçer kile hububat toplamakta, vermeyenlere dayak atmaktadırlar. Bundan başka reâyânın tarla, bağ ve evlerini benimseyip *imece* diye zorla çalıştırıyorlar, odunlarını *imece* ile taşıtıyorlar ve hizmete gitmeyenlerin parasını alıyor ve dövüyorlarmış. Kalabalık atlı gruplar halinde köy köy dolaşıp kervansaraya veya *menzil-evine* inmeyerek reâyânın ailesiyle oturduğu evlere iniyorlar, zorla yiyecek ve yem alıyorlar ve ücretini ödemiyorlarmış. Hizmet için reâyânın kız erkek çocuklarını meclislerine çağırıyorlar ve kötülük ediyorlarmış, Sancak-beyi ve subaşıları da *selâmlık, aylık, cerime* adı altında aydan aya her köyde çok çok salgun salıp para toplamakta imişler. Bütün bunlar Pâdişaha duyurulduğundan çıkarılan bu adâletnâmede, Pâdişah bu suiistimalleri yasaklıyor ve bu işleri yapanları *âsi* ve *zâlim* sıfatıyla kulluktan çıkarıyor ve idamlarına hükmediyor. Her köyde ahaliden bir yiğitbaşı seçilmesini ve bu gibileri tutuklamalarını ve kadı mahkemesine getirmelerini emrediyor. Dr. Bekir Kütükoğlu'nun doçentlik tezinde[53] 1590-1612 tarihleri arasında Azerbaycan'da Osmanlı idaresi altına geçmiş bölgelerde reâyânın bu gibi suiistimallere katlanamayarak yerlerini yurtlarını bırakıp Şah'a ait bölgelere kaçtıkları arşiv vesikalarına göre çok iyi belirtilmiştir. Bir ara Revan'da zengin köy ve mezralar Pâdişah hâslarına katılmış, ahalisi kaçmış geliri az yerler ise ulûfeleri hazineye kalmak şartıyla Revan ve Nahcivan kalelerindeki kullara zeâmet ve timar olarak verilmiştir (1000 tarihlerinde=1591). Fakat sonra bütün zeâmet ve timarlar Pâdişah hâsları yapılmıştır. Bu sefer de hâs gelirini toplayan emin ve mültezimlerin zulmü yüzünden bu köylerdeki halk kaçmakta ve gelir mütemadiyen

---

[53] *Osmanlı-Safavî Siyasî Münasebetleri,* Doçentlik Tezi (1965), ikinci bölüm (1590-1612).

düşmektedir. Nihayet kulların müracaatı üzerine hâslar tekrar timar ve zeâmet olarak dağıtılmıştır.

Dr. Kütükoğlu'nun gösterdiği gibi, bu bölgede İranlıların bir taarruzuna karşı muhafaza hizmetinde kalan çok miktardaki kapıkuluna mahallî kaynaklardan ulûfe yetiştirmek imkânı yok idi. Timar ve zeâmet olarak verilen köyler de harap halde idi. Bu sebeple Diyarbakır hazinesinden Revan kullarına ulûfe yetiştirilmesine çalışılıyordu. Güç durumda olan kapıkulu, itaatsizlik göstermeye başlamış, reâyâ üzerine yürümüştür. İşte 1005/1596 tarihli adâletnâmede söz konusu olan suiistimaller bu durumun bir neticesidir. Bu durum askerin neden reâyâyı tedirgin eden bu hareketlere giriştiğini açıklamaktadır. Özetle, doğu serhaddındaki muhafız kapıkullarının "fesâd ve şekâveti" o zaman devleti uğraştıran başlıca meselelerden olup adâletnâme bu mesele ile ilgilidir.

Bunun gibi birçok hallerde askerî sınıfın müşkül şartlar altında bulunduğu, merkezden maaş ve ücret alamadığı bir vakıadır. Kendisini ve hayvanını beslemek mecburiyetinde olan asker *salgun* usûlüne başvurmaktadır. Tabii çoğu zaman bu durum memleket ölçüsünde soygunlara yol açmaktadır. Onlar sıkıntı zamanlarında *salguna* müsaade eden eski kanun ve âdetlerden cesaret almakta ve hareketlerini meşrû göstermeye çalışmaktadırlar. Hatta birçok celâli grubunun vaktiyle devlet hizmetinde veya paşaların kapısında hizmet ederken dirliği kesilen askerlerden mürekkep olduğu unutulmamalıdır. Nihayet devletin uyguladığı *avarız* vergileri de, aslında devlet salgunlarından başka bir şey değildir ve XVI. asır ikinci yarısından itibaren reâyâ üzerinde devamlı ağır bir yük haline gelmiştir. Kayda değer ki, Anadolu'da *salguncu,* tahsildâr, vergi toplayan manasında bugüne kadar yaşamıştır.[54]

1018/1609 tarihli adâletnâmede[55] beylerbeyilerin, sancakbeylerinin hâslarını iltizama alan voyvodaların zorla her köyden ayda otuz kırk altın veya kuruş salma topladıkları tespit edilmektedir. Aydan aya alınan bu salma 1005/1596 tarihli adâletnâmede anılan *aylık salgunu*'ndan başka bir şey değildir. 1018/1609 adâletnâmesi beylerbeyi ve sancak beylerinin

---

54 Bkz. *Söz Derleme Dergisi,* c. III.

55 İnalcık, "Adâletnâmeler", No X, s. 123-133.

hâslarını iltizama vermelerini, onların veya adamlarının *salgun* salmalarını yasaklamaktadır.

Görevlilerin köylerde devre çıkmaları, köylünün evine inmeleri, kalabalık maiyetleri için ücretsiz yem ve yiyecek almaları en eski kanunlarda dahi şiddetle yasaklanan bir suiistimal olarak görülmektedir.

947/1540 tarihli adâletnâmeye[56] göre, *pâre voyvodaları* yirmişer otuzar kişilik atlı gruplar halinde köyden köye konup reâyâdan zorla para, koyun, davar, tavuk ve hayvanları için yem almaktadırlar. Bunların, yanlarına *levendleri* aldıkları bu adâletnâmede kaydedilmektedir. Bu devirde *levend,* başıboş delikanlı, işsiz güçsüz serseri manasında kullanılmakta idi.[57]

947/1540 tarihli adâletnâme, gerekli mühim bir iş çıkmadan kalabalık gruplar halinde köylere çıkılmasını ve *levend* kullanılmasını men'etmektedir. *Devre çıkma* halleri ve usûlleri bu adâletnâmede tesbit olunmaktadır: Onlar kendilerine ait timarların gelirini toplamak, öşür mahsûlünü satmak için veya memlekete ait mühim bir iş sebebiyle köylerde dolaşmaya çıkabilirler. Bunun dışında köylere çıkılmasını önleme yetkisi sancak-beylerine ve kadılara tanınmıştır. Ceza ve *cerime* için gitmek gerektiği zaman, fiilen bir hırsızlık, soygunculuk, katl ve bunun gibi ağır bir durum olmalı ve hasımlar gelip davacı olmalıdır.

1018/1609 tarihli adâletnâme, kadıların teftiş görevini kötüye kullanarak devre çıkmalarını da yasaklamaktadır. Bilindiği üzere, bir bölgede eşkıyayı meydana çıkarmak için kadılara *umum teftiş* hükmü gönderilir. Fakat kadılar, voyvodalar ile bir olup sözde teftişe çıkmakta, çeşitli yollarla reâyâyı soymaktadırlar. Bu adâletnâmede, bir köye gelen misafirlerin, bekârlara ayrılmış *azabhâne*lerde veya boş evlerden birinde kondurulması ve yiyecek ve yemeklerini günlük narha göre paralarıyla ve köylünün gönül rızası ile almaları emredilmektedir. Bu emre karşı gelenler Pâdişah-kapısına bildirilecektir. Bu gibiler, süresiz küreğe koyma cezasıyla tehdit edilmektedir.

Yine 1018/1609 tarihli adâletnâmede, beylerbeyi ve sancak- beyi hâslarını iltizam eden voyvodaların, kalabalık atlı gruplar halinde "vilâyet üzerine çıkıp devr eyleyip" halkın yalnız yiyeceklerini değil, at, katır,

---

[56] İnalcık, "Adâletnâmeler", No V, s. 110-116.

[57] Bkz. M, Cezar, *Leventler,* İstanbul, 1965.

deve, köle ve mallarını da zorla ele geçirdiklerinden ve her türlü vergiyi kanunda ve defterde yazıldığından fazla aldıklarından şikâyet olunmaktadır. Beylerbeyiler ve sancak-beyleri kendileri de *cerîme* toplamak için pek çok atlı ile devre çıkmakta, bir köye "varub nice günler oturub" *cerîmeleri* fazlasıyla ve zulümle aldıktan başka reâyânın bedava hayvanlarını ve yiyeceklerini zaptetmekte, *salgunlar* salmaktadırlar. *Devir* ve *salgun,* bu adâletnâmede tekrar yasaklanmaktadır. Şayet bir şikâyet ve suç sebebiyle çağırılırlarsa voyvodalarını hadise mahalline yalnız üç dört atlı ile göndermeleri emredilmektedir.

1058/1648 tarihli bir hükümden[58] öğreniyoruz ki, timar sipahilerinin de kendi dirliklerine dâhil köylere on-onbeş atlı ile gitmeleri ve üç günden ziyâde kalmaları yasaklanmaktadır. Müşterek timarlarda bu gibi suiistimallerin daha ağır bir hal aldığı anlaşılmaktadır. Bir adâletnâmede[59] bir köyü ortaklaşa elinde tutan üç sipahiden her biri ayrı birçok atlı ile o köye gelmekte, reâyânın aileleriyle oturdukları evlere inmekte, bedava kendilerini ve hayvanlarını besletmekte, ayrıca *nal-bahâ, selâmlık, hizmetkâr akçası, resîd akçası* adıyla paralarını almakta, onları şahsî hizmetlerinde kullanmakta ve bunun gibi birtakım zulümler yapmakta oldukları kayıtlıdır.

A'şâr'da Suiistimaller

1004/1595 tarihli adâletnâmede[60] bahis konusu olan mühim şikâyetlerden biri şudur:[61] Hububat öşrü mahsul üzerinden aynen alınmayarak harmanda fazlasıyla bir ücret takdir olunarak alınmaktadır. Reâyâdan öşür mahsûlünün *aynen* değil, *para* olarak alınması, kanunların eskiden beri sık sık yasakladığı yaygın suiistimallerden biridir.

1540 tarihine doğru Diyarbakır vilâyetinde timar sahipleri tarafından *tereke* (hububat) öşrü yerine fazla fiyatla karşılığının para olarak alınması üzerine birçok kimseler topraklarını bırakıp kaçmışlardır. Sipahiler ve diğer dirlik sahipleri, öşür mahsûlünü paraya çevirme külfetinden kendilerini

---

58 İnalcık, "Adâletnâmeler", No XII, s. 135-136.

59 İnalcık, "Adâletnâmeler", No XVI, s. 140.

60 İnalcık, "Adâletnâmeler", No III, s. 104-108.
'Aşâr ve *sâlâriyye* için bkz. Lütfi Güçer, *XV - XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,* İstanbul, 1964, s. 51-59.

kurtardığı ve mahsûlün ucuzladığı zamanlarda kendilerini kayıptan koruduğu için bu usûlü tabiatıyla tercih etmekte idiler. Halbuki, özellikle bazı bölgelerde mahsûlün paraya çevrilmesi köylü için çok güçtür. Çoğu zaman mahsûlü ucuzca elinden çıkarmasına sebep olur. Köylü için büsbütün güç olan bir durum, öşür gelirini *kesim*e bağlamaktır. *Kesim,* öşür mahsûlü karşılığı her yıl belli miktarda bir para ödemeyi kabul etmektir. Bu takdirde timar sahibi hububat üretiminde ve fiyatlardaki dalgalanmalardan müteessir olmaz. *Kanûn-i Osmânî*'de yalnız bağ ve bahçe mahsullerinde öşür karşılığı *kesim* alınmasına müsaade olunmuş ve bu usûl Şerî'at'a uygun bulunmuştur.[62] Dirlik sahipleri bazen ambarları olmadığı için mahsûlü aynen almaz, yerine para isterler. Buna karşı *Kanûn-î Osmânî* reâyânın sipahiye köyde bir ambar yapması bid'atini kabul etmiştir.

1004/1595 tarihli adâletnâme, mahsûlün "vaktiyle ta'şîr" edilmesini de emretmektedir. Yeniçerilere verilen bir adâletnâmeye[63] göre, harmanda vaktiyle alınmayan a'şâr mahsûlünü dirlik sahipleri sonra ziyadesiyle isterlermiş. Buna karşı "öşürlerin harman üzerinde" aldırılması emredilmektedir. Dirlik sahibi hazır değilse, onun timardaki adamına aldırılacaktır. Yahut öşür mahsûlü o köyün imamı veya köy halkı marifetiyle bir yerde emanet konacaktır. Böylece harman yerinde mahsûlün zarara uğraması tehlikesi bertaraf edilmiş oluyordu.

Sipahiler umumiyetle köylerde oturduklarından, a'şârı aynen tahsil etmek onlar için güç değildir. Fakat uzakta bulunan büyük dirlik sahipleri, yani hâs ve zeâmetler için a'şâr mahsûlünün değerlendirilmesi, paraya çevrilmesi ciddî bir mesele olarak ortaya çıkar. Bu hususta hâs sahipleri devletin verdiği misâli izlemişlerdir. Osmanlı ülkesinde dirliklerin yüzde ellisini kaplayan ve merkezi devlet hazinesine ait olan Pâdişâh hâslarındaki a'şâr geliri için devlet de aynı mesele ile karşıyadır. *Aynî* mahsûl gelirini paraya çevirmek ve zamanında devlet masraflarını karşılamak Osmanlı maliyesinin en mühim meselesidir. Devlet, bunu iki şekilde çözümlemiştir: Ya *havâss-i hümâyûn* üzerine ulûfe ile memurlar (*eminler)* tayin etmiş, yahut âmillere (mültezimlere) iltizamla bu hâsların gelirini peşinat karşılığı satmıştır. Vezirler, beylerbeyiler, sancak beyleri arpalık ve paşmaklık

---

[62] Süleyman Kanunnâmesi (M. Ârif neşri), s. 35.

[63] İnalcık, "Adâletnâmeler", No XI, s. 133-135.

olarak zengin dirlikler alan Sultan kadınlar ve devlet büyükleri hâslarının gelirini kendi kâhyaları, *voyvodaları* ve *subaşılarına* ısmarlamakta yahut daha çok mültezimlere vermektedirler. Pâdişah hâslarını veya büyüklerin hâslarını iltizamla alan *âmiller* ve *voyvodaların* a'şâr toplamada başlıca suiistimalleri, sipahilerin yaptıkları suiistimallerin aynıdır. Yani onlar da öşrü ayırmak için vaktinde harman yerine gelmezler veya a'şârı yaş iken hesaplayıp kurudukta o miktar üzerinden alırlar. Müşterek timarlarda a'şâr suiistimalleri köylü için daha sıkıntılı bir hal almaktadır. Bir köyü ortaklaşa tasarruf eden üç timarlı sipahinin verdiği misâl[64] dikkate değer: Bu sipahiler a'şâr mahsûlünü harman zamanında gelip almıyor ve köylü üzerinde bırakıyorlar, sonra biri gelip iki hisse benimdir diye alıyor, öteki gelip o da hissesini istiyor. Aynı zamanda a'şârın para olarak karşılığını narhtan ziyade hesaplayarak fazlasıyla reâyâdan alıyorlar.

Yeniçerilerin vereceği a'şâr dolayısıyla ortaya çıkan anlaşmazlık hakkında da bir adâletnâme[65] vardır. Emre göre, eskiden beri el ile toplanan nohut, mercimek, keten, susam, burçak ve benzerlerinden sadece öşür alınır. Biçilmesi âdet olan buğday, arpa, çavdar ve darı gibi hububat iyi yetişmeyip ancak tohumu alınmışsa bundan öşür alınmaz. Keza kendi yiyeceği için yetiştirilen bağ, bahçe ve bostandan ve kovanlardan öşür alınmaz. Şayet balını satıyorlarsa öşür alınabilir. Toprağı dinlendirmek için gelenbe bırakıldığında yetişen ottan da öşür alınamaz. Yeniçeriler evlerinde iken veya seferde iken dirlik sahipleri öşür bahanesiyle evleri içine girerlermiş. Pâdişah emirde diyor ki: "Yeniçeri kullarımın evlerine girdiklerine rızâ-yı şerîfim yoktur, men' ü def' eyleyesiz". Yeniçerilere a'şârı pazara götürme teklifi yapılamaz. Şayet yeniçerilerin elindeki topraklar eskiden reâyâya ait ise, köydeki ambara kadar ileteler.

Terekede, yani buğday, yulaf, çavdar ve darıda, a'şâr umumiyetle şu şekillerde alınır: Reâyâ mahsûlünü tam olarak harman yerine yığar, harman eder ve çıkan taneden belli nisbette bir kısmını ayırarak hak sahibine teslim eder. Yahut harman yerine getirilen mahsûl harman olmadan önce vereceği a'şâr nisbeti ne ise o sayıda yığınlara ayırır. Meselâ onda bir veriyorsa on yığın halinde yığar. Hak sahibi bu yığınlardan birini seçer. Köy halkı ilkin bu yığını

---

64 İnalcık, "Adâletnâmeler", No XIII, s 136-137.

65 İnalcık, "Adâletnâmeler", No XI, s 133-135.

döğüp harman eder ve teslim eder.[66] Timar sahibi veya başka hak sahibi bu suretle öşür mahsûlünü teslim aldıktan sonra uğrayacağı zarar ve ziyandan reâyâ sorumlu değildir.[67] A'şârı ölçmede kalbur kullanılmasından reâyâ şikâyetçi olduğundan 1519 tarihli İmroz kanununda bu usûl kaldırılmış ve kile ile ölçülmesi emredilmiştir.[68] Fatih Kanunnâmesinden beri bazı mahsûlden (pamuk, keten gibi) tarlada demet üzerinden öşür almak usûlü mevcuttu. Demet üzerinden verdikten sonra reâyâ harman yerinde dövmekten kaçamaz.

Macaristan'da[69] sipahiler reâyâdan *pîşkeş* almadıkça ölçme işine başlamazlardı. Kanun koyucu kasten geciktirenleri timarından azille tehdit etmektedir. A'şârın para olarak alınması burada da men'edilmiştir. Yalnız sipahi timarlarında değil, beylerin ve Pâdişah'ın hâslarında da mahsûl daima aynen alınacaktır.

Muhafazası güç olduğundan sipahi şıra almak istemezse reâyâ onbeşte bir olarak pekmez vermelidir. Reâyâ fazladan masraf yaptığı için öşrü onbeşte birdir.[70] Bahçe mahsûlleri a'şâr yerine birçok yerlerde *kesim* veya *maktû'* veya *mukâta'a* usûlüne tâbi idi, yani a'şâr yerine üzerinde anlaşılmış belli miktarda bir para alınırdı. Buna sebep olarak meyve mahsûlünü birden toplamak ve ayırmak güçlüğü gösterilmektedir.[71]

Anlaşmazlık doğuran vergilerden biri olarak *salarlık* (sâlâriyye)'a gelince: bu örfî bir vergidir. Fatih Mehmed'in reâyâ kanunnâmesine ve sonra Süleyman'a atfedilen Kanunnâmeye göre, hububattan onda bir öşürle birlikte daima salarlık (sâlâriyye) alınır. Miktarı umumiyetle kırkta birdir (Fatih Kanunnâmesinde on *mud*da beş *kile*'dir. Bir mud =20 kile). "Sâlâriyye hod yemlik mukabelesindedir".[72]

Salarlığın sipahi için yemlik saman karşılığı alınan örfî bir ek vergi olduğu muhtelif zamanlarda muhtelif kanunlarda belirtilmiştir. Osmanlı ülkesine sonradan katılmış Doğu Anadolu vilâyetlerinde de *Sâlâriyye*

---

66 Musul Kanunnâmesi, Barkan, *Ibid.*, s. 175, madde 10.
Erzincan Kanunnâmesi, *Ibid.*, s. 182, madde 11.

68 *Ibid.*, s. 237, madde 2.

69 Uyvar Kanunu, *Ibid.*, s. 314, madde 8.
Aydın Kanunnâmesi, *Ibid.*, s. 10, madde 33.

71 Malatya kanunu, *Ibid.*, s. 115, madde 6.

72 *İbid.*, s. 10, madde 28.

mevcut olduğuna göre, onun Osmanlılardan önce Selçuklu Anadolu'sunda var olduğu kuvvetle ileri sürülebilir (Kelime Türkçe *salmak*dan, veya, daha ziyade Farsca yaşlı, başta gelen, lider, kumandan manasına *sâlâr* kelimesinden çıkmış olmalıdır). Bu örfî vergi, beylerin aldıkları *salgunları* önlemek için onun yerine konmuş bir vergi olmalıdır.

Sâlâriyye, buğday, arpa, yulaf, çavdar, darı, keten ve bostandan alınır. El ile yolunan nohud, mercimek, burçak, susam ve pamuktan alınmaz.[73] Kendir ve haşhaştan da salarlık alınmaz. Fatih Kanunnâmesine göre (El-Faslü'r-Râbi', madde 11) o zamanlarda keten ve pamuktan yalnız öşür alınmakta idi. A'şâr beşte bir alındığı zaman salarlık alınmaz. "Sâlâriyye yalnız öşür alınan yerlerde lâzım olup livâ-i mezbûrda (Malatya) ziraat olunan gallât beşte bire kasim olunmağla sâlâriyye zülm olmağın" kaldırılmıştır.[74] İşte a'şârda suiistimallere yol açan durumlar bunlardır.

Kadı ve Naiplerin Suiistimalleri

Kadılara ve nâiplere ait birçok suiistimaller adâletnâmelerde açık bir şekilde gösterilmiş ve tekrar tekrar şiddetle yasaklanmıştır. Bu suiistimallerin halkı en eski devirlerden beri en ziyade sıkan hususlardan olduğu anlaşılmaktadır. Bir halk kitabı olan ve halkın şikâyetlerini aksettiren eski Anonim *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'da, Yıldırım Bayezid'le kadılara ait hikâye dikkate değer. Bâyezid, suiistimallerinden dolayı bütün kadıları toplatmış ve hepsini bir eve koyup yakmaya karar vermiş imiş (Bu rivâyetin iki müstakil rivâyet grubunda farklı bir şekilde bulunması, Bayezid'in kadılara karşı şiddetli tedbirlere başvurduğuna şüphe bırakmaz). Bu suiistimallerin, kadıların halktan fazla rüsûm almasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. O zaman Çandarlı Ali Paşa'nın miras taksiminde binde yirmi ve kadının yazdığı her resmî yazıdan iki akça resim alınması esasını koyduğu rivâyet edilmektedir. Anonimler, "bu bid'atı Ali Paşa kodu" diye kötülemektedirler. Fatih devrinde H. 884 tarihli bir hüküm[75] kadıların alacakları rüsûm hakkında yeni esaslar koymaktadır. "Bâb-i kısmet ve husûs-i nikâhta ve 'itâknâmede ve sâir mekâtîbin resmi bâbında kudâtın

---

[73] Bkz. Behisni kanunu, *Ibid.*, s. 117; Süleyman Kanunnâmesi (M. Arif neşri), s. 31-32.

Malatya kanunu, (1559), *Ibid.*, s.115, madde 4.

[75] Mısır Kanunnâmesi, Barkan, *Ibid.*, s. 382.

ziyâde ifrât cânibine meyelânlari ve cânib-i ifrâtta ta'addi ve ihtilâf'arı arzolunduğu"nu ve bu kanunun bu yüzden çıkarıldığını belirtmektedir.

947/1540 tarihli adâletnâmeye[76] göre kadılar, eskiden beri nâip atanmamış yerlere ve nahiyelere fazladan nâip koymaktadırlar. Bunun sebebi kadının kendi gelirini arttırma hırsıdır. Biliyoruz ki, daha 1524 yılına doğru Mısır'da kadıların mahkemelerini naiplere satmaları şiddetle yasaklanmış, bunu yapanların beylerbeyi tarafından hapsedilerek Pâdişaha arzedilmesi emredilmiştir.[77]

Kazâ bölgeleri muayyen nâhiyelere ayrılmıştır. Meselâ Galata kadılığı üçyüz köydür. Kırk dört yerde nâibi vardır. Kadı her nâhiyeye kendi vekili olarak bir nâip tayin eder. Kadı bir yerde nâip mahkemesi kurduğu zaman o nâhiyeden alacağı resimlerin gelirini peşin bir para karşılığında, nâibe bırakır. Yani nâipliği satar. Bu bir nevi iltizamdır ve Osmanlı devletinde memuriyetleri iltizamla satma usûlü, bilhassa XVI. asırdan sonra geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Ancak bir yerde mahkeme kurulması için Pâdişah'ın emir ve müsaadesi gerektir. Adâletnâme'de kötülenen husus, kadıların eskiden beri nâip bulunmayan yerlerde satma gayesiyle fazladan yeni nâiplikler kurmalarıdır. Bu nâipler, verdikleri parayı çıkarmak ve kâr etmek için nâhiyelerinde sık sık devre çıkmakta, çeşitli resimleri toplamak için reâyâyı rahatsız etmektedirler. Bu rahatsızlığı artıran bir nokta da, nâiplerin kalabalık bir maiyyetle köylere inmesi, kendisini, adamlarını ve hayvanlarını köylüye bedava besletmesidir.

947/1540 tarihli adâletnâme, ancak eskiden beri nâip oturmuş veya nâibe ihtiyaç olan yerlere nâip tayin edilmesini, nâiplerin garazsız, yarar kimselerden seçilmesini emretmekte, nâiplerin devre çıkmasını yasaklamaktadır. Nâip kendi nahiye merkezinde oturacak ve kendisine başvuran davacıların davasını Şerî'at'a ve kanuna göre çözecektir. "Olur olmaz nesneyi bahâne edip dahi reâyâ üzerine çıkıp gezip yürümeyeler." Ancak şu hallerde naip yerini bırakıp gidebilir:

1. Pâdişah'a ait hizmetler için bir ferman gönderilir, asıl kadı yerinde olmaz veya kadının bizzat gitmesini önleyen esaslı bir özrü vardır, o zaman yerine nâip gider.

---

[76] İnalcık, "Adâletnâmeler", No V, s. 110-116.

[77] "Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, 44, (1947) s. 700, vesika 10.

2. Reâyâ kendi aralarında bir hususu çözmek için nâibi kendi istekleriyle çağırabilirler. Veya bir kimse vefat edip vârisleri küçük yaşta olur. Bu yetimlerin miras hisselerini korumak üzere nâip miras taksimine gidebilir. Yahut yetişkin vârisler, nâibi kendileri çağırtırlar.

3. Üç ayda bir voyvodalarıyla birlikte kadıların devre çıkması gerektiği zaman kadı yerine nâip gönderilebilir. Fakat nâip, voyvodalar ile yalnız kendi nâipliği altında bulunan nahiyeyi dolaşacak ve sonra gelip mahkemesinde oturacaktır.

Nihayet adâletnâme, nâiplerin *il* üzerine çıktıkları zaman kimseden parasız yiyecek ve yem almamalarını emretmektedir. Şunu ilâve edelim ki, nâipler köylerde para cezasına, *cerîme*'ye hükmettikleri zaman kendileri için belli ölçüde bir resim alırlardı.

Şu misâl dikkate değer: Balya'da bazı kimseler kendi haksız hareketlerine âlet olmadığı için bir nâibin görevine engel olmuşlar, bunun üzerine kendisinden memnun olan halkın müracaatı üzerine Pâdişah Balya kadısına hüküm göndermiş, nâip tayini işinin kadılara ait olduğu belirtilmiş, fakat eğer bu nâip Şerî'at'tan ayrılmıyor ve halka zulüm yapmıyorsa nâip olarak kullanılmasını emretmiştir.[78] Bir yere nâip tayin edilirken o yerin ahalisinden olmaması gerekti.

947/1540 tarihli adâletnâmedeki şikâyetlerin mühim bir kısmı 1054/1644 tarihli benzeri bir vesikada[79] müşahhas bir misâlde tekrarlanmaktadır. Bu vesikada Adala kazası halkı şikâyet ederek kadının eskiden beri oturageldiği yerde oturmadığını, nâip, kethüdâ ve adamları ile "il üzerine devre çıkıp" köy köy dolaştığını, halkın evlerine konuk olup adamlarına ve hayvanlarına bedava yiyecek ve yem aldığını Pâdişah-kapısından emredilen vergileri fazla tahsil edip fazlasını kendi cebine attığını, *bî-namâz teftîşi* adıyla her köyden çok para topladığını, mirâsçılar yetişkin oldukları ve kadıdan taksimi yapmasını istemedikleri halde miras taksimi yaptığını ve resm-i kısmeti fazlasıyla aldığını ve sair vesikalar için de kadının ve adamlarının fazla resim istediklerini ileri sürmüş ve

---

78 İstanbul Üniv. Kütüphanesi, yazma T. 1438, s. 47.

79 Çağatay Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri,* İstanbul, 1944, s. 293, vesika 112; başka misaller için bkz. Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları,* vesika No. 3, 7.

Pâdişah'tan bu haksızlıkları önleyen bir ferman rica etmişlerdir. Manisa kadısı ve Saruhan mütesellimine gönderilen emirde, kadı ve nâibin her zamanki yerinde oturmaları emrediliyor ve yukarıda sayılan suiistimaller yasaklanarak çeşitli şer'î vesikalardan alınacak resim nisbetleri bildiriliyor (*resm-i kısmet* binde on beş, *nikâh-resmi* bâkireden 25 akça, *Şer'i hüccet*'erden 25 akça, 'itâknâmeden 60 akça). Bu vesika da esas itibariyle bir *adâletnâme* sayılabilir. Ancak belli bir bölgeye gönderilmiş olması onu, umumi adâletnâmelerden ayıran bir noktadır. Aynı hususlar *Kanûn-i Cedîd* başlığı altında XVII. asır ikinci yarısına ait vesikalar arasında söz konusu olmuştur.[80]

1018/1609 tarihli adâletnâme[81] bu gibi suiistimaller hakkında daha çok tafsilât vermektedir. Buna göre, kadıların nahiyelerini nâiplere iltizama vermeleri, devre çıkıp reâyâdan ücretini ödemeden yiyecek ve yem almaları yasaklanmakta ve miras taksimine ait şu şikâyetler sıralanmaktadır: Kadılar veya nâipleri, bir köy veya kasabaya geldikte yeni mezarları deftere geçiriyor ve "bize haber vermeden neden gömdünüz, bunların metrukâtı ne oldu?" diye reâyâyı rahatsız ediyor, Hristiyanlardan para almadıkça ölülerini gömmeye izin vermiyorlardı. Miras taksiminde eşyaya yüksek fiyat biçerek resm-i kısmeti yüksek almakta veya evvelce yapılmış bir miras taksimini âdil yapılmamış diyerek tekrar taksim edip yeniden resim almakta, *resm-i kısmet* binde onbeş olduğu halde bir kuruş (bu tarihte bir kuruş resmen 80 akçadır) istemekte diğer Şer'î huccetlerden de fazla resim tahsil etmektedirler. İhtilâflı timar ve zeâmetlerde kesin hüküm verilmiş olduğu halde bunu gözönüne almamakta ve başka birisine *mürâsele* vesikası vererek timar ve zeâmet gelirini onun almasına imkân vermektedirler.

Kadıların eşkıyayı meydana çıkarmak için emredilen *umûm teftişlerde* köy köy, kasaba kasaba gezerek reâyâyı soymak için başvurdukları bazı yollar da şunlardır: Evvelâ bir yerde zengin bir Müslüman bulunca, "sen mal bulmuşsun" veya "Celâli sende mal bırakmış" diyerek[82] isbatsız altın ve gümüş

---

[80] İnalcık, "Adâletnâmeler", No XIV, s. 137-139.
İnalcık, "Adâletnâmeler", No X, s 123-133. Gösterilen yerde Adâletnâmenin Mühimme Defterlerindeki sûreti verilmiştir. Bunun Aydın, Saruhan, Menteşe sancak beyleri ve kadılarına gönderilen sûreti için bkz. Ç, Uluçay, *Ibid.*, s. 208-214.

[82] Daha Kanunî devrinde 970/1562'den önce "Anadolu'da zuhûr eden Celâli eşkıyâsının ve Celâlî'ye tâbi olup Celâlîlik edenlerin cümle mâlı ve esbâbı taraf-i mîrîden ahz ve

parasını zaptettirmektedirler. Bu suiistimalden 1004/1595 adâletnâmesinde de bahsedilmektedir. Keza zengin kimselerin olanca malını zaptetmek için sicilinde eskiden suç giydiğine ait kayıt vardır diye zalim idarecilerin eline huccet vermektedirler. Buna mukabil suçu sâbit olanların kaydını rüşvet alarak defterden silmektedirler.

Kadılar, zengin kimseleri kendi haberleri olmadan müflis ve borçlu mültezimlere, rüşvet alıp kefil yazmaktadırlar. 1004/1595 tarihli adâletnâmede bu hareket yasaklanmaktadır. Merkezden verilen bazı yeni yetkiler de kadılar tarafından kötüye kullanılmaktadır. Meselâ eşkıyayı meydana çıkarmak için yapılan teftişte kadılardan ahaliyi birbirine kefil yazmaları istenmiştir. Bir kimse hakkında komşularından sorulmakta, yabancıların durumu hakkında şahadet etmeleri istenmektedir. Kadılar, Müslümanların, hakkında "iyidir", yahut "bî-namazdır", yahut da "yabandan gelmiştir, bir kötülüğünü görmedik" dedikleri kimseleri ayrı ayrı sicile yazdıktan sonra bunları tekrar birbirine kefil yazmakta ve her birinden birer ikişer kuruş *sicil* ve *huccet* akçası, *muhzır* ve *hizmetkâr akçası* aldıktan başka *kefilnâme* diye voyvodalar için de para verdirmektedirler.

kabz olmak" emrolunmuştu (*BOA. Fekete tasnifi* No. 422).

Evâil-i Rebiülahir 1004/4-14 Aralık 1595 Tarihli Adâletnâme*

Emîrü'l-ümerâi'l-kirâm kebîrü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadri ve'l-ihtirâm sâhibü'l-'ızz ve'l-ihtişâm el-muhtass bi-mezîd inâyeti'l-melikü'l-'allâm Anadolu beğlerbeği Mehmed -dâme ikbâlehû- ve mefâhirü'l-ümerâi'l-kirâm merâciü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadri ve'l-ihtirâm el-muhtass bi-mezîd inâyeti'l-melikü'l-'allâm vilâyet-i Anadolu'da vâki olan sancakbeğleri -dâme izzühüm- ve mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm me'âdinü'l-fezâil ve'l-kelâm mümeyyizü'l-halâl 'ani'l-harâm el-muhtass bi-mezîd inâyeti'l-melikü'l-'allâm vilâyet-i mezbûrede vâki olan kadılar -zîde fazluhum- tevkî'-i refî'-i hümâyun vâsıl olıcak ma'lûm ola ki, hamd ferâvân cenâb-i hayy-ı müste'âne ve minnet-i bî-pâyân melik-i mennâna ki nişân-i sa'âdet-nişânımı a'del-i selâtin-i cihân ve zât-ı adâlet-unvânımı ekmel-i havâkîn-i devrân eyledi. Pes, uhde-i aliyye-i şahâneme lâzım ü vâcib ve vakt-i seniyye-i pâdişâhâneme lâzib ü mütehattim oldu ki, *adli sâata hayrun* fehvâsını pîş-nihâd eyleyüb ve (*i'dilû hüve akrabü li't-takvâ*)[1] emr-i şerîfine imtisâlen muttasıl adl ü dâda bezl ü ictihâd etmekle memâlik-i mahrûse-i mülûkânemde mütemekkin olan a'yân ve eşrâf nevâl-i adl ü insâfa nâil ve ekâlîm-i mahmiyye-i hüdâvendimde

Bu adâletnâme kadıların merkezden gönderilen emirleri kendilerine menfaat çıkarmak için nasıl kullandıkları hakkında başka misâller de vermektedir. Adâletnâmeye göre kadılar, emir ve fermanlarda reâyâdan toplanacak vergiler açıkça gösterildiği halde, bunları fazlasıyla tahsil etmekte, fermanda bu yazılmış mıdır diye soruşturanları, fermana karşı geldi diye hakkında işlem yapmakta, kendisini zalim görevlilere teslim etmekte, malını almakta veya aldırmaktadırlar.

Başka bir suiistimalleri de, köylerde sırf kendileri için para koparmak maksadıyla *avarız hanelerini* tahrir defterine aykırı olarak fazla göstermeleri ve *hâne* akçasını ona göre toplamalarıdır. Adâletnâmeye göre, bu kötülükler yüzünden kadı ve nâipler sadece süresiz azl ve şehirden sürgün edilmekle kalmayacak, Şerî'at'a göre cezaları da verilecektir.

1524 tarihli Mısır kanunnâmesine göre[83], bazı kimselerin haksız davaları için kötü ve zorba kişileri vekil yaparak mahkemeye gönderdiklerini işaret etmiştik. Bu tip açıkgözler imparatorluğun her tarafında görülüyordu. 947/1540 tarihli adâletnâmeye göre, bir memlekete yeni bir *voyvoda, haraççı, resm-i ağnam* toplamaya gelmiş bir tahsildâr veya herhangi mutavattın olan re'âyâ ve berâya vesâir ecnâs ve esnâf-i hilye-i mekârim [ve] eltâfıma vâsıl olub her biri refâhiyyet-i nümüvvde ve huzûr-i re'fetde âsûde olalar. Eyle olsa, bu metâlib-i mühimmâtın husûlü ve bu bedîd ümmîdin makâm-ı merâma vusûlü vülât ve hükkâmın ve kuzât-ı enâmın hüsn-i ihtimâm ve kemâl-i diyânet ve ikdâmlarına menût ü merbût olmağın buyurdum ki,

Hükm-i şerîf-i cihân-muta' ve vâcibü'l-ittibâ' ile dergâh-i izzet-destgâhım çavuşlarından kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Mustafa Çavuş -zîde kadruhû- vusûl buldukda, eyyâm-ı adâlet ve hengâm-ı hilâfetimi sâir zamana kıyâs etmeyüb subh ü mesâ ahvâl-i re'âyâ ve berâyâ ile mukayyed olub ve *ve lâ terkinû ile'l-lezîne zalemû* [2] fehvâ-yı latîfin mülâhaza edüb, dahî zalemeye ednâ meyl ile mâil olmayub *'adve ve şekâ ... fetemessekümü'n-nâr*[3] mefhûmuyla mütemessik olub nâr-ı cehîm ve azâb-i elîmden ictinâb eyleyüb her vakit ve her sa'atde zâlimlere ihânet ve mazlumlara imdâd ve iânet edüb aceze ve zu'afâ ve mesâkîn ve fukarâ erâmil ve eytâm ve behâyim ve in'âm eyyâm-ı adâlet-in'âmımda âsûde hâl ve fâriğü'l-bâl olub mekâyid-i şedâyidden masûn ve müberrâ olub bezl-i kudret ve sarf-ı miknet eyleyesin ve ecdâd-i izâmımdan firdevs-mekân cennet-âşiyân merhûm Sultan

[83] Bkz. yukarıda Mısır Kanunnâmesi.

bir iş için Padişâh kapısından bir kul geldi mi, bunlar sırf bir şey koparmak çabasıyla onlara yanaşmakta, reâyânın durumuna dair olur olmaz şeyleri onların aklına sokmakta, onları kışkırtarak bazı kimseleri haksız yere hapsettirmekte ve sair haksız işlemlere sürüklemektedirler. Bu yüzden reâyânın malını mülkünü kaybetmesi, yerini yurdunu bırakıp kaçması sebebiyle memleket ve halk arasında gerçekten bir huzursuzluk baş göstermiş idi. Adâletnâme'de Pâdişah, bu gibi kendisini ilgilendirmeyen işlere burnunu sokan çıkar avcılarına göz açtırılmamasını, aldırmayanların ve karşı gelenlerin hapsedilip hükümete bildirilmesini emretmektedir.

Bâdihavâ Resimleri ve Cerimeler Dolayısıyla Görülen Suiistimâller

947/1540 tarihli adâletnâme[84] (yasaknâme) bilhassa vezir ve sancak beylerinin hâslarında, zeâmet ve timarlarda *niyâbet* ve *bâdihavâ* gelirlerinin sahipleri tarafından iltizama verilmesi ve bunun sebep olduğu suiistimâllerle ilgilidir. Niyâbet ve bâdihavâ resimleri şunlardır: *resm-i 'arûs* ('arûsane veya gerdek-resmi), *cürüm ve cinayet resmi (cerâim); çiftlik tapusu* (ekili Süleyman Hân eskinetullahi te'âlâ ferâdisü'l-cinân hazretlerinin zamân-ı adâlet-iktidârlarında kânunnâmeler yazılub her şehirde olan kadılar mahkemesinde kânunnâme-i hümâyun vaz' olunmağile ol asrın hâkim-i ferîdü'd-dehri olanlar mazmûn-i adâlet-hümâyunuyla amel eyledikleri ecilden bir ferde zulm ü ta'addî olunmayub cemi'-i umûr ve ahvâl kemâliyle görülmeğin, re'âyâ ve berâyâ ki, -vedâyi'-i cenâb-i kibriyâdır- muntazımü'l-ahvâl olurlar imiş. Hâlâ ol kânunnâme-i adâlet-zamîni mazlumîn gibi mahbes-i sanduka salub istedikleri bid'atları ihdâs edüb baş yaruğundan bu makûle cerâimden yüz ellişer ve ikişer yüz akça alınagelmiş iken hâlâ bin ve binbeşyüz akça cerîme alınub ve terekeleri aynı ile ta'şîr olunmayub harman üzerinde ziyâdeye kesilüb ve resm-i çiftleri ve bennâkları ve cinâyetleri ve âdet-i ağnamları dahî vesâir hukûk-i Şer'iyye ve rüsûm-ı örfiyye Şer'-i mutahhar ve kânûn-i defter üzere alınmayub ez'âf-i mezâif ziyâde alınub ve vüzerâ ve beğlerbeğiler ve voyvodaları ve sancak beğiler ve subaşılar ve emlâk ve evkâf ve başmaklık karye zâbitleri ve ümenâ ve ummâl ve mübâşirîn-i emvâl dâimâ on-on beş atlu ile il üzerine çıkub ve nâibler dahî hevâlarına tâbi olub vilâyetden müft ü meccânen yem ve yemeklerin ve sığır ve koyunların ve kuzu ve

[84] İnalcık, "Adâletnâmeler", No V, s. 110-116.

yer tapusu), *ev-yeri tapusu, kul ve câriye müjdegânîsi* (muştuluk ve yava ve kaçkun resmi), *resm-i duhan* (timar arazisine hariçten gelip kışlayanların tütün resmi), *deştibânî, otlak ve kışlak resmi.* Bunlar serbestlik durumuyla ilgili olduğundan bu rüsûma *rüsûm-i serbesti* de denir. Bu rüsûm, tahsil zamanı belli gelirler değildir, zuhûrata bağlıdırlar. *Tahrîr emini,* bu resimlerin miktarını o yerdeki aile miktarına göre hesaplar ve deftere tespit eder. Bu gelirleri hâs veya timar sahibinin bizzat izlemesi ve toplaması imkânsızdır. Esasen devlet de bu gibi zuhûrata bağlı vergileri, *mukâta'a* adı altında iltizama vermektedir. Böylece hâs timar sahipleri adına bu vergileri toplamayı iltizamla üzerine alanlara *ayak âmilleri* veya *pâre voyvodası* denmektedir. "Asıl voyvodalar" dirlik sahibinin vekili olarak ona ait gelirleri topladıkları halde, bu voyvodalar bu gelirin bir parçasını iltizama almaktadırlar. *Pare voyvodaları,* iltizam ettikleri meblağı peşin ve taksit olarak dirlik sahibine ödedikten sonra bu parayı fazlasıyla çıkarmak için çeşitli baskı yollarına başvurmaktadırlar. Adâletnâmeye göre reâyâya, şu suçu işledin diye haksız isnatlarda bulunmakta, kadı mahkemesinin hükmü olmadan zorla *cerime* almakta, hapse atmakta, işkence yapmakta, parasını tavukların ve cebren emvâl ve esbâbların ve mâl buldun deyu bi-ğayr-i sübût-i Şer'î akçaların alub ve oğlanlarun ve kızlarun çeküb ve âmiller ğâyibâna kefil yazdurub envâ'-ı zulm ü ta'addî eyledikleri erbâb-ı şekvânın rikâb-ı hümâyunuma sundukları rık'alarında mufassalan mastûr ve mukayyed olub ve bi'l-cümle devlet ve ikbâl ve saâdet ve iclâl ile Cuma namazına ve seyr ü şikâra çıkdığımca dâd-hâhların dûd-ı âhı eflâka peyveste olmağın, nâyire-i unfim şu'ledâr olub zaleme-i hükkâm şedâyid ve ikâb ü ilâma mahzar olmak değil, belki eşedd-i siyâsete müstehakk olmuşlardır. İmdi siz ki vâli-i memleket ve hâkim-i vilâyetsiz, bilmiş ve işitmiş olasız, eyyâm-ı adâlet-encâmımda bir ferde zulm ü ta'addî olunduğuna aslâ rızâ-yı şerîfim yokdur; asr-ı nısfet-hasrımda *gürgân-derende çoban-i güsfend ve levendân-i gezende pasbân-ı mazlûm-i müstemend* olmak gerekdir. Nâr-ı gazâb pür-şirârım muntafi ve seyf-i meslûl der-niyâmım muhtefi ola. Şöyle ki, adâletnâme-i hümâyunum size vâsıl olduğu gibi bir alay cebâbire ve zalemenin cebr ü zulmünü bir bölük âciz ve mazlûmların üzerlerinden def' ü ref' eylemeyüb ve siz ki kadılarsız, bu makûle bunlar vüzerâ voyvodalarıdır ve beğlerbeğiler subaşıları ve ümenâ ve ummâldir deyu vukû'u üzere arz ü i'lâm eylemekden ictinâb eyleyesiz. Ecdâd-ı izâmım

ve eşyasını gaspetmekte idiler. Ayrıca ağır suç işleyenlerden para kabul ederek onları korumakta, asılma, eli veya ayağı kesilme gibi *siyâset* cezalarına çarptırılanların parasını alarak cezayı yerine getirmemekte idiler. Bu yüzden suçlular, memleket içinde serbestçe eşkıyalıklarına devam etmekte, evleri basıp yolları kesmekte, adam öldürmektedirler. Bu hadiseler almış yürümüştür ve bu yüzden "reâyâ kemâl mertebe fetret ve inkılâb üzere"dirler. Buna karşı Pâdişah, bu adâletnâme[85] ile *pâre voyvodalığını* kaldırdığını ilân ediyor, *niyâbet* ve *bâdihavâ* gelirinin iltizama verilmemesini, asıl voyvodalar eliyle toplanmasını emrediyor. Yukarıda II. Bayezid devrinde de, *cerîme* gelirini iltizama alan açıkgözlerin reâyâya yaptıkları zulümlerden bahsedilmişti.

1018/1609 tarihli adâletnâmeye[86] göre, beylerbeyiler ve sancak-beyleri devre çıktıklarında *cerîme* bahanesiyle halkı soymaktadırlar. Bir köyde bir kaza sonucunda birisi ölse, meselâ soğuktan donmuş veya ağaçtan düşmüş olsa, buna bir cinâyet süsü vererek köy halkını hapsetmekte, zincire vurmakta, ruhiyçün kuzât dibekde döğülüb helâk olub ve beğlerbeğiler, subaşıları ve ümenâ ve ummâl ve sâir zâbitlerdir, salb ü siyâset olunmak mukarrerdir; âna göre mukayyed olub her hususu Şer'-i şerîf üzere ve mahkemelerde vaz' olunan kânunnâmeler muktezâsınca görüb hilâf-ı Şer' ü kanun mugâyir-i emr-i hümâyun ibdâ' olunan bid'atları bi'l-külliye ref' edüb vilâyetin emn ü emânına ve re'âyâ ve berâyânın it-mi'nânına sa'y-ı cemîl ve hüsn-i ihtimâm eyleyesiz ve siz ki beglerbegiler ve beglersiz ki, eğer vüzerâ voyvodalarıdır ve eğer siziñ subâşılarınızdır, eğer kethüdâlarıñuz, eğer kaymakamlarıñızdır, muttasıl onbeş ve yirmişer atlu ile vilâyet üzerine çıkmayub iktizâ etdikce iki üç ayda bir dört beş atlu ile çıkub devr eyleyüb müteaddid evleri olmayanların ehl ü iyâli üzerlerine konmayub müft ü meccânen yem ve yemeklerin ve sığırların ve kuzu ve tavukların almayub her ne alurlarsa narh-ı rûzî üzerine akçalarıyla alub ve terekeleri harman üzerinde ziyâdeye kesüb üzerlerine bırakmaya; vaktiyle ta'şîr edüb aynı ile öşrün alub der-ambar eyleyüb cebren esbâb ü emvallerin ve davarların ve mal buldun deyu akçaların almayub ve gâibâne ümenâya kefil yazmayasız. Eğer mâbeynlerinde şakî ve müttehem kimesne var ise toprak kadıları ma'rifetiyle hakk üzere teftîş ve tefahhus edüb zuhûra

---

85 İnalcık, "Adâletnâmeler", No V, s. 110-116.

86 İnalcık, "Adâletnâmeler", No X, s. 123-133.

dövmekte ve *kan-cürmü* ve *öşr-i diyet* diye yüz altın veya kuruştan aşağı almamaktadırlar. O köyde kendilerini ve kalabalık maiyetlerini ve atlarını günlerce besletmeleri ve reâyânın hayvanlarını ve kölelerini zapt etmeleri de ayrıdır. Bu hareketleri, eşkıyanın yaptıklarından farklı değildir. Reâyâyı bir taraftan onlar, bir taraftan eşkıya soymaktadır. Yine aynı adâletnâmeye göre, beylerbeyiler ve sancak-beyleri, kendi hâslarının gelirini voyvodalara iltizama vermektedirler. Yüksek meblağlarla bu iltizamları üzerlerine alan voyvodalar, bu parayı çıkarmak için çeşitli suiistimallere sapmakta ve reâyâyı ezmektedirler. Vergileri tahrir defterinde ve kanunda yazıldığından fazla almakta, reâyânın hayvanlarını ve yiyeceklerini zapt etmekte ve her köyden ayda 30-40 altın veya kuruş istemektedirler. Bunlar *serbest* sıfatı taşıyan, yani cerimeleri yalnız kendilerine ait olan Pâdişah hâslarına, evkaf ve emlâke de girmekten, aynı zulümleri bu yerlerde de yapmaktan çekinmemektedirler.

Bu durum karşısında *adâletnâmede* deniyor ki: "her diyâra beylerbeyi ve sancak beyi nasb olunub her birine müstakil hâslar tayin olunmaktan murâd, vilâyet üzerine çıkıp cem'-i emvâl eyleyip getürdüğünden sonra anun gibi cürm-i galîzi sâbit olanlardan Şer'an kısas lâzım gelenlere siyâset edüb ehl-i fesâda aslâ ruhsat vermeyesiz ve cerîme alınmak lâzım gelenlerden mukaddemâ mahkemelerde vaz' olunan kanunnâme-i hümâyunumda ta'yîn olunduğu üzere cerîme alub hurda cerâimden alınmayub hemân te'dîb ile iktifâ edüb dâimâ i'tidâl üzere hareket eyleyesiz. Şöyle ki, bir dahî sizden veyâ subaşılarınızdan âsitâne-i sa'âdetime şikâyetçiler gelüb divân-ı aliyyede şekvâ edüb veyâ rikâb-ı hümâyunuma rık'alar ref' ideler, bir vechile özrüñüz makbûl olmayub mazhar-ı eşedd-i ikâb ve sezâ-yı hakâret ve 'itâb olursuz. Sonra nedâmetiñizin fâydası olmaz, min-ba'd celb ü ahz sevdâsından ferâgat edüb ta'yîn olunan hâslarınız ile kanâat eyleyesiz; bi-hamdullâhi melikü'l-mâ'bûd eyyâm-ı adâletimde bâb-ı irtişâ mesdûd ve mürteşîler mahzûl ve merdûd olmuşlardır. Siz dahî Ye'cuc-i tamâ'-i hâma sedd çeküb ve irtişâdan kasr-ı yed edüb cadde-i emânet ve istikâmetde sâbit-kadem olasız. Ammâ hükkâm-ı zü'l-ihtirâmdan şunlar ki akibet-endişe ve adâlet-pîşe [olub] hüsn-i sülûk ile meslûkdurlar, asûde olalar; anuñ gibilere azl-târi olmayub yeden bi-yed menâsıb-ı aliyyeye vâsıl olub mazbûtü'l-ahvâl ve makbûlü'l-imtisâl olmaları mukarrerdir. Hemân emr-i celîlü'l-kadrimin icrâsında bezl-i makdûr ve sa'y-ı

memleket ve vilâyeti virân eylemek için değildir".

Bir diğer hüküm,[87] *cerîme* suiistimaline dair dikkate değer bir misâl vermektedir: Köye yükü ile sahipsiz bir beygir gelmiş, köylüler de sahibi çıkar diye tutmuşlar. Ondan sonra atın sahibi, yanında voyvodanın adamı ile gelmiş, bulanları hapse atmış ve bütün köy halkından adam başına üçer yüz akça *cerîme* almıştır. Burada voyvoda, Kanunnâmenin şu maddesini kötüye kullanmıştır: Bir köy içinde hırsızlık olsa hırsızı meydana çıkaralar, bulmak mümkün olmazsa *diyet* salalar, yani karşılığında herkesten belli miktarda para toplayalar (Süleyman Kanunnâmesi, Ârif neşri s. 7). Fakat yukardaki durumda evvelâ hırsızlık yoktur; saniyen kaybolan mal meydana çıktığından diyet salmak için sebep kalmamıştır. Hapsedilen Hristiyan köylüler, Pâdişah'ın kapısına şikâyette bulunuyorlar, kendilerinin haksızlık ve zulme uğradıklarını bildiriyorlar. Bunun üzerine verilen hükümde, durumun kadı tarafından soruşturulması ve alınan *cerîmelerin* geri verilmesi için kadının karar vermesi emredilmiştir.

nâ-mahsûr eyleyesiz. Şöyle ki, bir sancak beği tama'-ı hâmından subaşılarına irhâ-i inân edüb hırsuz ve harâmîler ile şerîk olub re'âyâya zulm ü ta'addî ve yâhut taht-i livasında bazı eşkıyâ zuhûr edüb katl-i nüfûs ve gâret-i emvâl eyleyeler, ol sancak beği kalkub cümle mâmeleki ol gâret olanlara verildikden sonra kendüye aman ve zaman vermeyüb tiğ-ı hakâret ve seyf-i siyâset ile hakkından gelinmek mukarrerdir; ve bölük halkı ve yeniçeri ve cebeci ve topçu ve bi'l-cümle ulûfeye mutasarrıf olan muttasıl Divân-ı hümâyunum hıdmetime müdâvemet ve dâyimâ bâb-ı sa'âdet-meâbıma mülâzemet üzere oldukarıçün bunlara bölük halkı ve kapıkulu ıtlak olunub hüsn-i itibar bulmuşlardır. Bu takdirce hâric yerlerde sâkin olanlar bu şerefden mahrûm olub kapu kulluk i'tibârından sâkıt olmak lâzım gelür. Husûsan etrâf-ı eknâfdan kapu kulu nâmına hayli ecnebî ve saplamalar peydâ olub kızıl ve saru bayraklar kaldırub dahî Yeniçeri börkün giyüb ve niçesi dahî tobcu ve cebeci kisvetiyle kasabât ve kurâda gezüb re'âyâ ve berâyâyı pâyimâl ve ahâlî-i memleketi perîşân hâl edüb zulm ü ta'addîlerinden ekserî celâ-yı vatan ve terk-i mesken etmişlerdir. Hâşâ ki, bu devlet serâda neşv ü nemâ bulub harem-i muhteremden çıkan bölük ve devşirme olub müddet-i medîde Yeniçeri ocağında perveriş

[87] İnalcık, "Adâletnâmeler", No XVI, s. 140.

Kadı, Şerî'ata göre hüküm verir. Kısas hükmü verilmiş ise, yani suçluya aynı fiilin uygulanması kararlaşmış ise, katil idam olunur, görevlilerin *cerîme* alması yasaktır. Eğer affolunmuş ise (Şerî'ata göre bu yalnız maktulün ölmeden önce affetmesi veya öldükten sonra velisinin affetmesidir), maktulün vârisleri *diyet* alırlar. O zaman *cerîme* alınabilir. Fakat cerimeyi alacak olan, köyün *serbest* olup olmamasına göre değişir. Katil *serbest raiyyeti* ise, cerimenin tamamını, *serbest* timar vakıf veya emlâkin sahibi alır. Eğer katil *serbest raiyyeti* değil ise, cerimenin yarısını timar sahibi, yarısını defterde kime gelir yazılmış ise o (subaşı, sancak-beyi veya beylerbeyi) alır. Beylerbeyiler, sancak-beyleri ve başkaları diyetten onda bir resim *(öşr-i diyet)* alamazlar. Tahrir defterlerinde ve Kanunnâmede böyle bir gelir ayrılmamıştır. Bununla beraber Beylerbeyiler ve beyler ve voyvodaları, ikiyüz-üçyüz atlı ile köyler üzerine gidip *öşr-i diyet* diye köylünün malını "yağma ve talan" etmekte, köyler harap olmaktadır. Bu sebeple bütün imparatorlukta *öşr-i diyet* diye bir para alınması yasak edilmiştir. Dinlemeyenlere en ağır cezalar verilecektir. Keza beylerbeyilerin, sancak-beylerinin ve voyvodalarının *serbest* olan Pâdişah bulmuş kullarım Şer'-i şerîfe muhâlif ve rızâ-yı hümâyunuma mugâyır vaz' irtikâb eyleyeler; benüm ekmeğüm, rızâ-yı şerîfim üzere hareket edenlere helâl olsun. Siz ki hâkimlersiz, bu emr-i celîlü'l-kadrimi mecma'-ı nâs olan yerlerde i'lâm ve i'lân eyleyesiz ki, kapu kulu nâmına olanlar eğer ulûfeden mahzûz iseler, her biri sâkin oldukları yerlerde alâkaların kat' edüb hemân mu'accelen kalkub İstanbul'a gelüb sefer-i nusret-eserime teveccüh ve azîmet eyleyeler, inşallahü'l-'izz sefer-i hümâyunumdan avdet eylediklerinde sâyir kapum kulları gibi âsitâne-i sa'âdetimde hıdmete mülâzemet üzere olalar. Şöyle ki, mütenebbih olmayalar, dirlikleri kat' olunub merd-i timar olmaları mukarrerdir, sonra bilmedik ve işidmedik demeyesiz; ve bazı şehirlerde ve kasabât ve nevâhîde sâkin olan âsitâne-i sa'âdetim müteferrikaları ve dergâh-ı muallâm çavuşları kendi hallerinde olmayub muttasıl medhali olmadığı mesâlih-i Müslimîne karışub i'vân ve ensârıyla gâh beğlerbeği dîvânına ve gâh mahkemeye varub hakk hususları batırub icrâ-yı ahkâm Şer'iyye'ye mâni' ve zulm ü ta'addîleri yevmen fe yevmen ziyâde olub fukarâya zulümleri bu mertebeye varmış ki, Müselmanların kızlarını anların marifeti olmayınca ahar kimesneye nikâh etmeğe kâdir olmadıkları mesâmi'-i aliyye-i husrevâneme ilkâ' olundu. İmdî, bu

hâslarına, vüzerâ hâslarına, evkaf ve emlâke ve serbest olan başka köylere girmeleri yasak edilmiştir.

XV. asırda Aydın'da *cürm ü cinayet* ve diğer bâdihavâ resimlerinden sipahi hiçbir pay almazdı.[88] Sipahi gelirinin bu yüzden çok düşük olduğu görüldüğünden, 1487 tarihinde, bu resimlerin yarısı sipahilere gelir bağlanmıştır.

Bu kadar karışık olan *rüsûm-ı serbestiyye* sipahilerle beyler arasında daima bir çatışma konusu olduğundan ve çoğu zaman her iki tarafın iddiaları reâyânın zararına netice verdiğinden, hükümet bu resimler hakkında birçok tafsilâtlı hükümler çıkarmak zorunda kalmış ve zamanla bu resimlerden bir kısmını ya tamamiyle sipahiye veya sancak beyine vermek suretiyle durumu düzeltmek istemiştir.

Rüsûm-i serbestiyye arasında en mühimi şüphesiz *cürm ü cinayet* resmidir. Adâletnâmelerde bu resim sebebiyle ortaya çıkan suiistimalleri gördük. Suçlar, bir taraftan para cezasıyla, yani cerîme ile karşılanan suçlar, diğer taraftan idam ve bir uzvun kesilmesi gibi bedenî bir ceza gerektiren suçlar olarak ikiye ayrılır. Ağır suçlarda, kanun koyucu, suçlunun "cerîme ile makûle zâlimleri ve bedbahtları himâye etmeyüb her kime tâbi' olursa olsun isimleri ve resimleri ve şöhretleriyle yazub mu'accelen südde-i sa'âdetime arz eyleyesiz ve vâki' olan zulm ü ta'addîlerin müfredâtıyla defter eyleyüb imzalayub ve mühürleyüb bile gönderesiz ki, aslâ mecal verilmeyüb muhkem ve müntehâ haklarından geline ve bu husûs dahî ehemm-i mühimmâtdandur; ihmâl ve müsâleheden ziyâde ihtirâz üzere olalar. Tâ vilâyet âsûde olmalarına kemâl mertebe takayyüd-i şerîfim olduğu ecilden tebdil-i sûret ile her diyara mutemedün aleyh ve nafizü'l-kavl kullarım ve kapucularım göndersem hufyeten yoklasam gerekdir. Şöyle ki, bu mezkûr olan münkirât münhâ olmayub 'adem-i ihtimamınız ile âteş-i zulm müşte'il olub reaya ve fukara kemâkân sûzân ü giryan olalar, ol zâlimlere olacak siyâsetden size dahi ziyâde olub enva'-ı hakârete mazhar olursuz. Gafil olmayasız ki, hakimlersiz, a'yân-ı vilâyet ve sükkân-ı memleketde hâzır ve mevcud cem' idüb bu adâletnâme-i hümâyûnumu muvâceheleriniz kıraat edüb fehva-yı rahat ihtivası tamam malumları oldukdan sonra siz ki kadılarsız, bir ehil kâtibe sicill-i mahfûza olandan aharına değin tarihiyle nakl itdiresiz ki, re'âya ve berayâ ve e'âlî ve esâfilden her kim gelüb suretin taleb iderlerse mahkeme kâtibine bir sûrete ellişer akçaya sahihce

[88] Gelibolu Kanunu (1519), *Ibid.*, s. 14.

halâs olmayıp siyâset" olunmasını istemektedir.[89] Bu cezaları yalnız *bey* sıfatını taşıyan görevliler yerine getirir. "Salb ü siyâsete me'zûn" olanlar, Pâdişah otoritesini icraya tevkil edilmiş görevlilerdir, sipahi değildir.[90] *Serbestiyyet* aslında, asayişi korumak ve cezaları yerine getirmekte yetkinin kime ait olduğu meselesiyle ilgilidir. Sancak-beyi kendi sancağı dâhilinde, subaşı kendi subaşılığı dâhilinde asayişi yerine getirmekten sorumlu görevliler sıfatıyla, işlenen her türlü suçla ilgilidirler ve bu sebeple cerîmelerde pay sahibi olmuşlardır. Fakat şunu da unutmamalıdır ki, her türlü *siyâset* cezaları ve *cerîme*ler hakkında hüküm vermek yalnız kadının selâhiyetidir. Sipahi veya beyler ancak onun hükmünü yerine getirirler. *Serbest* zeâmet içinde olan *cinâyet* için kadının verdiği hükmü yerine getirme hakkı ise yalnız zeâmet sahibine aittir.[91]

Pâdişah hâslarında bu yetki, hâsların idaresine memur *eminlere* verilmiştir. Kadı, bir siyâset cezasına hükmettikten sonra suçluyu eminlerin subaşılarına teslim eder, bedenî cezayı o yerine getirir. Bu nevi cezalar için

[89] Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri,* İstanbul, 1930, vesika 59.

[90] Barkan, *Ibid.*, s. 274, madde 12. *Ibid.*, s. 61, madde 13.

yazdırub ve siz akçaların almayub hasbî imza idüb ellerine viresiz ki, lazım olduğu yerlerde ibrâz edeler; ve şeref-i selatînden biri dahi sikke-i hümâyûnumdur. Ol diyarda altun ve guruş rayîcimiş. İmdi emr-i şerifim mucibince min-ba'd her diyarda filori yüz on sekiz akçaya ve guruş altmış sekiz akçaya bey' ü şira edile. Ziyâde ile bey' ü şira idenleri tutub Dersaadetime gönderesiz ki, ber-vech-i te'bîd küreğe virile. Ve Osmanî akça dahi sekizi bir dirhem olmak üzere râyic olub kallâblar var ise muktezâ-yi Şer'-i kavîm üzere haklarından gelesiz. Şöyle bilesiz, alâmet-i şerife itimad kılasız. Tahrîren fi-evâil-i şehr-i Rebiü'l-âhir, li-sene erba'a ve elf.

Be-makam-ı Konstantiniye el-mahmiyye.

Metnin matbu Osmanlıca harflerle neşri için bkz. H. İnalcık, "Adaletnâmeler", *Belgeler*, II, (1965), s. 104-108; krş. Latin harfleriyle neşri Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, İstanbul, 1941, vesika 1.

Kur'an, Maide Sûresi 8. Ayet: "adil olun; bu takvâya daha yakındır".
Kur'an, Hud Sûresi 113. Ayet: " ve zulmedenlere meyletmeyin".

[3] *Kur'an*, Hud Sûresi 113. Ayet: "size ateş dokunur".

para alamaz.[92] Sultanlara ve beylere ait vakıflarda, *bâdihavâ* resimleri ve bu arada *cerimeler* vakıf gelirine ayrılmıştır. Vakıf için toplanır. Bu sebeple bu vakıflara subaşılar giremez. "Salb ü siyâset dahi mütevelli marifetiyle olur".[93] Ümerâya *temlîknâme* ile verilen ve onlar tarafından vakfedilen vakıf toprakların büyük bir kısmı da aynı durumdadır. Bütün *rüsûm-i serbestiyye* vakfa aittir. Mihaliç'te Pâdişaha ait ortakçı köylerine beylerin girmeleri yasaklanmıştır. Kadı, hükmeder ve siyaset emin marifetiyle yerinde icra olunur.[94] Vakıf ve mülklere kaçan hırsızı bulmak ve teslim etmek hakkı vakıf ve mülkten sorumlu olanlara aittir. Hırsızı vermezlerse çalınan şey kendilerine ödetilir. Beylerin bu gibi muâfiyetleri tanımayarak hâslara, vakıf ve emlâke girdiklerini *adâletnâme* açıklamaktadır. Bazı hallerde beyler, haklı görünmektedirler. Zira bazı suçlular bu gibi serbest topraklara sığınmakta, himaye edilmekte, sonra hâs veya vakfı idare eden tarafından bir miktar parası alınarak serbest bırakılmaktadır. Bu sebeple hususî bir fermanla bu gibi serbest topraklarda hariçten gelen reâyânın serbest muâfiyetinden faydalanamayacağı bildirilmiştir.

Bununla beraber "salb ü siyâset", prensip olarak Pâdişah otoritesini temsil eden beylere ait olduğundan umumî kaide şudur ki, idam ve uzuv kesilmesi gibi siyâset cezaları söz konusu olduğu zaman kadının hükmü her yerde mutlak surette sancak beyi veya onun subaşısı tarafından yerine getirilir.

Cezanın suçun işlendiği yerde yerine getirilmesi muhtelif kanunlarda tekrar edilmiştir. Zira bu defa da beyler ve adamları, suçluyu uzaklaştırmakta, parasını alarak serbest bırakmaktadırlar. Halbuki, kanuna göre "siyâset kimseye hâs bağlanmamıştır", yani hiç kimseye bu nevi cezalar karşılığı cerîme alma müsaadesi verilmemiştir. Siyâset cezaları, mutlaka yerine getirilmelidir. Beylerin diğer suiistimallerini önlemek için şu mühim kanun konmuştur: "Mücrim olan kimse teftîş olunmadan ve şenâ'ati zâhir olmadan sancak-beyi, subaşıları ve adamları habsedip nesnelerin alıp salıvermek memnû'dur ve her mücrimin cerîmesi vilâyet kadısı katında isbât olunmadan tutup siyâset etmek şer'a ve kanuna muhâliftir". Zira sırf başkasının iftirasıyla bir raiyyeti

---

92 *Ibid.*, s. 139, madde 28.

93 Bkz. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, s. 247.

94 Başvekâlet arşivi, 923 tarihli Biga defteri.

zincire vurup köy köy gezdiriyorlarmış. "Anın gibi müttehem olan, kadı mahkemesinde şer'ile isbât etmeyince der-zencîr olunmaya".[95]

922/1516 tarihli Eflaklar adâletnâmesinde[96] cerîme kanunlarının kötüye kullanılması hakkında dikkate değer misâller vardır. Eflakların veya diğer reâyânın kızları veya dul kalmış gelinlerini zinâ iftirasiyle tutuyorlar, sen hamilesin diye köyden köye gezdiriyorlardı. *Cerâim* kanununa göre, zinâ ile suçlu dul kadın veya kız, büyük para cezalarına çarptırılmaktadır (zenginlerden 100 akça, orta hallilerden 50 ve fakirden 30 akça alınıyordu). Yahut zengince gördükleri bir kimsenin üzerine gidip sen bunu hırsızlıkla elde etmişsin diye suçlarlar, kendi malın olduğuna dair git *nakl-i şahadet* getir diye haksız ve lüzumsuz yere reâyâyı baskı altına alırlar, tutuklarlar ve para koparırlardı.

Hallolmuş veya vakti geçmiş davaları ortaya çıkararak reâyâyı lüzumsuz *cerîme* vermeye zorlamak da sık sık rastlanan bir suiistimaldir. Biliyoruz ki, Mısır'da davacı ve davalı fellâh (raiyyet) aralarında anlaştıkları halde *kâşifler* davayı cerîme almak amacıyla yenilemekte idiler.[97]

Adâletnâmelerde, reâyâya zulüm yapmakla ve onları soymakla suçlandırılanlar, başlıca vüzera, beylerbeyiler ve sancak-beylerinin adamları, yani voyvodalar, subaşılar, kethüdâlar ve kadılar ve naipleridir. Keza evkaf ve emlâki idare edenler, gelirleri toplamakla görevli eminler ve âmiller (mültezimler) ve şehirlerde ve kasabalarda yerleşmiş kapıkulu mensupları ve bilhassa bunlardan sipahi altı bölük kethüdâ-yerleri ve yeniçeriler sayılmaktadır. Timarlı sipahiler, bilhassa a'şâr ve reâyâdan aldıkları rüsûm dolayısiyle anılmaktadır. Beylerbeyi ve beyler de kalabalık maiyyetle *devre* çıkmak ve *salgun* salmakla suçlandırılmaktadır. Bunlar ehl-i örftür. Kapıkulu kılığına giren birtakım zorbalar, muhtekirler ve tefeciler de bu zalimler arasında zikredilmektedir. Örfi cezalar, suçu işleyenin şahsına göre değişmektedir. Eşkiyalığa sapmış olan kimse sancak-beyi ise idamın en hakaretlisi sayılan başı kesilme suretiyle bu cezaya çarptırılır. İhtikâr ve tefecilik yapanlar ise, küreğe konulur. Adâletnâmede[98]

---

95 1570 tarihli Gürcistan Kânunnâmesindeki bu madde bir adâletnâmeden alınmış görünmektedir. Maddenin sonunda "sancak beyi subaşıları il üzerinde çokluk adam ile gezmeyeler ve akçasuz yem ve yemeklerin meccânen almayalar" hükmü vardır (Barkan, *Ibid.*, s. 200).

96 İnalcık, "Adâletnâmeler", No I, s. 95-99.
Barkan, *Ibid.*, s. 362.

98 İnalcık, "Adâletnâmeler", No IX, s. 121-123.

görüldüğü üzere, Pâdişah, zulüm yapan ve zor kullanan *ehl-i örf*ün kulluk sıfatını kaldırmakta ve onlara karşı köylülerin kendi aralarından bir yiğitbaşı seçerek mukavemet etmelerine izin vermektedir. Halka mukavemet hakkı tanıyan bu hüküm, ileride âyanlar devrinde büyük bir ehemmiyet kazanacaktır. Bu prensip daha XVI. asır ilk yarısına ait şu kanunda görülür: "Eğer bir sipahi buyruk olmadan ulak istese ya davar boğazlasa, anı dövseler suçlu olmaya".[99] Biliyoruz ki, Celâli kargaşalıkları sırasında halk arasında *yiğitbaşı* teşkilâtı yapılmıştır.[100] Şahısların suçu önlemek için kuvvet kullanması ve bu yüzden suçlu sayılmaması Şeri'at'ın müsaade ettiği bir harekettir.

Zorla Nikâh ve Gerdek Resmi

1565 tarihli adâletnâmeye[101] göre, "kudretlû olan kimesneler" reâyânın kızlarını, velilerinin gönlü olmadan zorla istedikleri kimselere nikâh ettiriyorlar, yahut karılarını boşattırıp istedikleriyle evlendiriyorlarmış. Bu *gerdek resmiyle* ilgili bir suiistimaldir. Aynı suiistimâl, 1005/1595 tarihli adâletnâmede[102] şehirlerde ve kasabalarda oturan müteferrikalar ve çavuşlara yüklenir. Bunlar Beylerbeyi divanı veya kadı mahkemesine adamlarıyla gidip zorbalıkla haklıyı haksız çıkartıyor ve Müslümanların, kızlarını, kendi izinleri olmadan evlendirmelerine müsaade etmiyorlarmış. Bu husus, Pâdişahın hükümeti tarafından ciddiyetle ele alınmış ve Anadolu ve Suriye'deki bütün beylerbeyiliklere bu zorbalığı yasaklayan 1565 tarihli adâletnâme gönderilmiştir.

Subaşı, sipahi ve voyvodaların bu işe karışmalarına *gerdek resmi* bir bahane olmaktadır. *Gerdek resmi, resm-i arûs* veya *arusâne* denilen bu resim, örfî bir resimdir. Şer'î değildir. Onu, nikâhı akdeden kadının aldığı *resm-i nikâhla* karıştırmamak lâzımdır. *Gerdek resmini* evlenen adam öder. XV. asır sonlarına doğru, Osmanlı devletinin kurulduğu bölgede (Hüdâvendigâr ve Kütahya sancakları) çeyizli kız için 60, dul kadın için 40 akça, fakir için bunların yarı nisbeti ve orta hallilerden bu ikisi arası bir resim alınırdı. Karaman vilâyetinde (Konya ve İçel) *gerdek resmi* a'lâ (zengin) evsat (orta halli) ve ednâ (fakir) olarak 60, 40 ve 20 akça alınırdı.

---

[99] Barkan, *Ibid.*, s. 128, madde 41.

[100] Ç. Uluçay, *Ibid.*, vesika 8, 9, 13, 14.
İnalcık, "Adâletnâmeler", No II, s. 99-104.

[102] İnalcık, "Adâletnâmeler", No IX, s. 121-123.

Fakat XVI. asırda İmparatorlukta umumiyetle Müslüman bâkire kız için 60, dul kadın (seyyibe) için 30 akça olarak tespit edilmiştir (Niğbolu ve Sirem'de olduğu gibi Gürcistan'da da bu nisbeti buluruz).

Fakir ise, bu nisbetlerin yarısı alınırdı. Keza *zimmîler* (Osmanlı tebaası gayr-ı müslimler)den bu nisbetlerin yarısı alınırdı. Fakat XVIII. asırda Mora'da *zimmî* gerdek resminin Müslümanların iki misli 120 ve 60 olduğunu görüyoruz. Boşadığı karısını tekrar alandan gerdek resmi alınmaması, bir kanun hükmü idi. Kızın babası hangi sipahiye raiyyet yazılmış ise, gerdek resmi o sipahiye ödenir. Dul kadın ise, kimin toprağında nikâh olduysa o sipahi alır. Yürüklerde ise, kız olsun dul olsun, kime raiyyet yazılmış ise o alır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, eski devirlerde birçok bölgelerde bu resmin yarısı sancakbeyine aittir. Sebep olduğu suiistimaller yüzünden bu usûl değiştirildi ve *gerdek resmi* tamamıyla sipahilere gelir bağlandı. Bununla beraber XVI. asırda dahi sancak beylerinin gerdek resminin yarısını aldıkları bölgeler vardı (meselâ Musul, Erzincan ve Gürcistan). Evlenen sipahi kızlarının gerdek resmi sancakbeyine aitti.

Yaya ve müsellem askerî teşkilâtında, yürükler, tatarlar, yağcı ve kürecilerde *gerdek resmi* o teşkilâtın subaşısına aittir. Bu aidiyet konusunda izlenen prensip, fikrimizce gerdek resminin aslında feodal tâbilik ile ilgisini açığa vurmaktadır. Zaten onun örfî bir vergi olması, Osmanlılara geçmiş eski bir âdet olduğunu gösterir. Evlenecek kız veya kadın üzerinde bir nevi vesâyet hakkı veren eski feodal âdet, askerî sınıfa mensup olanlar tarafından adâletnâmelerde gördüğümüz şekilde suiistimal edilmiştir.

Tefeciler

1018/1609 tarihli adâletnâmede[103], reâyâyı korumak gayesiyle tefecilere karşı da tedbirler alınmıştır. Buna göre, görevlilerin soygunculuğu yüzünden reâyânın mal ve rızkı yağmaya gidip müflis durumuna düştüklerinden ister istemez murabahacılara başvurmaktadırlar. Bunlar da, bir altın veya bir kuruşu ayda dört beş akça faizle vermekte, sonra çoğu bin akçayı dört yüz, beşyüz akça kabul etmekte idiler. Bu yüzden reâyâdan birçok kimseler borca batmıştır. Adâletnâmeye göre murabahacılar, bunları köleleri gibi bedava hizmetlerinde kullanmakta, sözüne karşı gelirlerse

[103] İnalcık, "Adâletnâmeler", No X, s. 123-133.

hapse attırıp ömürleri boyunca zindanda bırakmaktadırlar. Bu yüzden borçlu reâyâdan birçoğu yerini yurdunu bırakıp kaçmakta imişler. Adâletnâmeye göre bundan sonra on akçaya bir buçuk akça faiz alınacaktır. Bundan fazla aldığı sabit olursa fazlası geri alınacaktır. Bu hükme karşı gelenler, süresiz kürek cezasıyla cezalandırılacaktır.

Aynı adâletnâmede muhtekirlerin, karaborsacıların halka verdikleri sıkıntı dile getirilmiştir. Bir vilâyete dışarıdan gelen yiyecek ve sair eşyayı bazı kimseler dışarıda karşılayıp sahibini istediği yerde satmaya bırakmamakta, zorla aşağı fiyatla elinden alıp mahzenlerde depo etmekte ve o vilâyet halkına üç dört kat pahasına ve eksik terazi ve ölçekle satmaktadırlar. Adâletnâmeye göre, bundan böyle mal getirenler, istedikleri yerde eşyalarını kendileri satacaklar ve vilâyet ahalisi paralarıyla bol bol alabileceklerdir. Muhtekirler, bu yasağı dinlemezlerse süresiz kürek cezası verilecektir.

Adâletnâmeler, reâyâyı sıkıntı ve darlığa atan para meselesini de dikkatle ele almışlardır. 1004/1595 tarihli adâletnâme, her yerde flori altınının 118 akçaya ve gümüş kuruşun 68 akçaya geçmesini, fazlaya alınıp verilmemesini emretmekte, aykırı hareket edenleri kürek cezasıyla tehdit etmektedir. Osmanlı gümüş akçası da sekizi bir *dirhem* ağırlığında (3,125 gram)'dır. 1018/1609 tarihli adâletnâme, o tarihte resmî emirlere rağmen altının 130 ve tam kuruş ve esedî (arslanlı) denilen Hollanda gümüş kuruşunun 90-95 akçaya geçtiğini tespit etmekte ve evvelce emredildiği gibi her yerde altının 120, kuruşun 80, esedî kuruşun ise 70 akçaya geçmesini emretmektedir. Bu emre karşı duranlar, kim olursa olsun, kadı tarafından hapsedilecek ve Kapı'ya arz edilecektir.

Eskiden beri reâyânın ağır vergiler ve zulümler karşısında en etkili silâhı, köyünü bırakıp göçmekti. Bu suretle dağılan köy, devlet hazinesi için kaybolmuş bir gelir kaynağıdır. Aynı zamanda orası timar olarak kime verilmiş ise, o da dirliğini kaybetmiş olur. Yakın-Doğuda, Sâsânîlerden beri devleti en ziyade kaygılandıran konulardan biri budur. 947/1540 ve 1005/1597 tarihli adâletnâmeler, bu kaygıyı canlı bir şekilde yansıtmaktadır.

947/1540 tarihli adâletnâmede Pâdişah, vüzera ve beylerin hâslarından, zeâmet ve timarlardan, Müslüman ve Hristiyan köylerinden birçok

insanın yerlerini bırakıp başka yerlere göçüp dağıldıkları belirtilmektedir. Bunun neticesinde "nice köyler ve yerler hâlî ve harâb" kalmış ve bu yüzden timar sahiplerinin de gelirleri azalmıştır. Bunun sebebi, reâyâya karşı yapılan zulümlerin, sorumlu kimseler, yani sancakbeyi ve kadılar tarafından önlenmemesinden ileri gelmektedir. Kendilerinden, reâyâyı yerlerine getirmek için şu tedbirlerin uygulanması istenmektedir: Evvelâ yerine gidip bu reâyânın göçmeleri sebebi soruşturulacak, şikâyetleri beylerden mi, kadılardan mı, subaşılardan mı, sipahilerden mi, eminler, âmiller, voyvodalar, haraccılar ve koyun hakcılardan mıdır anlaşılacak; şikâyet konuları tesbit olunacak, kaç kişi göçmüştür, defterde kimin üzerine raiyyet yazılmışlardır, ne zamandan beri gitmişlerdir, tesbit olunacak, şimdi nerede oturuyorlarsa oraya gidilecek, göçleri on yılı geçmemiş olanlar göçürülüp *defer-i cedîd* (en son tahrir defterinde)'de nereye yazılmışlar ise, tekrar oraya yerleştirileceklerdir. Göçe sebep olan zulümler giderilecek, yerleri ve köyleri şenlendirilip ihya olunacaktır. Sonuç, Padişah Kapısına arz olunacaktır. Bundan sonra da herhangi bir köy dağılacak olursa, sancakbeyi ve kadı derhal oraya gidecek, göçün sebeplerini araştıracak, göçenleri yerlerine getirmeye çalışacaklardır.

Adâletnâmelerin Diplomatika Bakımından Özellikleri

Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi'nde yayınladığımız ve burada tahlil ettiğimiz adâletnâmeler resmî veya özel kopyalardır. Orijinal bir adâletnâme elimize geçmedi. Bununla beraber dış şekil itibariyle adâletnâmelerin diğer hükümlerden farklı olmadığına şüphe yoktur. Aslında *adâletnâme,* veya başka deyimle *adâlet hükmü* Pâdişahın doğrudan doğruya verdiği bir emirdir. Bir *hükmün* bütün rükünlerini taşır. Adâletnâmede de her hükmün en mühim karakteristiği olan *buyurdum ki* formülü ile emir *(dispositio)* kısmına girilmiş olur. Adâletnâme, *berât* gibi üçüncü şahıslara hitap etmez. Bayağı ferman gibi, doğrudan doğruya emri alana hitap eder. Emir bütün imparatorluk ölçüsünde idarecilere hitap ettiği gibi belli bir bölge idarecilerine de münhasır kalabilir. Bu özellikleri onun, idaredeki suiistimalleri genel olarak önleme gayesiyle çıkarılmış bir vesika olması vasfından doğar.

1) *Adâletnâme,* umumî mahiyettedir. Bir adâletnâme şu hallerde yayınlanır: Yaygın bir hal alan suiistimalleri önleme lüzûmu kendini

hissettirir. Pâdişahın Kapısına veya doğrudan doğruya şahsına, aynı nitelikte birçok şikâyetler yapılmış veya topluca şikâyetçiler gelmiştir. 1004/1595 tarihli adâletnâmede[104] "envâ'-i zulm ü ta'addî eyledikleri erbâb-i şekvânın rikâb-ı hümâyûnuma sundukları rık'alarında mufassalan mastûr ve mukayyed"dir, denilmektedir. Yahut yapılan teftişler neticesinde bu suiistimaller görülmüştür. 922/1516 tarihli Eflaklara ait adâletnâmenin böyle özel bir teftiş sonucunda çıkarıldığı metinde açıkça belirtilmiştir. Tahta çıkan bir Pâdişah da yeni ve âdil bir saltanat devresi açmak istediğini göstermek isteğiyle umumî bir adâletnâme çıkarır.[105] Adâletnâmenin çıkarılmasına âmil olan şikâyetler, hükmün *nakl ve iblağ (narratio)* kısmında daima işaret olunur. Adâletnâmede, halkı zulme karşı koruma gayesi daima açık bir şekilde belirtilir. Bütün vesikaya bu ruh fazlasıyla hâkimdir. Hattâ idarecilerin içinde bulundukları kaçınılmaz durumlar ve zaruretler dikkate alınmaz. Bu zaruretleri kabul eden başka hükümler çıkarılmıştır. Buna ait bir misâl olarak reâyânın sipahiler için yapmaya mecbur oldukları mükellefiyetleri gösteren bir hüküm vardır.[106] Keza 1018/1609 tarihli adâletnâmede[107] ayrıca halkın da doğrulukla hareket etmesi ve kanunun tanıdığı hizmetleri yerine getirmesi istenmektedir. Genel adâletnâmeler[108] bütün reâyâyı, yani Müslüman ve *ehl-i kitâb*, vergi veren bütün halkı koruma gayesini güder. Bir bölge halkı için çıkarılan adâletnâmeler[109] olduğu gibi bir zümre için de adâlet hükmü[110] verilebilir. Bu sonuncu halde yalnız o zümreye ait imtiyaz ve muâfiyetlerin korunması söz konusu oluyorsa, bu gibi *adâlet hükümleri* daha ziyade bir *berât* veya bir berâtın te'kîdi ve yenilenmesi niteliğini taşır.[111] Her halde adâletnâmelerin belirli bir özelliği genel olması, az çok geniş bir kitleyi ilgilendirmesidir. Adâletnâmenin yukarıda verdiğimiz tarifine göre başka adlar altında anılan birtakım vesikaları da adâletnâme saymak gerekir.

---

[104] İnalcık, "Adâletnâmeler", No III, s. 104-108.

[105] İnalcık, "Adâletnâmeler", No III, s. 104-108.

[106] İnalcık, "Adâletnâmeler", No XII, s. 135-136

[107] İnalcık, "Adâletnâmeler", No X, s. 123-133.

[108] İnalcık, "Adâletnâmeler", No III ve V, s. 104-108 ve 110-116.

[109] İnalcık, "Adâletnâmeler", No IX, s. 121-123.

[110] İnalcık, "Adâletnâmeler", No I, s. 95-99.
İnalcık, "Adâletnâmeler", No VIII, s. 119-121.

947/1540 tarihli yasaknâme[112] hiç şüphesiz bir adâletnâmedir. Nitekim benzeri bir vesikada metin içinde "adâlet-nâme-i hümâyûn" terimi kullanılmıştır. Bu vesikaya özellikle *yasaknâme* adı verilmesi, bilhassa ceza kanunu ile ilgili olmasındandır. II. Bayezid ve I. Selim devrinde *siyâset,* yani örfe göre bedenî ceza gerektiren suçlara dair valilere gönderilen ceza kanunu hükümleri *siyâset-nâme* adı altında anılmaktadır.

2) Adâletnâme, hüküm ve siyaset sahibi yüksek idarecilere, yani Şerî'at ve kanuna göre hüküm verme yetkisini taşıyan *kadılara* ve bedenî cezaları uygulama yetkisine sahip olan otorite sahiplerine (tuğ ve alem sahiplerine), yani *beylerbeyi* ve *sancak beylerine* hitaben yazılır. Doğrudan doğruya onları belli şeyleri yapmaktan men'eder. Hükmün konusu bu otorite sahiplerinin kendi işlemleridir. Başkalarının yaptıkları zulümler de kendilerinden sorulmaktadır. Zira bu zulümleri önlemek de onların vazifeleridir. Bu suretle yalnız bizzat zulüm işledikleri için değil, zulüm işlenmesine karşı vazifelerini yapmadıkları için de muhatap olmaktadırlar. Bunun içindir ki, adâletnâmelerde "almayasız ve aldırmayasız" "etmeyesiz ve ettirmeyesiz" ibareleri sık sık geçer. 1044/1634 tarihli adâletnâme[113] sancak-beylerine, kadılara ve aynı zamanda altı bölük *kethüdâ-yerlerine, yeniçeri serdârlarına* ve sair iş erlerine hitap eder. Fakat kaide olarak adâletnâme beylere ve kadılara yazılır. Kanunların teyidi ve yerine getirilmesi esas maksat olduğundan çoğu zaman yalnız kadılara gönderilir.

3) Adâletnâme birtakım hak ve muâfiyetleri teyid eder. Ancak bu muâfiyetler, berâtta olduğu gibi üçüncü şahıslar karşısında hükmü alana ait değil, tersine hükmü alana karşı üçüncü şahıslara aittir. Bu üçüncü şahıslar, kadı tarafından verilen *adâletnâme sûretini* ellerine almağa ve ona göre hak ve muâfiyet istemeye yetkilidirler. Bu husus adâletnârnelerin sonunda çoğu zaman açıkça belirtilir.

4) *Adâletnâme,* halka ilân edilmiş bir beyannâme niteliği taşır. Adâletnâmelerin halka duyurulması şarttır. Bunun için vesikanın bitiş protokolunda, umumiyetle kadılara adâletnâmeyi halkı toplayıp önlerinde okutması ve içindekileri iyice anlatması emredilir.[114]

---

[112] İnalcık, "Adâletnâmeler", No V, s. 110-116.

[113] İnalcık, "Adâletnâmeler", No IV, s. 108-110.

[114] Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", No III, s. 104-108.

1044/1634 tarihli adâletnâmede[115] der ki: "Bu fermân-i kader-tuvânımı sicillâtta kayd ittürdüğinden sonra mecma'-ı nâs olan mahallerde ve cemâ'at pazar yerlerinde her birine nidâ ve iz'ân ve tefhim ve i'lân ettiresin" 967/1560 tarihli adâletnâmede[116] ise şu ifadeyi bulmaktayız': "Fermân-i şerifimin mefhûm-i münîfini eğer sancak beyleridir ve eğer adamlarıdır ve eğer sâyir reâyâ ve berâyâya bir veçhile nida ve ilân ittiresiz ki, sonra kimesnenin bilmedük ve işitmedük dimeğe mecali kalmayub ...". Adâletnâmelerin halkın eline geçmesini kolaylaştıran hükümler de konmuştur. Kim olursa olsun bu vesikanın kadı sicilinden bir kopyasını isterse "bir kelimesin ketm eylemeyüb sûretin yazub imzalayub ellerine virüb adâletnâme-i hümâyûnum sûretinden bir akça ve bir habbe almayasız" emri eklenmiştir. Tipik adâletnâme, bunun gibi ilân emri taşıyan vesikalardır. Sonra sicile kaydedilmesi, bir kanun gibi kendisiyle amel edilmesi emrini taşıyan adâletnâmeler[117] gelir. Nihayet sadece kadıya verilen emirle yetinen adâlet hükümleri[118] vardır ki bunlar başka vesikalar grubuna da sokulabilir.

Bu nevi hükümlerde, *teyid, teşvik* ve *tehdit* kısmı *(corroboratio* ve *sanctio)* özellikle uzun ve şiddetli bedenî [*siyâset*] cezaları ihtiva eder: "Mansıbınız alınmağla konulmayub eşedd-i azâb ile siyâset olunursız".[119] Vesikanın muhtelif yerlerinde tehdit cezaları tekrarlanır: "Kadılar dibekte döğülüb helâk olub ve beylerbeyiler subaşıları ve ümenâ ve ummâl ve sâyir zâbitlerdir, salb ü siyaset olunmak mukarrerdir".[120] "Mazhar-i eşedd-i 'ikâb ve sezâ-yi hakâret ve 'itâb olursız"; "Kendüye amân ve zamân vermeyüb tîğ-i hakâret ve seyf-i siyâset ile hakkından gelinmek mukarrerdir". Suçlular da mallarının müsaderesi, asılma, küreğe konma gibi şiddetli cezalarla tehdit olunmaktadır.

Adâletnâmedeki emirlerin mutlak surette yerine getirilmesini isteyen Pâdişah, gizli teftiş yapacağını bildirir.[121] "Tebdîl-i sûret ile her diyâra

---

[115] Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", No IV, s. 108-110.

[116] Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", No VI, s 117-118.

[117] Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", No III, V ve VIII.

[118] Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", No VI, s. 117-118.

[119] Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", No X, s. 123-133 .

[120] Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", No V, s 110-116.
Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", No III, s. 104-108.

mu'temed ve nâfiz'ül-kavl kullarım ve kapıcılarım göndersem hufyeten yoklasam gerektir".[122] Sonuç olarak, hangi şekilde olursa olsun Pâdişah'ın halkı zulümden korumak için çıkardığı hükümlere umumiyetle *adâletnâme* veya *adâlet hükmü* adı verilmektedir. Orta Doğu devletinde, *adâlet* kavramı ile, yani en yüksek otoritenin zayıfı kuvvetliye karşı koruması ile ilgili vesikalar bu adı almaktadır.

Nihayet, Adâletnâmeler aslında kanunların teyidi niteliğini taşır. Bazan yeni kanun kor veya mevcudu aynen tekrar eder.[123] Genel mahiyette emirler olması onları kanunlara çok yaklaştırır. Ancak bu umumî emirler, idare ve idareciler hakkında olup kamu hukukunu ilgilendirir. *Kanûn-i Osmânî*'nin umumî prensiplerini bazı özel durumlara uygular ve yorumlar.

Bu konudaki önemli bir mesele de şudur: Muhtelif tarihlerde çıkarılan adâletnâmelerin az çok aynı kelimelerle aynı meseleleri ele aldıklarını yukarıda görmüştük. Hatta bazı *klişeleri* Osmanlı devletinden daha eski Müslüman devletlerinde de bulmaktayız. Buna göre, bu adâletnâmelerin gerçek meselelere cevap veren vesikalar olmayıp âdet yerini bulsun diye çıkarılmış belli klişelerden ibaret ölü yazılar olduğu ileri sürülebilir. Adâletnâmelerde yer yer boş klişelerin bulunduğu inkâr edilemez. Ancak devlet anlayışının, devlet yapısının ve müesseselerin, aynı temellere dayandığı, aynı meselelerin bu devletleri ilgilendirdiği ve uğraştırdığı unutulmamalıdır. Diğer taraftan Osmanlı devletinde *a'şâr* ve *cerîmeler*deki suiistimaller, *salmalar,* kadıların aldıkları ve yaptıkları suiistimaller, angarya hizmetler ayrı devirlerde reâyâ ile askerî sınıf arasında daima çatışma konusu olmuş, özellikle bazı devirlerde imparatorluk için genel bir huzursuzluk, hatta felâkat sebebi haline gelmiştir. Bu umumî meseleler yanında adâletnâmelerde tamamıyla hususî şartların neticesi olan bazı meselelerin ele alındığını da görmekteyiz (Anadolu'da yeniçerilerin ve diğer askerî zümrelerin, halkı kaçmış köylerde çiftlikler kurmaları gibi).[124] Bazı suiistimallerin ne şekilde yapıldığı açıkça belirtilmiş görüyoruz.[125] 1004/1595 tarihli adâletnâmede bu suistimallerin "erbâb-ı şekvânın rikâb-ı hümâyûna sundukları rık'alarında" mufassalan yazıldığı

---

[122] Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", No III, s. 104-108.

[123] İnalcık, "Adâletnâmeler", No I ve XVII, s. 95-99 ve 140-142.

[124] İnalcık, "Adâletnâmeler", No X, s. 123-133.

[125] İnalcık, "Adâletnâmeler", No III, s. 104-108 .

ve Pâdişah kendisi cuma namazına, gezintiye veya avlanmağa çıktığı zaman halkın şikâyetlerde bulunduğu bildirilmektedir. Bu gibi suiistimallere dair canlı misaller veren bazı vesikaları bu sebeple adâletnâmeler arasına koymuş bulunuyoruz (No. VIII, IX, X, XI, XV, XVI). XVI. asır sonları ve XVII. asırdaki kargaşalıklar üzerindeki vesikalar, adâletnâmelerde söz konusu edilen suiistimaller hakkında pek çok canlı misal vermektedir.[126] Son olarak bazı adâletnâmelerin hangi tarihî şartlar altında yayınlanmış bulunduğunu göstermeğe çalışacağız.

1044/1637 Tarihli Adâletnâme[127]

Vezirâzam Mehmed Paşa, 7 Ramazan 1046/5 Şubat 1637'de azlolunup yerine sadaret kaymakamı olan Bayram Paşa vezirâzam ve serdar oldu. Mehmed Paşa, Revan kalesinin İranlılar tarafından zapt edilmesini, kış yüzünden önlemek imkânını bulamamıştı. Pâdişah, başlangıçta onun Erzurum'dan gönderdiği raporda ileri sürdüğü sebepleri haklı görmüş idi.[128] Fakat sonra kusurlu bulundu ve azlolundu. Ona karşı yöneltilen suçlamalardan biri de, Anadolu'da lüzumsuz hanlar yaptırarak "re'âyâya ta'addî" etmesi idi.[129] Mehmed Paşa 17 Muharrem 1047/11 Haziran 1637'de affolundu ve kendisine Özü eyaleti verildi. Bayram Paşa 10 şevval 1046/7 Mart 1637'de İran seferine çıkmak üzere Üsküdar'a geçti. Burada on üç gün hazırlıklarını tamamladıktan sonra hareket etti. Adâletnâmemiz 10 Zilhicce 1046/5 Mayıs 1637'de, yani Bayram Paşa'nın hareketinden iki ay sonra yazılmıştır. O, bu sırada Orta Anadolu'da ordusunu düzene koymakla meşgûldü".[130] Adâletnâme, devletin Doğu hudutlarında İranlıların karşı saldırıya geçtikleri bir zamanda Anadolu halkını memnun etmek için başvurulan tedbirlerden biri olmalıdır. Bizzat

---

[126] Mühimmeler ve kadı sicilleri bu konuda birçok vesika ihtiva etmektedir. Yayınlanmış bazı misaller için bkz. Çağatay Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri,* İstanbul, 1944; Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları, 1550-1603,* Ankara, 1963; bilhassa vesika No. 3, 6, 7, 17, 24, 27, 28, 29, 30; A. Matkovski, *Turski Ijvori za aidutsvoto i aramijstvoto vo Makedonia,* I-II, Üsküp 1961; Keza Lütfi Güçer, *a.g.e.*, s. 22 - 28.

[127] İnalcık, "Adâletnâmeler", No IV, s. 108-110 .

[128] *Tarih-i Naîmâ*, III, s. 283.

[129] *Tarih-i Naîmâ*, III, s. 300.

[130] *Tarih-i Naîmâ*, III, s. 325.

Bayram Paşa, Amasya'da iken kendi cebinden para vererek şehre su getirtti ve gittiği başka yerlerde de hayır işleri yaptı, reâyâya yük olmaktan kaçındı. Adâletnâmede, reâyâ sefer dolayısıyla salınan *sürsat zahiresi* salmasından affolunuyor, askerin erzak ihtiyacını günlük narh üzerinden para ile alacağı, hiç bir şekilde halkı sıkacak bid'atlara müsaade olunmayacağı ilân olunuyordu. *Harâc* (cizye) toplanmasında kanuna aykırı hareket edilmemesi hakkındaki hususi emirde Ermeniler gözönünde tutulmuş olmalıdır.

990/1582 tarihli Âli'nin arzı[131] timar suistimallerini aydınlatan mühim bir vesikadır. Bu tarihte Mustafa Âlî, Halep'te idi. Kendisi, *Künhü'l-Ahbâr* adlı tarihinde, H. 990'da Şehzâde Mehmed'in meşhur sünnet düğününden bahsederken "müellif-i kitâb ol esnalarda Haleb timarları defterdarı idi" diyor. Âlî, bu arzında Halep beylerbeyisinin azledildikten sonra bir buçuk ay fuzulî beylerbeylikte kalarak yaptığı suiistimalleri arz etmektedir. Âli, beylerbeyinin azli üzerine timar defterlerinin bulunduğu beylerbeylik *defter-i hâkânî* dairesini mühürlemiş ve Hama'ya gitmiştir. Beylerbeyi, yetkisi olmadığı halde *defter-emini* vasıtasiyle timarlarda birtakım değişiklikler yapmış ve bir zaîmin zeâmetini sebepsiz yere elinden alıp başka birine vermiş. Ali adında birinden bin (?) altın rüşvet alarak yetkisi olmadığı halde timar için tezkire vermiş ve yine bu arada kırk kadar sipahinin küçük timarlarını ellerinden alıp isteklilere bir bahane uydurup artırma ile satmış, deftere başvurmadan ve tezkire çıkarmadan, yalnız kendi berâtı ile bu timarları vermiş, bazısı tekrar kendi üzerlerine mukarrer ettirmek için atlarını, silâhlarını vermişler. Âlî, "azilden sonra bu beylerbeyinin yaptığı rüşvetçiliği şimdiye kadar kimse yapmamıştır" demektedir.

[131] İnalcık, "Adâletnâmeler", No VII, s. 118-119.

Sultan Abdulmecid

TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK HUKUKU

Coşkun ÜÇOK - Ahmet MUMCU*

II. Mahmud'un öldüğü yıl başlayan Tanzimat hareketi, çok yönlü bir inceleme konusudur. Bu hareket sosyologlar, iktisatçılar, siyaset bilimcilerince ayrı görüş açılarından incelenip değerlendirilebilir. Biz ise, konuyu salt hukukî açıdan açıklayacağız.

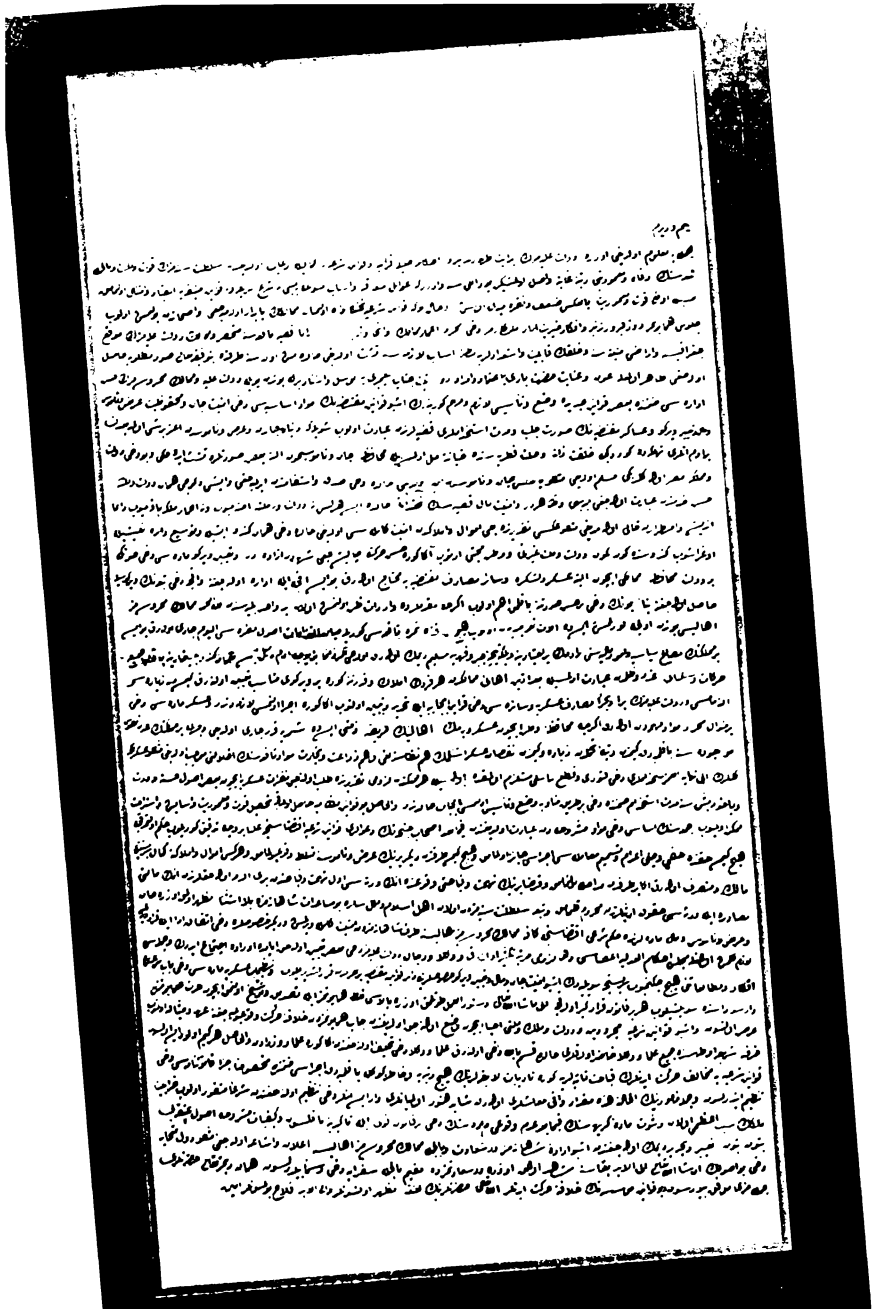
1839 tarihinden sonra, Osmanlı tarihini dönemlere ayırmak bir gelenek olmuştur. 1839-1876 yılları arasındaki zamana "Tanzimat", 1876-1878 yıllarına "I. Meşrutiyet", 1878-1908 arasına "İstibdat" ve 1908'den sonrasına ise "II. Meşrutiyet" dönemleri denilmiştir. Aslında, bu dönemlerin hepsini, bir bütün olarak "Tanzimat" adı altında toplayabiliriz. Çünkü Tanzimat'ın hukuk alanına getirdiği yenilikler, bazı duraklamalar bir yana bırakılırsa, devletin sona ermesine değin devam etmiştir. Bu nedenle biz aşağıda "Tanzimat dönemi"ni 1839'dan Osmanlı Devleti'nin sonuna değin, tüm dönemleri kapsayacak şekilde kullanacağız.

TANZİMAT FERMANI

Mustafa Reşid Paşa'nın padişah adına 3 Kasım 1839 günü okuyup ilân ettiği tarihî ferman (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ile Tanzimat hareketi başladı. Fermanın esasları daha önce II. Mahmud tarafından tasarlanmış, onun ölümünden sonra reformcu oğlu Abdülmecid tarafından Mustafa Reşid Paşa'ya esas metin hazırlatılmıştır. Bu çok önemli belge şu şekilde incelenebilir:

---

* Prof. Dr. Başkent Üniversitesi.

Tanzimat Fermanı

Tanzimat Fermanı'nın İçindekiler

Tam bir ferman biçiminde, padişahın ağzından yazılan bu belge, sırasıyla aşağıdaki düşünce ve buyrukları içerir:

Osmanlı devleti yüzlerce yıl İslâm esaslarına uyularak yönetilmiş ve bu nedenle çok güçlü ve dirlikli bir yaşam sürmüştür;

Ama ne yazık ki son 150 yıldan beri "çeşitli nedenlerle" İslâm esaslarına uyulmaz olmuştur;

Böylece çöküş başlamıştır;

İslâm, esaslarına uyulmazsa, devlet yaşayamaz;

Tahta çıktığımızdan beri, bu kötü gidişi önleyecek çareler aradık; gerekli önlemler alınırsa kısa sürede (5 -10 yılda) tekrar yükselme yoluna girilebilir;

Bu amaca ulaşabilmekte Allah'ın ve Peygamber'in yardımına sığınarak yurdumuzun daha iyi yönetilebilmesi için yeni bazı kanunların çıkarılmasını uygun bulduk;

Bu kanunlarla gerçekleştirilecek en önemli ilkeler şunlardır:

a) Can güvenliği;

b) Irz ve namus güvenliği;

c) Mal güvenliği;

d) Vergi toplama yöntemlerinin düzeltilmesi;

e) Askerliğin belli bir süre ile sınırlandırılması;

Daha sonra, bu ilkelerin önemi tek tek anlatılıp bu ilkelere uyulmaması halinde vatandaşın rahatı ve dirliği kalmayacağından, devletin yozlaşacağı belirtilir. Bu arada özellikle iltizam sisteminin kötülükleri ve haksızlıkları üzerinde durulur.

İlk esaslar olarak;

a) Bundan sonra, ceza davaları alenî ve etraflıca görülmedikçe ve suçlular hakkında Şer'î hüküm tertip edilmedikçe kimse açık ya da gizli öldürülemeyecek;

b) Herkesin canı, malı, mülkü, namusu, ırzı güvenlik altına alınacak ve adalete uygun olmadığından müsadere yöntemi kesinlikle kalkacak;

c) Bu konuda, uyruklarıma tanıdığım haklar (metinde *müsaade*) kesin olarak tarafımdan güvence altına alınmıştır;

d) Diğer konularda oybirliği ile danışarak karar almak gereklidir. Bunun için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin üye sayısı artırılacak, orada herkes fikrini hiç çekinmeden söyleyecek ve askerî işler de, yetkili kurulda aynı şekilde görüşülecek, her konuda varılan kararlar onayıma sunulduktan sonra kanun sayılacak;

e) Bu kanunlar, din, devlet ve ulusun hayrına olacağından, asla onlara aykırı davranmayacağım ve Mukaddes Emanetler Odası'nda devlet büyüklerinin önünde bu hususta yemin edeceğim. Devlet memurları ve ulema da aynı yemini edecek;

f) Bu kanunlara aykırı davrananların cezalarını saptamak için ayrıca bir Ceza Kanûnnâmesi yapılacak; suç işleyen herkes, hatır, gönül ve rütbeye bakılmadan bu kanuna göre cezalandırılacak;

g) Memurlar artık belirli maaşlara kavuştuğundan, rüşvet almalarına gerek kalmamıştır. En büyük felâket kaynaklarından olan bu rüşvet belâsı ile mücadele için ayrıca etkili bir kanun yapılacak.

Daha sonra dua ve başarı dilekleriyle son bulan fermanın, bütün Osmanlı topraklarında ve dış ülkelerde duyurulacağı belirtilmektedir.

Ferman'ın Hukukî Niteliği

Biçimsel bakımdan, Tanzimat Fermanı'nın diğer fermanlardan bir farkı yoktur. Padişahın belli konulardaki düşünce ve buyruklarını göstermektedir. Padişah buyruğu olduğundan ülkedeki herkesi kesinlikle bağlar. Fermanı biraz daha yakından inceleyecek olursak şu sonuçlara varırız: Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişah, kendi isteği ile yetkilerini sınırlandırmaktadır. Nitekim Sultan Albdülmecid, o zamana değin padişahlara tanınan mutlak bir hak olan örfî cezaları verme yetkisinden vazgeçmekte, cezaların şeriata ve kanuna uygun olarak, mahkemelerce saptanacağını söylemektedir. Burada, ceza verme hakkından vazgeçme gibi kesin bir durum yoksa da hukuk kurallarının hazırlanışında başkalarının söz hakkına sahip olmasını kabul etmesi ve bu konuda belli bir yöntem koyması önemli bir yeniliktir.

Fermanın can, mal, ırz güvenliklerini kesinlikle sağlayıcı ifadeler taşıması, vergi ve askerlik işlerinin adaletle görülmesinin sağlanması emri, "kanunsuz suç ve ceza olmaz; muhakemesiz kimseye ceza verilemez" ilkelerini tanıması ona bir "temel haklar fermanı" niteliğini kazandırmaktadır. Ancak, bunu anayasa ile karıştırmamak gerekir. Ferman biçiminde ilân edilenleri de olsa, Anayasa, bir devletin temel kuruluşunu ve devlet organlarının birbirleriyle olan ilişkilerini, çalışmalarını gösteren bir ana hukuk belgesidir. Tanzimat Ferman'ında böyle bir özellik bulunmamakla birlikte, modern anayasalardaki en temel ilkeleri (yani can, ırz, mal, güvenliğini) taşımaktadır. Bu nedenle Tanzimat Ferman'ına bir anayasa denilemez, ama anayasal nitelikte bir belge olarak kabul edebilir. Gerçekten, bir hukuk devletine gidişin ilk ve temel adımları bu fermanla atılmış ve Kanun-i Esasî'nin hazırlayıcısı bu ilkeler olmuştur.

Fermandaki ilkelerin güvencesi ise, son derece yetersizdir. Padişah bu fermanla halkına tanıdığı hakları savunacağına, onlara aykırı davranmayacağına "and içmektedir" Gerçi bir İslâm hükümdarı ve ayrıca halife olan padişahın yemini bağlayıcıdır. Ancak bu bağlayıcılık hiçbir pozitif hukuk kuralı ile güvence altına alınmamıştır. Padişahlığın hukukî statüsü bundan fazlasına izin veremez. Yeminine bağlı kalan padişahtan sonra yerine geçenin de durumu ilginçtir. Onun bu yemine bağlı kalma zorunluluğu yoktur. Bu önemli eksikliğine rağmen, Tanzimat Fermanı, anayasal hukuk devletine giden ilk adımın atılmasını sağlayan, çok önemli bir belgedir.

ISLAHAT FERMANI

Daha çok dış etkiler altında hazırlanıp yayınlanan Islâhat Fermanı, hukukî bakımdan Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısıdır. Tanzimat hareketi başlar başlamaz, ilân edilen yenilikleri gerçekleştirmek üzere çok iyi niyetli çalışmalara girişilmişse de, türlü nedenler, bu çabaları kösteklemiştir. Tanzimat Fermanı'nda, Müslüman-zimmî eşitliği açıkça belirtilmemiş, ama bütün tebaaya tanınan güvenceler dolayısıyla böyle bir eşitliğin sağlanabileceği tahmin edilmişti. Fakat uygulamada, zimmîlere karşı eski davranış tarzı sürdürülmüştür.

Batılı büyük devletlerin Osmanlı ülkesi üzerindeki çıkar çatışmalarının yoğunlaştığı sırada, özellikle Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın desteğini

sağlayabilmek için, zimmî uyrukların Tanzimat ilkeleri içinde yaşayacaklarının teyidi ve onlara tanınan hakların açıkça ifadesi için istenmeyerek de olsa, 28 Şubat 1856 tarihinde, Paris Kongresi'nin toplandığı esnada "Islahat Fermanı" ilân edildi. Fermanın içindekiler kısaca şöyle özetlenebilir:

Tanzimat Fermanı'ndaki ilkelerin her din ve mezhepteki vatandaşlara uygulanacağı te'yid ediliyor,

Zimmîlere eskiden beri tanınmış hakların aynen sürdüğü belirtiliyordu.

Patrikhane meclisleri, zimmî uyrukların ihtiyaçlarını hükümete bildireceklerdi.

Patrik seçimleri belli ilkelere bağlanacaktı.

Zimmî din görevlileri halktan para toplayamayacaklar, fakat ihtiyaçlarına uygun maaşlar bağlanacaktı.

Zimmîlerin kendi işlerini görebilmeleri için her cemaat bir kurul seçecekti.

Zimmîler hükümete başvurduklarında isteklerinin çabuk gerçekleştirilmesine çalışılacaktı.

Zimmîlerin din işlerine hiçbir biçimde karışılmayacaktı.

Zimmîler devlet hizmetine alınacaklar ve askerî veya sivil okullara da kabul edileceklerdi.

Ticaret ve ceza davalarında eğer iki taraftan biri Müslüman ve biri zimmî, ya da bir taraf zimmî ve öbür taraf yabancı ise, yargılama karma mahkemeler önünde ve alenî yapılacaktı. Bazı hukuk işlerinde zimmîler isterlerse kendi patrikhanelerine başvurabileceklerdi.

Yabancılar Osmanlı ülkesinde taşınmaz mal edinebileceklerdi.

Bunlardan başka, Tanzimat ilkelerinin gerçekleşebilmesi için yapılacak bazı çalışmalar da bildiriliyordu.

Islahat fermanı, şeklî ve hukukî niteliği bakımından, Tanzimat Fermanı'na benzer. Ancak, içindekiler olumlu ve olumsuz yönleriyle ikiye ayrılabilir: İslâm kamu hukuku ilkelerine bir ölçüde aykırı düşse dahi, zimmîlerin Müslümanlarla eşit tutulması, hukuk devleti için zorunludur. Bu bakımdan, konulan ilkeler Tanzimat Fermanı'nı olumlu bir biçimde tamamlamaktadır. Fakat öte yandan, zimmîlere ve yabancılara yargılama bakımından tanınan ayrıcalıklar, hukuk birliğini sarsıcı ve yıkıcı

niteliktedir. Islahat Fermanı, Paris Barış Andlaşması'nın metnine alınmış ve gene aynı andlaşmada, Osmanlı devletinin iç işlerine karışılmayacağı kararlaştırılmış olmasına karşın, fermanın andlaşma içinde bulunması, dolaylı yollarla da olsa büyük devletlerin Osmanlı imparatorluğu üzerinde söz sahibi olmasına yol açmıştır.

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI HUKUKU

Tanzimat Fermanı ilân edildikten sonra, bir taraftan öngörülen kanunlar hazırlanıp birbiri ardınca yayınlanırken, öte taraftan da yönetim ve eğitim alanlarında yenileşme girişimlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Yeni kanunların hazırlanmasında İslâm ve Batı hukuku taraftarları arasında önemli fikir ayrılıkları çıktı. Her iki grup da, kendi görüşlerinin kabul ettirilebilmesi için çalıştılar. Sonuçta, Batı hukuku ülkeye girmekle birlikte, İslâm hukukunda da önemli düzenlemeler gerçekleştirildi. Şu duruma göre, Tanzimat hareketiyle hukuk birliği kurulamamış, tersine, var olan sistem de parçalanmıştır. Bu nedenle Tanzimat düalist bir harekettir. Hem batı, hem de İslâm kurumları devlette yan yana yaşamışlardır. Aşağıda, Tanzimat döneminde Osmanlı hukukunun gelişmesini kısaca inceleyeceğiz. Bu dönemde yapılan ilk düzenleme "Ceza Kanunu"dur. Bundan sonra daha pek çok kanun çıkarılmıştır. Sistematik bir inceleme için, kanunları kronolojik değil, hukukun bölümlerine göre açıklayacağız.

Kamu Hukuku

a) Anayasa Hukuku

Anayasal haklara erişmekte, Tanzimat döneminde önemli hazırlıklar yapılmış, fakat anayasa ortaya çıkarılamamıştır. Abdülmecid'in ölümünden sonra (1861) tahta çıkan Abdülaziz zamanında bazı yeni kanunlar yapılmış ve özellikle askerî teşkilatta önemli gelişmeler sağlanmıştır. Bununla birlikte Abdülaziz'in idare tarzı ve müdahaleleri Tanzimat hareketinin daha geniş kapsamlı biçimde sürmesini isteyen aydınları hoşnut etmemiş ve muhalefet hareketi başlamıştır. Sonuçta Abdülaziz tahttan indirilmiş, V. Murad'ın kısa süreli saltanatından sonra aynı yıl (1876) hükümdar olan II. Abdülhamid, ilk anayasayı (*Kanun-i Esasi*) ilân etmiştir. Böylece, görünüşte de olsa, Tanzimat ile başlayan çabalar sonucunu vermiş ve Osmanlı devleti bir "anayasal monarşi" olmuştur.

Anayasaya göre, egemenlik Osmanlı hanedanına aittir. Bu hanedanın en yaşlı erkek üyesi padişah olur. Padişah "kutsal ve sorumsuz"dur. Devletin dini "İslâmlık"tır (madde 3-6). Yasama gücünü padişah elinde tutar. Ancak kanunların görüşülmesi için iki meclis oluşmuştur, ikisine birden "Meclis-i Umûmî" denilir. Bu parlamentonun ilk kademesi "Heyet-i Meb'usan"dır. Bunun üyelerini Osmanlı vatandaşları seçer. Her 50.000 erkek için bir meb'us (milletvekili) seçilir. Seçimler dört yılda bir yapılır. İkinci meclis olan "Heyet-i Ayan"ın üyeleri ise, Meclis-i Meb'usan üye sayısının üçte birisini geçmemek ve kayd-ı hayat şartıyla padişahça seçilir.

Heyet-i Meb'usan'ın hemen hiçbir yetkisi yoktur. Sadece kanun tasarılarını görüşür, isterse bir konu üzerinde bakanları dinleyebilir. Tek sınırlı yetkisi, üyelerin üçte ikisinin kararı ve padişahın onayı ile bir bakanı yüce divana yollayabilmektir. Heyet-i Ayan'ın görevi ise, kanun tasarılarının, dinî kurallara, padişahın hakkına, özgürlüğe, anayasa hükümlerine, devletin bütünlüğüne, iç güvenliğe, savunmaya, genel ahlâk ilkelerine uygun olup olmadığını incelemektedir.

Her konudaki kanun tasarılarını hükümet hazırlar ve Meclis-i Umûmî'ye sunar. Meb'usan ve Ayan Meclisi üyeleri ise, yalnız kendi görevleriyle ilgili konularda ve padişahın izniyle kanun önerisinde bulunabilirler. Hükümet, meclislere karşı sorumsuzdur. Güvenoyu sistemi yoktur. Hükümeti ancak padişah kurar ve bozar.

Heyet-i Meb'usan gerçi dört yıl için seçilir ve her yıl belli zamanlarda toplanır ama bu toplantı zamanlarını kısmak, meclisi dağıtmak, yeniden seçtirmek hakkı doğrudan doğruya padişahındır. Ayrıca meclisi dağıttığı zaman, onu yeniden seçtirtmek için süreyle bağlı değildir.

Yürütme gücünün başı, padişahtır. Gerek sadrazamı, gerekse bakanları (vükelâyı) o seçer ve görevden alır. Heyet-i Vükelâ denilen bakanlar kurulunun kararlarının uygulanması da padişahın izniyle olur.

Yargı gücü bağımsızdır; Şer'iye ve Nizâmiye mahkemelerince kullanılır. Bağımsızlık ilkesini sağlamlaştırmak için yargıçların işlerine son verilemeyeceği hüküm altına alınmıştır.

Toplantı ve dernek kurma dışında tüm hürriyetler, bu arada dinî hürriyet, Osmanlı vatandaşlarına tanınmıştır. Can, mal, ırz, mesken dokunulmazlıkları da güvence altındadır. Yalnız padişah, devlete zararları

dokunan kimseleri, polis soruşturmasına dayanarak yurt dışına sürebilir ki, bu ünlü hüküm (Madde 113), anayasanın kişi hürriyeti bakımından değerini sıfıra indirmektedir. "Kanunsuz suç ve ceza olmaz, yargılamasız kimse cezalandırılmaz" ilkelerine aykırıdır ve anayasa bu bakımdan Tanzimat Fermanı'nın dahî gerisindedir. 20 Mart 1877 yılında ilk toplantısını yapan meclislerin faaliyetine 14 Şubat 1878 tarihinde son verilmiş ve 1908 yılına değin bir daha toplanamamıştır.

Sultan II. Abdülhamid, hukûkî olarak onu yürürlükte saymış ve döneminde bazı önemli kanunlar ve düzenlemeler de yapılmıştır. 1908 yılında II. Meşrutiyet hareketi başlayınca, anayasa köklü değişikliklere uğradı. Bu değişiklikler 1909 yılında da sürdü. Sonuç olarak, Kanun-i Esâsî'nin 1876 tarihli yapısı tamamen değişmiş oldu. Yani sultanın yetkileri sınırlandırıldı ve parlamentonunkiler arttırıldı. Artık bakanlar sadrazam tarafından seçilecekti. Parlamento üyelerinin kanun teklif hakları kesinleşti. Parlamentoyu toplantıya çağırma hakkı padişahtan alındı ve dağıtma yetkisi son derece sınırlandırıldı. Yabancı devletlerle yapılan andlaşmaları parlamentonun onaylaması şartı kondu ve en önemlisi, Meclis-i Meb'usan'ın hükümeti güvensizlik oyuyla düşürebilmesi kabul edildi. Toplantı ve dernek kurma özgürlükleri tanındı.

Böylece, Osmanlı devleti görünüşte bir demokratik parlamenter sistem kurulmuştu. Fakat çok geçmeden, İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı sağlamlaştırma girişimleri başladı. Yaşlı Sultan V. Mehmed'e her istediklerini yaptırabilen bu partinin ileri gelenleri, ilk kez 1914 yılında padişahın Meclis-i Meb'usan'ı dağıtma hakkının sınırlarını genişlettirdiler ve 1916 yılında ise bu hakkı eskisi gibi sınırsız biçimde padişaha verdirttiler. Gene 1910 yılında sultana, parlamentoyu açış tarihini geri bıraktırma ve vaktinden önce kapatma hakkı, 1915 yılında ise meclisin toplanma süresini uzatma hakkı verildi. Böylece, Osmanlı devleti sona ererken, demokrasi de doğar doğmaz ölmüş durumdaydı. Yeni Türk devletinin kurulmasıyla bir süre İstanbul ve Ankara anayasaları, kendi bölgelerinde ayrı ayrı yürürlükte oldu. Nihayet, saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922) ve Cumhuriyet'in ilanıyla (29 Ekim 1923) Osmanlı anayasası kesin olarak yürürlükten kalktı.

1909 tarihinde bile, egemenliğin ulusa ait olduğu ilkesi tanınmamış ve anayasayı değiştirme yetkisi de sultanda kalmıştır. Böylece, Tanzimat

hareketi, Osmanlı devletine ulusal egemenlik anlayışını getirememiştir. Fakat bugünkü anayasa hukukumuzun kökenlerinin Tanzimat hareketiyle belirlendiği inkâr edilemez.

b) Ceza Hukuku

Tanzimat Fermanı'nın ilânından 7 ay sonra, 3 Mayıs 1840 tarihinde Ceza Kanunu kabul edildi. İlk hukuk düzenlemesinin neden Ceza Kanunu olduğu şöyle açıklanabilir: Osmanlı devletinde, İslâm hukukunun tanımadığı suçlar, padişahın örfî yetkisine dayanılarak cezalandırılıyordu. Bu nedenle ilk düzenlemenin bir ceza kanunu olması tepkiyle karşılanmazdı. Diğer yandan, fermanda da belirtildiği gibi vatandaşın kanun hükümlerine göre cezalandırılmamasından doğan büyük sakıncaların biran önce giderilmesi gerekti. Ayrıca, II. Mahmud döneminde yalnız memurlar ve ulema için bir ceza kanununun çıkarılmış olması bir eşitsizlik yaratıyordu. Bütün bu nedenlerle, yukarıda belirtilen Ceza Kanunnâmesi hazırlanarak yürürlüğe girdi. Bu, Osmanlı devletindeki tüm vatandaşları şâmil ilk kanundur. Nitekim kanununda (Birinci Fasıl, madde 1) bu konu üzerinde durulmakta ve bu hükümlerin uygulanmasında "dağdaki bir çobanla bir vezirin" eşit tutulacağı belirtilmektedir.

Bugünkü kanun tekniğine göre oldukça ilkel biçimde kaleme alınmış olan bu yasa[1], suçları gruplara ayırmakta, özellikle ölüm cezasının gerektirecek eylemleri sınırlamakta ve bu cezanın yerine getirebilmesini padişahın onayına bağlamakta[2], memurların işleyebilecekleri suçları ve bunların cezalarını saymakta, yeni bazı suçları tanımaktadır. Bununla birlikte, cezalandırılması gerekli tüm eylemler kanunda bulunmamaktadır. En sakıncalı yanı ise, her suça tek, sabit bir ceza verilmesidir. Böylece, yargıç her olayı ayrı ayrı değerlendirip, cezayı azaltma, ya da arıttırma yetkisinden yoksun bulunmaktadır. Kanunda hem şer'î, hem de örfî cezalar birleştirildiği için ceza hukuku alanında birleşme sağlanmıştır ki, bu da çok önemli bir adımdır.

Örneğin, her faslın maddeleri yeni baştan sıra numarası almakta, madde metinlerinde açıklamalar ve gerekçeler bulunmaktadır.

Böylece, hükümdarın örfî yetkisine dayanarak gelişigüzel verdiği ölüm cezaları (*siyâseten katl*) kesinlikle kalkmakta, can güvenliğinin sağlanmasında önemli bir adım atılmaktadır

Kısa bir süre sonra, 14 Temmuz 1851'de, bu ilk kanun yerine yeni bir ceza kanunu (*Kanun-i Cedîd*) yürürlüğe girdi. Bu kanun, eskisine göre büyük bir yenilik getirmez. Ancak, çok önemli bir ilke kabul edilmiştir: Bu da veresenin kısası gerektirecek durumlarda suçluyu affetmesinin, devletçe bağlayıcı olmaması ilkesidir. Yani, suçlu affedilse bile, devlet onu cezalandıracaktır. Böylece, İslâm ceza hukukunun, özel hukuka yaklaşan bir ilkesi kaldırılarak, kamu davası anlayışı Türk hukukuna girmiştir.

Rüşveti, devletin çöküşünde en önemli nedenler arasında sayan Tanzimat Fermanı'ndaki görüşe uyularak 3 Şubat 1855'de "Rüşvetle Mücadele" için kanun hükmünde bir nizamnâme yapıldı. Daha çok Fransız mevzuatından esinlenerek yapılan bu düzenleme ile Türk ceza hukukunun batıya açılması kolaylaştı. Sonunda 9 Ağustos 1858 tarihli Ceza Kanûnnâmesi hazırlandı. Büyük ölçüde 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'na dayanan bu yasa, 1926 yılına kadar, pek çok değişiklikler geçirmekle birlikte, Türk ceza hukukunun temeli olmuştur. Kanun Fransızca metnin çoğu yerlerde aynen tercümesi ile hazırlanmış, ancak şer'î bâzı konular, ilgili yerlere eklenmiştir. Bu yasa ile ceza hukuku modern anlamda Osmanlı devleti tarafından benimsenmiştir.

c) Özel Hukuk: Ticaret Hukuku

Mecelle'nin tersine, ticaret hukuku alanında Fransız mevzuatı etkili olmuştur. İslâm hukukunda ticarete ait kuralların azlığı ve işlenmemiş olması bu yola gidilmesini kolaylaştırmıştır. Tanzimat döneminde, özel hukuk alanında ilk çıkartılan kanun "Kanûnnâme-i Ticaret"tir. 1850 tarihli bu kanun, 1807 yılında yayınlanan Fransız Ticaret Kanunu'ndan birinci ve ikinci bölümlerin tercümesi yoluyla iktibas edilmiş, sonradan çıkartılan zeyillerle de tamamlanmıştır.

Ticaret kanununun bazı maddeleri İslâm hukukuyla çatışıyordu. Özellikle faiz sorunu büyük ihtilaflara yol açtı. Yeni kanun faizi kabul, İslâm hukuku ise reddediyordu. İslâm hukukuna göre adi ortaklıklar dışındaki ortaklıklar geçersizdir; ama Ticaret Kanûnnâmesi diğer ortaklık çeşitlerine de yer vermiştir. Ticaret Kanunu'nda ayrıca pek çok tercüme hataları da vardı. Bütün bu noktalar göz önüne alınarak, kanunun düzeltilmesi için

1906 yılında bir komisyon kuruldu ise de, çalışmaları verimli olmadı. Sonunda, Cumhuriyet döneminde, 1926 yılında yeni Ticaret Kanunu kabul edildi (bu kanun 1955 yılına kadar yürürlükte kalmıştır).

1861 yılında, ticarî işlerden doğan ihtilafların ayrı bir yargı bölümüne bırakılması uygun bulunduğundan, "Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi" adlı Ticaret Yargılama Usûlü Kanunu çıkartıldı. 1863 yılında da "Ticaret-i Bahriye Kanûnnâmesi" (Deniz Ticareti Kanunu) kabul edildi. Bunların ilki Fransız mevzuatına dayanır. İkincisi ise Fransız mevzuatıyla birlikte başka denizci ulusların da kanunlarından yararlanarak hazırlanmıştır.

YARGI TEŞKİLATI

Tanzimat döneminde Osmanlı devletinin yargı teşkilatında da büyük yenilikler yapılmaya çalışılmıştır. Gerçekten, yeni kanunları uygulayabilmek için, yalnız İslâm hukukuna göre eğitilmiş, mahkemede tek başına çalışan, savcı ve avukat gibi yardımcılardan yoksun kadılar, yetersiz kalıyorlardı. Şer'î mahkeme de denilen kadı mahkemelerinin tamamen kaldırılıp yerine yeni ve modern mahkemelerin kurulması da imkânsızdı. Çünkü Tanzimat döneminde İslâm hukuku da yürürlükteydi. Böylece, Tanzimatçılar bir yandan yeni mahkemeler kurma, bu mahkemelere iyi eğitilmiş hâkimler yetiştirme, savcılık ve avukatlık kurumlarını adalet teşkilatına sokma hazırlıkları yaparken, diğer yandan da şer'î mahkemeleri ıslah etmeye çalıştılar. Fakat bu çabalardan sonuç almanın çok zor olduğu zamanla anlaşılacaktı. Birbirinden çok farklı iki hukuk sisteminin yan yana yaşaması mahkemelerde görev-yetki ihtilaflarına neden oluyordu. Yeni hukuka göre yetiştirilecek Müslümanların bu işte ilk önceleri isteksiz ve yavaş davranmaları da adalet teşkilatının modernleşmedeki hızını kesti. Buna karşın, XIX. yüzyıl sonlarında, modem yargı teşkilatına oldukça benzeyen bir sistemin artık benimsenmeye başladığını görüyoruz. Tanzimat'taki modern yargı teşkilatı, bugünkü sisteme böylece temel oldu. Bu nedenle, Tanzimat döneminde bu teşkilatın nasıl geliştiğini kuşbakışı görmekte fayda vardır.

Tanzimat dönemine kadar yargı teşkilatının temeli, kadı mahkemeleri idi. Bunların yanında zimmîlerin özel hukuk alanındaki bazı işlerini gören, kendi kiliseleri içinde çalışan mahkemeler (cemaat mahkemeleri) ve kapitülasyonlar gereği çalışan konsolosluk mahkemeleri bulunurdu.

II. Mahmud, yargı teşkilatına tam anlamıyla el atamamıştı. Yalnız kadıların özlük haklarını düzeltmeye çalıştı ve şer'î mahkemeleri şeyhülislâmlık makamına bağladı. Böylece, o zamana kadar pek çok hususta yalnız sembolik görevleri olan şeyhülislâmlar artık fiilî olarak devlet teşkilatında rol oynamaya başladılar.

Tanzimatçılar, yargı teşkilatını büyük bir ciddiyetle ele aldılar. Yayınlanan Ceza Kanunu'nu uygulamak üzere, İstanbul'da ceza mahkemesi niteliğinde "Meclis-i Tahkikat" adlı bir kurul oluşturuldu. Bu kurul, bütün ceza işleriyle uğraşır, haftanın belli günlerinde toplanarak, yargılamaları yapardı. Kısa bir süre sonra bu mahkemeler eyalet merkezlerinde de açıldı. Bu mahkemelerin başkanı vali idi. Üyeleri ise kadı ile eyalet meclisini oluşturan kişiler içerden ya da dışardan, vali tarafından seçilmiş kimselerdi. Bu mahkemede hem şeri'atı temsil eden kadı, hem sivil yöneticiler, hem de halk temsilcisi sayılabilecek kimseler görev yapıyordu. Yani bu mahkemeler karmaşık yapıda olmakla kalmıyor, yargılama tekniğine de uymayan bir nitelik taşıyordu. Bu mahkemelerin ölüm cezası haricinde verdikleri hükümler hemen yerine getirilirdi. Ölüm cezası hükümleri ise İstanbul'daki Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilir ve hüküm yerinde görülürse, padişahın onayına sunulurdu. Bu yapısıyla tam bir üst-denetim kurulamamıştı. Temyiz fonksiyonunu, yalnız ölüm cezalarında, bir idare hukuku organı sayılan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yerine getirmesi, ise garip bir durum arz ediyordu. Ölüm cezalarını padişahın onaylaması ise, Tanzimat'ta can güvenliği konusundaki titizliği göstermesi bakımından dikkate değer. Bununla birlikte "Meclis-i Tahkikat"ın soruşturmayı tek bir hâkime (kadıya) bırakmayarak, başka üyelerin de katılmasıyla yürütmesi önemli bir adımdır.

1840 tarihinden sonra, ticaret uyuşmazlıklarına ayrı mahkemelerin bakması esası kabul edildi. Böylece adlî yargının içinde ayrı bir bölüm oluşmaya başladı. İlk olarak İstanbul'da, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak bir mahkeme kurulmuştu. Bu mahkeme, yabancı tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıklara bakıyordu. Ticaret Meclisi denilen bu mahkemenin başkanı Ticaret Nazırı idi. Üyeleri loncalar ve tüccar temsilcilerinden oluşurdu. 1848'de, yabancı devletlerin baskısıyla "Karma Ticaret Mahkemesi" kuruldu. Bu mahkemenin başkanı yine Ticaret Nazırı, ya da onun vekili idi. 14 üyesinin yedisi Osmanlı uyruklu, diğer yedisi ise Osmanlı devletinde

ticaretle uğraşan yabancı uyruklu tüccardan oluşurdu. Böylece, devletin yargı yetkisi kısıtlanmış bir hale düştü. 1856 tarihinden sonra ise Osmanlı uyruklularıyla yabancılar arasındaki anlaşmazlıkların hepsine konsolosluk mahkemelerinin baktığını bilinmektedir. Böylece devletin egemenliği daha da sınırlanmış duruma geldi.

1850 yılında kabul edilen Ticaret Kanunu dolayısı ile ticarî yargının önemi arttı. Bunun üzerine, on yıl sonra bu kanuna bir ek çıkarıldı. Ardından da 1861'de "Ticaret Yargılama Kanunu" yayınlandı. Bu kanunlarla artık daha geniş yetkili ve tüm tüccarı kapsamına alan ticaret mahkemeleri kurulmaya başlandı. Bu mahkemeler bir başkan ile iki sürekli, dört de geçici üyeden oluşmaktaydı. Kara ve deniz ticareti davalarına bakmak üzere iki mahkeme bulunuyordu. İstanbul'da, bu ticaret mahkemelerinin üstünde, değeri 5000 kuruşu aşan davaları istinaf makamı olarak inceleyen, bir çeşit "Ticarî Temyiz Mahkemesi" (İstinaf-ı Deavî-yi Ticaret Divanı) kuruldu. Böylece ticaret mahkemeleri ilk kez belli bir düzene kavuşturuldu. 1876 yılına kadar bu mahkemeler Ticaret Bakanlığı'na bağlı iken, o tarihten sonra Adalet Bakanlığı teşkilatı bünyesine alınmışlardır.

Meclis-i Tahkikat adlı karma kurullar ilkel de olsa, modern adlî mahkeme kavramına doğru bir gidişi ifade etmekteydi. Ama modern anlamda adlî mahkemelerin doğuşu, ticaret mahkemelerinden de geç olmuştur. Belki de, ticarî yargının gelişmesi ilk adım sayılabilir. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, uzun bir süre hem memurların yargılaması ile uğraşmış, hem de "Meclis-i Tahkikat" adlı ilk mahkemeden gelen ölüm cezası hükümlerini üst-merci olarak incelemiştir. Bu arada 1847 yılında, gene yabancı uyrukluların yargılanmasıyla ilgili bir karma ceza-hukuk mahkemesi kurulmuş, mahkeme kurulu yarı yarıya Osmanlı ve yabancı uyruklu görevlilerden oluşmuştur. Gene, egemenlik anlayışına aykırı düşen bu mahkemeden başka, Meclis-i Tahkikat+Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'den oluşan adlî yargı sistemi uzun süre işlemiştir.

Sistem yetki karmaşası yanında bazı olumsuzluklar taşıyordu. Pek çok Osmanlı aydını, yargı teşkilatında köklü bir düzenlemenin yapılmasını Tanzimat hareketinin gelişmesi için gerekli görüyordu. Özellikle Ahmed Cevdet Paşa, adlî mahkemelerin "sulh, bidayet, istinaf, temyiz" olarak dörde ayrılmasını; sulh mahkemelerinde küçük uyuşmazlıkların, bidayet mahkemelerinde bunlar dışındaki tüm davaların görülmesini ve iki

dereceli bir üst denetim (istinaf ve temyiz) sistemi kurulmasını istiyordu. İslâm hukukunun bu ünlü savunucusunun, o güne değin işlemiş yargı sistemini eleştirmesi ilginçtir.

1864 yılında çıkarılan "Vilâyet Nizamnamesi" ile tashihe başlandı. Mülkiye teşkilatını düzenleyen bu kanun gücündeki nizamnâme ile ticaret mahkemesinden başka, her kazada bir "Meclis-i Deâvi" (Dava Kurulu), her sancak merkezinde bir "Meclis-i Temyiz" (Temyiz Kurulu), her Vilayet (il) merkezinde de bir "Divan-ı Temyiz" (=üst-temyiz kurulu) oluşacaktı. Bu mahkemeler hem Müslümanların, hem de zimmîlerin yargı işlerine bakacaktı.

Görevleri şeriat, cemaat, ticaret ve konsolosluk mahkemelerinin yargı alanlarındaki işler dışında bulunuyordu. Böylece, bir hayli sınırlı görevli de olsa, "Nizâmiye Mahkemeleri" kurulmuş oldu. Bu mahkeme teşkilatı Ahmed Cevdet Paşa'nın görüşlerine uygundu ve mülkiye teşkilatının basamaklarını karşılıyordu.

1867 yılında büyük devletler Paris Andlaşması'nın "mağlup" kabul ettiği Rusya'yı da içlerine alarak Osmanlı ülkesinin bazı bölgelerinde incelemeler yaptılar. Bu "Osmanlı devletinin içişlerine karışılamayacağı" ilkesini koyan Paris Barış Andlaşması'na aykırı idi. Bu incelemede, Tanzimat ilkelerinin pek çok yerde uygulanmadığı, özellikle adalet dağıtımının çok sakat biçimde işlediği saptandı ve durum hükümete bildirildi. Aslında bunlar bütünüyle devletin egemenlik haklarına müdahale anlamına geliyordu. Ancak Osmanlı imparatorluğunun dış baskıları göğüsleme gücü iyice kaybolmuştu. Bu nedenle yeniden ıslahata girişildi ve adalet teşkilatında da bazı yenilikler yapıldı: 1868 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ikiye ayrıldı. Bir bölümü Şura-yı Devlet'i oluştururken, diğer bölüme Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye adı verilmiş ve yüksek adlî mahkeme durumuna getirilmiştir. Böylece Nizamiye mahkemelerinin üst organı oluşmuştur. Bu yüksek mahkemenin üyeleri Müslüman olan ve olmayan Osmanlı vatandaşları arasından seçilirlerdi. Seçilen üye azledilemezdi. Mahkeme Temyiz ve İstinaf olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı. Daha üst durumda olan temyiz bölümü hukuk ve ceza dairelerinden, onun altında bulunan istinaf bölümü ise ceza, hukuk ve ticaret dairelerinden oluşmuştu. Kararlarını verirken, bu yüksek mahkeme üyelerinin tam anlamıyla bağımsız davranmalarının sağlanmasına da çalışılmıştı. Gene aynı yıl Nizamiye

Mahkemeleri'ne yeni bir biçim verildi. Yeni duruma göre her nahiyede imam veya papaz başkanlığında en az 3 en çok 12 üyeden oluşan "İhtiyar Meclisleri" sulh mahkemesi görevi yapacaktı Kazalarda kadının başkanlığında "Meclis-i Deâvi" (Dava Meclisi) kuruldu; üyeleri 3 Müslüman, 3 zimmî vatandaş idi. Sancaklarda ise hukuk ve ceza mahkemeleri oluştu. Bunların da başkanı kadı idi; yine 3 Müslüman, 3 zimmî üyesi olacak, ayrıca bir üyeyi de devlet tayin edecekti. Bu sancak mahkemeleri alt kademe mahkemeler için istinaf yetkisine de sahiptiler. Vilâyetteki ceza ve hukuk mahkemeleri üyeleri arasında, önemli ceza davalarını görmek için "Meclis-i Cinâyet" adı verilen bir çeşit ağır ceza mahkemeleri de kuruldu. Bütün bu mahkemelerde kadı ve devlet temsilcileri dışındaki üyeler, bölge halkı tarafından iki yıl için seçiliyorlardı.

Görüldüğü üzere Nizamiye Mahkemeleri yine kadının başkanlığı altında kurulmuştu. Bunun da nedeni, henüz modern anlamda yargıç yetiştirecek yolların henüz açılmamış olmasıydı. Bununla birlikte, Nizamiye Mahkemeleri'nin büyük bir yenilik olduğunu kabul etmek gerekir. Artık kadının mahkemede kesin ve son sözü söyleme imkânı kalmamıştır. Yargılama diğer üyelerin gözü önünde yapılmakta, kararda onların da söz hakkı bulunmaktır. Bu yeniliğe ulema sınıfından büyük tepkiler geldi. Ahmed Cevdet Paşa, İslâm hukukunda, şer'î mahkemeler yanında başka mahkemeler kurulmasının yasak olmadığını belli başlı din adamlarına anlatmak zorunda kaldı. Diğer yandan kişilik, aile, miras alanındaki konularda, tek yargıçlı kadı mahkemeleri etkinliklerini sürdürdüler.

1870 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin istinaf bölümü, artık ihtiyaç kalmadığı için kaldırıldı. Geriye yalnız temyiz bölümü kaldı. Bu da bugünkü Yargıtay'ın ilk halidir.

1879 yılında çıkarılan "Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu" (Mahkeme Teşkilatı Kanunu) ile yargı teşkilatının eksiklikleri tamamlandı. Bu kanunun hükümlerine göre, adalet organları, idârî organlar karşısında daha da bağımsız duruma geliyordu. Savcılık kurumu bu kanun ile ilk kez Osmanlı hukukuna girdi. İcra memurlukları, adliye müfettişlikleri kuruldu. Mahkeme harçları düzenlendi, infaz yöntemlerine yenilikler getirildi. 1879 yılında da noterlik Osmanlı ülkesine girdi. Avukatlık ise ilkönce 1875 yılında İstanbul mahkemeleri için kabul edilmiş, bir yıl sonra çıkartılan bir ferman ile de tüm ülkeye yayılmıştır.

Yeni kanunları uygulayacak hâkimleri yetiştirmek ihtiyacı hissedilmesine karşın, bu konuda oldukça geç işe başlanılmıştır. İlk kez 1869'da basit bir hukuk mektebi kuruldu. Daha sonra 1874 yılında bu okul lise düzeyine getirildi. Ama 1876 yılında kapatıldı. Fakat 1878'de yeniden açıldı ve programı düzenlendi. Bu okul mezunları yavaş yavaş Nizamiye Mahkemeleri'nin başkanlıklarına getirilmeye başlandılar. Hukuk mektebi 1900 yılında "Darü'l-fünûn" (Üniversite) kurulunca, onun içine alındı ve böylece İstanbul Hukuk Fakültesi'nin temeli atılmış oldu.

Şer'î mahkeme hâkimlerini (kadıları) bulundukları durumdan kurtarmak için de çabalar harcanmıştır. Bu amaçla ilk kez 1853 yılında, kadılık eğitimi, medreselerde okutulan bilimlerin içinden çıkartılmış ve salt kadı yetiştirmek için hazırlıklara başlamıştır. İlk kez nâibler için "Muallimhane-i Nüvvâb" açılmış, daha sonra da "Medresetü'l-kuzât" (Kadılık Yüksek Okulu) faaliyete geçmiştir. Böylece kadı olabilmek için ayrı bir medresede okumak gerekmiştir. Bu yeni medreseden çıkan kadılar, Hukuk Mektebi mezun verinceye değin Nizâmiye Mahkemeleri'nde de başkanlık yapmışlardır. Kadılık medresesinde İslâm hukukunun daha sistemli öğretilmesine çalışılmıştır.

Kısaca özetlenecek olursa, Tanzimat dönemi yargı teşkilatı çok çeşitlilik gösteren durumdadır. Devlet içinde beş çeşit mahkeme faaliyettedir. Bunlar, Şer'iyye, Nizâmiye, Ticaret, Cemaat ve konsolosluk mahkemeleridir. Her tür mahkemenin çalışma kuralları, alt örgütleri başka başkadır. Ayrıca, bu kadar çok mahkeme arasında büyük yetki-görev çekişmeleri de olmuş, devletin adalet düzeni dağınıklık ve karışıklık içinde sürüp gitmiştir. Bu sistemin olumlu yanı, Nizâmiye Mahkemeleri yoluyla modern yargı sistemine geçişin yolunu açmasıdır.[3]

---

[3] Tanzimat döneminde yargı teşkilatıyla ilgili olarak kabul edilen kanun, nizamname ve fermanların adları ve Düsturlardaki yerleri, ayrıca şer'i mahkemelerin durumu için bkz. Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 5. Baskı, Ankara, 1972, s. 191 vd.

TANZİMAT DÖNEMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

XVII. yüzyıldan beri, Osmanlı devletinin içine düştüğü kötü durumu düzeltmek için yapılan çalışmalar II. Mahmud dönemine değin, tek yönlü olmuştur. Eski güçlü düzene dönmek ve askerî bakımdan yenileşmek. Devletin tüm kurumlarının yozlaştığını, hepsinin birden düzeltilmesi gereğini ilk kez bilinçli olarak anlayan II. Mahmud'dur. Bu hükümdar, bir yandan devletin merkez gücünü tekrar sağlığa kavuşturmak, bir yandan da ilk önce, temel kurumları köklü biçimde yenilemek için uğraşmıştır. Onun zamanında Osmanlı imparatorluğu artık çağını doldurmuştu. Çok uluslu bir devlet olan bu imparatorlukta, Fransız ihtilâlinden sonra başlayan ulusalcılık akımlarının önlenmesi olanaksızdı. Buna karşın, II. Mahmud, Osmanlı devletinde yaşayan her vatandaşın hukuk yönünden eşit ve güvenceli duruma kavuşturulması için çaba harcamış, bu yolla imparatorluğu dağılmaktan koruyacağını düşünmüştür. Bu düşüncesinin, Türk olmayan uluslar üzerinde etkili olması beklenemezdi. Ama çabaları bir dereceye kadar başarılı olmuş, hiç olmazsa, devletin çöküş nedenlerini oldukça sağlam biçimde tanıyan ufak bir aydın grubunun doğmasına yol açmıştır.

1839'da başlayan Tanzimat hareketi çok daha geniş kapsamlıdır. Tanzimatçılar çok yönlü olarak ıslahata girişmişlerdir. Bu nedenle Tanzimat, özellikle son zamanlarda çok çeşitli yönlerinden eleştirilmektedir. Tanzimat'ın iktisadî kalkınmayı sağlayamadığı, büyük devletlerin Osmanlı ülkesi üzerindeki sömürüsünü önleyemediği bir gerçektir. Fakat Tanzimat hareketi olmasa idi, gene bu sürecin içine girilmeyecek miydi? Bunun üzerinde dikkatle ve insafla düşünmek gerekir. Ama biz bu konuyu böylece belirttikten sonra, kendi alanımıza eğileceğiz. Tanzimat bir hukuk yeniliği olarak başladı. Hukuk alanındaki yenilikler, devlet sona erene kadar sürdü. Biz şimdi Tanzimat döneminin kendi mesleğimiz açısından olumlu ve olumsuz yanlarını kısaca belirteceğiz.

Tanzimat'ın getirdiği olumlu sonuçlar şöylece özetlenebilir: Hukuk devleti anlayışına girilmiştir. Osmanlı devletindeki hukukî eşitsizlikler kaldırılmıştır. Kamu hizmeti düşüncesi belirmiştir. Pozitif hukukunun belli kurallara göre sistemli biçimde düzenlenmesi, yani kanunlaştırma (kodifikasyon) kavramı, ilk kez tanınmış ve yerleşmiştir. İdârî alanda

tüm sivil ve askerî görevlerin bir kişide toplanmasına son verilmiş, devlet görevleri ayrıma tabi tutulmuştur. İdârî teşkilat düzenlenmiş, taşra organlarına tevsî-i mezuniyet (yetkilerin genişlemesi) yöntemi içinde, belli bir düzenle çalışma imkanı verilmiştir. İslâm hukukunun bir bölümü dağınıklıktan kurtarılmıştır. İslâm hukukunun düzenleyemediği alanlarda batı kanunları kabul edilmiştir. Yargılama yöntemleri geliştirilmiş, yeni mahkemeler kurulmuştur.[4] Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu ilk kez çıkartılan vatandaşlık kanunu ile[5] belli bir düzene sokulmuştur. Eğitim teşkilâtı yeni kurumlarla modernleşmiş ve gelişmiştir.

Tanzimat döneminin hukuk alanındaki olumsuz sonuçları ise şöyle özetlenebilir: İslâm hukuku yanında modern hukukun da uygulanması, devlette zaten bozuk olan hukuk birliğini iyice parçalamıştır. Yabancı devletlerin bir ölçüde yargı hakkına sahip olmaları egemenlik anlayışına vurulan bir darbe olmuştur. İslâm hukukunun düzeltilmesi için alınan önlemler sonucu şeyhülislâma büyük yetkiler tanınmış ve sonunda kabineye alınmıştır. Böylece Tanzimatçılar kendi düşünceleriyle çelişkiye düşmüşlerdir.[6] Hele malî hukuk alanında yapılan yenilikler son derece verimsiz, hattâ olumsuz sonuçlar vermiştir.[7] Bu değerlendirmeleri, daha ayrıntılı

---

4 Tanzimat'ın ilk yıllarında, Boğazköy'den geçen ünlü bilgin Mordtmann, bir derebeyinin gelişi güzel adalet dağıttığını görür. 1858'de gene aynı yerden geçen yazar, bu kez aynı yapıda, sanıkların son derece usulüne uygun yargılandığını ve "herhangi bir Avrupa mahkemesinden farklı olmadığını" belirtmektedir. Bkz. A. D. Mordtmann, *Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859*, Hannover, 1925, s. 483.

Osmanlı devletinde "vatandaşlık hukuku" Tanzimat dönemine değin yoktu. Bu nedenle özellikle zimmîlerin bu bakımdan durumu tam bir boşluktaydı ve son derece büyük yanlışlıklara yol açıyordu. İşte 1869 yılında çıkartılan tabiiyet (Vatandaşlık) kanunu ile bu duruma son verildi.

6 Kadıların atanma ve denetim işlerinin şeyhülislâma verilmesi, bu din hizmetlisinin yetkilerinin artmasına ve ayrı ve geniş bir örgüt sahibi olmasına yol açmış, böylece ulemanın yalnız sembolik başı savılan şeyhülislâm siyasal bir güç kazanmıştır. 1876 Anayasası şeyhülislâmın bu durumunu tanımış ve onu kabine üyesi yapmıştır. Hâlbuki devletin klâsik çağındaki yapısında şeyhülislâmlar Divan-ı Hümâyun üyesi değillerdi.

Maliye örgütünde bazı yenilikler yapılmış, bütçenin hazırlanması bir düzene bağlanmış, vergi sisteminde ufak düzeltimler yürürlüğe girmişse de, son derece kötü

biçimde genişletmek kuşkusuz mümkündür. Tanzimat, bugünkü hukuk düzenimizin kökenidir ve Cumhuriyet dönemindeki hukuk reformlarını da bu çerçevede ele almak gerekir.

Sultan V. Mehmed Reşad'ın Tuğrası ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye İbaresi

---

ekonomik durum, bu örgütün düzelmesini engellemiş ve devlet XIX. yüzyıl sonunda iflâs ettiği için malî yönetimin bir bölümü yabancı devletlerin eline geçmiştir. (Düyun-ı Umumiye.).

Sultan Abdulaziz

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE YÜKSEK YARGI ve MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYE (1838–1876)

Mehmet SEYİTDANLIOĞLU*

Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda adalet ve yargı işleri, kadılar tarafından görülmekteydi. Yargı örgütü içerisinde, kadının görev yaptığı temel adlî, idarî birim olan *kaza*da, kadılar her türlü adlî uyuşmazlığa bakar, noterlik görevi yapar, örfî hukuka dair konularda ise merkezden gelen yönergelere göre karar verirdi.[1]

Osmanlı adalet sisteminde *temyîz*[2] görevi ise yüksek rütbeli kadılar olan, Rumeli ve Anadolu Kadıaskerlerine aitti. Kadıaskerler, Divân-ı Hümâyûn'da ya da sadrazam divânında temyîz davalarına bakarlardı. Bu tür davalar kadıaskerin konağında da görülebilmekteydi. Ayrıca haftanın belirli günlerinde sadrazam başkanlığında ve adalet sisteminin en üst kişisi olan şeyhülislâm gözetiminde "Huzur Murafaası" denilen

---

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

1 Kadılık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayını, 1984, s. 83-160. Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1976. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadı*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1996.

2 Arapça *meyz* kökünden gelen *temyîz* kelimesi ayırma seçme manasında ya da *tefrîk-i hayr u şer'* yani iyi ile kötüyü birbirinden ayırmak anlamında kullanılan bir sözcüktür. Bir diğer anlamı da iyi ile kötüyü birbirinden ayırabilme kuvveti, bir davayı temyîz etmek, onu en üst mahkemeye başvurmak suretiyle, doğru ile yanlışı birbirinden ayırabilme erkine sahip, en yüksek mahkemeye götürerek, tam adaleti aramak veya sağlamak faaliyeti. Bkz. Şemsettin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317, s. 441.

mahkeme toplanır, yüksek temyîz görevini yerine getirirlerdi. Huzur Murafaası'nda, Rumeli Kadıaskeri dava dinler, varsa yanlış hükümleri düzeltirdi. Dava sayısının çok fazla olduğu günlerde, sadrazamın onayı ile Anadolu Kadıaskeri de temyiz davalarına bakar, hüküm verir yanlış ve hukuka uymayan kararları bozarlardı. Yine sadrazam uygun görürse emekli kadıaskerler de temyîz davalarına bakarlardı.[3]

Klasik Osmanlı yargı sisteminde Divân-ı Hümâyûn önemli ve merkezi bir işleve sahipti. Divân-ı Hümâyûn, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren, hükümdar adına yasama, yargı ve yürütme fonksiyonlarını, kuvvetler birliği esası içerisinde yürütmekteydi. Bütün kanunlar, Divân-ı Hümâyûn'da görüşülüp karara bağlandıktan sonra, padişahın onayı ile fermanlar ya da hatt-ı hümâyûnlar veya XIX. yüzyılda irâdeler yoluyla yapılmakta ve yürürlüğe konulmaktaydı. Bu tür yasama faaliyeti daha çok örfî hukuk çerçevesinde değerlendirilmelidir.[4] Divân-ı Hümâyûn, Topkapı Sarayı'nın Kubbealtı denilen bölümünde Sadrazam başkanlığında, Kubbealtı Vezirleri, Rumeli ve Anadolu Kadıaskerleri, Defterdar ve Nişancı'nın katılımlarıyla toplanmakta, siyasî, idarî, askerî, malî işler ile şer'î ve örfî hukuk ilgilendiren konular da görüşülerek karara bağlanmaktaydı.[5] İmparatorluğun kuruluşundan itibaren varlığı bilinen ve Fatih Dönemi'nde kurumlaşarak, en gelişmiş klasik halini alan Divân-ı Hümâyûn, İmparatorluğun sonuna kadar sembolik de olsa varlığını sürdürmüş fakat XIX. yüzyıl başlarından itibaren önemini kaybetmiş, yetki ve fonksiyonlarını başka kurumlara devretmiştir. Divân-ı Hümâyûn'un önemini kaybetmesinden sonra, işlevlerini devrettiği kurumlar sadrazamlık,

---

3 Bkz. Üçok-Mumcu, *a.g.e.*, s. 229.

4 Osmanlı İmparatorluğu'nda örfî hukukun niteliği hakkında bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜ SBF Dergisi*, XIII, (1958), s. 319-341.
Divân-ı Hümâyûn'un önemi ve işlevleri hakkında şu eserlere bakılabilir: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: TTK Yayını, 1986, s. 1-95. Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümâyûn*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divân-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'ûsân'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu), Ankara: Phoenix Yayınları, 2006, s. 273-284.

yani XIX. yüzyılın güçlü Bâb-ı Âlî'si ile özellikle III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemleri boyunca Meclis-i Meşveret olmuştur.[6]

Tanzimat Dönemi (1839-1876) kuşkusuz Osmanlı devlet yapısında temel değişim ve dönüşümlerin yaşandığı, devlet kurumlarının merkezî, modern ve çağın ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden yapılandırıldığı bir süreç olmuştur. 3 Kasım 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı ile ifadesini bulan bu değişimin temel prensipleri, Osmanlı tebaasının can, mal ve ırz dokunulmazlığının sağlanması, adil ve herkesin geliriyle orantılı bir vergi sisteminin oluşturulması ve üçüncü olarak askerlik yükümlülüğüne kura usulü getirilip belirli bir süreye bağlanarak adaletli bir yapıya kavuşturulması olarak özetlenebilir.[7] Öte taraftan Tanzimat Dönemi karakteri itibarıyla düalist bir yapı arz eder. Bu eski kurumlarla yenilerin aynı zaman ve mekânda birlikte var olduğu, kimi zaman birbirleriyle uyuşan, zaman zaman çelişen, ancak her iki durumda da modern ve merkezî bir devlet yapısını amaçlayan bir karakterdir.

Tanzimat Fermanı ile haklar ve yükümlülükler yönünden Osmanlı tebaasının devlet ile ilişkileri belirlenip, padişahın yetkileri kendi rızasıyla sınırlanırken (*oto-limitation*), bu yeni prensiplere uygun yeni kurumlar da oluşturulmaya başlanmıştır. İşte bu kurumların başında Divân-ı Hümâyûn'dan boşalan yeri doldurmak üzere 24 Mart 1838 tarihinde II. Mahmud tarafından Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştur.[8] Padişahın danışma kurulu olarak çalışan meclis Meclis-i Vâlâ tıpkı Divân-ı Hümâyûn gibi, mutlakıyetçi bir sistemde, kuvvetler birliği esası içerisinde, hükümdarın yasama, yürütme ve yargı erklerini, onun adına kullanmaktaydı.

---

6 Meclis-i Meşveret hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Lewis, "Meşveret", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, (1981-82), s. 775-782. Ahmet Mumcu, "Osmanlı Devleti'nde Meşveret Yöntemi Demokratik Bir Gelişme Sağlayabilir miydi?", *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV/1, (1985), s. 33-23. Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s. 177-179.

Tanzimat Fermanı ve dönemin reformları hakkında bkz. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* (Ed. Halil İnalcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu), Ankara: Phoenix Yayınları, 2006.

8 Meclis-i Vâlâ'nın kuruluşu hakkında bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868*, Ankara: TTK Yayını, 1996.

Özellikle kuruluşundan bir yıl sonra ilan Tanzimat Fermanı'nın temel prensiplerini hayata geçirecek bir reform meclisi, bir yüksek yargı organı olarak işlev görecekti.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Meclis-i Vâlâ ile birlikte çalışacak ve bu meclisin üyelerinin yanı sıra, hükümet üyeleri (nâzırlar), yüksek rütbeli devlet memurları (rütbe-i ulâ sınıf-ı sânisi), emekli yüksek devlet memurlarının da katılımıyla oluşturulan Meclis-i Âli-i Umûmî de kurulmuştu. Meclis-i Umûmî, bir senato ya da Meclis-i Ayân gibi çalışacak, Meclis-i Vâlâ'da alınan kararlar ve yapılan yargılamalar, burada kabul veya red, ya da değiştirildikten sonra kesinleşmek üzere padişahın onayına sunulacaktı. Böylece Osmanlı Devleti'nde kararlar kademeli bir şekilde danışma meclisleri süzgecinden geçirilerek[9] "kollektif aklın" bir sonucu olarak yürütülecekti.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Mührü

Tanzimat Dönemi boyunca Meclis-i Vâlâ monolitik ve standart bir yapı izlememiş çeşitli nedenlerle bölünüp birleştirilerek *yasama*, *yürütme* ve *yargı* kuvvetlerinin ayrılmasına giden bir tarihsel gelişim süreci takip etmiştir. Meclis-i Vâlâ'nın 1838-1854 yılları arasındaki, birinci tek yapılı dönemindeki,

---

9 Meclis-i Umûmî hakkında bkz. Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 67-76; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 185-188. Ayrıca Meclis-i Umûmî'ni bir "senato" bir "ayân meclisi" niteliğine dair ilginç bir araştırma için bkz. H. Aliyar Demirci, *İkinci Meşrutiyette Âyân Meclisi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 1-32.

başarılı çalışmaları işlerin aşırı derecede artmasına yol açmıştır. Devlet hayatını ilgilendiren hemen her konuyu görüşüp karara bağlaması, yargı ve yasama işlerinin yavaş yürümesine neden oluyordu. Öte yandan Tanzimat Fermanı'nın ve hazırlanması tasarlanan Islahat Fermanı'nın (1856) uygulanması önemli bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştı. Ayrıca Meclis-i Vâlâ'nın kurucusu ve koruyucusu Mustafa Reşid Paşa'nın rakipleriyle çekişmeleri, daha geniş yetkilerle donatılmış, gerektiğinde yüksek rütbeli devlet adamlarını da yargılayacak (sadrazam, nâzırlar) bir meclisi teşkilini elzem hale getirmişti.

Bu nedenlerle Meclis-i Vâlâ, ikiye ayrılarak, 26 Eylül 1854 tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla iki organ teşkil edildi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, yasama ile görevlendirildi. Tanzimat reformlarının gerektirdiği bütün kanun, nizamnâme, dâhilî nizamnâmeler bundan sonra Meclis-i Tanzimat'ta hazırlanıp kararlaştırılacaktı. Yeni meclis Bakanlar Kurulu ile eşit güce sahipti. Başkanı doğrudan padişaha başvurabilecekti. Meclis-i Vâlâ sadece Sadâret tarafından kendisine sunulan konuları kararlaştırırken Meclis-i Tanzimat bu konuda bağımsız kılınacak ve kendi uygun gördüğü meseleleri ele alabilecekti. Meclis-i Tanzimat, üst rütbeli memurları yargılayabilecek, tanıklık etmek üzere çağırabilecek, nezâret arşivlerini incelemek üzere memurlar gönderebilecek ve Tanzimat hükümlerinin uygulanıp uygulanmadığını denetleyebilecekti. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez yasama gücü diğerlerinden üstün sayılarak denetleme yetkisini hâiz kılınmıştır.[10] Böylesine geniş yetkilerle donatılan Meclis-i Tanzimat'ın başına Tanzimat Devri'nin ünlü devlet adamlarından Âlî Paşa (1815-1871) getirildi.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ise 1854-1861 arasında bir yüksek yargı organı (*appeal court*) olarak varlığını sürdürdü. Bu dönemde Meclis-i Vâlâ, aynı zamanda kanun yapma işlevini de haizdi. Ancak ağırlıklı olarak yargı fonksiyonu ön plana çıkmış ve bünyesinde bulunan Deâvî Dairesi yoluyla ceza ve idarî davalara bakmıştır.[11]

9 Eylül 1861'de iki meclisin yedinden birleştirilmesine karar verildi.[12] Kuşkusuz bu birleşme ile Meclis-i Vâlâ 1868'e kadar sürecek yeni bir gelişme

---

[10] Meclis-i Tanzimat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, 47-52. *Ibid.*, s. 120; Ekrem B. Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul, 2004, s. 151-157.

[12] *Ibid.*, 53-55.

evresine girmişti. 1861-1868 evresinde Meclis-i Vâlâ, üç temel birime ayrıldı. Bunlardan birincisi yasama işlerini yürütecek *Kanûn ve Nizâmât Dairesi*, ikincisi ülke yönetiminde sadrazam ve kabineye karar alma sürecinde yardımcı bir kurul olarak düşünülmüş *Umûr-ı İdâre-i Mülkiye Dairesi*, üçüncüsü ise bir yüksek temyîz mahkemesi (*appeal court*) şeklinde çalışacak olan *Muhakemât Dairesi* idi. Dönemin ünlü hukukçu ve tarihçilerinden olan Ahmed Cevdet Paşa bu yeni oluşumu şu şekilde tanımlamaktaydı: *"Âzâsından bulunduğumuz Meclis-i Tanzimat bu kerre Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye ilhak buyruldu ve Meclis-i Vâlâ'nın ayrıca bir dairesi olmak üzere Kanûn Dairesi denildi".*[13]

Böylece Tanzimat Fermanı ile ilan edilen Osmanlı tebaasının can, mal ve ırz masûniyeti yeni Ceza Kanunnâmesi ile yürürlüğe giriyor, 1839'dan sonra dönem boyunca kurulan "Bidâyet" ve "İstinaf" mahkemeleriyle, vilâyet ve sancaklar düzeyinde kurulan Muhasıllık Meclisleri'nde (vilâyetlerde Büyük Meclis, sancaklarda Küçük Meclis) yapılan yargılamalar, İstanbul'da kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye, onun yargılama yetkileri çerçevesinde, temyîze gönderiliyordu. Tıpkı klasik dönemin Divân-ı Hümâyûn'u gibi, Meclis-i Vâlâ da bir yüksek yargı organı olarak, oluşum halindeki yeni adalet sistemindeki üstün konumunu almaktaydı.[14]

Dönemin resmî gazetesi Takvim-i Vekâyî'nin 187. sayısında Tanzimat Fermanı'nın metni ile birlikte yayınlanan ek bir fermanda, Tanzimat Fermanı sonrası modern adalet ve yargılama anlayışı açık bir biçimde ifade edilmiştir: *"... herkes yani gerek Müslim ve gerek reaya olsun tebaa-i Devlet-i Aliyyemden olan cemi' nâs, can ve malına ve ırz ve nâmusuna küllî serbestiyet üzere mâlik ve mutasarrıf olub çünki bir âdemin şer'an ve kanûnen da'vası âlenen görülüb hükm olunmadıkca, taraf-ı şâhânemden kimse hakkında bir şey yapılmayacağından vüzerâdan tâ çobana kadar sâir nâsdan dahî kimse kimsenin bi-gayr-i hakkın fuzulî can ve malına ve ırz ü namusuna*

---

[13] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, (Yay. Cavid Baysun), Ankara: TTK Yayını, 1986, s. 153.

[14] Tanzimat Dönemi'nde kurulan Muhassılık Meclisleri, Vilayet Meclisleri ve genel olarak meclisler hakkında şu eserlere bakılabilir: Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK Yayını, 1991; M. Seyitdanlıoğlu, "Divân-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Mebûsân'a ...", s. 273-284.

(دیوان احکام عدلیه‌نك نظامنامهٔ داخلیسیدر)

(مقدمه)

ممالك دولت علیه‌ده محاکم‌نظامیهٔ درت درجه‌یه تقسیم‌اولنمشدر برنجیسی قضاارده بولنان دعاوی مجلسلری ایکنجیسی لوارده بولنان تمیز حقوق مجلسلری اوچنجیسی مرکز ولایتلرده بولنان تمیز دیوانلری دردنجیسی درسعادتده بولنان دیوان احکام عدلیه که محاکم نظامیه‌نك اعظمیدر (*)

اشبو محاکم نظامیه‌دن برنجی درجه‌ده بولنان دعاوی مجلسلری بدایة رؤیت دعاوی یه مأموردر
لوا ولایت مرکزلرنده بولنان تمیز حقوق مجلسلری دعاوی مجالسنك بدایة کوردکلری دعوالری استدعا اوزرینه استیناف ایتمکه وکندولرینك مأذونیت نظامیه‌لری درجه‌سنده بولنان دعوالری بدایة رؤیت ایلمکه مأموردرلر

(دیوان احکام‌عدلیه ایکی محکمهٔ)

(قانونیه دن مرکبدر)

برنجیسنه محکمهٔ تمیز اطلاق اولنور بومحکمه جنایت وحقوق عادیه دعوالریچون محاکم نظامیه‌دن ویریلان اعلامارك تدقیق ولدی الاقتضا نقضنه مأموردر
وایکی دائره‌یه منقسم اولوب بریسی محاکمات جزائیه‌نك ودیکری حقوق عادیه دعوالرینك تمیزینه مخصوصدر
محکمهٔ ثانیه درسعادتده الیوك محکمهٔ نظامیه اولوب اون‌سکزنجی ماده‌ده محرراولدیغی اوزره کرك محاکمات جزائیه وکرك حقوق عادیه‌یه دائر الکصکره رؤیت اولنمش اولان دعوالرك قطعیا تدقیق وحکمنه مأموردر (٥)

اشبو ایکی محکمه‌یی تشکیل ایدن دیوان احکام عدلیه وکلادن برذاتك تحت نظارتنده اولوب محکمهٔ اولینك ایکی دائره‌سی برر رئیس ثانی

(*) محاکم نظامیه نظامنامه‌سی حکمنجه محاکم نظامیه‌نك درجاتنه دائر اولان احکام تعدیل اولنمشدر
(٥) درسعادت محاکم نظامیه‌سی نظامنامه‌سی حکمنجه تعدیل اولنمشدر

Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin Dahilî Nizâmnâmesi'nden.

sakınıb el uzatmasın... bir kimsenin kabahati zuhûr eyledikde ol kimse da'vası muktezâ-yı şer'-i şerîf üzere açıkdan açığa gâyet dikkatli görülerek hakkı hak olunsun... şer'an katl veya başka bir dürlü sûretle cezâsı görülmek lazım gelir ise dahî Der-Saadetime inhâ ile i'lâm olunmadıkca ve bu tarafda dahî evvel emirde şer'-i şerife ve kanûn-ı münife tatbik ve gereği gibi istiknâh ve tetkîk birle b'âdehu vâki' olacak hükm-i kavî üzerine taraf-ı eşref-i şâhânemden izn ü ruhsât-ı mülûkânem sâdır olmadıkca o makûle büyük kabahatlerin hakkında bile gizli ve âşikâr katl ü idâm muamelesi tecvîz olunmasın... kimselerin yalnız kendüsü kabahatlü olub vârisleri ol kabahatten hissedâr olmamaları... vereseleri hukûk-ı ırsiyyelerinden zerre kadar mahrûm olmasın."[15]

Tanzimat Dönemi'nin hukuk anlayışı Osmanlı vatandaşlarına kanun önünde, ister *vüzerâ* ister *çoban*, herkese eşit bir yargılama hakkı getirdiği gibi Müslüman olsun olmasın bütün tebaaya da eşitlik sağlayarak süregelen eşitsizliğe bir son vermekteydi.[16] Öte yandan "*şer'an veya kanûnen âleni*"lik ilkesiyle de adil yargılamanın temel unsuru olan duruşmaların açıklığına vurgu yapılmaktaydı. Hukuk anlayışındaki bir diğer önemli değişiklik ise suç işleyenlerin "*yalnız kendüsü kabahatlü olub vârisleri ol kabahatten hissedâr olmamaları... vereseleri hukûk-ı ırsiyyelerinden zerre kadar mahrûm*" tutulmamaları prensibiydi. Böylece ceza sorumluluğunun şahsîliği kabul edilmek suretiyle, ceza hukukunun insanileşmesinin, insan haklarına uygun biçime dönüştürülmesinin temelleri atılmış oluyordu. Mahkemelerde duruşmalar açık ve âdil olacak, karar öncesinde kapsamlı bir soruşturma ve inceleme yapılacaktı. Kararlar yeni *Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûn*'u gereğince Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilecek, burada alınan karar Meclis-i Âlî-i

---

[15] *Takvim-i Vekâyi*, def'a 187 (15 Ramazan 1255/22 Kasım 1839). Ayrıca bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK Yayını, 1985, s. 180-189.

[16] Tanzimat Dönemi'nde Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumları hakkında bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara: TTK Yayını, 1989; Yine G. Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi (Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci)*, Ankara: TTK Yayını, 1996.

Umûmî'de bir kez daha görüşüldükten sonra verilen cezanın uygulanması, padişahın onayı bağlı olacaktı.[17]

Osmanlı Devleti'nde modern yüksek yargı sisteminin doğuş ve gelişiminde Meclis-i Vâlâ'nın 10 Mayıs 1868'de Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye iki kısma ayrılmasının çok önemli rolü olmuştur. Şûra-yı Devlet, Mustafa Reşid Paşa tarafından yetiştirilen ikinci kuşak Tanzimatçı elitin eseri bir organdır. Başta kurucusu Sadrazam Âlî Paşa olmak üzere, Fuad Paşa, Midhat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye adlarıyla iki ayrı bünyede biçimlenen bu yeni meclislerin yaratıcıları olmuşlardır.[18]

Şûra-yı Devlet'in kuruluşunun ülke yönetiminde yapılan reformlarla yakın ilişkisi bulunmaktaydı. 1864'te hazırlanıp yürürlüğe konulan *Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi*'ne göre vilâyet teşkilatı yeni baştan düzenlenmişti.[19] Eski eyalet sistemi yerine nahiye, kaza ve sancaklardan oluşan "vilâyetler" kurulmuştu. Vilâyetlerde vâlilerin, sancaklarda mutasarrıfların, kazalarda kaymakamların başında bulunacakları meclisler teşkil edilecekti. Bu meclisler idarî ve adlî yetkilere sahip olacaklar ve üyeleri arasında bölgenin Müslim ve gayr-i Müslimlerinin, iki yıllığına seçimle gelen temsilcileri bulunacaktı. Bu vilâyetlerde kurulan karma mahkemelerin üyeleri de bu yolla belirlenecekti. Nizâmnâmeye göre, yılda bir kere vilâyet merkezlerinde diğer sancak ve kazalardan gelecek temsilcilerden oluşan bir Meclis-i Umûmî toplanacak ve vilâyeti ilgilendiren işler bu mecliste müzakere

---

Ayrıntılı bilgi için bkz. Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*.

18 Tanzimat Dönemi devlet adamları hakkında bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1983, s. 179-206; *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1995*, Ankara: TTK Yayını, 1987; Ali Ölmezoğlu, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yayını, 2002; *Ahmet Cevdet Paşa Semineri, İstanbul, 27-28 Mayıs 1995*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 1986; *Uluslararası Mithat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne, 8-10 Mayıs 1984*, Ankara: TTK Yayını, 1986; Yılmaz Öztuna, *Tanzimat Paşaları Âlî ve Fuat Paşalar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006; Bekir Koç, *Mithat Paşa 1822-1884*, (Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2002

19 Tuna Vilâyet Nizâmnâmesi ve getirdikleri hakkında bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tuna Vilâyet Nizâmnâmesi, Yerel Yönetim Metinleri III", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, V/1, (Mart 1996), s. 67-81; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, Ankara, 1974, s. 33-80.

edilecekti. Taşra yönetiminde bu meclisler ve mahkemeler yoluyla idarî ve adlî işler ayrılıyordu. Böylece İstanbul'dan önce taşra yönetiminde bu ayrılığın temelleri atılmış oluyordu. Bu reform Tuna Vilâyeti'nde Mithat Paşa ve Halep Vilâyeti'nde Ahmed Cevdet Paşa tarafından uygulanmış ve sistemin tedricen imparatorluğa yayılmasına çalışılmıştır. Vilâyetlerde uygulanan bu sistemin başarısı merkezde de yeni bir düzenlemeyi gerekli kılmıştı. Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşunu gündeme getiren temel unsurlardan birisi bu olmuştur.

Şûrâ-yı Devlet'in teşkilini gerektiren ve ona model olan diğer bir önemli unsur da Fransa'da Napoléon tarafından kurulan *Conseil d'Etat*'dır. Bu konsey yasama ve yüksek yargı işlevlerini yürütmekteydi. Karar ve önerileri devlet başkanının onayı olmaksızın kesinleşememekteydi. Fransa'da 1867'de III. Napoléon'un otokratik yönetimi dizginlenmiş, liberal bir devlet oluşturma çabaları artmıştı. Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Bouréé de Âlî ve Fuad Paşalara Müslim ve gayr-i Müslim tebaanın birlikte temsil edilebileceği Conseil d'Etat'ya benzer bir meclis önerisinde bulunmuştu.[20] Öte taraftan başta Namık Kemal, Ziya Paşa ve Tunuslu Hayreddin Paşa olmak üzere Osmanlı aydınları da böyle bir meclisin teşkîlini gerekli görüyorlar ve bu yolda eleştirilerde bulunuyorlardı. Bunların yanı sıra 1867 yılında Fransa, İngiltere ve Almanya'yı ziyaret etmiş olan Sultan Abdülaziz de (1861-1867) Avrupa'da gördüklerinden etkilenmiş ve konunun önemini kavramıştı.[21]

Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, 4 Mart 1868/11 Zilkâde 1284 tarihinde kuruldu.[22] 10 Mayıs 1868'de Sultan Abdülaziz'in de bulunduğu bir merasimle açıldılar. Abdülaziz irâdesinde, *"... ziyâde lüzûmu olan*

---

[20] Şûrâ-yı Devlet'in kuruluş hazırlıkları için bkz. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde...*, s. 30-35; 55-67; Ekinci, *a.g.e.*, s. 333-338.
Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 56-57. Ayrıca bkz. Orhan Özdeş, *Yüzyıl Boyunca Danıştay 1868-1968*, Ankara: TTK Yayını, 1968; İsmail Hakkı Göreli, *Devlet Şûrası (Şûrâ-yı Devlet-Danıştay)*, Ankara, 1953.
Metni yayınlanan bu irâde için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt I, İstanbul: Maarif Matbaası, 1982, s. 314; Özdeş, *a.g.e.*, s. 5-6; Göreli, *a.g.e.*, s. 53. Şûrâ-yı Devlet'in kurulduğunu ilan eden irâde/hatt-ı hümâyûn ve bu iki meclisin nizâmnâmeleri 25 Nisan 1868/ 2 Muharrem 1285 tarihli *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, def'a 963.

ıslahâtın biri dahî mesâlih-i hukûkiyyenin umûr-ı mülkiye ve hükûmet-i icrâiyyeden tefrîki hususu olub bu madde-i mu'tenâ-bihânın dahî bir an evvel yoluna konulması" gerektiğini belirtmekteydi. Şûrâ-yı Devlet, her biri bir reis-i sâninin başkanlığında;

Umûr-ı Mülkiye ve Harbiye Dairesi

Maliye ve Evkâf Dairesi

Adliye Dairesi

Umûr-ı Nâfiâ ve Ticaret ve Ziraât Dairesi

Maarif Dairesi

olmak üzere beş daireye ayrılmıştı. Şûrâ'nın görevleri yayınlanan 14 maddelik tüzüğünde belirlenmişti. Devlet yönetimini ilgilendiren bütün konuları görüşmek, her çeşit yasa tasarıları ve tüzükleri (dahilî nizâmnâme) incelemek ve hazırlamak, her türlü idarî konu hakkında karar vermek, mülkî ve adlî makamlar arasındaki anlaşmazlıklarda mercii tayin etmek, yürürlükteki yasa ve tüzükler hakkında devlet dairelerinden gelen yazıları oy bildirerek cevaplandırmak, devlet memurlarını yargılamak, idarî yargı davalarına bakmak, padişah ve nâzırlar tarafından kendisine sorulacak her türlü mesele hakkında görüş bildirmek, vilâyet meclislerinden gelen ıslahata ilişkin konuları incelemek.[23] Şûrâ-yı Devlet'e gelen konular öncelikle ilgili oldukları dairelerde ele alınacak, sonra Şûrâ'nın bütün üyelerinin toplanmasıyla oluşan genel kurulda yani Heyet-i Umûmîyesi'nde görüşülüp son şekli verildikten sonra Sadâret'e gönderilecekti. Kararlar Padişah onayından sonra kesinleşerek resmî gazete Takvim-i Vekâyi'de yayınlanarak yürürlüğe girmekteydi.[24]

Divân-ı Ahkâm-ı Adliye de " *Devlet-i Aliyye'de da'vâ-yı kanûniye içün*" en yüksek mahkeme olarak kurulmuştu. Şer'i mahkemeler ile gayr-i Müslimlerin mahkemeleri dışında kalan, bidâyet ve istinaf mahkemelerinden gelen hukuk ve cinayet davalarına bakacak ve bir yüksek temyiz mahkemesi olarak çalışacaktı. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i Nizâmiye olmak üzere iki kısma ayrılmıştı.[25] Özellikle

---

[23] Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 58.

[24] *İbid.*, s. 58.

[25] *Takvim-i Vekâyi*, def'a 1055 (5 Zilkâde 1285/17 Şubat 1869); *Düstur*, I. Tertib, Cilt: I, İstanbul, 1289, s. 325-342.

Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda idarî yargının daha da belirginleştiği, devlet memurlarının ya da vatandaşların, devletin idarî tasarruflarından doğan anlaşmazlıkları ve davaları da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de olduğundan daha belirgin bir niteliğe kavuşmuştur.

Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin üyelikleri de üçte iki oranında Müslim, üçte bir oranında gayr-i Müslimlerden olmak üzere, hükümet tarafından eyâletlerden gelen listeler içinden seçilip belirlenerek temsilî bir yapıya kavuşturuldu. Böylece merkezî düzeyde sınırlı da olsa halkın yasama faaliyetine katılması sağlandı. Öte yandan 1838'de kuruluşundan itibaren geçirdiği değişiklikler ile parlamenter sisteme geçişte önemli bir aşama daha gerçekleştirildi. Özellikle Şûrâ-yı Devlet'in genel kurul salonu bir "amfi teatr" şeklinde düzenlenmiş ve bir parlamento havası verilmişti. [26]

Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye işlevlerini 23 Aralık 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanı ile yürürlüğe giren Kanûn-i Esâsî gereğince 19 Mart 1877 tarihinde toplanan ilk Osmanlı Parlamentosunun açılışına kadar sürdürdü. Bu tarihte yasama yetkilerini Meclis-i Meb'ûsân'a devretti. Yüksek yargı alanına giren fonksiyonlarını ise Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürdürmüş ve bu bakımdan "Danıştay" ve "Yargıtay"ın tarihsel temellerini teşkil etmiştir.

Tanzimat Dönemi'nin bütünü göz önüne alınarak, Meclis-i Vâlâ'nın yapısı incelendiğinde onun yasama işlevinin yanı sıra bir yüksek yargı organı olarak yargı işlevini de yüklendiği görülür. Meclis Vâlâ, Tanzimat Fermanı ile ortaya konulan hukukî ilkeleri tatbik etmiş ve yargılama olmaksızın hiç kimseye ceza verilmemesi ilkesi üzerinde titizlikle durmuş[27], Tanzimat'la birlikte hazırlanarak 1840'ta yürürlüğe giren Ceza Kanunu'nun uygulanmasını sağlamıştır. Meclis Vâlâ, bir idarî ceza mahkemesi olarak çalışmış, özellikle Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmeyerek keyfi davranan yöneticileri yargılamıştır.[28] Devlet memurlarının rüşvet almalarının

---

[26] Haluk Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz, Hususî, Siyasî Hayatı ve Ölümü*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, Tarihsiz, s. 205.
A. Mumcu, "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşit Paşa", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, s. 39-48.

[28] M. Çadırcı, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1979.

engellenmesi üzerinde önemle durulmuş ve Mülkiye memurlarının bu hususa ilişkin davaları Meclis Vâlâ tarafından yürütülmeye başlanmıştır.[29] Yargılanan memurlar arasında sadrazamlık yapmış olanlar dahi bulunmaktadır. Sadrazam Husrev Paşa, Edirne Vâlisi Nâfiz Paşa, Kocaeli Müşiri Âkif Paşa, Konya Vâlisi Hakkı Paşa, Ankara Müşiri Davud Paşa, Bozok ve Kayseri Mutasarrıfı Celâl Paşa, Meclis Vâlâ'da yargılanan üst düzet yöneticilerden bazılarıdır.[30]

Meclis Vâlâ, Tanzimat Dönemi idarî reformlarıyla kurulan Vilâyet Meclisleri'nin yargılamalarında da Temyiz Mahkemesi görevi yapmaktaydı. Vilâyet ve Sancak Meclisleri'nde görülen katl, yaralama, hırsızlık ve pranga cezalarında Meclis Vâlâ kararları inceleyerek karara varıyor, daha sonra karar Meclis-i Âlî-i Umûmî'de görüşülüp Padişaha arz ediliyor eğer onaylanırsa İradesi alınarak kesinleşiyordu.[31] İşleyişi göstermesi bakımından şu olay bir örnek olarak verilebilir:

"Sivas'da vâki Kaleardı ahâlisinden ve yine karye-i merkûm ahâlisinden Bozoğlu Yusuf'un beş yüz guruşluk eşyasını sirkat eylemiş ve Baldır Bazarı mahalle sâkinlerinden Çavuşoğlu Mehmed'e tabanca

---

[29] Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 118-119. Rüşvet, bu dönemde üzerinde en çok durulan sorunlardan biri olmuş, rüşvetle ilgili pek çok dava görülmüştür. Bu konuyla ilgili bazı örnekler için bkz. *Takvim-i Vekâyi*, def'a 182 (16 C.evvel 1255/28 Temmuz 1839); def'a 510 (18 Zilhicce 1270/13 Eylül 1854); def'a 519 (19. C.ahir 1271/3 Mart 1855); BOA., *Ayniyat Defteri*, no 448, s. 50; Sadık Rifat Paşa, *Müntahabât-ı Âsâr*, İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1290-1293, s. 23-25; Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, (yay. M. Aktepe), Cilt: IX, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, 1989, s. 17.

[30] Bu yargılamalar hakkında bkz. Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 119; Husrev Paşa'nın yargılanması için bkz. *Takvim-i Vekâyi*, def'a 202 (28 C.ahir 1256/29 Ağustos 1840); *Muharrerât-ı Nadire*, Cilt: XIV, (Yazarı ve tarihi belirsiz), s. 589-598. Diğer Paşaların yargılanması için sırasıyla bkz. *Takvim-i Vekâyi*, def'a 201 (13 C.evvel 1256/13 Temmuz 1840), def'a 198 (Gurre-i R.evvel 1256/3 Mayıs 1840), Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 15; *Takvim-i Vekâyi*, def'a 201 (13 C.evvel 1256/13 Temmuz 1840); Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., s. 125-126; *Takvim-i Vekâyi*, def'a 307 (17 Zilkâde 1262/7 Kasım 1846).

[31] Meclis Vâlâ'nın bu tip temyiz kararları *Ayniyat Defterleri*ne kaydedilmekte ve resmi gazete *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlanmakta ve ceza infaz edilmekteydi. Bu konulara ilişkin örnekler için *Takvim-i Vekâyi* koleksiyonu zengin bir kaynaktır.

çekmiş olduğundan merkûmlar meclise ilkâ olunmuş olduğu, bâ-mazbata ve i'lâm inhâ kılınmış ve ardından keyfiyet Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye lede'l-havale bu makûle sirkat kâr-ı mekrûhuna mütecâsır olanların üç ve ale'l-ıtlak nâsdan biri yek diğerine silah çekdiği halde bir sene müddet ile pranga-bend olmuş olmaları Kanûnnâme-i Hümâyun ahkâmı iktizâsından olmak hasebiyle... Meclis-i Vâla-yı mezkûrda müzâkere ve tensib ve Meclis-i Âli-i Umûmî'de dahî tasvîb kılınub hâk-pây-ı şâhâneden lede'l-istizân irâde-i seniyye-i mülukâne dahî ol vecihle müteallik buyurulmuş..."[32]

Meclis-i Vâlâ'nın yüksek temyiz görevi yalnızca yeni Ceza Kanunu hükümleri ile sınırlı değildi. Aynı zamanda kadı mahkemelerinde görülen Şer'î davalarda da eğer karar kendisine gelmiş ise karar vermekteydi. Temyize gelen davanın hangi mahkemeden gönderildiğine göre *"Meclis-i Vâlâ'dan tedkikât-ı şer'iyye ve nizâmiyesi"* çerçevesinde davalara bakılmaktaydı. Bu tür davaları Meclis-i Vâlâ'nın "Meclis-i Vâlâ Müftüsü" denilen İlmiye sınıfından üyeleri görmekteydiler.[33]

Meclis-i Vâlâ'nın yargılamaya ilişkin mesaisi diğer görevlerinin yanı sıra çok vaktini almakta, davaların aksamasına ve kararların gecikmesine sebep olmaktaydı. Bu sorunları çözmek üzere 1850'den sonra Pazartesi ve Perşembe öğleden sonraları, "umûr-ı muhâkemât ve murafaat ve istintak" için ayrıldı. Önemli ve uzun sürmesi muhtemel davalarda Meclis-i Vâlâ bünyesinde komisyonlar oluşturularak muhakemenin yürütülmesine karar verildi. Komisyonun aldığı karar Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek nihaî şeklini alacaktı.[34]

---

[32] BOA., *Ayniyat Defteri*, no 448, s. 12. Ayrıca bkz. *Takvim-i Vekâyi*, def'a 224 (25 R.evvel 1257/17 Mayıs 1841); def'a 743 (3 Zilkâde 1280/10 Nisan 1864).

[33] Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Tanzimat'ın nizâmnâmelerinde "Meclis-i Vâlâ Müftülüğü" ve buna dair herhangi bir kayıt ve bilgi yoktur. Ancak Meclis'te bu unvanla görev yapan kişiler bulunmaktaydı. Ulema sınıfının en yüksek rütbelerinden olan *sadr* rütbeliler arasından seçilen üyelerden Mehmed Arif Hilmi Efendi, Sa'duddin Efendi ve Muhtar Efendi daha sonra Şeyhülislamlık makamına atanan Meclis üyeleridir. Bkz. Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 85 ve 120.

[34] Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 120; *Sâlnâme* sene 1267, İstanbul, 1267, s. 105.

Gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşları arasında çıkan anlaşmazlıkların da Meclis-i Vâlâ'da görüşülebildiğini ancak bu durumda anlaşmazlığa düşen tarafların dinî liderlerinin de bulunabildiklerini belirtmek gerekir.

Sonuç olarak Tanzimat Dönemi'nde Yüksek Yargı hakkında Meclis-i Vâlâ'nın merkezî ve başat bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Yargı yetkisi Meclis-i Vâlâ tarafından kullanılmakta ve Meclis-i Âlî-i Umûmî tarafından bu yetki paylaşılmaktaydı. Ancak mutlakıyetçi bir monarşi olan Osmanlı İmparatorluğu'nda kararların kesinleşerek yürürlüğe girmesi Padişahın onayına bağlıydı. Bununla birlikte dönemin bütünü göz önüne alındığında bu kararların neredeyse tamamına yakınının değiştirilmeksizin onaylanması, Meclis-i Vâlâ ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda yargı özerkliğine ya da bağımsızlığına doğru bir yönelişin başladığını göstermektedir. Bu bakımdan Meclis-i Vâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nda yargının özerkliliğinin doğduğu ve geliştiği bir kurum olarak Türk hukuk ve adalet tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir.

(شورای دولتك نظامنامهٔ داخلیسیدر)(*)

(مقدمه)

شورای دولتك صورت ترتیب وتشکیلنه دائر بیك ایکیوز سکسان درت سنه‌سی شهر ذی‌الحجه‌سنك سکزی تاریخیله مورخ وبالاسی خط همایون حضرت پادشاهی ایله موشح اولهرق تنظیم واعلان اولنان نظامنامهٔ اساسینك ایکنجی ودردنجی ماده‌لرینك احکامی تعدیل ایله ملکیه ومعارف دائره‌لری برلشدیریلوب داخلیه ومعارف دائره‌سی نامیله بردائره اعتبار قلنمش وامور اداره‌دن طولایی شورای دولته عائد ومحول اولان محاکماتك مرجعی اولق اوزره (محاکمات دائره‌سی) عنوانیله مجددا بردائره دخی تشکیل اولنمشدر نظامنامهٔ اساسینك تعدیلات مشروحه‌یه مخالف اولیان موادینك احکامی کماکان باقی وجاری اولق اوزره اشبو نظامنامه محاکمات دائره‌سنك صورت تشکیل وترتیب ووظائفك درجاتی ودوائر سائره‌نك وهیئت عمومیه‌نك اصول مذاکراتی وشورای دولت ریاستی ایله رئیس ثانیلرك واعضا وباش کاتب ایله معاون وملازملرك مراتب ووظائفی بیان ایدر

(فصل اول)

(محاکمات دائره‌سنك صورت تشکیلنهٔ ووظائفنه دائردر)

برنجی‌ماده محاکمات دائره‌سی بررئیس ثانی والتی اعضا ایله اوچ معاون وایکی مستنطق ولزومی قدر ملازمدن مرکب اولوب معاونلرك بری دائره‌نك باش کاتبنده بولنه‌جقدر

ایکنجی‌ماده محاکمات دائره‌سنه شورای دولتك دوائر سائره‌سی اعضاسندن عندالاقتضا مذاکراتده بولنمق اوزره بررذات دخی تعیین اولنه‌جقدر

اوچنجی‌ماده محاکمات دائره‌سنك وظائفی اولا بردعوانك رؤیت وفصلی

(*) نظامنامهٔ اساسیسی شرحنده کوسترلدیکی اوزره فی سلخ ذی‌القعده سنه ٨٨ تاریخنده شرفصادر اولان ارادهٔ سنیه موجبنجه شورای دولت اوچ دائره‌یه تقسیم اولنمسیله اشبو نظامنامه‌ده تشکیلاته دائر اولان احکام تغیر ایتمشدر

OSMANLI MEDENİ KANUNU: MECELLE*

Osman KAŞIKÇI**

GENEL OLARAK

Mecelle, İslâm hukukunun bir kısmını tedvîn eden kanunun ismidir. Asıl ismi, adliyeye ilişkin hükümler mecmuası anlamına gelen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'dir. Bu sebeple o, aslında bir İslâm Medenî Kanunu'nudur. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde hazırlandığı ve buna bağlı olarak da sadece Hanefî fıkhını kanunlaştırdığı için ona Osmanlı Medenî Kanunu demek daha uygun görülmektedir. Mecelle'nin hazırlanması, uygulanması, değişiklik ve tamamlama çalışmaları ve nihayet yürürlükten kaldırılması, hukuk tarihimiz açısından son derece önemlidir. Çünkü Mecelle sıradan bir kanun değildir. Fıkhın muamelât denen önemli bir kısmını, günümüz hukukundaki tasnif ile özel hukukun çoğunluğunu kapsayan hükümleri tedvin etmiştir. Bu nedenle Mecelle, hukuk kadar siyaset tarihini ve ekonomiyi ve nihayet sosyal hayatı yakından ilgilendiren bir kanundur. Buna rağmen Mecelle, önemi ile doğru orantılı bir biçimde incelenmemiştir. Başka bir ifade ile Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki siyasi ve hukukî kargaşanın içerisinde iktibas edilen diğer kanunların arasında kaybolmuş gitmiştir. Onu bütün yönleri ile böyle bir araştırmada incelememizin mümkün olmadığı ortadadır. Burada, Mecelle'nin hukuk tarihi açısından önemli gördüğümüz noktalarına temas edeceğiz.

Makalenin ilk yayını için bkz. "Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle" *Osmanlı. 6.* (ed.G. Eren-K. Çiçek-C. Oğuz), s. 519-532

Prof. Dr., Fatih Üniversitesi

MECELLE'NİN HAZIRLANIŞ SEBEPLERİ

Tanzimat Fermanı ve Kanunlaştırma Hareketleri

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu olarak da tarihe geçen Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşit Paşa tarafından okunarak yürürlüğe girmiş ve Osmanlı Devleti'nde Lâle Devri ile gayr-i resmi olarak başlayan Batıya yönelişi resmen başlatmıştır.[1] Fermanın başında "...hâlbuki kavânin-i şer'îye tahtında idare olunmayan memâlikin pâyidâr olmayacağı vâzıhattan bulunmuş olub..." denilerek şeriatla idare edilmeyen devletlerin yaşayamayacakları belirtilmekte ise de, hazırlanıp yürürlüğe konulduğu devir ve hazırlayanlar nazara alınırsa, bunun, sadece şekil bakımından bir gelenekçiliğin ifadesi ve fermanı hazırlayanların o devirde etkili olan ulemânın tepkisini bir anda üzerlerine çekmeme maksadına yönelik olduğu söylenebilir. Nitekim fermanda yer verilen "kavânin-i cedide vaz' edilmesi" hükmüne dayanılarak yürürlüğe konan kanunların hemen hepsi batılı ülkelerden iktibastır. Mecelle'de şer'î hükümlerin tedvîn edilmesi de, Tanzimat Fermanı'nı hazırlayanların çalışmaları ile değil, söz konusu zevatın Fransız Medenî Kanunu'nu alma istekleri karşısında başta Cevdet Paşa olmak üzere ulemanın gayretleri ile olmuştur. O halde fermanın Mecelle'nin hazırlanmasına etkisi dolaylıdır. Başka bir ifade ile söz konusu ferman, kanunlaştırmayı belirli alanlardan bütün hukukî alanlara yaymış ve bundan medenî hukuk alanı da etkilenmiştir.

Adliye Teşkilatındaki Gelişmeler ve Hakimlerin Yetersizliği

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce idarî-adlî, cezaî-hukukî-ticarî, kısaca her türlü davaya şer'îye mahkemelerinde bakılmaktaydı.

G. Recai Okandan, "Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi", *İÜ HFM,* XV/2-3, (1949), s. 14 vd.; S. Sami Onar, *İdare Hukuku,* İstanbul, 1945, s. 141; A. Fuat Başgil, *Ana Hukuk,* I, Ankara, 1943, s. 69; E. Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi", *Belleten,* XXVIII/112, (1964), s. 600; Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten,* XXVIII/112, (Ekim 1964), s. 611; İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* IV, İstanbul, 1971, s. 185; Yavuz Abadan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *AÜ-HFD,* XIV/l-4, (1957), s. 3 vd.

Hâkimler, bulundukları yerin hem hâkimi, hem belediye başkanı hem emniyet müdürü hem de noteri durumundaydılar. Kazalarda hâkimler aynı zamanda en yüksek mülkî amir olarak görev yapmaktaydılar. Fakat Tanzimat Fermanı'ndan sonraki idarî ve adlî alandaki gelişmeler hâkimlerin yetkilerinin daralmasına, medreselerin bozulması ise, hâkimlerin sayı ve nitelik açısından yetersiz kalmasına sebep olmuştur. Özellikle Tanzimat'tan sonra kurulan Nizâmiye Mahkemelerine, hâkim olmayan kişilerin atanması bir medenî kanunun kabulünü zorunlu hale getirmiştir. Asırlardır uygulanmakta olan Hanefî mezhebindeki görüşlerin çokluğunun da bu hususta önemli bir etkiye sahip olduğu şüphesizdir.

Bu sebeple "farklılıklardan arındırılmış yalnız sahih görüşleri içeren fıkhın muamelât kısmına ilişkin kolay müracaat edilebilecek bir kitap"[2] yazılması zarureti ortaya çıkmıştı. Ayrıca ticaret mahkemelerinin kurulması ve bu mahkemelerde Fransa'dan iktibas edilen kanunların tatbik edilmesi birçok sıkıntıyı da beraberinde getirmişti. Ticaret davalarının önemli bir kısmını teşkil eden medenî hukuka ilişkin hususlarda Fransız kanunlarına müracaat edilse, bunlar Osmanlı Devleti'nde benimsenen kanunlar olmadığı için mümkün değildi. Fıkıh kitaplarına müracaat edilse, hem hâkimler yetersiz, hem de hukuk ve sistem farklılığından dolayı birçok karışıklık ortaya çıkıyordu. Bu ihtilafların halli için özel hukukun temelini teşkil eden medenî kanuna sahip olunması gerekiyordu.

Batı'nın Etkisi

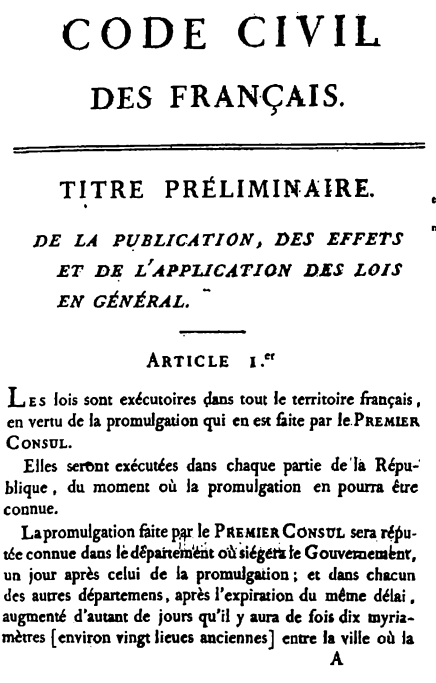
Mecelle'nin hazırlanmasına sebep olan hususlardan birisi ve belki de en önemlisi batılı ülkelerin etkisiydi. Batılı ülkeler çeşitli sebeplerle Osmanlı Devleti'nin bir medenî kanuna sahip olmasını istiyorlardı. Her şeyden önce Osmanlı Devleti, batılı ülkeler açısından bir pazar durumundaydı. Buna bağlı olarak batılı tüccarlar buradaki ihtilaflarda şer'îye mahkemelerine gitmek zorunda kalıyor ve buralarda verilen hükümlere razı olmuyorlardı.[3] İkinci olarak, medenî kanun gibi önemli bir kanunun bir ülkeden alınması siyasi açıdan çok önemliydi. Bu durum batılı ülkelerin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun daha da artmasına yardımcı olacaktı. Yine Osmanlı

---

[2] *Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası.*
Cevdet Paşa, *Tezâkir,* IV, (yay. Cavid Baysun), Ankara: T.T.K. Yayınları, 1953, s. 62-63.

Devleti'ndeki azınlıklar kendi hukuk sistemlerini Osmanlı Devleti'ne de kabul ettirmiş olacaklar ve çok hukuklu bir yapıdan azınlıklar lehine tek hukuklu bir hukuk sistemine geçilmiş olacaktı.

Görüldüğü üzere batılı ülkelerin etkisi, Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar yürürlükte bulunan İslâm hukukuna dayanan bir medenî kanunun kabulü doğrultusunda olmayıp, batılı ülkelerden birisinin medenî kanununun iktibası yönündeydi. Batılı ülkeler bu istikamette uğraşıyor, Tanzimat ricalini etkilemeye çalışıyorlardı. Nitekim Osmanlı tebaasını son derece rahatsız eden kapitülasyonların kaldırılmasını isteyen devlet adamlarına batılı ülkelerin verdiği cevap, İslâm hukukundan ve buna bağlı olarak şer'îye mahkemelerinden vazgeçilmesi idi.[4] Gerçekten 1856 Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni temsil eden Âli Paşa, kapitülasyonların kaldırılmasını teklif etmiş; "Sizin kanunlarınız tek taraflıdır. Yalnız Müslümanlara göre yapılmıştır. Kanunlarınızı değiştiriniz, biz de kapitülasyonlardan vazgeçelim"[5] cevabını almıştı. Ayrıca Fransız elçisi Marquis de Moustier'in, medenî kanun olarak *Code Civil*'in alınması hususunda Âli Paşa'ya devamlı telkinde bulunduğu bilinmektedir. Yine Tanzimat'ın en önde gelen ismi Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı Devleti'nin yeniden kalkınabilmesi için, Avrupa hukukunu iktibas etmesi gerektiğini açıkça

CODE CIVIL

DES FRANÇAIS.

TITRE PRÉLIMINAIRE.

Décrété le 14 Ventôse an XI. Promulgué le 24 du même mois.

DE LA PUBLICATION, DES EFFETS ET DE L'APPLICATION DES LOIS EN GÉNÉRAL.

ARTICLE 1.er

LES lois sont exécutoires dans tout le territoire français, en vertu de la promulgation qui en est faite par le PREMIER CONSUL.

Elles seront exécutées dans chaque partie de la République, du moment où la promulgation en pourra être connue.

La promulgation faite par le PREMIER CONSUL sera réputée connue dans le département où siégera le Gouvernement, un jour après celui de la promulgation; et dans chacun des autres départemens, après l'expiration du même délai, augmenté d'autant de jours qu'il y aura de fois dix myriamètres [environ vingt lieues anciennes] entre la ville où la

A

4 Tahir Taner, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?", *M. Reşit Seviğ'e Armağan*, İstanbul, 1956, s. 625.

Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1995, s. 172.

belirtiyordu.[6] Böylece batılı ülkeler, çeşitli şekillerde Osmanlı Devleti'ni bir medenî kanun iktibası yönünde etkilemeye çalışıyorlardı.

İktisâdî ve Sosyal Alandaki Gelişmeler

XIX. yüzyılda sanayi ve ticaret alanında Batı'da önemli atılımlar olmuştur. Batıdaki bu gelişmeler tabii olarak Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Her şeyden önce Osmanlı Devleti, batılı ülkeler için cazip bir pazardı.[7] Bu durum tabii olarak hukukî hayatı da önemli ölçüde etkiliyordu.[8] Özellikle borçlar hukuku, hemen her alanda uygulanan kuralların temelini oluşturduğu ve iktisadî ilişkilerin hukukî çerçevesini belirlediği için sağlam bir hukukî mevzuatı gerekli kılıyordu. Gerçekten borçlar hukukunun düzenlediği alan, toplumun bütün fertlerini diğer hukuk alanlarına nazaran daha fazla ilgilendirmektedir. Çünkü hayatında hukukî işlem yapmayan insan yoktur. Yine hukuka aykırı olarak başkalarına zarar vermek, haksız iktisaplarda bulunmak ve zararların tazmini borçlar hukuku ile ilgilidir. Görüldüğü üzere, günlük hayatımızdan, devletler arasındaki en büyük işlere kadar her türlü ilişki az veya çok borçlar hukukunu ilgilendirmektedir. Bu durumda yeni iktisadî gelişmelere ve sosyal ihtiyaçlara hukukî bir yön verecek ve bunların hukukî çerçevelerini çizecek olan da borçlar hukuku olacaktır.[9]

Osmanlı Devleti'nin müstakil bir borçlar kanunu yoktu. Fıkıh kitaplarına müracaat edilerek ihtilaflar çözülüyordu. Hâkimlerin özellikle ilmî açıdan yetersizliği fıkıh kitaplarına müracaatı zorlaştırıyordu. Ayrıca batılı tüccarlar fıkıh kurallarına dayanılarak verilen hükümlerden razı olmuyorlardı. Bu sebeple devrin ileri gelenleri söz konusu gelişmeleri de nazara alarak Osmanlı Devleti'nin borçlar kanununu da içeren bir medenî kanuna ihtiyacı olduğunu belirtiyor ve bu hususta girişimlerde bulunuyorlardı.

---

6 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat,* Ankara, 1991, s. 157.

7 Cevdet Paşa, *a.g.e.,* s. 62.

8 Z. Fahri Fındıkoğlu, *Hukuk Sosyolojisi,* İstanbul 1958, 251 vd.

9 F. Hakkı Saymen-Bülent Köprülü, *Medenî Hukuk Dersleri,* II, İstanbul 1965, s. 9 vd.

MECELLE'NİN KAYNAĞI HUSUSUNDAKİ TARTIŞMALAR

Osmanlı Devleti'nin bir medenî kanuna sahip olması gerektiği açıkça anlaşılmasına rağmen, devrin ileri gelenleri medenî kanunun kaynağı hususunda farklı fikirler ileri sürüyorlardı. Batıcılar denebilecek birinci gruba göre, batılı bir ülkenin medenî kanunu, özellikle Fransız Medenî Kanunu (*Code Civil*) iktibas edilip Osmanlı Medenî Kanunu olarak yürürlüğe konmalıydı. Temsilciliğini Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'nın yaptığı bu fikrin sahiplerine göre, Osmanlı Devleti, Tanzimat ile başlayan Batılılaşma halkasına Avrupa'da yürürlükte olan medenî kanunlardan birini, özellikle de Fransa Medenî Kanunu'nu eklemeliydi.[10] Âli Paşa, Girit'ten, Sultan Abdülaziz'e, devletin kötü gidişten kurtulması için gönderdiği raporda, bu hususu "Bir de başlıca şikâyet bizim mahkemeler olduğundan ol babda dahî bir yol aranmak ve Mısır'da yapılmakta olduğu gibi bizde dahî Kod Sivil dedikleri kanunnâme tercüme ettirilip de'âvi-i muhtelite mehâkim-i muhtelitede ve kanunnâmeyi tatbikan ettirilmek emri zaruri görünür." şeklinde belirtmekteydi.[11]

Âli Paşa, bir taraftan kamuoyu oluşturmaya çalışırken, diğer taraftan da Said Paşa'yı söz konusu kanunu Arapçadan Türkçeye tercüme etmesi için görevlendirmişti.[12] Hatta bu kanunun maddelerinden Osmanlı Devleti'nde uygulanabilecek hükümlerini belirlemek için de ayrı bir komisyon kurulmuştu.[13]

Gelenekçiler denebilecek karşı fikrin sahiplerine göre, Tanzimat devrinde Avrupa'nın üstünlüğü karşısında kendisini ezik hisseden ve devletin zayıflığı sebebi ile batı devletleri tarafından devamlı baskı altında tutulan devletin ileri gelenleri, kendilerine önerilen her türlü yeniliği ülkeye getirmeye çalışıyorlardı. Tanzimat Fermanı ile başlayan bu girişim, medenî kanunu da kapsamak üzereydi. Belki Avrupa'nın kurum ve kanunlarından

---

[10] Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire,* New Jersey: Princeton University Press, 1963, s. 252.
BOA., *Yıldız Evrakı*, no: 14/1357; Ali Fuat Türkgeldi, *Rical-i Mübimme-i Siyasiyye,* İstanbul, 1928, s. 118-127; Engin Deniz Akarlı (haz.), *Belgelerle Tanzimat,* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 9-16.
Said Paşa, *Said Paşa'nın Hâtıratı,* I, Dersaadet, 1328, s. 5-6.

[13] Nazaret Hilmi, *Kod Sivil yani Fransız Kanun-ı Medenîsi*, İstanbul, 1308, s. 26; Karal, *a.g.e.*, s. 172.

yararlanılabilirdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin coğrafyası, tarihi ve kültürü hiçbir Avrupa devletine benzemediğinden onların kanunlarını aynen tercüme edip uygulamaya koymak devleti yıkmakla aynı anlama gelirdi.[14] Fıkhın, bir kanun şeklinde derlenmesi, Osmanlı Devleti için gerekli ve yeterliydi. Çünkü fıkıh kuralları bin sene gibi uzun bir zaman diliminde uygulanarak yavaş yavaş kanunlaştırılmış, ayrıca ülkenin örf ve adetleri ona göre şekil almıştı. Asrın anlayışına uygun olan hükümlerin tercih edilmesi ile oluşturulacak böyle bir kanunun yanında sadece azınlıklara uygulanacak ayrı bir kanun batıdan benimsenebilirdi. Ancak bütün Osmanlı vatandaşlarına uygulanacak bir kanun asla iktibas edilemezdi.[15]

Bu fikrin temsilcisi sayılan Cevdet ve Rüştü Paşalar savundukları fikirlerinde yalnız da değillerdi. Ziya Paşa ve Nâmık Kemal gibi yazarlar da kaleme aldıkları makalelerle, şeriat dışında kanunlar yapmaya girişen Tanzimat'ın ileri gelenlerini ağır bir şekilde tenkit ediyor ve şer'î hukukun Osmanlı Devleti için vazgeçilmez bir değer olduğunu savunuyorlardı.[16] Nitekim Nâmık Kemal, bir yazısında, "Devletimiz muammer olmak isterse Şeriat-ı Ahmediyyeye ittibâdan ve devlet-i İslâmiyye halinde kalmaktan ayrılamaz, demektir ki, şeriat, devletimizin canı ve mâbihil hayatıdır. İşte bizim bildiğimiz ilaçların en müessiri budur"[17] diyordu.

1868 yılına gelindiğinde Tanzimat ile başlayan *Code Civil* mi, fıkhın derlenmesi mi tartışmalarından başka, medenî kanun hususunda herhangi bir şey yapılamamış ve boşuna zaman kaybedilmişti. Hemen bütün alanlar kanunlaşmış, adliye teşkilatında büyük yenilik ve değişiklikler yapılmış ancak bütün mahkemelerde uygulanacak bir medenî kanuna hâlâ kavuşulamamıştı. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra gerek *Code Civil*'in alınması, gerekse ahkâm-ı fıkhıyyenin derlenmesi hususundaki fikirler zaman zaman gündeme gelmiş, hatta bu hususta çalışmalar başlatılmış ancak başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Artık medenî kanunun kaynağı hususundaki tartışmalara bir son vermenin zamanı gelmişti. Bu sebeple makul bir formül üzerinde

---

[14] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, I, s. 62-63; Karal, *a.g.e.*, s. 171.

[15] Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* (yay. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 200; Ebü'l-Ula Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Cevdet Paşa,* İstanbul, 1946, s. 186.
Hürriyet, 18 Ocak 1869.
Hürriyet, 2 Ağustos 1868.

anlaşma sağlandı. Buna göre taraflar, ileri sürmüş oldukları fikirleri bir komisyon önünde savunacaklar, sonuçta kazanan tarafın fikri esas alınacaktı. Bakanlardan ve bir kısım devlet ileri gelenlerinden oluşan komisyona Âli Paşa ile aynı düşünceye sahip Fuad Paşa'nın başkanlık etmesi kararlaştırılmıştı. Her iki taraf da tezlerini söz konusu komisyon huzurunda savundular ve sonuçta Cevdet Paşa'nın temsilciliğini yaptığı gelenekçilerin fikrinin esas alınmasına, yani fıkıh kitaplarından derlenmek suretiyle bir medenî kanun yapılmasına karar verildi.[18]

MECELLE CEMİYETİ'NİN KURULUŞU VE ÇALIŞMALARI

Cevdet Paşa'nın temsilciliğini yaptığı, fıkhın derlenmesi ile bir Medenî Kanun yapılması kararlaştırıldıktan sonra, Cevdet Paşa'nın başkanlığında Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'de "Mecelle Cemiyeti"[19] adıyla bir kurul oluşturuldu. Mecelle Cemiyeti'nin resmen hangi tarihte çalışmalara başladığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin 1 Nisan 1868'de kurulduğu nazara alınırsa, Mecelle Cemiyeti'nin bu tarihten sonra çalışmalara başladığı söylenebilir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Başkanlığı, Mecelle hazırlanmaya başladıktan kısa bir süre sonra nezarete çevrildi. Divan başkanı olan Cevdet Paşa da bu tarihten itibaren Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nâzırı ve Mecelle Cemiyeti Başkanı olarak görevini devam ettirdi.[20]

Cemiyet, çalışmalarını değişik yerlerde sürdürdü. Kuruluşundan Cevdet Paşa'nın ilk kez başkanlıktan alınıp Bursa valiliğine atanmasına kadar, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye binasında toplandı.[21] Cevdet Paşa'nın başkanlıktan ayrılması ile Ömer Efendi başkanlığa getirildi ve çalışmalarını Meşihat Dâiresi'nde (Şeyhülislâmlıkta) yapmaya başladı.[22] Daha sonra yine Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'de ve Bâb-ı Âli'de bir oda ayrılarak çalışmalarını sürdürdü.[23] Bu arada Cevdet Paşa, zaman zaman cemiyet başkanlığından

---

18 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* I, s. 63-64; *Ma'rûzât, s.* 200; Mardin, *a.g.e.*, s. 64.

19 Cemiyet üyeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mardin, *a.g.e.*, s. 160-166; Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle,* İstanbul, 1973, s. 20-31.

20 Mardin, *a.g.e.*, s. 68.

Mardin, *a.g.e.*, s. 64.

22 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* I, s. 63; *Ma'rûzât,* s. 205.

23 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* s. 213; Mardin, *a.g.e.*, s. 154; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* III-IV İstanbul, 1939, s. 1087

uzaklaştırılmak ve böylece Mecelle çalışmalarını sonuçsuz bırakmak için sırasıyla Bursa, Maraş, Yanya, Suriye valiliklerine sürüldü ise de çok kısa bir zaman sonra yeniden görevinin başına döndü.[24]

Mecelle Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin medenî kanun ihtiyacını karşılayacak bir medenî kanun hazırlamak için kurulmuş olmasına rağmen, ilmi bir kurul olarak, sadâret, nezâretler ve diğer devlet dâirelerine aynı zamanda danışmanlık da yaptı. Yine söz konusu cemiyet, Mecelle'nin eksik kalan veya anlaşılamayan maddelerinin tadili için de çalıştı.

MECELLE'NİN HAZIRLANIŞI VE YÜRÜRLÜĞE GİRİŞİ

Mecelle, bir bütün olarak değil, kitaplar şeklinde kanunlaşmış ve yürürlüğe girmiştir. Cemiyetin, bu usulü bilinçli bir şekilde tercih ettiği söylenebilir. Çünkü yukarıda da değinildiği üzere, Mecelle'nin hazırlanmasına, tartışmalı bir ortamda başlanmıştı. Geniş bir uygulama birikimine sahip Hanefî fıkhından kısa sürede bir medenî kanun çıkarmanın güçlüğü ortadadır. Süre uzadıkça bunu fırsat bilen karşı fikrin savunucuları Code Civil'i tercüme ettirip medenî kanun olarak benimseyebilirlerdi. Bu sebeple çalışmaların sürdüğü ve belirli mesafe alındığı izhar edilmeliydi. Çünkü batılı devletler söz konusu fikir sahiplerini destekliyor hatta bu hususta baskı yapıyorlardı. Ayrıca devrin şeyhülislamı, ahkâm-ı fıkhıyyeyi ilgilendiren bir konuda şeyhülislamlığın değil de, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin görevlendirilmesine, usule aykırı olduğu gerekçesiyle, karşı çıkmaktaydı. Bu sebeple, söz konusu cemiyetin bir medenî kanun hazırlamasına açıktan olmasa bile, gizliden engel olmaya çalışıyordu. Cemiyetin çalışmalarını engellemek için cemiyetin başkanı Cevdet Paşa'nın bu görevden alınarak değişik yerlere vali olarak atanmasında, devrin şeyhülislamının da etkisi olduğu bilinmekteydi. Bu sebeple Mecelle Cemiyeti'nin, Mecelle'yi bir bütün olarak değil de, kitaplar şeklinde hazırlamakla o zaman için akılcı bir yol izlediğini ve Mecelle'nin ortaya çıkmasında bu usulün önemli bir katkısı olduğunu belirtmek gerekir.

Mecelle Cemiyeti, 1868 tarihinde çalışmalara başladı ve bir yıl sonra Mecelle'nin Kavâid-i Külliye denen ilk yüz maddesi ile *Kitab'ül-Büyu'* isimli ilk kitabını hazırladı. Daha sonra diğer kitaplar birbirini takip etti

---

[24] Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 220; Mardin, *a.g.e.*, s. 82 vd.

ve 1876 yılında 16. kitap kanunlaşarak yürürlüğe girdi. Böylece 16 kitaptan oluşan 1851 maddelik Mecelle, 8 yılda hazırlandı.

MECELLE CEMİYETİ'NİN TOPLANTILARININ TATİLİ

Cemiyet, 1879 yılına kadar sadaret, nezaret ve diğer kuruluşlardan gelen hususlarda danışmanlık görevi yaptı. Bu tarihte devrin padişahı II. Abdülhamid, Mecelle Cemiyeti ve bu cemiyetin çalışmaları ile ilgili olarak Cevdet Paşa'dan bir rapor hazırlamasını istedi. Cevdet Paşa hazırladığı raporunda Mecelle'nin hazırlanış sebeplerinden medenî kanun girişimlerine kadar birçok meseleye yer verdi. Cemiyetin 1876 yılından sonra Mecelle'nin uygulanmasında görülen aksaklıkların giderilmesi için bir kısım nizamnameler hazırladığını, Sadaret, Nezaretler ve Defter-i Hâkânî tarafından bir kısım meseleler danışıldığını, bir taraftan da Mecelle'nin eksik kalan kitaplarının hazırlanmasına devam edildiğini ifade etmekteydi. Ancak cemiyetteki üyeler devamlı değiştiği için üyeler arasındaki fikir birliğinin bozulduğunu, bu sebeple cemiyetin çalışmalarının yavaşladığını, haftada sadece bir güne hatta birkaç saate indiğini belirtmekteydi.[25]

Padişah II. Abdülhamid, Cevdet Paşa'nın raporu ile yetinmeyerek Küçük Said Paşa'dan da söz konusu cemiyet ve çalışmaları hakkında bilgi istedi. Said Paşa da raporunda, Mecelle Cemiyeti'nin sadece nizamiye mahkemelerinde görülecek olan davalar için gerekli olan kanunları hazırlamak maksadıyla geçici olarak kurulduğunu, Mecelle'nin son kitabını 1876 yılında tamamladığını ve 1879 yılında da senetlerin düzenlenmesi ile ilgili talimatı kaleme aldığını, böylece görevinin sona erdiğini belirtiyordu.[26] Padişah, Cevdet Paşa'dan aldığı kararsız raporun arkasından, Said Paşa'dan aldığı, söz konusu cemiyetin ilgasının gerekli olduğu yönündeki rapora istinâd ederek 1879 yılında ileride lüzum-ı hakiki görülürse tekrar toplanmak üzere Mecelle Cemiyeti'nin toplantılarının tatiline karar verdi.[27] Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar lüzum-ı hakiki görülse de Mecelle Cemiyeti tekrar toplanamadı.

---

[25] BOA., *Yıldız Esas Evrakı* no: 31/1956 Mükerrer.

[26] BOA., *Yıldız Esas Evrakı* no: 31/1956 Mükerrer.
BOA., *Dosya Usulü İradeler Tasnifi* Esas no: 49/11, Gömlek no: 5/29.

MECELLE'NİN İÇERİĞİ VE EKSİKLİKLERİ

Mecelle, öncelikle makalelere, makaleler kitaplara, kitaplar bâblara, bâblar fasıllara ve nihayet bütünü 1851 maddeye ayrılmıştır. Birinci makaleyi oluşturan ilk madde fıkhın tarif ve taksimine ilişkindir. Geri kalan 1850 madde ikinci makaleyi teşkil etmektedir. 2-100 arasındaki maddeler kavâid-i fıkhıyye denen genel hükümleri oluşturmaktadır. Bu maddelerin doğrudan olaylara uygulanması mümkün değildir. Bu durumun, söz konusu hükümlerin bütününün değil, ama önemli bir kısmının genel hüküm niteliğinde olması, dolayısıyla hâkime önemli ölçüde takdir hakkı tanıması, ayrıca bu hükümlerin doğrudan Ebu Hanife veya Hanefî mezhebinin diğer kurucularından nakledilmemiş olması ve sadece Mecelle'nin içerisindeki hükümlerle ilgili olmayıp hukukun diğer alanlarını da kapsamasından kaynaklandığı söylenebilir.

Mecelle'nin diğer kitapları ise, bey', icâre, kefâlet, havâle, rehin, emânet, hibe, gasb ve itlâf, hacr ve ikrah, şirketler, vekâlet, sulh ve ibra, ikrar, dava, beyyinat ve tahlif ile dava kitaplarına yer verilmiştir. Görüldüğü üzere Mecelle'de yer verilen hükümler İslâm fıkhında muamelât başlığı altında yer alan hususlardır. Yani borçlar hukuku, eşya hukuku, kısmen şahsın hukuku, kısmen ticaret hukuku ve usul hukuku.

Günümüz medenî kanunları nazara alındığında Mecelle eksik bir medenî kanun olarak nitelendirilebilir. Gerçekten Mecelle'de normal bir medenî kanunu oluşturan hususlardan şahsın hukuku ve eşya hukukuna kısmen, aile ve miras hukukuna ise hiç yer verilmemiştir. Çoğunluğunu borçlar hukuku, özellikle de akitler oluşturmaktadır. Haksız fiillerden sadece mala karşı işlenen haksız fiillere yer verilmiştir. Bunun yanında ayrı bir kanunda yer alması gereken usul hukukuna ilişkin hükümlere de Mecelle'de yer verilmiştir.

Ayrıca Mecelle sadece tanzim etmediği hususlar açısından değil, aynı zamanda yer verdiği hükümler açısından da bir kısım eksiklikler içermektedir. Şarta bağlı satım, icâre akdinde taraflardan birisinin ölümü halinde bu akdin hukukî neticesinin ne olacağı hususu bunlardan ilk akla gelen hususlardır. Ayrıca menkul malların kabzından evvel satışına cevaz verilmemesi de tenkit edilen hususlar arasındadır.

Mecelle, Hanefî mezhebine bağlı kalınarak hazırlanmış bir kanundur. Bunun çeşitli sebepleri olsa da neticede bazı tartışmalara yol açmıştır. Meselâ kira akdinin taraflardan birinin ölümü halinde ne gibi bir müeyyideye tabi olacağı hususunda Mecelle'de hüküm bulunmamaktadır. Bunun sebebi taraflardan birinin ölümü halinde Hanefî mezhebi hukukçularına göre kira akdinin sona ermesidir.[28] Oysa diğer mezhep hukukçularına göre bu durumda kira akdi sona ermez.[29] Mecelle Cemiyeti bu hususa kanun taslağında yer vermiş ise de, Divan-ı Hümâyûn tarafından söz konusu hüküm "derdest-i bahs-i mütalaa" gerekçesi ile Mecelle'den çıkartılmıştır. Her ne kadar söz konusu hüküm Mecelle'den çıkartılmış ise de, yine aynı kitap içerisinde yer alan "çocuğun veya sütananın ölümü ile icâre münfesih olur" (m. 443) hükmü ile konu, dolaylı olarak da olsa düzenlenmiştir. Zaten Mecelle, Hanefî fıkhına bağlı kalınarak hazırlandığı için Mecelle'de yer verilmeyen hususlarda Hanefî fıkhına müracaat edileceği açıktır. Uygulamada da öyle olmuştur. Aynı durum şarta bağlı satımda da söz konusudur. Diğer mezheplerde şarta bağlı satıma cevaz verildiği halde Hanefî mezhebine bağlı kalınarak şarta bağlı satıma izin verilmemiştir. Mezhep taassubu yüzünden meselâ Malikî mezhebindeki alacağın temliki ve borcun nakli gibi, o zaman Roma hukukunda dahî bulunmayan ve ilk olarak Alman Medenî Kanunu'nda yer alan hükümlerden de yararlanılmadığı ileri sürülmüş[30] ise de, bu fikre katılmak mümkün değildir. Çünkü havâle kitabı ile Mecelle, borcun naklini düzenlediği gibi alacağın temlikini de zımnen ve atıf suretiyle düzenlemiştir (m. 252, 1746).

Mecelleyi hazırlayanlar, sadece Hanefî mezhebine bağlı kaldıkları için değil, aynı zamanda mezhep içerisindeki tercih sırasına dikkat etmedikleri için de tenkit ediliyorlardı. Bilindiği üzere Hanefî mezhebi içerisindeki

---

[28] Muhammed, Serahsi, *el-Mebsud,* XV, Mısır, 1324, s. 153-154; B. Mesud Kâsânî, *Bedaiüs-Senai fi Tertibi'ş-Şerayi,* IV, Beyrut, 1910, s. 222; Ömer Nasuhi Bilmen, *Istılahat-ı Fıkhıye Kamusu,* VI, Ankara, 1980, s. 179.

[29] İbn-i Hazm, *Muhatla,* IX, Mısır, 1389/1969, s. 5; İbn-i Kudame, *Muğni,* V, Mısır, 1969, s. 370; İbn-i Rüşt, *Bidayetü'l-Müctehid,* III, Kahire, 1975, s. 324; Ali Haydar, *Düreru'l-Hükkam Şerh-i Mecelleti'l-Ahkam,* I, İstanbul 1330, s. 742; Bilmen, *a.g.e.*, s. 180-183.

[30] Mardin, *a.g.e.*, s. 171.

hukukçuların içtihatları arasında bir tercih sıralaması söz konusu idi.[31] İşte Mecelle hazırlanırken zaman zaman bu sıralamaya uyulmaması bazı muhafazakârlar tarafından tenkide uğruyordu.

MECELLE'NİN ÖZELLİKLERİ VE GETİRDİĞİ YENİLİKLER

İslâm Hukuk Tarihinin İlk Medenî Kanunu

Mecelle, İslâm hukuk tarihinin ilk medenî kanunudur. Ayrıca dünyada ikinci medenî kanun olarak tarihe geçmiştir.[32] Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Mecelle 1868-1876 yılları arasında hazırlandığına göre, bu tarihe kadar neden bir medenî kanun hazırlanmamıştır? Ayrıca söz konusu tarihe kadar medenî kanun ihtiyacı nasıl karşılanmıştır? Elbette bu durumun hukukî, tarihî ve siyasî bir kısım sebepleri vardır. Gerçekten Müslümanlar tedvine çok önem vermişler, Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra Kitab'ı (Kur'an'ı) ve sünneti tedvîn etmişlerdir. Aynı şekilde Müslüman hukukçular hicri ikinci asırdan sonra Kitap ve sünnetteki hükümleri sistemleştirerek ve bunlarda hüküm bulunmayan hususları kendi içtihatları ile doldurarak fıkıh külliyatlarının oluşmasını sağlamışlardır. İmam Malik'in *Muvatta* isimli eseri kanun olarak yürürlüğe konulmak amacıyla hazırlattırılmış fakat bizzat İmam buna karşı çıktığı için gerçekleşememiştir. Tatbikattaki zorluklar, hukukçuları, fıkıh kitaplarını kanun anlayışına uygun usûl ve üslupla yazmaya sevk etmiştir. *Fetevâ-yı Hindiyye* başta olmak üzere birçok eser bu maksatla meydana getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'ne gelince, ilk yıllarından Fatih devrine gelinceye kadar *Hidâye*, *Kenzü'd-Dekâik*, *Kudûri*, *Vikâye* ve *el-Muhtâr* gibi aslında medreselerde ders kitabı olarak okutulan kitaplar, aynı zamanda kanun ihtiyacını da karşılamışlardır.[33] Fatih devrinden Kanuni devrine kadar, Molla Hüsrev'in *Gurer* ve bunun şerhi *Dürer* isimli eseri yukarıdakilerden biraz daha derli toplu ve kanun anlayışına yakın bir üslupla kaleme alınmış ve mahkemelerde uygulanmıştır.[34] Kanuni devrinden Mecelle'nin hazırlanmasına kadar ise, İbrahim Halebî tarafından kaleme alınan

---

31 Ali Haydar, *a.g.e.*, IV, s. 696 vd.

32 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, s. 64.

33 Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, 1985, s. 80.

34 Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, I, Ankara, 1955, s. 19.

Mülteka'l-Ebhur, önceleri gayr-i resmi 1648 ve 1687 tarihli fermanlarla da resmen kanun olarak kabul edilmiş ve uygulanmıştır.[35] Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen sonraki Fransız Medenî Kanunu'nun iktibası çalışmaları[36] ve 1855 yılındaki İslâm hukukuna dayanan Metn-i Metin isimli Osmanlı Medenî Kanunu çalışmalarından bir netice alınamamıştır.[37] 1868 yılında ise inceleme konumuz olan Osmanlı Medenî Kanunu yani Mecelle hazırlanmaya başlanmıştır.

O halde İslâm hukuk tarihinde Mecelle'den önce çeşitli girişimler olmuş ancak bunlardan biri dışında hiçbirisi kanun şeklinde yürürlüğe konamamıştır. Kanun olarak yürürlüğe giren *Mülteka* da modern kanunlar şeklinde olmayıp fıkıh kitaplarının özetinden ibarettir. Sonuç olarak Mecelle'nin hazırlanmasına kadar fıkhı kanunlaştırma çabaları olmuş fakat bu, çeşitli sebeplerle gerçekleşememiştir. Kanun ihtiyacı ise, fıkıh ve fetva kitapları ile giderilmeye çalışılmıştır. Belirtmek gerekir ki Mecelle'nin ilk kanun olması onun kanunlaştığı tarihe kadar mevcut olmayan hususlara yer verdiği anlamına gelmemektedir. Gerçekten o, yüzyıllar boyunca çeşitli İslâm devletleri tarafından uygulanan hükümleri bir araya toplamıştır.

Millî ve Beynelmilel Bir Kanun Olması

Mecelle, bünyesindeki bütün yenilik ve değişikliklere rağmen yürürlüğe girdiği andan itibaren hayata uymakta herhangi bir güçlüğe ve sistem değişikliğine sebep olmamıştır. Başka bir ifade ile içerisinden çıktığı toplumun öz kültürünün eseri yani "millî" bir kanundur. Nitekim Mecelle örf ve âdete büyük önem vermiş, örf ile tayin-i nass, yani İslâm hukukunun asli kaynaklarının tayini gibi kabul etmiştir (m. 45). Yine Mecelle'ye göre, anlaşmazlıklarda adet esas alınarak hüküm verilebilir (m.36), insanların bir şeyi sürekli yapmaları o şeyin adet olduğunu gösterir (m. 37, 41), âdetin yasakladığı şey gerçekte yasaklanmış gibidir (m. 38), örfen ma'rûf olan şey şart kılınmış gibidir (m. 43). Görüldüğü üzere Mecelle, örf ve âdeti yani halkın bir hususu benimseyip uygulamasını anlaşmazlıkları giderici bir

---

35 Halil Cin- Ahmed Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi,* II, İstanbul, 1995, s. 149.

36 M. Engelhart, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı (1826-1882),* (ter. Ali Reşat) İstanbul, 1328, s. 144.

37 Cevdet Paşa, *Tezâkir,* I, s. 62-63; Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, I, s. 264.

kaynak olarak kabul etmektedir. Bu sebeple Mecelle'yi halkın ruhundan çıkmış, millî bir Medenî Kanun olarak nitelendirmek gerekir.

Mecelle aynı zamanda beynelmilel bir kanundur. Çünkü Mecelle, hazırlandığı tarihte Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Arnavutluk, Bosna-Hersek, Hicaz, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Kıbrıs ve Filistin'de de medenî kanun olarak uygulanmaya başlanmıştır.[38] Söz konusu devletler, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra da uzun süre Mecelle'yi uygulamaya devam etmişlerdir. Ayrıca Mecelle, günümüzde bir kısım İslâm devletlerinin medenî kanunlarına önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Hatta Bulgaristan dahî bağımsızlığına kavuşurken yaptığı kanunlarında Mecelle'den yararlanmıştır.[39] Ayrıca Mecelle başta Arapça, Rumca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere birçok lisana çevrilmiş ve milletlerin istifadesine sunulmuştur.[40] Bu sebeple Mecelle'yi, sırf Osmanlı Devleti'ne ait millî bir kanun değil, beynelmilel bir kanun olarak kabul etmek gerekir.

---

38 Mecelle'ye yapılan çok sayıda Arapça şerhler de bunu açıkça göstermektedir. Mes'ud Efendi tarafından kaleme alınan *Mir'at-ı Mecelle* (İstanbul 1297), Sâlim İbn-i Rüstem tarafından yazılan *Şerhu'l Mecelle* (Beyrut 1888), Münir el-Kâdî'nin (İstanbul 1888) şerhi bunların başlıcalarıdır. Mecelle'nin Lübnan'da 1932, Suriye'de 1949, Irak'ta 1953, Ürdün'de 1964 yılına kadar uygulandığı bilinmektedir. Esasen günümüzde İslâm devletlerinin birçoğunda Mecelle'nin hukuken olmasa bile fiilen yürürlükte olduğu söylenebilir. Ne var ki hukuken yürürlükte olduğu bir ülke yoktur. Osmanlı egemenliği altında olduğu tarihlerde dahî Mecelle Mısır'da uygulanmamıştır (Richard C. Repp, "Qânûn and Shari'a in the Ottoman Context", *İslâmic Law Social and Historical Contexts*, (ed. Aziz al-Ahmed) London and New York, 1988, s. 190; J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Oxford University Press, 1964, s. 93. Mecelle yerine Kadri Paşa'nın yine Hanefî fıkhına dayanarak kaleme aldığı eşya ve borçlar kanunu *(Mürşidü'l-Hayran ilâ Marifet-i Ahvâli'l-İnsan)* 1890 yılında Mısır hükümeti tarafından yayınlanmış ise de, resmen uygulanmamıştır (Kramers, "Mısır", *İslam Ansiklopedisi*).

39 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 200.

40 Mecelle'nin İngilizce tercümesi için bkz. Charles Hooper, *The Civil Law of Palestine and Transjordan*, I, Jerusalem, 1933; Mecelle'nin Fransızca tercümesi için bkz. Vitchen Servicen, *Code Civil Ottoman*, Constantinople, 1872, 57 vd.

Sistem ve Tekniği

Mecelle, fıkıh ve fetva kitaplarının özetinden ibaret bir kanundur. Ancak bu özette fıkıh ve fetva kitaplarının sistem ve tekniğine bağlı kalınmamış, yeni bir sistem ve teknik geliştirilmiştir. Gerçekten Mecelle, o zamana kadar taharet ile başlayıp ibâdât ile devam eden muâmelât, münâkehât ve ukûbâtı karışık bir şekilde inceleyen fıkıh ve fetva kitaplarının aksine, kavâid-i fıkhıyye ve borçlar hukuku ile usul hukukuna yani fıkhın muamelât kısmına yer vermiştir. Fıkıh kitaplarının geleneğine bağlı kalmakla birlikte, İslâm hukuk tarihinde ilk defa ibâdâtı diğer hususlardan ayırmıştır. Ayrıca sadece ibâdâtı muâmelâttan ayırmakla kalmamış, sistemli bir şekilde kamu-özel hukuk ayrımında tamamen özel hukuk alanına yönelmiştir. Bilindiği üzere, o zamana kadar fıkıh kitaplarında ceza, medenî, borçlar hukuku ayrımı yapmadan konular işlenmiştir. Oysa Mecelle ceza, idare, anayasa gibi kamu hukuku dallarını bir tarafa bırakarak sadece akitler, eşya hukuku ve usul hükümlerine yer vermiştir.

Önemle belirtmek gerekir ki Mecelle, kendisinden önceki fıkıh ve fetva kitaplarına nazaran terakki etmiş bir sistem ve tekniğe sahiptir. Günümüz medenî kanunları ile karşılaştırıldığında şüphesiz bir kısım eksikliklerinin olduğu görülür. Meselâ Mecelle'de günümüz medenî kanunlarında bulunan şahsın hukuku ile eşya hukukuna kısmen, aile ve miras hukukuna ise hiç yer verilmemiştir. Buna mukabil, medenî kanunda bulunması gerekmeyen usul hukukuna ilişkin hükümler Mecelle'ye alınmıştır.

Mecelle'de medenî kanunlarda bulunan bir kısım meselelerin eksik bırakılmasının çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında şüphesiz fıkhın ayrımı gelmektedir. Çünkü fıkıh kitaplarında muâmelât ve münâkehât ayrı başlıklar altında incelenmekte, usul hukuku muamelât içerisinde kalmaktadır. Mecelle'yi hazırlayanların da fıkhın bu geleneğini devam ettirdikleri söylenebilir.

Ayrıca Mecelle, hem nizamiye hem de şer'iye mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlanmıştı. Bununla birlikte özellikle Nizâmiye Mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlanmış olduğu ileri sürülebilir. Çünkü söz konusu mahkemelerin görevleri Mecelle'de düzenlenen

hususlarla sınırlıydı.[41] Şahıs, aile ve miras hukuku ile ilgili meselelere ise, şer'iye mahkemelerinde bakılmaktaydı. Mecelle'nin hazırlanması için çalışan Cevdet Paşa'nın, nizamiye mahkemelerinin temyiz yeri olan Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanı olduğu nazara alınırsa, öncelikle nizamiye mahkemelerinin ihtiyaçlarını gidermeye çalışması normal karşılanmalıdır.[42]

İkinci olarak, şahıs, aile ve miras hukuku alanlarında borçlar hukuku kadar acil bir kanunlaştırmaya ihtiyaç duyulmadığı söylenebilir. Gerçekten Mecelle'nin esbâb-ı mûcibesinde de belirtildiği üzere, ticarî işlemler çok gelişmiş olduğundan özel olarak ticaret kanunlarında düzenlenmeyen hususlarda borçlar hukukuna müracaat etmek gerektiğinde hâkimlerin başvurabilecekleri bir kanunun acilen yapılması gerekiyordu. Bilindiği üzere, ticaret kanunları Fransa'dan alınmıştı. Ticaret kanununda düzenlenmeyen hususlarda Fransız kanunlarına müracaat edilse, o kanunlar Osmanlı Devleti'nde kabul edilip yürürlüğe konulmadığı için bu mümkün olmuyordu. Fıkıh kitaplarına müracaat edilsin denilse, Nizamiye Mahkemesi hâkimleri böyle bir bilgiye sahip değillerdi. Bu sebeple normal bir medenî kanun sistemi izlenmeden, öncelikle, acil ihtiyaçların karşılanması yoluna gidilmişti. Yoksa bir kısım yazarların iddia ettikleri gibi,[43] aile hukukuna yer verilmemesi, bu hukukun kanunlaştırılması câiz görülmeyecek kadar kutsal olmasından değildi. Gerçekten İslâm hukuku kaynaklarında aile hukukunun, borçlar, eşya ve usul hukukundan daha kutsal olduğuna ilişkin herhangi bir delil yoktur. Nitekim yarım asır sonra aile hukuku kanunlaştırılmıştır. Ayrıca esbâb-ı mûcibede de belirtildiği üzere, Mecelle'nin hazırlanış sebeplerinden birisi de, bütün konuları içeren bir medenî kanun ortaya koymaktan çok, o anda mevcut sıkıntıları gidermekti.[44] Mecelle'yi hazırlayanların burada devrin ihtiyaçlarını dikkate alan faydacı bir düşünce takip ettiğini söylemek gerekir. Bu da o dönemin şartları dikkate alınınca hukukî realiteye uygun düşmektedir.[45] Nitekim

---

41 H. Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medenî Hukuku,* I, İstanbul, 1956, s. 48. M. Akif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri, Bildiriler*, İstanbul, 1986, s. 32-33.

43 J. N. D. Anderson, *Islamic Law in the Modern World,* London, 1959, s. 548-549.

44 *Esbâb-ı Mucibe Mazbatası.*

45 Aydın, a.g.m., s. 25.

benzer bir durum günümüz medenî kanununda da göze çarpmaktadır. Tercüme edildiği kantonun yapısına uygun olarak yargılamaya ilişkin hükümlere de yer verilmiştir. Meselâ ispat yükünün dağılımı ile ilgili 6. madde, resmi sicil ve senetlerle ilgili 7. madde, boşanmada izlenecek yargılama usûlü ile ilgili 150. madde medenî kanunda bulunması gerekmeyen hususlardır.[46]

Üçüncü olarak, Mecelle'yi hazırlayanların, din ve mezhep ayrımı yapmadan bütün Osmanlı vatandaşlarına uygulanacak hükümlere öncelik vermeyi daha uygun buldukları söylenebilir. Bilindiği üzere şahıs, aile ve miras gibi ahvâl-i şahsiyyeye ilişkin hususlarda her din ve mezhep kendi kurallarını uyguluyordu. Bu sebeple sözü geçen hususlarda bütün din ve mezhep mensuplarına uygulanacak hükümler koymanın o devirde büyük tepki çekeceği önceden kestirilmiş olmalıdır.[47] Bu sebeple Mecelle'yi hazırlayanların öncelikle kamuoyunda fazla tepki görmeyecek konulara yöneldikleri ileri sürülebilir.

Kanunlaştırma Metodu

Kanunlaştırmalarda genelde soyut (mücerred) ve kazüist (meseleci) olmak üzere iki metod izlenir. Mücerred metoda göre, kanunlar genel kurallardır, onlardan her şeyi düzenlemeleri beklenemez. Çünkü hayat ve hayata bağlı olarak da olaylar devamlı bir değişim içerisindedir. Üstelik her olayın mutlak surette farklı yönleri vardır. Yani birbirinin tıpkısı olaylar bulmak hemen hemen imkânsızdır. Bu sebeple hâkimler, hukuk mantıklarını kullanarak kanunların ruhunu, örf ve adeti nazara alarak kanunları tatbik etmelidirler.

Meseleci metoda göre ise, kanun, hayatta karşılaşılması muhtemel bütün ihtimalleri göz önüne alarak bir düzenlemeye gitmelidir. Bütün hukuk sistemlerinde olduğu gibi İslâm hukukunun oluşumunda da meseleci metod kullanılmıştır. Başka bir ifade ile hayatta karşılaşılan her mesele, müçtehit hukukçulara sorularak cevabı alınmış ve bunlar zamanla İslâm hukuku külliyatlarını meydana getirmiştir.

---

[46] Seyfullah Edis, *Medenî Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri,* Ankara, 1983, s. 75.

[47] S. Sami Onar, "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısmının Kodificationu Mecelle", *İÜ HFM,* XX/1-4 (İstanbul 1954), s. 13.

Fıkıh ve fetva kitaplarının özetlendiği Mecelle'de, metod hususunda önemli yeniliklerin getirildiği söylenebilir. Her şeyden önce dağınık ve ihtilaflardan arındırılmamış olan fıkıh kitapları özet bir şekilde maddeleştirilerek bir araya getirilmiştir. Ayrıca kanun maddeleri fetvalarla açıklanmıştır. Böylece Mecelle ne fıkıh, ne de fetva kitaplarına benzemektedir. Her ikisinin karması niteliğindedir. Ayrıca başta kavâid-i fıkhıyye olmak üzere çoğunluğu genel hükümler niteliğinde olan kaidelere yer verilmiştir. Yine satım akdi esas alınarak akitlerin İslâm hukukundaki tasnifi yapılmış, böylece hem misal, hem de hüküm bir arada işlenmeye çalışılmıştır. Mesela mün'akid, fâsit, nâfız, bâtıl akit tiplerine sadece satım akdinde ve fakat bütün akitleri içerecek şekilde yer verilmiştir. Tanzim ettiği akitleri incelerken kavram, tarif ve tekrarlardan meseleci metodu benimsediği söylenebilirse de hükümlerinin çoğunluğu mücerred metoda uygundur. Bu sebeplerle Mecelle'nin kendine has bir karma metodu benimsediği söylenebilir.

Bize göre, Mecelle'yi hazırlayanların, böyle bir metodu tercih etmek zorunda kalışlarının sebepleri vardır. Her şeyden önce Mecelle, siyasî açıdan rahat ve huzurlu bir ortamda değil, dış baskılar altında salim bir çalışma ortamından uzak bir zamanda hazırlanmıştır. İhtiyaç duyuldukça diğer mezheplere müracaat bir tarafa, Hanefi hukukçular arasında görüşü zayıf kabul edilen bir hukukçunun görüşünün tercihi dahî büyük tepki ve tenkitlere sebep olmuştur. Ayrıca Fransız Cod Civil'inin alınması düşüncesine bir tepki olarak hazırlanmaya başlandığı için fazla zaman kaybına sebep olacak çalışmalara gidilmek istenmediği söylenebilir.

Mecelle'nin meseleci metoddan tamamen ayrılmamasının bir diğer sebebini de devrin özelliği ve Mecelle'nin yüklendiği misyonda aramak gerekir. İlk kitabının mazbatasında da belirtildiği üzere, özellikle kavâid-i fıkhıyye ile hem hâkimlere ve idari memurlara uygulamada kolaylık hem de halkın işlerini mümkün olduğu kadar şeriata uydurmaları amaçlanmıştır. Maddelerin misallerle açıklanması ile de bir kısım yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için fetvalarla bir bakıma maddeleri şerh etme yoluna gidilmiştir. Yani Mecelle şerhli bir kanundur. Bu sebeple Mecelle'nin sadece bir kanun değil, aynı zamanda bir hukuk kitabı vazifesi görmesi

de amaçlandığı söylenebilir.[48] Çünkü Mecelle'nin uygulanacağı nizamiye mahkemelerine hâkim yetersizliğinden dolayı, başkanı dışında hukukçu olmayan üyeler atanmak zorunda kalınmıştır. Ayrıca o devirde medreseler de gerekli nitelikte hâkim yetiştirememektedir. Bu sebeple Mecelle'de meseleci metod tercih edilerek, hâkimlere uygulamada kolaylık sağlanmak istendiği de söylenebilir.

Ayrıca Mecelle'yi hazırlayanların o tarihte örnek alabilecekleri mücerred metodla kaleme alınmış kanunlar yoktur. 60 bin maddeden oluşan 1832 tarihli Çarlık Rusya Kanunu ve 17 bin maddeden oluşan Prusya Eyaletleri Genel Kanunu hep meseleci metodla hazırlanmış kanunlardır. Yani bu metod o zamanki dünya devletleri tarafından da kullanılmaktadır. Roma Hukuku o tarihlerde dağınık bir durumdadır. Mücerret metodla kaleme alınmış sadece Fransız Medenî Kanunu vardır. Ancak, Mecelle'nin hazırlanmasında bu kanunun alınması düşüncesine bir tepki söz konusu olduğu için Mecelle'yi hazırlayanların bu kanundan yararlanmaları düşünülemezdi. Ayrıca ihtilaflardan arınmış bir medenî kanun yapma düşüncesindeki insanlardan mücerred metodla bir kanun hazırlamaları beklenemezdi. Çünkü mücerred kanunlar hâkimlere meseleci kanunlara nazaran daha geniş tercih ve takdir hakkı vermektedir. Diğer mezhepler bir tarafa Hanefî mezhebi içerisinde dahî bir konuda birden farklı içtihadın bulunduğu nazara alınır ve hakime bunlar arasından birisini tercih ve takdir hakkı verilirse ülkede hukuk birliğinin sağlanmasına imkan yoktur. Özellikle ahlâk seviyesinin düştüğü yıkılış döneminde bu metodun faydalı olduğu dahî söylenebilir. Bize göre, bütün bu sebepler olmasaydı, esbâb-ı mûcibe mazbatasında, İbn-i Nüceym'in açtığı mücerred metod çığırından sitayişle bahseden ve dirayetli hukukçular yetişmediği İçin bu metodun geliştirilerek devam ettiremediğinden şikâyet edenlerin Mecelle'yi mücerred metodla hazırlamamaları için bir sebep yoktur.

Mecelle'nin Kaleme Alınış Tarzı

Hazırlandığı devir göz önünde bulundurulduğu takdirde Mecelle'nin lisanı, sâde, basit ve anlaşılır niteliktedir. O devirde az-çok hukukî lisana aşina olan bir kimsenin Mecelle'yi rahatlıkla anlamaması için hiçbir

[48] Aydın, a.g.m., s. 37.

sebep yoktur. Hatta Mecelle sadece mahkemelerde uygulanmak üzere değil, aynı zamanda halkın işlerini şer-i şerîfe uydurmasına yardımcı olmak için de hazırlandığı[49] nazara alınırsa onu normal bir vatandaş anlayabilmelidir. Maddelerin misallerle açıklanmasının da anlaşılmayı kolaylaştırdığı muhakkaktır.

Mecelle'nin kaleme alınış tarzı ile hukuk kültürünün yükselmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Böylece topluma öncülük eden bir kanun olarak da bir ilki gerçekleştirmiştir. Konu ile ilgili olarak Abdurrahman Bey, "Cevdet Paşa'nın fıkh-ı İslâmı kanun olarak tedvîn etmekte büyük bir hizmette bulunduğu cây-i inkar değildir. Eğer Cevdet Paşa yetişip de fıkh-ı İslâmı tedvin etmemiş olsaydı bugün ne hukukî ve ne de adlî bir lisan-ı millîye malik olacak değildik"[50] diyerek Mecelle'nin hukuk lisanımıza yaptığı öncülüğü ifade etmektedir. Gerçekten özellikle kavâid-i fıkhıyyede özdeyişler şeklinde hukuk mantığının formülleri hukukî bir lisan ile verilmiştir. Meselâ "Şek ile yakîn zâil olmaz" (m. 4), "Kadîm kıdemi üzerine terk olunur" (m. 6), "Zarar kadîm olmaz" (m. 7), "Beraat-ı zimmet asıldır" (m. 8), "Mevrid-i nassda içtihada mesağ yoktur" (m. 14), "İçtihat ile içtihat nakz olunmaz" (m. 16), "Ehven-i şerreyn ihtiyâr olunur" (m. 29), "Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz" (m. 39), "Raiyye, yani tebaa üzerine tasarruf maslahata menuttur" (m. 58) gibi ifadeler veciz bir şekilde ancak bu kadar ifade edilebilir.

MECELLE'DE DEĞİŞİKLİK VE TAMAMLAMA ÇALIŞMALARI

Mecelle'nin eksik bir medenî kanun olduğu ve resmi mezhebe bağlı kaldığı için zamanın ihtiyaçlarını karşılayamadığı gerekçesi ile üzerinde bir kısım değişiklikler yapılması ve eksik kalan hususların da tamamlanması gerektiği hususu o sıralarda devamlı gündemdeydi. Esasen toplantıları tatil edilmeden önce Mecelle Cemiyeti, Mecelle üzerinde bir kısım değişiklik ve tamamlama çalışmaları yapmıştı. Bu çalışmalar bazen ayrı bir nizamname şeklinde bazen de maddelerin açıklanması ve hükümlerinin değiştirilmesi şeklinde oluyordu. Ne var ki cemiyetin yapmış olduğu çalışmaların önemli bir kısmı kanunlaşarak yürürlüğe giremedi.[51] Mecelle Cemiyeti'nin toplantıları

---

[49] Kaşıkçı, 74 vd.

İkdam Gazetesi, 25 Teşrinisani 1339 (1923).

Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kaşıkçı, 314 vd,

1879 yılında tatil edildikten sonra 1916 yılına kadar Mecelle üzerinde herhangi bir değişiklik ve tamamlama çalışması olmadı. 1916 yılında tenkitlerin iyice artması sonucu Mecelle'de gerekli değişiklikleri yapmak ve eksik kalan hususları tamamlamak üzere Kanun-i Medenî ismi ile bir komisyon kuruldu.[52] Söz konusu komisyon, Tadil Prensiplerini Tespit Komisyonu, Mecelle Tadil Komisyonu ve Hukuk-ı Aile Komisyonu şeklinde alt komisyonlara ayrılarak çalışmalarını sürdürdü. Mecelle tadil komisyonu, Mecelle'nin birinci kitabı olan *Kitabü'l-Büyû*'dan başlayarak gerekli gördüğü maddeleri değiştirmek ve eksiklikleri, ilgili bâb ve fasıllara ek olarak hazırlamak amacı ile oluşturulmuştu.[53] Böylece Mecelle'nin, zamanın ihtiyaçlarını karşılayacak bir medenî kanun haline getirilmesi amaçlanıyordu.[54] Komisyon, eksiklikleri ait oldukları bâb ve fasıllara eklemeyi, tadili icâb eden maddelerin bir iki kelime değişikliği ile tadil edilmesini, lüzumsuz görülen maddelerin tamamen Mecelle'den çıkartılmasını kararlaştırmış ve bu yönde çalışmalar yapmıştır. Söz konusu komisyon, 1923 yılında Mecelle'nin bir kısım maddelerinde yaptığı değişiklikleri yayınlayarak ilim âlemine sundu.[55] Yayınlananlardan anlaşıldığına göre, Mecelle Tadil Komisyonu, *Kitabü'l- Büyu*'a ilişkin olarak 21 maddenin tadilini, 33 maddenin ilavesini ve 13 maddenin Mecelle'den çıkartılmasını,[56] *Kitabü'l-İcare* ile ilgili olarak da 10 maddenin tadilini ve 13 maddenin ilave edilmesini teklif ediyordu.[57] Mecelle'nin bütününü içermese de çalışmalara bakıldığında o zamana kadar tenkit edilen hususlarda Hanefi mezhebinin dışındaki üç mezhebe de müracaat edilerek önemli değişiklikler teklif edilmişti. Ne var ki, bu tekliflerden hiçbiri kanunlaşarak yürürlüğe giremedi.

1916 tarihli Kanun-i Medenî Komisyonu'nun alt komisyonlarından birisi de Hukuk-ı Aile Komisyonuydu. Komisyonun ilk toplantısında benimsediği prensibe göre, maddeler Mecelle'ye göre daha sade bir dil ile yazılacak ve üyeler

---

52 *Ceride-i Adliye,* 149, 1338, s. 65.

53 *Ceride-i Adliye,* 2, 1338, s. 92.

54 Velidedeoğlu, *a.g.e.*, I, s. 68.

55 *Ceride-i Adliye,* 2, 1338, s. 92 vd.

56 *Ceride-i Adliye,* 2, 1338, s. 92-96; 3, s. 143-144; 4, s. 188-192; 5, s. 237-240; 6, s. 286-288; 9, s. 431-432; 10, s. 478-480.

57 *Darü'l-Fünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 14, (1338-1341), s. 303-307.

arasında anlaşmazlık olursa çoğunluğun kararı esas alınacaktı.[58] Komisyon, Hanefî mezhebinin dışındaki mezheplerden yararlanabileceği gibi, gerekirse diğer devletlerin hukukî müesseselerine de başvurarak zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir Aile Kanunu hazırlayacaktı.[59] Ayrıca sadece Müslümanlara yönelik hükümlerle yetinilmeyip ülkede yaşayan azınlıkların da bu kanuna tabi olmaları için Hıristiyan ve Yahudilere ait hükümlere de yer verilerek, bir bakıma semavî dinlerin aile kanunu yapılacaktı.

Bütün bu prensipler göz önünde bulundurularak bir Aile Kanunu tasarısı hazırlandı ve Hukuk-i Aile Kararnamesi ismi ile 25 Ekim 1917'de yürürlüğe girdi. Belirtmek gerekir ki, ilk toplantısını 9 Mayıs 1916 tarihinde yapan Kanun-i Medenî Komisyonu'nun gerek alt komisyonlarından gerekse onun devamı olarak kurulmuş olan komisyonlardan 1926 yılına kadar çalışmaları kararname şeklinde de olsa yürürlüğe giren tek komisyon, Hukuk-i Aile Komisyonu'dur.[60] Bu sebeple Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Mecelle'yi bir medenî kanun şeklinde tamamlama çalışmaları içerisinde ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca kararname, İslâm devletlerinde aile hukuku alanında yapılan ilk kanun özelliğine de sahip olmuştur. Yine söz konusu kararname, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin aile hukuku alanındaki son kanunudur. Daha sonra bir kısım çalışmalar oldu ise de hiçbirisi yürürlüğe girememiştir. Ayrıca kararnamede Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler için ayrı ayrı hükümlere yer verilmesi, tarihte ilk defa gerçekleştirilen bir olaydır. Müslümanları ilgilendiren hükümlerinde resmi mezhep anlayışının terk edilerek diğer mezheplerden de yararlanılmış olması da İslâm hukuk tarihi açısından bir ilk olarak değerlendirilebilir.

Kararname getirdiği bütün bu yeniliklere rağmen, 19 Haziran 1919'da yürürlükten kaldırıldı.[61] Bunun çeşitli sebepleri vardı. Bunların başında yargı hakkı ellerinden alınan gayr-i Müslim cemaat liderleri ile Hanefî mezhebinin dışındaki mezheplerden yararlanma yolunu kabul etmeyen Müslümanların tenkitleri gelmekteydi. Kararname, hazırlandığı Osmanlı Devleti'nde iki yıldan daha az bir süre yürürlükte kalmış olmasına rağmen, Suriye, Ürdün, Lübnan,

---

58 Aydın, *a.g.e.*, s. 163.

59 *Ceride-i Adliye,* 149, s. 66; Aydın, *a.g.e.*, s. 163; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi,* İzmir, 1974, s. 204.

60 *Ceride-i Adliye,* 101, 339, s. 464.

61 *Düstur,* II. Tertip, 2/299; *Ceride-i Adliye,* 12, 1339, s. 66.

İsrail gibi Ortadoğu devletlerinde 30-40 yıl kadar yürürlükte kaldı ve İslâm devletlerinde daha sonra hazırlanan aile kanunlarına önemli ölçüde kaynaklık etti.[62]

1916 yılında kurulup alt komisyonları aracılığı ile uzun süre çalışmalar yapan Kanun-i Medenî Komisyonu'ndan beklenen sonuç elde edilemeyince 1923 yılında isimleri değiştirilerek ve görev alanları yeniden belirlenerek Ukûd ve Vâcibât Komisyonu ve Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu ismi ile yeni komisyonlar oluşturuldu.[63] Bu komisyonlar, bir yıl boyunca çalışmalar yaptı ise de önemli bir sonuç elde edilemedi. 1924 yılında her iki komisyonun üyeleri yenilendi ve çalışmalara kalınan yerden devam edildi.[64] Ancak bunların çalışmalarından da beklenen verim sağlanamadı.

Bu uzun ve yoğun çalışmalara rağmen istenen medenî kanun bir türlü ortaya konulamadı. Bu durum, yeni bir kanun yapmaktansa batılı ülkelerden birisinin medenî kanununun iktibası düşüncesini yeniden güçlendirdi. Ancak bunu gerçekleştirmek için her şeyden önce batılı ülkelerin hukukunu bilen kimselere ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla Avrupa'ya öğrenciler gönderilmeye başlandı. Bu öğrenciler yurda dönünce Almanya, Fransa ve İtalya gibi devletlerin hukuk ve kanunları ile ilgili yazılar yayınlamaya başladılar.[65] Bir yandan da batılı ülkelerin medenî kanunları, tercüme edilerek yayınlanmaya başlandı.[66] Böylece batı hukukunun iktibası hususunda önemli mesafeler alındı.

MECELLE'NİN YÜRÜRLÜKTEN KALDIRILMASI

Mecelle'de değişiklik ve tamamlama için kurulan komisyonların çalışmalarından uzun yıllar bir netice alınamamış olması ve bu arada yeni kurulmuş olan Türk devletinin batı medenîyetine dâhil olma arzusu, batılı bir ülkenin medenî kanununun iktibas edilmesi yolundaki çalışmaları hızlandırdı. Tanzimat'tan bu yana iktibası söz konusu olan Fransız Medenî Kanunu'ndan vazgeçilerek İsviçre Medenî Kanunu'nun bazı değişikliklerle bir bütün halinde alınması kararlaştırıldı.[67] Artık

---

62 Aydın, *a.g.e.*, s. 227 vd.

63 *Ceride-i Adliye,* 10, 1339, s. 462.

64 *Ceride-i Adliye,* 10, 1339, s. 463; *Ceride-i Adliye*, 25, 1340, s. 894-911.

65 *Ceride-i Adliye,* 10, 1339, s. 466 vd.; 524 vd.; 557 vd.; 617 vd.

66 *Ceride-i Adliye,* 104, 1329, s. 5672-74; 105, s. 5709-20; 106, s. 5776-84; 107, s. 5830-36; 108, s. 5929-48; 109, s. 6005-12.
C. L. Ostrolog, *The Angora Reform,* London, 1927, s. 89 vd.

ihtiyaç kalmadığı için uzun yıllar verimsiz çalışan komisyonlar da lağv edildi.[68] Hemen çalışmalara başlanarak İsviçre Medenî Kanunu, hukukçu milletvekillerinden, mahkeme başkan ve üyelerinden, hukuk profesörlerinden ve avukatlardan oluşan 26 kişilik bir kurul tarafından tercüme edildi. Söz konusu kanun, TBMM genel kurulunda 17 Şubat 1926'da Türk Medenî Kanunu olarak kabul edildi.[69] Aynı şekilde İsviçre Borçlar Kanunu da tercüme edilerek 22 Nisan 1926'da TBMM genel kurulunda kabul edildi ve 4 Ekim 1926 tarihinde her iki kanun birlikte yürürlüğe girdi.[70]

Aynı tarihte yürürlüğe giren Kanun-i Medenî'nin Suret-i Mer'iyet ve Şekl-i Tatbiki Hakkında Kanun'un 43. maddesinde "Kanun-i Medenî'ye, Borçlar Kanununa ve bu Tatbikat Kanunu'na muhalif olan hükümler ile "*Mecelle mülgadır*" denilerek Mecelle yürürlükten kaldırıldı. Böylece Tanzimat'tan sonra başlayan hukukî alandaki Batılılaşmadan ayrı tutulmuş olan medenî hukuk alanı da batılı bir ülkenin medenî kanunu iktibas edilerek laikleştirilmiş oldu.

SONUÇ

Mecelle, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde hazırlanmış İslâm hukukunun bir kısmını tedvin eden kanunun ismidir. Mecelle hazırlanmadan önce Osmanlı Devleti'nde medenî kanun ihtiyacı, fıkıh ve fetva kitaplarına başvurularak karşılanıyordu. Fakat zamanla mevzuatın artması ve dağınık vaziyette bulunması, hayatın değişmesi ve gelişmesi sonucu ihtiyaçları karşılayacak yeni içtihatlara gerek duyulması, Tanzimat Fermanı'ndan sonraki kanunlaştırma hareketleri ve adliye teşkilatındaki gelişmeler ve Batı'nın da etkisi ile Osmanlı Devleti'nde bir medenî kanun kabulüne ihtiyaç duyulmuştur. Bununla birlikte devrin ilim ve devlet adamları medenî kanunun kaynağı hususunda fikir birliğine varamamışlardır. Tanzimat'ın önemli simalarından Sadrazam Âli Paşa'nın temsilciliğini yaptığı Batıcılara göre, bu ihtiyacın giderilmesi için batılı bir ülkenin

---

[68] , M. Esat Bozkurt, "Türk Medenî Kanunu Nasıl Hazırlandı", *Medenî Kanunun XV. Yıldönümü İçin,* İstanbul, 1944, s. 11.

[69] *Resmi Ceride,* Kanun no: 743, 4 Nisan 1926.
Resmi Ceride, Kanun no: 818, 8 Mayıs 1926; Cemil Bilsel, "Medenî Kanun ve Lozan Muahedesi", *Medenî Kanunun XV. Yıldönümü İçin,* İstanbul 1944, s. 21.

medenî kanunu iktibas edilerek bu mesele halledilmeliydi. Bu fikrin ileri sürülmesinde Batı hayranlığı kadar, Batı'nın baskılarının biraz olsun hafifletilmesi düşüncesinin de etkili olduğu söylenebilir. Gerçekten batılı ülkelerin temsilcileri çeşitli zeminlerde Osmanlı Devleti'nin şer'î hukuktan vazgeçmesi gerektiğini açıkça ifade ediyorlar, hatta kapitülasyonlardan vazgeçmeyi dahî bu şarta bağlıyorlardı.

Buna mukabil gelenekçilerin temsilcisi durumundaki Cevdet Paşa'ya göre, şer'î hukukun bir kanun şeklinde derlenmesi gerekli ve yeterliydi. Böyle bir şey için batıya gitmeye gerek yoktu. Her şeyden önce batılı ülkelerle herhangi bir kültür ve din birliğimiz yoktu. Onların kendileri için hazırladıkları kanunların bizim şartlarımıza uyması mümkün değildi. Belki yabancıların yargılandığı mahkemelerde uygulanmak üzere böyle bir iktibas yapılabilirdi. Ancak bütün Osmanlı tebaasını kapsayacak şekilde bir medenî kanun iktibası Osmanlı Devleti'ni imha ile aynı anlama gelirdi.

Özellikle Tanzimat Fermanı'ndan sonra başlayan bu tartışmalar, her iki fikrin de fiiliyata geçmesi için yapılan çeşitli girişimlerin de sonuçsuz kalması ile 1868 yılına kadar sürmüştür. Bu tartışmaları sona erdirmek amacı ile Tanzimat'ın ileri gelenlerinden Fuat Paşa'nın başkanlığında, içerisinde bakanların da bulunduğu bir kurul oluşturulmuştur. Burada taraflar fikirlerini savunmuşlar ve sonuçta fıkhın derlenmek suretiyle medenî kanun haline getirilmesine karar verilmiştir. Bu amaçla Mecelle Cemiyeti oluşturulmuş ve başkanlığına da Cevdet Paşa getirilmiştir. Söz konusu cemiyet, 1868 yılında çalışmalara başlamış ve bir yıl sonra kavaid-i fıkhiyye ismi ile hukukun genel prensipleri denebilecek hükümlerle birinci kitap olan *Kitabü'l-Büyu*'u hazırlayarak yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Daha sonra diğer kitaplar sırası ile hazırlanarak yürürlüğe girmiştir. Böylece Mecelle, bir bütün halinde değil, kitaplar şeklinde hazırlanarak kanunlaşmıştır. Sonuçta kısmen şahsın hukukuna, eşya hukukuna, borçlar hukukuna ve usul hukukuna ilişkin hükümler, bir mukaddime, 16 kitap ve 1851 maddede toplanmıştır. Mecelle'nin hazırlanması sırasında Cevdet Paşa gerek Batıcılar gerekse tutucular tarafından çalışmaları engellenmek amacı ile çeşitli eyaletlere vali olarak sürülmüş ise de, her defasında bir yolunu bulup görevinin başına dönmüştür.

Mecelle, fıkıh kitaplarının geleneğini önemli yenilikler getirerek devam ettirmiştir. Fıkhın ibâdât kısmına yer vermeyerek ve önemli bir

kısmı genel hükümler niteliğinde olan kavâid-i fıkhiyye nâmı ile genel hükümleri bir araya getirerek klasik fıkıh kitaplarından ayrılmıştır. Fıkhın muamelât kısmını kitaplar şeklinde tanzim etmiştir. Fıkhın aile, miras ve ceza hukukuna ilişkin kısımlarına Mecelle'de yer verilmemiştir. Ayrıca Mecelle Hanefi mezhebine bağlı kaldığı için diğer mezheplerde bulunan bazı hususlardan yararlanılamamıştır.

Mecelle'deki bu eksiklikler zamanla büyük tenkitlere uğramıştır. Söz konusu eksiklikleri gidermek için bizzat Mecelle Cemiyeti bir kısım çalışmalar yapmıştır. Gerçekten bugün elimizde bulunan 16 kitap yürürlüğe girdikten sonra cemiyet hemen dağılmamış, çalışmalarına devam etmiştir. Ancak devrin siyasi olayları ve cemiyetin çalışma usulü, Mecelle'nin normal bir medenî kanun şeklinde tamamlanmasına mani olmuştur. 1879 yılında II. Abdülhamid, vazifesinin bittiğini gerekçe göstererek ve ileride gerek görülürse yeniden toplanabileceğini ifade ederek cemiyetin toplantılarını tatil etmiştir.

Mecelle'ye yöneltilen tenkitlerin özellikle İkinci Meşrutiyet'ten sonra artması üzerine, söz konusu eksikliklerin giderilmesi için çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Komisyonların bir kısmı, Mecelle'nin bazı maddelerini değiştirmeyi, diğer bir kısmı da eksik kalan kısımları tamamlamayı amaçlamışlardır. Ne var ki, söz konusu komisyonlardan sadece Hukuk-i Aile Komisyonu'nun çalışmaları, 1917 yılında Hukuk-i Aile Kararnamesi ismi ile yürürlüğe girebilmiştir. Kararnamede hem diğer mezheplere hem de diğer dinlere ilişkin hükümlere yer verilmiş olmasına rağmen beklenen huzur ve sükûn sağlanamamıştır. Hatta söz konusu kararname Mecelle'den de çok tenkit edildiği için iki yıldan az bir süre yürürlükte kalabilmiştir. Diğer komisyonların çalışmaları sadece çeşitli yerlerde yayınlanarak ilim âlemine sunulmuş fakat teklif edilen değişiklikler kanunlaşamamıştır. 1926 yılında İsviçre Medenî Kanunu tercüme edilerek Türk Medenî Kanunu olarak iktibas edilmiş ve Mecelle yürürlükten kaldırılmıştır.

Mecelle'nin en büyük talihsizliği, siyasî çalkantıların yüksek olduğu bir devirde hazırlanmış olmasıdır. Bir taraftan Code Civil'in alınması talepleri, diğer taraftan dört mezhebin mukayeseli bir surette kanunlaştırılması ve yine bir kısım kimselerin Hanefî mezhebi içerisindeki her hukukçunun görüşünün alınmaması talepleri arasında kalınarak, adeta üç cephede savaşılmak zorunda kalınmıştır. Bütün bu olumsuzluklar

Mecelle'yi hazırlayanları yıldırmamış ve Türk hukuk tarihinin en önemli kanunlarından biri hazırlanmıştır.

Mecelle, Batılılaşma devrinde hazırlanmış olmasına rağmen herhangi bir Batı kanunundan hiç etkilenmemiştir. Tamamen İslâm hukukuna dayanmaktadır. İslâm hukukçuları ulü'l-emrin şer'î hükümleri tedvîn edebileceğini, farklı içtihatlardan birini tercih ederek uygulanmasını emredebileceğini kabul etmişlerdir. Mecelle ile de şer'î hükümler Hanefî fıkhı açısından tedvîn edilmiştir. Mecelle, günümüzde birçok İslâm ülkesinin medenî kanununa önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Ancak tamamen yürürlükte olduğu bir ülke yoktur.

Adliye Nezareti, Sultanahmet

ADLİYE NEZARETİNİN TEŞKİLAT TARİHÇESİ

Fatmagül DEMİREL*

İDARİ TEŞKİLAT

Osmanlı adliye teşkilatında Tanzimat'tan sonra batı hukukunun devreye girmesi ile başlayan değişim sürecinde, 1879 yılının ayrı bir önemi bulunmaktadır. Adliye teşkilatının yeniden yapılandırılmasında ve Adliye Nezareti'nin ortaya çıkışında önemli olan birtakım kanun ve nizamnameler bu tarihte uygulamaya girmiştir. Öncelikle Adliye Nezareti'nin 1 Haziran 1879 (11 Cemaziyelahir 1296) tarihli ilk teşkilat nizamnamesi hazırlanmış, nezaretin idarî birimleri ortaya çıkmıştır. Adliye Nezareti teşkilat nizamnâmesinin hazırlanmasının yanı sıra, aynı tarih içerisinde arda arda devreye giren kanunlar şöyledir:

9 Haziran 1879 (19 Cemaziyeahir 1296) tarihli *İlâmat-ı Hukukiyenin Sûret-i İcrasına Dair Kanun;*

17 Haziran 1879 (27 Cemaziyahir 1296) tarihli *Mehâkim-i Nizâmiye Teşkilatı Kanunu;*

22 Haziran 1879 (2 Receb 1296) tarihli *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiyye Kanunu;*

25 Haziran 1879 (5 Receb 1296) tarihli *Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanunu*[1]

---

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi.

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Meclis-i Tanzimat Defteri No. 6 s. 8-147. Ayrıca bkz. *Düstur* I. Tertip C. IV, s. 125-344.

Çıkarılan bu kanunlar adliye teşkilatında yeni birimleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu* ile adliye müfettişlikleri ve müdde-i umûmiler devreye girmiştir. Yine muhakeme usul kanunları ile nizamiye mahkemelerinde, muhakemenin nasıl yerine getirileceği açıklığı kavuşmuştur.

Adliye Nezareti'nin ilk nizamnamesi ile nezaretin teşkilat yapısı ortaya çıkmıştır. Nizamiye mahkemelerinin kurulması ile başlayan sistemdeki aksaklıklar da bir nebze olsun giderilmeye çalışılmış, teşkilattaki birimler açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Adliye Nezareti'nin ilk teşkilat nizamnamesinde görülen idarî birimler şöyledir: Adliye Müsteşarlığı, Adliye Mektupçuluğu, Havale Müdürlüğü, Umûr-ı Cezaiyye Müdürlüğü, Umûr-ı Hukukiyye Müdürlüğü, Sicill-i Memurin Müdürlüğü, Mezahip Müdürlüğü, Evrak Müdürlüğü ve Muhasebe Müdürlüğü.[2] Bu birimlere 1911 tarihli ikinci teşkilat nizamnamesi ile İhsaiyyât ve Müdevvenât-ı Kanuniyye Müdürlüğü ilave edilirken, Havale Müdürlüğü kaldırmıştır. Bunun yanı sıra mevcut birimlere yeni görevler de ilave edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte adliye teşkilatında bazı düzenlemelere gidildiği görülmektedir. Bu doğrultuda Adliye Nezareti'nde yabancı hukukçular müşavir olarak görev yapmaya başlamıştır. Bir nezaretin teşkilat yapısını incelerken, nezareti oluşturan birimleri ayrı ayrı incelemek, teşkilatın daha iyi anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Bu noktadan hareketle Adliye Nezareti'nin idarî mekanizmasını, 1879 tarihli ilk teşkilat nizamnâmesinde belirtilen birimleri esas alarak, 1911 tarihli ikinci teşkilat nizamnamesinde yapılan değişiklikleri de belirterek incelemeye çalışacağız.

Adliye Nazırı

Adliye Nazırı doğal olarak, Adliye Nezareti'nin idârî bakımdan başında bulunan kişidir. Adliye Nezareti'nin ilk teşkilat nizamnamesinde Adliye Nazırı, "*Vükelâ-yı Devlet-i Aliyyenin Vazifesine mahsus kanununda idare-i adliye için tayin olunan vazifeyi icraya memurdur*"[3]

---

[2] BOA., *Meclis-i Tanzimat Defteri* Nr. 6 s. 83-86; Adliye Nezareti'nin ilk teşkilat nizamnamesi için ayrıca bkz. BOA.,*Y.E.E. Defteri* No. 706 s. 61-79; *Düstur* I. Tertip C. IV, s. 125-131.

[3] BOA., *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No. 6 s. 83, 1879 tarihli Adliye Nezareti Nizamnamesi, madde 3.

şeklinde tanımlamaktadır. Sözü edilen kanunda Adliye Nezareti'nin görevleri şu şekilde belirtilmektedir: Adliye Nezareti, Nizamiye Mahkemelerinin derece ve teşkilatında kanunlarla belirtilen kuralları korumak ve bunların düzenini sağlamakla görevlidir. Ayrıca, mahkeme reisi, aza, mümeyyizlerin, müfettiş, müdde-i umûmilerin, kâtiplerin intihabları ve tayinleri ile ilgilenmek ve mahkemelerin bağımsızlığının korunmasını sağlamaktır. Yine, adlî zabıta işlerinin düzenlenmesi, müfettişler vasıtasıyla kavânin-i adliyenin temin-i icraatı, hukuk ilminin yaygınlaştırılması Adliye Nezareti'nin görevleri arasındadır. Aynı zamanda, Adliye Nezareti'ne bağlı Mezahip İdaresi de, ruhâni reisler tarafından yapılacak isteklerin başvuru makamıdır.[4] Yukarıda belirtilen unsurlar, Adliye Nezareti'nin görevlerini oluşturmaktadır. Adliye Nazırı ise, bu kanuna bağlı olarak tüm bu işlemleri yürüten en yetkili kişidir. Nazırların kendi başına kanun yapmaya yetkileri bulunmamakla birlikte, bulundukları nezaretin idaresi için, hususi talimatlar ve emirler çıkarmaya yetkileri vardır.[5]

Adliye Müsteşârlığı

Müsteşarlar, Heyet-i Vükelâyı takviye etmek ve nazırın vazifesini kolaylaştırmak için nazırların denetiminde bulunan önemli memurlardır. Müsteşarlıklar ilk olarak İngiltere'de oluşturulmuş ve bu teşkilat yavaş yavaş diğer ülkelere de yayılmıştır. Müsteşarların yetkileri ve görevleri her yerde aynı değildir. Esas itibariyle müsteşarlar iki sınıfa ayrılmaktadır. Birincisi mesûl müsteşarlar, ikincisi idarî müsteşarlardır. Osmanlı müsteşarları, idarî müsteşarlar sınıfına girmekte olup nazırın bir nevi yardımcısıdır.[6] Adliye müsteşarının görevi ise, adliye işlerinde adliye nazırına yardım ve nazır bulunmadığı zamanlarda bu makama vekâlet etmektir.[7]

---

4 BOA., *A.DVN.MKL* No. 14/19 Vükelâ-yı Devlet-i Aliyyenin ve Meclisi Vükelanın Vezaifine ait Kanun madde 65.
İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, Dersaadet, 1312, kısmı evvel s. 84.

6 M. Adil, *Mukayeseli Hukuk-ı İdare Dersleri*, Selanik: Rumeli Matbaası, 1327, s. 210-214.
BOA., *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No. 6 s. 83-86, 1879 tarihli Adliye Nezareti Nizamnamesi, madde 6. 1911 tarihli Adliye Nezareti Nizamnamesi'nde adliye

Adliye Mektupçuluğu

Mektupçu, resmi dairelerde yazı işleri ile ilgilenen, idare veya kalemin başında bulunan memurun unvanıdır. Mektupçuya aynı zamanda Mektûbi de denilmektedir. Mektupçunun başında bulunduğu kaleme ise, Mektûbi Kalemi'dir.[8] Mektupçunun görevi, Adliye Nezâreti'nin yazı işlerini idare etmektir. Mektûbi kalemi bir ser-halifenin idaresinde bulunmakta ve istihdam edilecek memurlar üç sınıfa ayrılarak mektûbi tarafından imtihanla intihâb edilmektedir. İmtihanları yapıldıktan sonra memuriyetleri nezaret tarafından tasdik edilmektedir.[9] II. Meşrutiyet'ten sonra nezaret mektupçularının unvanı *Kalem-i Mahsus Müdürlüğü* olarak değiştirilmiştir. Adliye Mektupçuluğu'nun ismi de *Kalem-i Mahsus Müdüriyeti* olmuştur. İsim değişikliğinin yanı sıra iş yükünün de arttığı görülmektedir.

Havale Müdürlüğü

Adliye Nezareti'nin 1879 tarihli ilk teşkilat nizamnamesine göre, Havale Müdürlüğü'nün esas görevi, Adliye Nezareti'ne verilen dilekçeleri ilgili daire ve müdürlüklere havale etmektir. Bunun yanında, Dersaadet mahkemeleri adına nezarete gelen dilekçeleri mahkemelerin riyasetlerine havale etmekle birlikte, şer'î davalarla ilgili dilekçelerin kaydını aldıktan sonra şer'iyye mahkemesine havale etmektedir. Havale müdürünün bir muavini ve maiyetinde gereği kadar kâtip bulunmaktadır. Müdür bulunmadığı zamanlarda muavin müdürlüğe vekâlet etmektedir.[10]

Umûr-ı Cezâiyye Müdürlüğü

Umûr-ı Cezâiyye Müdürlüğü'nün görevi, nezaretin havalesi üzerine ceza işleriyle ilgili dilekçeleri inceleyerek, istenen gerekli cevapları yazmaktır. Ayrıca, mahkûmlardan ceza sürelerinden bir kısmını tamamlayıp, hastalık

müsteşarının görevinde bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Bkz. BOA., *Nizâmat Defteri* No. 19, s. 28-34, 1911 tarihli Adliye Nezareti Nizamnâmesi, madde 2.

8 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, s. 486.

BOA., *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No. 6 s. 83-86, 1879 tarihli Adliye Nezareti Nizamnâmesi, madde 7.

BOA., *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No. 6 s. 83-86, 1879 tarihli Adliye Nezareti Nizamnâmesi, madde 10-11.

veya çeşitli sebeplerden dolayı kalan cezaları için af isteğinde bulunanların dilekçelerini inceleyerek gerekli cevapları yazmak, mahkemelerin istatistik cetvellerini toplamak, düzenlemek ve her sene yayınlamaktır.[11] Umûr-ı Cezâiyye Müdürlüğü tarafından hazırlanan ceza, hukuk ve ticaret mahkeme istatistiklerinin bir nüshası padişaha sunulmaktadır.[12] Umûr-ı Cezâiyye Müdürlüğü tarafından hazırlanan istatistik cetvelleri sadece padişaha sunulmayıp, Hariciye Nezâreti vasıtasıyla yabancı devletlere ve gerekli yerlere gönderilmektedir.[13] Ayrıca Adliye Nezareti'nin yayın organı olan *Ceride-i Mehâkim*'de de istatistik cetvelleri yayınlamaktadır.[14]

Umûr-ı Hukukiyye Müdürlüğü

Hukuk ve ticaret işleriyle ilgili yabancı ülkelere gönderilecek veya oradan gelecek olan evrakların işlemlerini yürütmek, müdüriyet ile ilgili kanunları inceleyerek konu hakkında görüşünü bildirmek, hukuk ve ticaret ile alakalı sorulara resen veya Encümen-i Adliye'nin görüşünü aldıktan sonra gerekli cevaplar vermek, hukuk ve ticarete ilişkin şikâyetleri incelemek, bunun yanı sıra dava vekillerinin imtihanlarına, resmi ruhsatlarına ait yazışmaları yerine getirmek ve baro ile nezaret arasındaki irtibatı sağlamak, mukavelat muharrirlerine ait işlemleri yürütmek, Umûr-ı Hukukiyye Müdürlüğü'nün görevleri arasındadır.[15] Mukâvelat muharrirleri ile ilgili işlemler de bu müdürlük tarafından yürütüldüğü için mukâvelat muharrirleri her sene senelik hasılat bilgilerini buraya göndermektedirler.[16]

Sicill-i Memûrin Müdürlüğü

Sicill-i Memûrin Müdürlüğü adliye memurlarının sicil işleriyle ilgilenmektedir. Adliye memurlarının azl, görev değişikliği, haklarında şikâyet üzerine yapılan muameleleri sicil defterine kayd etmek ve gerekli işlemleri yürütmek görevleri arasındadır. Sicill-i Memûrin Müdürlüğü maiyetinde

---

BOA., *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No. 6 s. 83-86, 1879 tarihli Adliye Nezareti Nizamnâmesi, madde 12

BOA., İ.D. No. 68728.

BOA., İ.D. No. 69452.

14 *Ceride-i Mehâkim*, Nr. 293 s. 2610.

15 BOA., Nizâmat Defteri, No. 19. s. 28-34.

16 *Ceride-i Mehâkim*, No. 207 s. 1650.

mümeyyiz idaresinde bir kalem bulunmaktadır.[17] 1888 tarihinde adliye memurlarının intihab ve tayinleri ile ilgili yapılan düzenlemeler doğrultusunda 5 Mart 1888 (22 Cemaziyelahir 1305) tarihinde adliye memurlarıyla ilgili *Hükkâm Vesair Bilcümle Memûrin-i Adliyenin Sicill-i Ahvâl Nizamnâmesi* hazırlanmıştır. Bu nizamnameyle adliye memurlarının sicil işlemlerinin nasıl yürütüleceği, sicil işlemleri için müdüriyette tutulması gereken sicil defterleri ve bu defterler doldurulurken nelere dikkat edileceğine dair esaslar belirlendi.[18]

Mezâhip Müdürlüğü

Mezâhip Müdürlüğü gayr-i Müslimlerin devletle olan ilişkilerine, okul, kilise yapımı ve tamir izinlerine, Patriklik seçimleri gibi işlemlere bakmaktadır.[19] Osmanlı Devleti'ndeki gayr-i Müslimlerin bu tür işlemleri daha önce Hariciye Nezâreti Mezâhip Kalemi tarafından yürütülmekteydi. Bu durumun Osmanlı tebaası olan gayr-i Müslimleri yabancı saymak gibi bir durum meydana getirdiğinden yola çıkılarak, Hariciye Nezâreti'ndeki Mezâhip Kalemi 26 Aralık 1877 (20 Zilhicce 1294) tarihinde Adliye Nezareti'ne nakl edilmiştir. Böylece, Adliye Nezareti'ne, Mezâhip unvanı eklenmiş ve bu tarihten sonra cemaat reisleri Adliye ve Mezâhip Nezareti'ne müracaat etmeye başlamışlardır.[20] Mezahip Müdürlüğü'nün görevi, mezhep işleriyle ilgili Patrikhâne ve Hahamhâne'den nezarete sunulan, takrîr ve dilekçe işlemlerini kanunlara uygun bir şekilde yürütmektir. Adliye Nezâreti'nden Patrikhânelerle, Hahamhâneye ve devletçe resmen tanınmış mezhep reislerine, yazılan tezkereler ve mezhep işleriyle ilgili vilayetlere gönderilen yazılar Mezâhip Müdürlüğü tarafından yerine getirilmektedir.[21] Kısaca Mezâhip Müdürlüğü'nün görevi, cemaatlerle hükümet arasındaki ilişkileri düzenlemektir.[22]

BOA., *Meclis-i Tanzimat* Defteri No. 6 s. 83-86, 1879 tarihli Adliye Nezareti Nizamnamesi, madde 14.

18 BOA., ŞD, 2529/22, *Mecmua-ı Lahika-ı Kavanin* s. 89-93; *Düstur* I. Tertip C.V, s. 1062-1064; *Ceride-i Mehakim* No. 450 s. 5019-5201.
İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1995, s. 112.

20 BOA., İ.D. No. 61932.
BOA., Tanzimat Defteri, No. 6 s. 83-86.

22 Mustafa Emin Elöve, "Türkiye'de Din İmtiyazları" *AÜ HFD*, X/1-4, (Ankara 1953), s. 328.

Evrak Müdürlüğü

Bâbıâli Evrak Odası'nın kurulması ve çalışmalarına başlamasından sonra ilişkide bulunduğu nezaretlerde de evrak odaları kurulmuştur.[23] Adliye Nezâreti Evrak Müdürlüğü'nün görevi ise, nezarete gelen ve nezâretden gönderilen evrakı kayıt altına almaktır. Evrak Müdürü, evrak üzerine nazır veya müsteşar tarafından işaret olunduğu şekilde işlemi yerine getirmektedir. Gerektiğinde istenilen evrakı çıkarmak ve saklanacak olanları düzenli bir şekilde saklamak durumundadır. Evrak Müdürü, nezaretin muharrerât zarflarını özel mührüyle mühürleyerek mahallerine göndermektedir. Evrak Müdürlüğü, Dersaadet ve taşra mahkemelerinden temyiz için gelen ilamları kayd ettikten sonra Temyiz Mahkemesi'ne gönderilmek üzere baş müdde-i umûmiye göndermektedir. Ayrıca Temyiz Mahkemesi'nden, tasdik edilen veya nakz edilen mahkeme ilamlarının ve diğer temyiz işlemleriyle ilgili evrakların kaydı alındıktan sonra vilayetlerdeki müdde-i umûmilere gönderilmektedir. Evrak Müdürlüğü, nezâretden gönderilen yazıların, cevaplarını da takip etmektedir.[24]

Muhasebe Müdüriyeti

Adliye Nezareti'nin önemli birimlerinden olan Muhasebe Müdüriyeti'nin görevi nezaretin hesap işlerini kontrol ederek incelemektir. Bunun yanı sıra gelir ve gider hesabını sırasıyla ve tarihleriyle birlikte özel defterine kayd etmektedir. Adliye muhasebecisi, adliye memurların maaşlarını ve önceden belirlenen masraflarını düzenli olarak ödemektedir. Bunların haricinde diğer masraflar hakkında Encümen-i İdare-i Adliye'nin izni olmadan harcama yapamaz. Her ay sonunda makbuzlarını ve çalışmalarını belirten bir cetvel hazırlayarak nezarete sunar. Bu cetvel, Encümen-i İdare-i Adliye tarafından incelendikten sonra kabul veya reddedilmektedir. Ayrıca, her sene sonunda, o senenin gelir ve gider hesabını içeren genel muhasebe defteriyle bir sonraki senenin bütçesini düzenlemektedir. Düzenlenen bu belgeler Maliye Nezâreti'ne gönderilmek üzere Adliye Nezâreti'ne sunulmaktadır. Yine, mahkeme ve dairelerin bünyesinde

---

[23] Murat Candemir, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002, s.104.

[24] 1879 tarihili Adliye Nezareti Nizamnâmesi, madde 16.

bulunan muhasebe şubeleriyle dava kaleminin mali çalışmalarına nezaret etmekte ve onların hesaplarını her ay ve sene sonunda incelemektedir.[25]

İhsaiyyât ve Müdevvenât-ı Kanuniyye Müdüriyeti

Adliye Nezareti'nin ilk teşkilat nizamnamesine göre, istatistikle ilgili işlemler Umûr-ı Cezaiyye Müdürlüğü tarafından yürütülmekteydi. 1911 tarihli teşkilat nizamnamesiyle İhsaiyyât ve Müdevvenât-ı Kanuniyye Müdüriyeti'nin kurulmasıyla adliyenin istatistik işlemleri bu müdürlük tarafından yürütülmüştür. İhsaiyyât ve Müdevvenât-ı Kanuniyye Müdüriyeti'nin görevleri, adliyenin idarî, muhakemat kısımlarına, hapishane, tevkifhane ile zabıtaya ait her türlü istatistikî bilgiyi toplamak ve düzenlemek, *Düstur*un Adliye Nezareti kontrolü altında yayınlamasına nezaret etmek, Temyiz Mahkemesi kararlarını içeren *Mecmua-yı Mukarrerat-ı Temyiziye* adlı mecmuanın düzenlenmesini ve basılmasını sağlamak, nezaretin yayın organı olan *Ceride-i Adliye*'nin ilmi yönüne ve yayınlanmasına nezaret etmek, Adliye Nezareti Kütüphanesini muhafaza ve idare etmektir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin ve diğer yabancı devletlerin kanun ve muahedat koleksiyonlarını toplamak, bununla birlikte kütüphaneye ve adliye dairelerine gerekli kitapları satın almak ve bunlarla ilgili işlemleri yürütmektedir.[26] Tüm bunların yanında, nezarete ait kanun ve nizamların tasdikli suretlerini hazırlayarak Matbaa-yı Amire'ye gönderilmesiyle de ilgilenmektedir.[27]

KOMİSYONLAR

Encümen-i İntihâb-ı Memûrin-i Adliye

Encümen-i İntihâb-ı Memûrin-i Adliye, mahkeme reisi, Dersaadet mahkeme azası gibi irade-i seniyye ile tayin olunan adliye memurlarının intihab işlemleriyle ilgilenmektedir. Encümen üyeleri ise, Adliye Nazırı, Müsteşar, Temyiz Mahkemesi veya İstinaf Mahkemesi reisleri ile Temyiz Mahkemesi dairelerinden birer azadan oluşmaktadır.[28]

---

[25] BOA., *Meclis-i Tanzimat Defteri* No. 6, s. 83-86, 1879 tarihli Adliye Nezâreti Nizamnamesi, madde 17.

[26] 1911 tarihli Adliye Nezareti Nizamnamesi, madde 9.
BOA., *BEO Adliye* Nr. 291387.

[28] Nazif Şerif-S. Talat, *Mecmua-yı Malumat-ı Adliye*, Dersaadet, 1312, s. 28; Abdurrahman Adil, *Mahkeme-i Temyiz*, Kostantiniye, 1312, s.94; Teşkilat-ı Mehâkim

Adliye İntihâb Komisyonu

Adliye İntihâb Komisyonu, icra memuru, mustantık muavinleri, mukavelat muharrirleri ve mahkeme katibleri gibi mahkemelerde çalışan *mertebe-i evvel* memuru olarak adlandırılan adliye memurlarının intihâb işleri ile ilgilenmektedir. Adliye İntihâb Komisyonu üyeleri ise, Dersaadet Bidâyet Mahkemesi reis-i evvelinin başkanlığında, Bidâyet Mahkemesi azalarından seçilen beş kişiden oluşmaktadır. İntihâb olunacak kişinin başarı derecesi heyet-i mümeyyize huzurunda yapılacak olan imtihanla tespit edilmekte, daha sonra kişinin durumu Sicil Müdüriyeti tarafından incelendikten sonra uygun olanlar intihâb edilmektedir.[29] İntihâb işlemi bu komisyon tarafından yerine getirildikten sonra tayinleri nezaret tarafından yapılmaktadır. [30] Dersaadet'deki *mertebe-i evvel* memurlarının intihâb işlemi Adliye İntihâb Komisyonu tarafından yapılırken, taşrada bu memurların intihâbı vilayet merkezleri ve livalarda bulunan adliye encümenleri tarafından yapılmaktadır.[31]

Islahat-ı Adliye Komisyonu

Islahat-ı Adliye Komisyonu, 1879 yılından sonra adliye teşkilatında yapılan ıslahatlar doğrultusunda, başmüdde-i umûminin başkanlığında Bâb-ı Âli bünyesinde kurulmuştur. Komisyonun görevi, adliye işleri hakkında vilayetlerden gelen şikâyetleri incelemek, adliye ile ilgili kanunların mahkemeler tarafından tatbik edilmesini hızlandırmak ve bu konuda gerekli düzenlemeleri yapmaktır.[32] Adliye Nezareti'nin 1911 tarihli teşkilat nizamnamesinde Islahat-ı Adliye Komisyonu'nun, Adliye Nazırının başkanlığı altında, müsteşar, temyiz mahkemesi reisleri, başmüdde-i umûmi ve temyiz mahkemesi dairelerinden birer aza ile toplanacağı belirtilmiştir. Görevi ise, adliyenin herhangi biriminde yapılacak ıslahatların esaslarını belirleyerek, bununla ilgili teklifleri değerlendirmek ve müzakere etmektir.[33]

Kanunu, madde 46.

29 Nazif Şerif-S. Talat, *a.g.e.*, s. 32.

30 BOA., *Y.PRK.AZN* No. 8/55.
BOA., *BEO Adliye* No 48107.

32 Nazif Şerif-S. Talat, *a.g.e.*, s. 27.

33 BOA., *Nizamat Defteri* No. 19, 1911 tarihli Adliye Nezareti Nizamnamesi, madde 12.

Encümen-i Adliye

Encümen-i Adliye, Temyiz Mahkemesi ve istinâf mahkemesi reisleriyle azaları arasından seçilen beş kişiden oluşmaktadır. Görevi ise, Adliye Nezareti'ne bağlı mahkeme veya dairelerden gelen kanun ve nizamnameler ile çözülecek sorunları inceleyerek çözüme kavuşturmaktır. Yani mevcut kanunların uygulanmasında karşılaşılan sorunlar için Adliye Nezareti'nin bir nevi danışma organıdır.[34] Encümen-i Adliye, Adliye Nezareti'nin bir nevi danışma makamı olduğuna göre nezarete yapılan çeşitli müracaatlarda, özellikle uygulamasında tereddüt edilen kanun maddelerinin bu encümende açıklığa kavuşturulduğu görülmektedir. Encümen-i Adliye'nin kararları incelediğinde, *Muamelat-ı hukukiye, muamelat-ı cezaiye, muamelat-ı icraiye, harçlar ve mukavelat muharrirleri* ilgili konuların görüşüldüğü görülmektedir.[35]

Encümen-i İdare-i Adliye

Encümen-i İdare-i Adliye, Adliye Nezareti Mektupçusu'nun başkanlığında, Muhasebeci, Umûr-ı Cezaiyye, Hukukiye, Sicil ve Evrak Müdürleri'nden oluşmaktadır. Görevi ise, Adliye Nezareti'ne bağlı mahkeme ve dairelerde yapılacak satın alma işlemlerinin usulüne uygun yürümesine nezaret etmektir. Ayrıca, muhasebeden gelen cetvel ve defterlerin içeriğini incelemekte, onayı olmayan harcamaları da engellemektedir.[36] 1911 tarihli Adliye Nezareti'nin ikinci teşkilat nizamnamesinde Encümen-i idare-i Adliye'de bir takım düzenlemelere gidilmiştir.

Encümen-i İnzibat

Encümen-i İnzibat, Adliye Nezareti'nin 1911 tarihli ikinci teşkilat nizamnamesi ile kurulmuştur. Encümen-i İnzibat, Adliye Müsteşarı'nın başkanlığında, Umûr-ı Cezaiyye, Umûr-ı Hukûkiyye, Sicil ve Kalem-i Mahsus Müdürleri'nden oluşmaktadır. Adliye memurlarının görevleri sırasında, devamsızlık veya görevlerini suiistimal gibi durumlarında verilecek olan cezalar bu encümende görüşülmektedir[37]

---

34 1879 tarihli Adliye Nezareti Nizamnamesi, madde 8. BOA., *Y.PRK.AZN* No. 8/55.

35 Mahmud Mazhar, *Encümen-i Adliye Mukarreratı*, Dersaadet, 1325.

36 1879 tarihli Adliye Nezareti Nizamnamesi, madde 9.

37 1911 Tarihli Adliye Nezareti Nizamnamesi, madde 31.

İNTİHÂB VE TAYİNLER

Memurluğun meslek haline getirilmesi çalışmalarına II. Mahmud döneminde başlanmıştır. Bununla birlikte II. Abdülhamid dönemine gelinceye kadar, bu çalışmalar tatmin edici bir sonuca ulaşmamıştır. Abdülaziz döneminde, mülkî memurların görevleri ve yolluklarıyla ilgili nizamnameler hazırlanmış olmasına rağmen, tayin, terfii, disiplin ve emeklilik durumlarını ortaya koyan bir mevzuat bulunmamaktaydı. Bu sebeple de memurlar maddi ve manevi garantilerden mahrumdular. Memurların durumlarından ve geleceklerinden emin olmamaları, bazen görevlerini kötüye kullanmalarına yol açmaktaydı. Bu sebepledir ki, memur meselesi Kanûn-ı Esasî'de ele alınarak, her memurun kanunen tespit edilen şartlara, ehliyet ve liyakat esasına göre tayin edileceği belirlenmiştir. Ayrıca, görev ve yetkilerinin kanunla belirtileceği, kanun dışı emirler verilmesi halinde, amire itaat, memuru sorumluluktan kurtaramayacağı da belirtilmiştir. Yine, kanunen azli gerektirecek bir durum olmadıkça veya istifa etmedikçe, memurların görevlerinden atılamayacakları ifade edilmiştir.[38] Kanûn-ı Esasî'de, memuriyete giriş işlemlerinin nezaretlerin sorumluluğu altında yapılacağı belirtilmiştir. Bu sebeple nezaretlerde memur tayinleri için, özel komisyonlar kurulmuştur.[39] Nitekim Adliye Nezareti'nde de Encümen-i İntihâb-ı Memûrin-i Adliye ve Adliye İntihâb Komisyonları kurulmuştur. Bu komisyonlar adliye teşkilatında görev yapacak memurların intihâb ve tayin işlerini yürütülmüşlerdir. Adliye Nezareti'ni oluşturan memurları idarî teşkilatında ve mahkemeler teşkilatında çalışan memurlar olarak iki kısımda değerlendirebiliriz. İdari kısımda çalışan memurlar ve görevleri daha önce izah ettiğimiz için burada mahkemelerde çalışan memurlar ele alınacaktır.

Mahkeme Reislerinin İntihâb ve Tayinleri

Mahkemelerin bağımsızlığı ancak hakimlere kişisel teminat sağlamakla mümkündür. Bu nedenle hâkimlere, her türlü korku ve endişeden uzak görev yapma imkânı tanımak gereklidir. Bunun yanısıra hâkimlerin

---

38 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara: T. T. K. Yayınları, 1988, s. 333.

39 Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, İstanbul: Okumuş Adam, 2001, s. 204.

görevlerini yerine getirmesinde sadece kanun ve vicdanlarına göre hareket etme ortamı sağlamak da yeterli değildir. Hâkimlik teminatı denilen güvencelerin de sağlanması gerekir.[40] Nitekim 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 81. maddesinde hâkimlerin azl edilemeyeceği ama istifalarının kabul edileceği belirtilmiştir.[41] Ayrıca II. Abdülhamid mülkî veya askeri üst düzey memurların intihâb ve tayinlerini yakından takip ederken, müdahale etmediği tek sınıf hâkimler sınıfı olmuştur. [42]

Mahkeme Azalarının İntihâb ve Tayinleri

1879 tarihli *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu* gereğince mahkeme reislerinde olduğu gibi azaların da Adliye Nezareti'nin takrîri üzerine irâde-i seniyye ile tayin edilmesi gerekmektedir. Yine mahkeme azalarının intihâbları da Encümen-i İntihâb-ı Adliye tarafından yapılmaktadır.[43] Fakat *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu*'nunda belirtilen bu husus Dersaadet'de uygulanırken, taşradaki durum farklılık göstermektedir. Azaların maaşına karşılık bulunamadığından taşradaki mahkeme azaları eski usule göre ahali arasından atanmaya devam edilmiştir.[44] Mahkeme azalarının intihâbında aranan en önemli özellikler işin ehli, güvenilir, okuma ve yazma bilen kişiler olmasıdır.[45] Okuma yazma bilen kişiler tercih sebebi olmasına rağmen, okur yazar kimse bulunamazsa, *evsaf-ı hâkimiyeti haiz olan muteberânın* intihâb olunmasına dikkat edilmiştir.[46] Yargı teşkilatı, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar büyük devletlerin eleştirisine neden olduğu için, Osmanlı yönetimi mahkemelerde Müslim ve gayr-i Müslimlerden eşit sayıda aza bulundurmaya dikkat etmiştir.[47]

---

[40] Şeref Ünal, *Anayasa Hukuku Açısından Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hakimlik Teminatı*, Ankara, 1994, s. 21.

[41] *Kanun-i Esasî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1324, s. 24, Kanunu Esasi, madde 81.

[42] Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990, s. 31-32.

[43] Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu, madde 47.

[44] BOA., *Y.A.RES*, 4/6.

[45] *Ceride-i Mehakim* No. 72, s. 570.

[46] BOA., *Ş.D.* No. 2448/26.
İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Mahalli İdareler*, Ankara: T. T. K. Yayınları, 2000, s. 62.

Mahkemelerde Görevli Diğer Memurlar

Mahkemelerde görevli reis, aza, aza mülazımları, müdde-i umûmiler Adliye Nezareti'nin takrîri üzerine irâde-i seniyye ile tayin edilmektedir. Mahkemelerde görevli ketebe, mukâvelat muharriri gibi diğer memurlar ise, doğrudan doğruya Adliye Nezareti tarafından tayin olunmaktadır.[48] Merkezde durum bu şekildeyken, taşra mahkemelerinde görevli olan ketebe, hademe, icra memuru, mübaşir, odacı, aza mülazımı, gibi *mertebe-i evvel* adliye memuru olarak adlandırılan memurların intihâbları taşra adliye encümenleri tarafından yapılmaktadır. Vilâyet Adliye Encümeni görevlileri, adliye müfettişi, istinaf ve bidayet mahkemelerinin reis-i evvel ve sânisi, müdde-i umûmi ve muavini ile ticaret mahkemesi reisinden oluşmaktadır. Liva Adliye Encümeni ise, liva bidayet mahkemesi reis-i evveli ve sânisi, müdde-i umumi muavini ile ticaret mahkemesi varsa onun reisinden oluşmaktadır. Adliye müfettişleri teftişleri sırasında, adliye encümenleri tarafından yapılan intihâb işleminin usulüne göre yapılmadığını veya uygun kimselerin intihâb edilmediğini tespit ederlerse o kimseleri azl edip yerine bir başkasını intihâb etmeye yetkileri bulunmaktadır. Ayrıca, bu durumu Adliye Nezareti'ne de bildirmektedirler.[49]

ADLİYE MEMURLARININ TAYİNLERİNDE YAPILAN DÜZENLEMELER

Hukuk Mektebi'nin Açılışı ve Mezunlarının İstihdamı

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'tan sonra batı hukukun benimsenmesi ve nizamiye mahkemelerinin kurulmasıyla bu mahkemelerde çalışacak görevlileri yetiştirme sorunu ortaya çıkmıştır. Nizâmiye mahkemeleri için elaman yetiştirmek ve onlara gerekli kanunları, hukuk, usûl ve prensiplerini öğretmek için *Kavânin ve Nizâmat Dershanesi* açılmıştır.[50] 2 Temmuz 1870 (3 Rebiülahir 1287) tarihinde resmi açılışı yapılan *Kavânin ve Nizâmat Dershanesi*'nin eğitim süresi bir yıl olup Divân-ı Ahkâm-ı Adliye mümeyyizleri ile zabıt katiplerinin derslere devam etmeleri zorunlu

---

[48] Yorgaki, *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu Şerhi*, Dersaadet, 1325, s. 60.

[49] *Ceride-i Mehâkim* Nr. 15 s.114.

[50] Ekmelettin İhsanoğlu, "Eğitim ve Bilim" *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II, İstanbul: Ircica, 1998, s. 340.

tutulmuştur.[51] *Kavânin ve Nizâmat Dershanesi* ile amaçlanan, nizamiye mahkemelerinde çalışacak memur, mümeyyiz ve zabıt kâtiplerine, memuriyetlerinde gerekli olan kanun ve nizamları öğretmektir.[52] *Kavânin ve Nizâmat Dershanesi*'nden sonra yine adliye birimlerinde istihdam edilecek elaman ihtiyacını karşılamak üzere, 1874 yılında Mekteb-i Sultâni içinde açılan *Mekteb-i Hukûk-ı Sultâni* modern anlamda ilk hukuk okuludur. Fakat fazla uzun ömürlü olmayan *Mekteb-i Hukûk-ı Sultani*'nin eğitimi 1878'de sona ermiştir.[53]

Hukuk eğitimi yolunda yapılan bu girişimlerden sonra bugünkü Hukuk Fakültesi'nin temeli olarak kabul edilen Hukuk Mektebi, Adliye Nezareti bahçesinde yaptırılan binada[54] 17 Haziran 1880 tarihinde açılmıştır.[55] Hukuk Mektebi mezunları açıkta bırakılmayıp, adliyenin çeşitli birimlerinde istihdam edilerek,[56] Hukuk Mektebi mezunu olmayanların yerine yavaş yavaş mektep mezunları getirilmeye çalışılmıştır.[57] Hukuk Mektebi'nden 1883-1896 tarihleri arasında 636 kişinin mezun olduğu görülmektedir.[58] Mektep mezunlarının yeterli sayıda olmaması, adliyedeki elaman açığını kapatmak için mektep mezunu olmayanların istihdam edilmesi zaruretini ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar Hukuk Mektebi mezunu olmayanların adliyede istihdam edilemeyeceği *Hukuk Mektebi Nizamnâmesi*'nde belirtilmiş ise de[59] uygulamada mektep mezunu olmayanların da istihdam edildiği görülmektedir.

---

51 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*, İstanbul, 1338, s. 117-118.
BOA., *A.MKT.MHM* No. 454/87.

53 Gülnihal Bozkurt, "Türkiye'de Hukuk Öğreniminin Tarihçesi" *Hukuk Öğretimi Sempozyumu 13-14 1993*, Ankara, 1993, s. 55-60.

54 Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943, s. 60-61.

55 BOA., *İ.D.* No. 65344.

56 BOA., *İrade Hususi* No 1310. Ra. 19 Nr. 96.

57 BOA., *Ayniyat Adliye* No. 1398 s.64.

58 *Maarif Salnamesi*, sene 1317 s. 629-653.

59 Hukuk Mektebi Nizamnamesi, madde 35.

Adliye Memurlarının İmtihanı

Adliye teşkilatında yaşanan en önemli sorun elaman sıkıntısı olmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak ve adliye teşkilatına nitelikli kanun ve nizamları bilen elaman yetiştirmek amacıyla Hukuk Mektebi açılmıştır. Fakat Hukuk Mektebi mezunlarının yeterli olmaması sebebiyle Hukuk Mektebi mezunu olmayanlar adliyenin çeşitli birimlerinde istihdam edilmişlerdir. Zaman içerisinde adliye memurları hakkında şikâyetlerin artması üzerine adliye memurlarının intihâb ve tayinleriyle ilgili birtakım düzenlemelere gidilmiştir.[60] 1888 yılında adliye memurlarının tayinleri ve sicill-i ahvalleriyle ilgili köklü değişiklikler yapılmıştır.[61] Bunun için 5 Mart 1888 (22 Cemaziyelahir 1305) tarihli *Hükkâm vesâir Memûrin-i Adliyenin İntihâb ve Tayinlerine Dair Kanun, Hükkâm vesâir Bilcümle Memûrin-i Adliyeninin Sicill-i Ahvâline Dair Nizamnâme* ve *Mukavelat Muharrirlerinin İntihab ve Tayinlerine Dair Kanun* aynı tarihte uygulamaya girmiştir.[62]

Mahkeme reisi, Dersaadet mahkeme azası gibi irade-i seniyye ile tayin olunan adliye memurlarının intihâblarını Encümen-i İntihâb-ı Memûrin-i Adliye yapmaktadır. Adliye Nezâreti tarafından tayin olunan diğer adliye memurlarının intihâbları da Adliye İntihâb Komisyonu tarafından yerine getirilmektedir. Adliye memurluğuna intihâb olunabilmek için, öncelikle Hukuk Mektebi'nde kurulan imtihan komisyonundan yani heyet-i mümeyyize huzurundan geçmek gerekmektedir. Memur adayları imtihana girmeden ve sicilleri Sicil Müdüriyeti tarafından araştırılmadan adliye memurluğuna intihâb işlemleri yapılmamaktadır.[63] Daha önce adliye hizmetlerinde çalışıp ayrılanlar da, tekrar memuriyete girmek istediklerinde imtihana girmek zorundadırlar.[64] İmtihan usulünden önce adliyede istihdam edilmiş olanların imtihanları, memuriyetlerindeki yükseltilmeleri sırasında yapılmaktadır. Yeni düzenlemeyle devreye giren imtihan heyeti, adliyeden üç kişi ve Hukuk Mektebi'nden iki hoca olmak üzere beş kişiden

---

60 BOA., *Y.PRK.ŞD* No. 1/26.
BOA., Ayniyat Adliye Nr. 1395, s. 284. Ayrıca bkz. BOA., *M.V* No. 29/34.

62 BOA., *İ.D.*, No. 83985; BOA., *Nizâmat Defteri* No. 3 s. 103-109; Sarkiz Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin*, Dosya No. XXIX, vesika no. 397, 398, 399.

63 Hükkâm vesâir memurin-i adliyenin usulü intihâb ve tayinlerine dair kanun, madde 1-3.

64 BOA., *Ayniyat Adliye* No. 1655 s. 442

oluşmaktadır. İmtihan heyeti ayda bir Hukuk Mektebi'nde toplanmaktadır. İmtihan heyetinin yazı işlerinde görevlendirilen kâtibin maaşı ve heyetin masraflarını karşılamak için imtihana girenlerden imtihanın derecesine göre harç alınmaktadır.[65]

MAHKEMELER

Mahkeme İsimlerinin Değişmesi

Adliye teşkilatında yapılan ıslahatların birçoğu 1879 yılında Said Paşa'nın Adliye Nazırlığı döneminde olmuştur. Bu bakımdan Said Paşa'nın Adliye Nazırlığı yaptığı dönem oldukça önemlidir. Said Paşa, Adliye Nazırı olmadan önce Bursa valiliğinde bulunmuştur. Altı ay süren bu görevi sırasında vilayetin adliye işlerini ve aksayan yönlerini iyi tespit etmiş, adliye alanında yapılması gerekenleri sadârete bildirmiştir.[66] Said Paşa, 4 Aralık 1878 tarihinde Adliye Nâzırı olduğu zaman adliye alanında tespit ettiği aksaklıkları düzeltme fırsatı bulmuştur. Öncelikle mahkeme isimleri değişmiştir. Çünkü taşra mahkemelerindeki temyiz isminden dolayı dava sahiplerinin çoğunluğu tereddüt yaşamaktaydı. 12 Nisan 1879 (20 Rebiülahir 1296) tarihli irâde-i seniyye ile taşradaki mahkeme isimleri değişmiş ve İstanbul'daki mahkeme isimleriyle aynı olmuştur. Buna göre taşrada, divân-ı temyizlerin ismi istinaf mahkemesi, meclis-i temyiz ve de'âvi meclislerinin ismi de bidâyet mahkemesi olarak değişmiştir.[67] Böylece taşradaki ve İstanbul'daki Nizâmiye mahkemelerinin isimleri aynı olmuş, mahkeme isimlerinde yaşanan karışıklık giderilmiştir.

Mahkemelere Doğrudan Dilekçe Verilmesi

Mahkemelere doğrudan dilekçe verilmeden önce dilekçeler bulundukları yerin mülkî amirlerine verilmekteydi. Davalar, mülkî amirlerin mahkemeye havâlesi ile açılabilmekteydi. Ayrıca mülkî amirler mahkeme

---

65 BOA., *İrade Meclis-i Mahsus* No. 4547. Ayrıca bkz. BOA., *Nizâmat Defteri* No. 4 s. 144-145; BOA., *M.V.* No. 46/19; *Düstur* I. Tertip C.VI, s. 414-415.

66 Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraat ve Fikirleri)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora tezi, İstanbul, 1991, s. 25.

67 BOA., İ. D.Nr. 63745. Ayrıca bkz. Sarkiz Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin*, Dosya No. XXIII, vesika no. 4468; *Düstur* I. Tertip C. IV, İstanbul, 1299, s. 703.

kararlarının icrasında da yetkiliydiler. İstanbul'da ise hukuka dair mahkeme ilamların icrası *İcrâ Cemiyeti* tarafından yerine getirilmekteydi.[68] İstanbul'daki *Havâle Cemiyeti* de Nizâmiye mahkemelerine dava dilekçelerini havâle etmekteydi.[69] 1879'da gerçekleştirilen adli ıslahat doğrultusunda İstanbul'daki bu iki cemiyetin de üstlendiği görev ortadan kalkmıştır. Çünkü 12 Nisan 1879 tarihli irade ile hem mahkeme isimleri değişmiş hem de mahkemelere doğrudan dilekçe verme usulü getirilmiştir.[70] Bu düzenlemeler ile birlikte Kanûn-ı Esasî'de belirtilen mülkî işler ile adli işlerin birbirinden ayrı olduğu prensibi uygulanmaya başlamıştır.[71] Böylece mülkî amirlerin mahkemeler üzerindeki etkisi kalkmıştır. Çünkü gerektiğinde nüfuzlarını kullanarak mahkeme işlerine müdahale ettikleri bilinmektedir.[72] Bu tarihten sonra mülkî amirlerin adlî işlere müdahale etmeyecekleri prensip olarak kabul edilmiş olmasına rağmen, taşradan gelen şikâyetler ise mahkemelere müdahale ettikleri yolunda olmuştur. Merkezden taşraya gönderilen yazılarda mülkî amirlerin adli işlere hiçbir şekilde müdahale etmemeleri gerektiği her defasında belirtilmiştir.[73]

Kanuni Düzenlemeler

Adliye teşkilatının temel yapısını oluşturan kanunlar 1879 yılında çıkarılmıştır. Mahkemeler teşkilatı ile ilgili olarak, 17 Haziran 1879 (27 Cemaziyelahir 1296) tarihli *Mehâkim-i Nizâmiye Teşkilat-ı Kanun-i Muvakkatı* Fransız mahkemeler teşkilatı örnek alınarak hazırlanmış ve Nizâmiye mahkemeleri bu kanun ile yeniden düzenlenmiştir.[74] Yine Nizâmiye mahkemelerinde uygulanmak üzere 22 Haziran 1879 (2 Receb 1296) *Usûl-ı Muhâkemât-ı Hukukiyye Kanun-i Muvakkatı* ve 25 Haziran 1879 (5 Receb 1296) *Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanun-i Muvakkatı*

---

68 Engelhart, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı (1826-1882)* (çev. Ali Reşat), İstanbul, 1328, *a.g.e.*, s. 399.

69 BOA., *Ş.D.* No. 2421/13.

70 BOA., *İ.D.* No. 63745.

71 *Ceride-i Mehakim* No. 1 s. 2-3; *Düstur* I. Tertip C. IV, s. 704-705.

72 BOA., *Y.E.E.* No. 39/16.

73 BOA., *BEO. Adliye Giden* No. 90179, 112117.
Mustafa Reşit Belgesay,"Tanzimat ve Adliye Teşkilatı" *Tanzimat* I, ,Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1999, s. 216.

adlı iki usül kanunu yürürlüğe girmiştir. *Usûl-ı Muhâkemât-ı Hukukiye Kanunu* tasarısı Mecelle Cemiyeti tarafından hazırlanmıştı. Ancak Şurâ-yı Devlet'in bu tasarıyı Fransa Usûl Kanunu'na benzetmek istemesi üzerine Mecelle Cemiyeti aradan çekilmiştir. Dolayısıyla kanun Mecellede'ki usûl maddeleri ile Fransız Usûl Kanunu'nun karışımı olmuştur.[75] Bunun yanısıra *Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanunu* ise tamamen Fransa *Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanunu*'ndan alınmıştır. Bu kanuna yazılan şerhler de Fransız kitapları model olmuştur.[76] Bu usûl kanunlarından önce nizamiye mahkemelerinde, 1861 tarihli *Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Kanunu*[77] ve bunun yanısıra Mecelle'nin usûle ilişkin son üç kitabındaki esaslar uygulanmaktaydı.[78] Aynı yıl içerisinde çıkarılan bir başka kanunda 9 Haziran 1879 (19 Cemaziyelahir 1296) tarihli *İlâmât-ı Hukukiyyenin Suret-i İcrâsına Dair Kanûn-ı Muvakkat.* Bu kanunla hukuk ve ticaret ilamlarının icrası mahkemelere verilmiş ve icra daireleri kurulmuştur.[79] 1878 yılında Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından dolayı 1879 yılı içerisinde hazırlanan ve adli teşkilatın temel taşları diyebileceğimiz bu kanunların başına Şurâ-yı Devlet tarafından "*Meclis-i Umûminin ictimaında kanuniyeti teklif olunmak üzere*" yazısı ilave edilmiştir.[80] Bu kanunların uygulanması için çoğaltılan nüshaları tüm mahkemelere gönderilmiştir.[81]

Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu'na göre nizamiye mahkemeleri iki derecelidir. İlk derece olarak Bidayet mahkemeleri gelmekte ve gerektiğinde ceza ve hukuk dairelerine ayrılmaktadır. Sulh daireleri ise, köylerdeki ihtiyar meclisleri ve nahiyelerde nahiye meclisleridir. İkinci derecede, vilayet merkezlerinde bulunan istinaf mahkemeleri gelmektedir. Bunlar da

---

75 Halil Cin,"Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usülleri" *150. Yılında Tanzimat*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: T. T. K. Yayınları, 1992, s. 29.

76 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat" *Tanzimat*, I, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1999, s. 198-199.

77 BOA., *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No. 3 s. 88-91; *Düstûr* I. Tertip C. I, s. 352-356.

78 Cin, a.g.m., s. 28.

79 BOA., *Meclis-i Tanzimat* No. 6 s. 72-79. İlamat-ı Hukukiyenin Sûret-i İcrasına Dair Kanun'un tarihi *Düstûr*'da 27 Cemaziyelahir 1296 olarak verilmiştir. Bkz. *Düstur* I. Tertip C. IV, s. 225-235.

80 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahebeleri*, İstanbul, 1339, s.344.

81 *Ceride-i Mehâkim*, Nr. 3, s. 20.

ihtiyaca göre hukuk ve ceza dairelerine ayrılmaktadır. *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu* Adliye Nezareti'nin uygun gördüğü yerlerde ticaret mahkemelerinin açılabileceğini belirtmektedir. Ticaret mahkemesinin olmadığı yerlerde bu tür davalar nizamiye mahkemelerinin hukuk dairelerinde görülmektedir. Bu mahkemelerden verilen kararların temyizi için İstanbul'daki Temyiz Mahkemesi'ne müracaat edilmektedir.

Teşkilat-ı Mehakim Kanunu Adliye Nezareti'ne bağlı mahkemelerin görevlerini, mahkeme heyetinin kaç kişiden oluşacağını, mahkeme reisi ve azalarının intihâb ve tayinlerinin nasıl yapılacağına açıklık getirmiştir. Ayrıca adliye teşkilatında yeni bir uygulama olan mahkemelerin teftişi ve adli işlerin düzenli yürümesini temin için adliye müfettişlikleri kurulmuştur.[82] Her ne kadar *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu* mülkî taksimatta kazada, livada ve vilayetlerde bulunması gereken mahkemeleri teker teker açıklamışsa da, uygulamada her kazada veya livada bidayet mahkemesi açılamadığından davalar en yakın Bidâyet mahkemesine yönlendirilmiştir. Nitekim mahkeme açılması için yapılan isteklerde Adliye Nezareti'nin tavrı, *teşkilat-ı adliyenin taksimat-ı mülkîyeye tabi olmadığı* daha ziyade her yerin ihtiyacına göre mahkeme açılacağı şeklinde olmuştur.[83]

BİDÂYET MAHKEMELERİ

Bidâyet mahkemeleri *Teşkilat-ı Mehakim Kanunu*'na göre, mülkî teşkilatda kaza, liva ve vilayet merkezlerinde kurulmuştur. Bir reis ve iki azadan oluşan bidayet mahkemelerinin mülkî taksimata göre teşkilatları şu şekildedir.

Kaza Bidâyet Mahkemesi

1879 tarihli *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu*'na göre, kaza bidayet mahkemesi bir reis ve iki azadan oluşmaktadır. Azadan biri mahkemenin başkitâbeti vazifesini yerine getirir. Ayrıca mahkemenin yazı işleri için de iki kâtip bulunmaktadır. Mahkemenin tebligatını ve icra görevini mahkeme

---

[82] BOA., Meclis-i Tanzimat Defteri, Nr. 6, s. 87, BOA., A.DVN. MKL Nr.18/4; *Düstur* I. Tertip C. IV, s. 235. Teşkilat-ı Mehakim Kanunu 94 maddeden oluşmaktadır.

[83] BOA., A.MKT.MHM Nr. 495/42.

maiyetinde bulunan bir icra memuru ve gereğine göre mübaşir yerine getirir. Mahkeme reisinin olmadığı durumlarda en kıdemli aza mahkemeye başkanlık etmektedir. Azanın bulunmadığı zamanlarda veya vekâlet ettiği zamanlarda ise, birinci kâtip azaya vekâlet etmektedir.[84] Ayrıca *Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanunu*'na göre bidayet mahkemelerinde bir müdde-i umûmi muavini ve mustantık (sorgu hakimi) bulunması gerekir. Kaza bidayet mahkemesinin kanunlarda bu şekilde kurulması gerektiği öngörülmesine rağmen, uygulamada merkezden tayin edilmesi gereken mahkeme reisi, müdde-i umûmi muavini ve mustantık atanamamıştır. Mahkemenin reisliğini nâibler üstlenmiştir.[85] Bunun yanında, mustantığın görevini mahkeme azasından biri yerine getirmiştir.[86] Kazada müdde-i umumilik görevini ise, polis komiserleri veya polis komiseri olmadığı takdirde jandarma zabitanı bu görevi üstlenmiştir.[87] Fakat müdde-i umûmilik görevini yerine getiren bu görevlilerin işlerini layıkıyla yerine getirmedikleri ve birçoğunun okuma yazma dahi bilmedikleri yolunda şikâyetler olmuştur.[88]

Kazalarda hukuk ve ceza alanında görülen davaların az olması nedeniyle kaza bidayet mahkemelerinin hukuk ve ceza olarak ikiye ayrılmasına gerek görülmemiştir. Aynı mahkeme hem hukuk hem de ceza davalarına bakmıştır.[89] Fakat mahkemenin bulunduğu yerin durumuna göre hukuk ve ceza dairelerine ayrılması da mümkündür.[90] Nitekim 11 Nisan 1910 (1 Rebiülahir 1328) tarihinde yapılan düzenlemeyle işi çok olan kaza bidâyet mahkemeleri hukuk ve ceza olarak iki daireye ayrılmıştır. Buna bağlı olarak aza sayısı da dörde çıkarılmıştır.[91] Kaza bidâyet mahkemeleri

---

84 T.M.K madde 14-21.

85 Osman Köksal, "Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha" *OTAM*, 9, (Ankara 1998), s. 266.

86 BOA., *Ayniyat Adliye*, No. 1655 s. 474.

87 Mehmed Asım, *Malumat-ı Kanuniye*, İstanbul, 1328, s. 164.

88 BOA., *Ayniyat Adliye*, No. 1405 s. 47.

89 Mehmed Şevki, *Ta 'yin-i Merci*, İstanbul, 1327, s. 96.

90 Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat Sonrasında Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Bilimdalı Basılmamış Doktora tezi, İstanbul, 1996, s. 109.
BOA., *Nizâmat Defteri* No. XIV s.404; *Ceride-i Adliye* No. 9 s. 310-311; *Düstur* II. Tertip C. II, s. 180.

hukuk ve ceza alanında gördükleri davalara şu şekilde bakmaktadırlar. Ceza alanında, kabahat ve cünha davalarını bidâyeten görmektedir. Ayrıca nahiye meclislerinde istinaf yolu açık olarak verilmiş kararları da istinâfen görme yetkisi bulunmaktadır. Ceza davalarında kabahat türünden suçları kesin olarak hükme bağlamaktadırlar. Cünha türünden suçları ise, istinaf yolu açık olarak bakmaktadırlar. Hukuk alanında kaza bidâyet mahkemelerinin görevleri ise, beş bin kuruşa kadar olan davaları kesin olarak görmektedirler. Bu miktarın üzerinde veya senelik beş yüz kuruş gelir ve kıymetteki emval-i gayrimenkul davalarını istinaf yolu açık olarak görmektedirler. Ayrıca ticaret mahkemesi olmayan yerlerde ticaret ile ilgili davalara da bakmaktadırlar. Bunun için kazanın muteber tüccarından iki kişinin geçici olarak mahkemede bulunması gerekir.[92]

Liva Bidayet Mahkemesi

Liva merkezi olan kazalarda bidâyet mahkemesi bulunmaktadır. Liva merkezlerindeki davalar kazalara oranla daha fazla olmasından dolayı liva bidayet mahkemeleri hukuk ve ceza dairelerine ayrılmıştır.[93] Liva bidâyet mahkemesi hukuk dairesinde reis-i evvel olarak nâib, ceza dairesinde ise, Adliye Nezareti'nin takrîri ve irâde-i seniyye ile atanan bir reis-i sâni bulunmaktadır.[94] Liva bidayet mahkemesi hukuk dairesinde, mahkeme reisinin yanı sıra iki aza ve iki aza mülazımı, yine ceza dairesinde de, bir reis iki aza ve iki aza mülazımı görev yapmaktadır. Aza mülazımları, cinayet tahkikatını ve istintakını yürüten azaya yardım etmekle birlikte, mahkeme reisinden alacağı emir üzerine azanın yükümlü olduğu görevleri de yerine getirirler.[95] Mahkemenin her dairesinde iki kâtip, bir icra memuru ve iki mübâşir vardır.[96] Ayrıca müdde-i umûmi muavini ve mustantığında bulunması gerekir. Adliye tahsisatının yetersiz olmasından dolayı zaman

---

92 Kazım, *Hukuk-ı Mevzua*, İstanbul, 1313, s. 141; Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu, madde 8-13; Nazif Servet, S. Tal'at, *a.g.e.*, s. 11.

93 Mehmed Şevki, *a.g.e.*, s. 102.

94 Kazım, *a.g.e.*, s. 142 .

95 *Medrese-i Hukuk*, s. 148; T.M.K. madde 26; Yorgaki, *Teşkilat-ı Mehakim Şerhi*, s. 42.

96 BOA., *İrade Meclisi-i Mahsus* No. 3025. Ayrıca bkz. BOA., *Yıldız Esas Defteri*, No. 701 s. 218.

içerisinde hukuk ve ceza olarak iki daireye ayrılan liva bidayet mahkemelerinin tasarruf amacıyla tek bir dairede birleştirildiği görülmektedir.[97]

Liva bidâyet mahkemesinde bakılan davalar ise şu şekildedir. Öncelikle, liva merkezi olan kazâ sınırı içerisinde meydana gelen davalar bidâyeten, ceza davalarında kabahat türünden olan davalar kesin olarak, cünha türünden davalar ise, kâbil-i istinaf olarak görülmektedir. Hukuk davaları beş bin kuruşu geçerse, bunlar hakkında verilen hüküm için merkez vilayet istinaf mahkemesine müracaat edilerek istinaf-ı dava edilmektedir. Ayrıca liva bidâyet mahkemesi, livaya bağlı kazalarda bulunan bidayet mahkemelerinden kâbil-i istinaf olarak verilen hükümlerin de istinaf merciidir. Kazâ bidâyet mahkemelerinden ceza, hukuk ve ticaret davaları hakkında verilen hükümler kâbil-i istinaf ise, bunların istinafı için doğrudan doğruya merkez vilayete gidilmemektedir. Kazânın bağlı olduğu liva bidâyet mahkemesine müracaat edilerek, liva bidâyet mahkemesi davayı istinâfen bakmaktadır.[98] Liva bidâyet mahkemesi istinaf mahkemesi olarak dava göreceği zaman mahkeme heyetinin beş kişiden oluşması gerekir. Örneğin dava ceza dairesini ilgilendiriyorsa, hukuk dairesinden alınan iki aza ile mahkeme heyeti beş kişiden oluşarak istinâfen davayı görmektedir.[99]

Vilayet Bidâyet Mahkemesi

Vilayet merkezleri bir yargı dairesi sayıldığı için bidayet mahkemesi bulunmaktadır. Liva bidâyet mahkemesi ile aynı statüde olan vilayet bidâyet mahkemesi hukuk ve ceza dairelerine ayrılmıştır.[100]

Dersaadet Bidâyet Mahkemesi

Dersaadet'deki adli teşkilat taşradaki yapılanmadan farklı olarak, Dersaadet (sur içi), Beyoğlu ve Üsküdar olarak üç kısma ayrılmıştır.[101] Buna göre, mahkemeler de, Dersaadet Bidâyet Mahkemesi, Beyoğlu

---

97 BOA., *Ş.D.* No. 2539/2.

98 Yorgaki, *Teşkilat-ı Mehakim*, s. 34; Mehmed Şevki, *a.g.e.*, s. 102.

99 *Ceride-i Mehakim*, No. 41 s. 321.

100 Ekrem Buğra Ekinci, *Ateş İstidası- İslam- Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001, s. 153.
Zafer Toprak, " Adalet Örgütlenmesi" *İstanbul Ansiklopedisi*, I, s. 76-77.

﴿ محاكم نظاميه حقنده نظامنامه در ﴾
(مقدمه)

ممالك دولت عليه‌ده محاكم نظاميه ايكى درجه اعتبار اولنمشدر .....
درجهٔ اولى محاكمى بداية درجهٔ ثانيه محاكمى استينافا رؤيت دعوايدرلر

قائممقاملق مركزى اولان قضالرده بولنان دعاوى مجلسلرى بداية ولوا مركزلرنده بولنان تمييز مجلسلرى هم بداية وهم استينافا وولايت ديوان تمييز لرى بالكز استينافا رؤيت دعوايه مأموردرلر
افراد بينده قابل تسويه اولان دعاويى صلحا بتورمك ايچون هرناحيه وقريه‌ده برر اختيار مجلسى ودعاوئ تجارته مخصوص اولمق اوزره اقتضا ايدن ولايت ولوا قضا مركزلرنده دخى بررمحكمهٔ تجارت واردر

قضا دعاوى مجلسلريله مجلس وديوان تمييزلرك رياستى نوابه مخولدر

دعاوى وتمييز مجلسلرنده قطعيا ومجلس وديوان تمييزلرده استينافا رؤيت اولنان دعوالرك تمييزى ديوان احكام عدليه‌يه عائددر
ديوان احكام عدليه ايله محاكم تجارتك وظايفى نظامات مخصوصهٔ ايله معين اولديغندن اشبو نظامنامه انلردن بحث ايتميوب بالكز قضالر دعاوى مجلسلريله الويه تمييز مجلسلرينك وولايت ديوان تمييزلرينك وظايفى واختيار مجلسلرينك تسويهٔ دعاوى حقنده مرتبهٔ صلاحيتلرينى بيان ايدر

﴿ فصل اول ﴾
(اختيار مجلسلرينك تسويه سنه مأذون اولدقلرى)
(ماده دائردر)

برنجى ماده اختيار مجلسلرى صلحا تسويه اولنه‌يله‌جك دعاوئ حقوقيه‌يى صلحا تسويه ايدرلر مرافعه ايله حكما فصل وحسمه موقوف اولان دعوالرك رؤيتنه وقباحت وجنحه وجنايت دعوالرينك مصالحه ايله

﴿ تسويه سنه ﴾

Bidayet Mahkemesi ve Üsküdar Bidayet Mahkemesi olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.[102] Dersaadet Bidâyet Mahkemelerinde bir reis, iki aza ve her dairesinde birer aza mülazımı bulunmaktadır.[103] Daire sayılarının taşra teşkilatına oranla fazla olduğu görülmektedir. Dersaadet Bidâyet Mahkemesi, birinci hukuk dairesi, ikinci hukuk dairesi ve bir ceza dairesinden oluşmaktayken, 1886 tarihinden sonra ikinci ceza dairesi ilave edilmiştir. Dersaadet Bidâyet Mahkemesi'inde ikinci ceza dairesinin açılmasının nedeni ise, ceza dairesinin işlerinin artması ve gelen dava evrakının gün geçtikçe birikmesidir.

İSTİNAF MAHKEMELERİ

İstinaf davası, bir bidâyet mahkemesinin gerek vicâhen gerekse gıyâben vermiş olduğu hükme razı olmayan tarafın, bir üst mahkemeye müracaat etmesidir. Hükme razı olmayan taraf müracaatında davanın tekrar görülmesini, verilen hükmün fesh edilmesini veya ta'dilini talep eder.[104] İstinaf dava talebinde bulunan kişiye *müste'nif, müstenifin* hasmına *müstenif aleyh* denilmektedir.[105] Yani davayı ikinci derecede tetkik eden mahkemelere istinaf mahkemesi denilmektedir.[106] *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu*'na göre, vilayet merkezlerinde bir istinaf mahkemesinin bulunması gerekmektedir. Her vilâyet istinaf mahkemesi, vilayete bağlı bidayet mahkemelerinden gelen hukuk ve ticaret ile ilgili kâbil-i istinaf olan hükümleri incelemektedir. Ayrıca, ceza davalarında da cünhaya ait hükümleri istinâfen görmektedir.[107] Vilayet merkezlerinde bulunan istinaf mahkemesi bulunduğu yerin büyüklüğünü göre hukuk ve ceza dairelerine ayrılmaktadır. İstinaf mahkemesinin her bir dairesi bir reis ve dört azadan oluşmaktadır. Azaların ikisi muvazzaf, ikisi fahridir.[108]

---

[102] BOA., *Ayniyat Adliye* No. 1377 s. 182.

[103] Arisdakis Kasbaryan, *a.g.e.*, s.25-26.

[104] Mehmed Asım, *a.g.e.*, s. 174.

[105] Şevki, *Sakk-ı Adli Hukuku*, Dersaadet, 1327, s. 11.

[106] Sıddık Sami Onar-Mustafa Reşit Belgasay, *Adliye Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul, 1944, s. 25.

[107] Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu, madde 28-29.

[108] Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu, madde 31-32.

Taşrada istinaf mahkemesi hukuk dairesine reis-i evvel sıfatıyla nâib başkanlık etmektedir. Ceza dairesine reis-i sâni sıfatıyla Adliye Nezareti tarafından intihâb ve tayin edilen reis-i sâni başkanlık etmektedir. Her istinaf mahkemesinde birer veya ikişer aza mülazımı, gerektiği kadar kâtip ve mübaşir bulunmaktadır. Aza mülazımlarının, mahkemenin yazı işlerine yardım etmek, gerektiğinde azaya vekâlet etmek ve mahkeme reisinden alacağı emir üzerine davaları hülasa etmek gibi görevleri vardır. Mahkeme reisinin olmadığı durumlarda mahkeme azalarından en kıdemlisi mahkeme reisine vekâlet etmektedir.[109] Ayrıca her istinaf mahkemesinde müdde-i umûmi bulunmaktadır.[110]

İstinaf mahkemelerinin ayrıldığı dairelere görevleri şu şekildedir; istinaf mahkemesi hukuk dairesi, vilayete bağlı liva bidâyet mahkemelerinden hukuk işlerine ait kâbil-i istinaf olan davaları görmektedir. İstinaf mahkemeleri bidâyet mahkemelerinden gelen her hükmü istinâfen tetkik edemez. Kâbil-i istinaf olan hukuk davaları *Usûl-ı Muhâkemât-ı Hukukiyye Kanunu*'nun 171, 175, 176 ve 178. maddelerinde belirtilmiştir.[111] Bu maddelere göre, bidayet mahkemesinden beş bin kuruş ve daha fazla bir meblağ üzerine ve o miktar kıymette veya senelik beş yüz kuruş ile daha fazla gelir getiren gayrimenkul davaları hakkında verilen hükümler kâbil-i istinaftır. Bir hükmün kâbil-i istinaf olup olmadığını tayin etmede dikkate alınacak nokta, davacının açtığı davanın miktar veya mahiyetidir.[112] İstinaf davasında kanunda bu şekilde sınırlar getirmesi masraf ve tehir endişesiyledir. Yoksa davanın önemsiz olup olmadığını anlamını taşımamaktadır.[113] İstinaf mahkemesi ceza dairesi ise, vilâyete bağlı livaların bidâyet mahkemelerinden cünha derecesine ait olarak verilen hükümleri istinâfen görmektedir. Vilâyetlerde bulunan istinaf mahkemeleri aynı zamanda cinâyet davalarını da görmektedir. Cinâyet hükümleri istinaf olunamamaktadır. Bu hükümler Temyiz Mahkemesi tarafından

---

[109] *Medrese-i Hukuk*, s. 138. Ayrıca bkz. Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu, madde 35-36.

[110] *Medrese-i Hukuk*, s. 138. Ayrıca bkz. Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu, madde 59. Mehmed Şevki, *a.g.e.*, s. 113.

[112] *Medrese-i Hukuk*, s. 135.

[113] Ekrem Buğra Ekinci, *a.g.e.*, s. 185.

incelendikten sonra kesinleşmektedir.[114] Ceza davalarında kabahat ile ilgili verilen hükümler kesin olduğu için, yalnız cünha ile ilgili hükümler de istinaf mahkemesine müracaat edilmektedir.[115]

Adliye teşkilatında yaşanan tahsisat ve elaman sıkıntısı nedeniyle, taşradaki istinaf mahkemelerinde bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Bazı vilayetlerde hukuk ve ceza dairelerine ayrılmış olan istinaf mahkemelerinin ceza daireleri kaldırılarak, tek bir daireden oluşturulması yoluna gidilmiştir.[116] Bazı vilâyetlerde istinaf mahkemesi bulunmamaktadır. *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu'nunda* vilâyet merkezlerinde istinaf mahkemesinin bulunması gerektiği belirtmesine rağmen, bidâyet mahkemelerinde olduğu gibi uygulamada bazı vilâyetlerde istinaf mahkemesi açılamamıştır. Gerekçe ise, adliye tahsisatının eksikliği ve elaman sıkıntısıdır. Dolayısıyla istinaf mahkemesi olmayan yerlerde istinaf davaları başka bir vilâyet merkezindeki istinaf mahkemesine yönlendirilmiştir.[117] 25 Ağustos 1909 (8 Şaban 1327) tarihinde vilayet adliye teşkilatında yapılan düzenlemeyle *teşkilat-ı adliyenin teşkilat-ı mülkîyeye tabi olmadığı* istinaf ve bidâyet mahkemelerinin lüzum görülen yerlerde açılacağı, istinaf mahkemesinin gereğine göre hukuk ve ceza dairelerine ayrılabileceği öngörülmüştür.[118]

Adli teşkilatta istinaf mahkemelerinin olmasının birtakım yararları bulunmaktadır. Yani Bidâyet mahkemelerinin üstünde istinaf mahkemelerinin yer alması ilk mahkeme reislerini daha titiz ve dikkatli olmaya sevk etmektedir. Bir davanın bir kere ilk mahkemede bir kere de istinaf mahkemesinde görülmesi kararın doğru ve isabetli verilmesini sağlamaktadır.[119] Bunun yanısıra istinaf mahkemesinin Temyiz Mahkemesi'nin işlerini hafifletdiği de gözardı edilemez. Fakat istinaf mahkemelerinin,

---

[114] M. Adil, *Malumat-ı Hukukiyye*, İstanbul, 1331 s. 148; Mahmud Nedim, *Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanunu Şerhi,* Dersaadet, 1301, s.915.

[115] Mehmed Asım, *a.g.e.*, s. 165.

[116] BOA., *Ş.D* No. 2510/3.

[117] BOA., *Ayniyat Adliye*, No. 1396 s. 64.

[118] BOA., *İrade Kanun ve Nizamat* 1327. Ş. 8 No. 3; BOA., *M.V.* No. 130/47; BOA., *Nizâmat Defteri* No. XIII s. 127; *Düstur* II. Tertip C. I, s. 665.

[119] Faruk Erem, "İstinaf Mahkemeleri" *AÜHFD*, VII/1-2, (Ankara 1950), s. 14.

dava sürecini uzattığı, mahkeme masraflarını artırdığı[120] gibi zararları göz önüne alınarak istinaf mahkemeleri, 9 Mayıs 1924 (4 Ramazan 1342) tarihli *Mehâkim-i Şer'iyyenin İlgasına ve Mehâkim Teşkilatına Ait Ahkâm-ı Muaddel Kanunu*'nun dokuzuncu maddesi ile kaldırılmıştır.[121]

Dersaadet İstinaf Mahkemeleri

Taşrada vilâyet merkezlerinde bulunan istinaf mahkemeleri, bazı vilâyetlerde hukuk ve ceza dairelerine ayrılmış, bazı vilayetlerde ise tek bir daireye ayrılmıştır. Dersaadet'de bulunan istinaf mahkemesi ise cinayet, cünha, hukuk ve ticaret olmak üzere dört kısma ayrılmıştır.[122] Cinayet mahkemesinde bir reis-i evvel diğerlerinde ise bir reis-i sâni bulunmaktadır. Her dairede reisten başka dört aza bulunmaktadır. Taşra istinaf mahkemeleri ceza kısmı cinâyet davalarını görmekle birlikte, cünha davaları hakkında bidâyet mahkemelerinden verilen hükümleri istinâfen görmektedir. Dersaadet'de bu iki görev ayrılmıştır. Yani Dersaadet İstinaf Cinâyet Mahkemesi, Dersaadet ve Şehremaneti'ne bağlı kazalarda meydana gelen cinâyet davalarını görmektedir. Dersaadet İstinaf Cünha Dairesi ise Dersaadet, Beyoğlu, Üsküdar bidâyet mahkemeleri ile İzmit, Çatalca, Kal'e-i Sultaniye livaları ve Şehremaneti'ne bağlı kazaların bidâyet mahkemelerinden cünha hakkında verilen hükümlerin istinaf yeridir. Dersaadet İstinaf Hukuk Dairesi de aynı mahkemelerden hukuk davaları hakkında kâbil-i istinaf olarak verilen hükümlere bakmaktadır.[123]

Dersaadet İstinaf Mahkemesi Ticaret kısmı ise, Dersaadet İkinci Ticaret Meclisi'nden berriye ve iflas davaları hakkında hükümlerin istinaf yeridir. Ayrıca, Osmanlı tebaasının deniz ticareti ve iflas ile ilgili Dersaadet Bahriye Meclisi'nden verilen hükümlerinin istinaf yeridir. Vilayet ticaret mahkemelerinden umur-ı muhteliteden gayri ahvalde verilen hükümleri de istinafen görmeye yetkilidir. Bunun yanında Dersaadet İstinaf Mahkemesi nezdinde bir de heyet-i ithâmiye bulunmaktadır.[124]

---

[120] Sıddık Sami Onar-Mustafa Reşit Belgasay, *Adliye Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul, 1944, s. 26.
Naci Şensoy, "İstinaf" *İ.H.M.*, XII/4, (İstanbul 1946), s. 1066.

[122] BOA., *B.EO. A.AMD* No. 217/41.

[123] Mehmed Şevki, *a.g.e.*, s. 236.

[124] Arisdakis Kasbaryan, *a.g.e.*, s. 30- 31.

TEMYİZ MAHKEMESİ

Temyiz Mahkemesi'nin görevi, bidâyet ve istinaf mahkemelerinin ilamlarını inceleyerek gereğine göre verilen kararları bozmak veya tasdik etmektir.[125] Temyiz Mahkemesi kararı bozduğunda ilam yeniden incelenmek üzere kararı veren bidâyet veya istinaf mahkemesine geri gönderilmektedir.[126] Temyiz Mahkemesi bidâyet ve istinaf mahkemesi gibi bir derece mahkemesi değildir. Yani davanın esasını değil, mahkemenin kararını ve yapılan muhakemenin kanun ve usule uygun olup olmadığını hukuki açıdan incelemektedir.[127]

Osmanlı Devleti'nde yalnız İstanbul'da Temyiz Mahkemesi bulunmaktadır.[128] 1879 tarihli *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu* dördüncü bölümünde Temyiz Mahkemesi'nin hukuk ve ceza dairelerinden oluştuğu belirtilmiştir. Zaman içerisinde Temyiz Mahkemesi hukuk ve ceza dairelerinin işlerinin artması üzerine yeni bir dairenin ilave edilmesi ihtiyacı doğmuştur.[129] Bu nedenle 17 Mayıs 1887(23 Şevval 1304) tarihinde *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu*'nun dördüncü bölümü değiştirilerek, Temyiz Mahkemesi'nde bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeyle Temyiz Mahkemesi'ne mevcut olan hukuk ve ceza dairelerinin yanı sıra istida dairesi de ilave edilmiştir.[130]

TİCARET MAHKEMELERİ

Ticaret mahkemelerinin nasıl kurulacağı 1860 tarihli *Zeyl-i Kanun-ı Ticaret*'de açıklanmıştır. Bir yıl sonra hazırlanan 1861 tarihli *Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnamesi* ile ticaret mahkemelerinde muhakemenin

---

[125] Abdurrahman Adil, *Mahkeme-i Temyiz*, İstanbul, 1312, s. 61.

[126] Abdurrahman Adil, *İlamat-ı Temyiziyeden Hal-i Temyiz*, Kostantiniye, 1311, s. 5.

[127] Nejat Özoğuz, *Temyiz Mahkemesi*, Ankara, 1944, s. 10-11.

[128] Mehmed Asım, *a.g.e.*, s. 167.

[129] BOA., *Ayniyat Adliye* No. 1395 s.40. Temyiz Mahkemesi'nin temeli 1868 tarihinde kurulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'dir.

[130] Sarkiz Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin*, Dosya No. XXIX vesika nr 317; *Mecmua-yı Lahika-yı Kavanin*, İstanbul, 1311 s. 78-80; *Ceride-i Mehâkim*, Nr. 404 s. 4384-4385; *Düstur* I. Tertip C. VIII, s. 853-854, Nejat Özoğuz, *a.g.e.*, s. 23.

nasıl yapılacağı da açıklığa kavuşturulmuştur.[131] Ticaret mahkemeleri 12 Aralık 1875'de Ticaret Nezareti'nden alınarak Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır.[132] Adliye Nezareti ise uygun gördüğü yerlerde ticaret mahkemesi açmıştır. Ticaret mahkemesi bulunmayan kaza, liva ve vilâyet merkezlerinde ticaret ile ilgili bir dava söz konusu olduğunda bidayet mahkemesi hukuk dairesi tarafından bakılmıştır.[133]

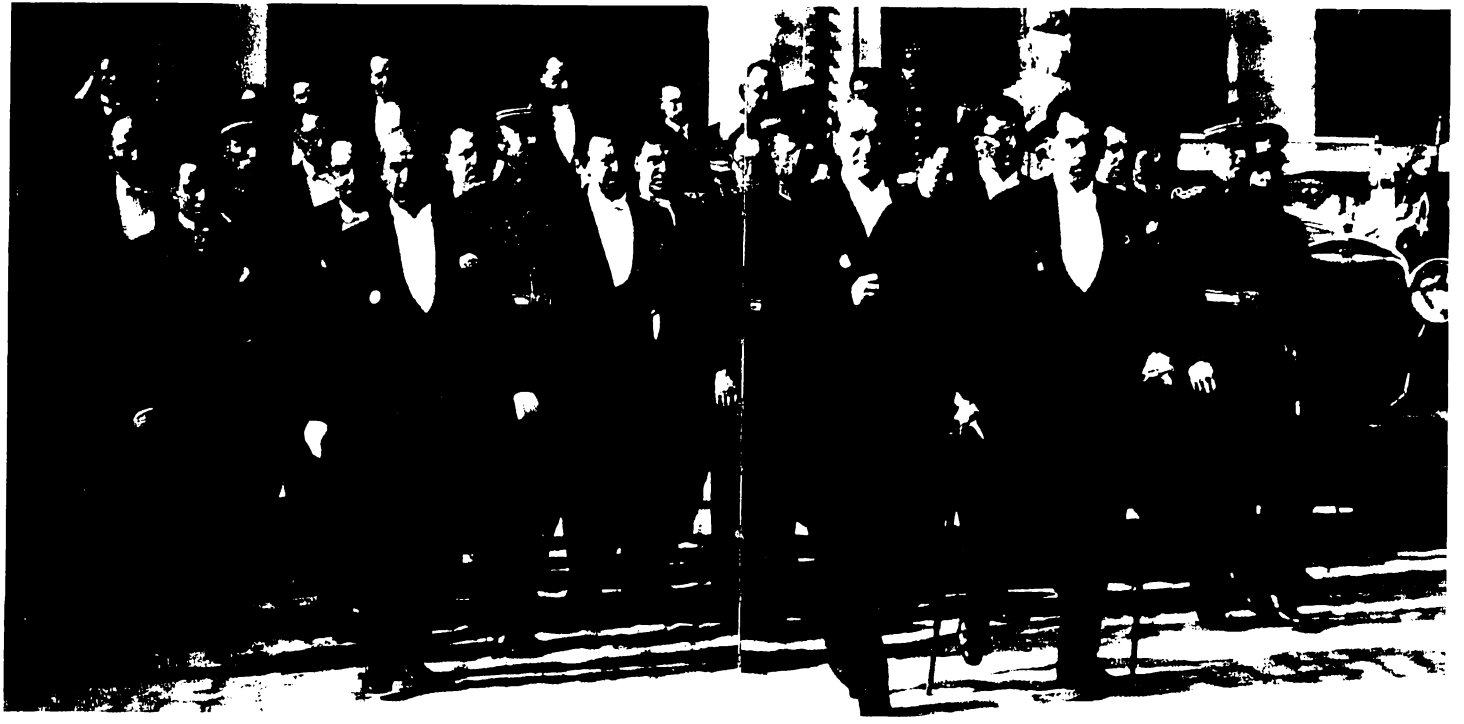
SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde diğer nezaretlerin kuruluşu gibi Adliye Nezâreti'nin de kuruluşu, batılılaşma sürecinin bir parçasıdır. Bu süreçte yaşanan değişimden önemli devlet kurumları da payını almıştır. Bu değişimde yerini alan ve en geç kurulan nezâretlerden biri de Adliye Nezâreti olmuştur. Çünkü adâlet mülkün temelidir. Dolayısıyla bu alanda yapılacak değişimden tüm toplum derinden etkilenecektir. Bu sebepten dolayı batılı anlamda modern adli teşkilata geçiş oldukça yavaş ve sancılı olmuştur. Çünkü bir kurumu kaldırıp yerine bir öncekinden tamamen farklı bir kurumu getirmek, çok ciddi bir altyapıyı gerektirmektedir. Her şeyden önce yeni bir nezaret kurmak ciddi mali sorunlarla ve elaman sıkıntısıyla karşı karşıya kalmak demektir. Dolayısıyla şer'iyye mahkemelerinden batılı anlamda modern mahkemelere geçiş bazı zorlulukları beraberinde getirmiştir. Yeni kurulan adlî teşkilatı ülke çapında yapılandırmanın çok güç bir mesele olduğu açıkça görülür. Nitekim her yerde Adliye Nezâreti'ne bağlı mahkemeler açılamamış, müstakil adliye binaları tasarlanmış olmasına rağmen, tahsisat sıkıntısı nedeni ile adliyeler hükümet konakları içerisinde hizmet vermek zorunda kalmıştır. Karşılaşılan tüm olumsuzluklara rağmen hukuk birliğine giden yolda önemli adımlar atılmış, bugünkü adlî teşkilatımızın temelleri atılmıştır.

[131] "Usul-ı Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi" *Düstur* I. Tertip. C. I, Dersaadet, 1289, s. 780-810.

[132] BOA., *Sadaret Defteri* No. 2675.

[133] Yorgaki, *Teşkilat-ı Mehakim*, s. 6.

Mustafa Kemal ve Devlet Erkânı Meclis'ten Çıkarken

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK HUKUK RESEPSİYONU

Ahmet MUMCU*

Giriş

Yaşamımızın bütün alanlarını kapsadığı halde "hukuk" üzerinde aydınlarımızın bilgileri oldukça sınırlıdır. Bunun çeşitli nedenleri arasında en önemlilerinden biri özellikle liselerimizde "hukuk" kavramı üzerinde hemen hemen hiç bir bilgi verilmemesidir. Lise mezunu bir genç, bütün ana bilim dalları üzerinde iyi-kötü bir fikir sahibi olarak yetişir. Ama "hukuk" ona sadece, artık tam anlamıyla da okutulamayan "sosyoloji" dersleri içinde ufak bir bölüm halinde belletilir. Halbuki, bütün büyük hukuk düşünürlerinin dediği gibi hukuk, tıpkı soluduğumuz hava gibi çevremizi sarar. Eğer hava kirli değilse, içindeki oksijen oranı yeterli ise, onun varlığını anlayamayız. Ama havadaki değişiklikler hemen organizmamız üzerinde kendini duyurur. Havasız kalmak ise ölüm demektir. İşte, hukukun kurduğu düzen iyi ise ve düzgün işliyorsa, onun farkına varmayız. Ama o düzen aksadığı veya onun kurallarına uyulmamaya başlandığı zaman hem bireysel hem de toplumsal yaşamımız tehlikeye düşer.

Hukuk, elbette bir bilimdir; hem de çok önemli bir bilim. Ama, doğa bilimlerindeki kesinlik hukukta yoktur. Ayrıca, sosyoloji gibi bazı toplum bilimlerindeki kimi özellikler de hukukta görülmez. Hukuk, eski deyimiyle "nevi şahsına münhasır" yâni tamamen kendine özgü bir bilimdir. Her şeyden önce hukuk hem birey olarak insanı, hem de toplumu

* Prof. Dr., Başkent Üniversitesi

kendisine konu alır. Elbette, örneğin tıp gibi insanı kendine konu alan başka bilimler de vardır. Hukukun bu açıdan farkı toplum içinde yaşayan bireyler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesiyle uğraşmaktır. Bu ilişkiler her şeyden önce "insan"ın toplum içindeki yerinin belirlenmesiyle başlar: Bugün bütün bireyleri yasalar karşısında eşit sayıyoruz. Ama bu özellik yaşadığımız yüzyılda bile birçok toplumda görülmez. Örneğin, kadın pek çok toplumda erkekten aşağı durumdadır. Daha eski zamanlara gidersek görülür ki, sadece insan olmak toplum içinde bir yer tutmaya yetmiyordu. XIX. yüzyıla kadar devam eden kölelik bunun en somut örneğidir. Köle, dış görünüşü, yapısı bakımından belki insandır ama hukuk düzeni onu doğrudan doğruya taşınır (menkul) bir mal kabul etmiştir.

Görülüyor ki, hukuktaki ilk adım, yâni kişinin toplum içindeki yerinin saptanması bile başlı başına bir sorundur. Toplum içinde yaşayan ve belli bir yere sahip olan insanların, diğerleriyle ilişkileri nasıl düzenlenir? Bu ilişkiler hangi kurallara uyularak kurulur? Bu kurallara uyulmazsa ne olur? İşte bunlar hukukun temel uğraş alanlarıdır.

Demek ki hukuk, aslında "kurallarla" uğraşır. Ama bu kurallar fizik, kimya, biyoloji yasaları gibi her yerde aynı ve değişmez değildirler. Her toplumun yapısına göre gerek kökenleri gerek nitelikleri değişiktir. Bu durumda hukukçu aslında "kural koyan" değildir; o sadece konulmuş kuralları sistemleştirir, uygular ve eleştirir. İşte burada hukukun doğa bilimcisi meslektaşlarımızın hiç düşünmediği bir yönü ortaya çıkar. Bir fizikçi, yer çekimi yasasını bulur, ona bağlı başka alt ilkeleri araştırır; fizik kurallarını teknolojiye uygular ve topluma olumlu katkıda bulunur. Ama onun hiç bir zaman "yer çekimi yasası öyle değil de böyle olsaydı daha iyi sonuçlar alınamaz mıydı?" diye düşünmek hakkı yoktur. Bir biyolog için, "acaba kalp yerine bir başka organ konulsaydı daha iyi olmaz mıydı?" şeklinde düşünmek mümkün değildir. Buna karşılık hukukçu, uygulamak zorunda kaldığı hukuk kuralını eleştirir; "daha iyisi nasıl olmalıdır?" diye düşünür. Başka bir deyişle hukukçu akla dayandığı ve eleştirel bir kimliğe büründüğü ölçüde, kurallar üzerinde etkili olur.

Şimdi kısaca bir başka sorun üzerinde duralım: Hukuk kurallarını kim koyar? Cevabı basittir: Bir toplumda buyurma yetkisine, daha bilimsel bir ifade ile "siyasal iktidara" kim veya kimler sahipse hukuk kurallarını onlar koyar. Kural koyucu bu gücünü dinden alabilir; bu takdirde hukuk

kuralları ona bu gücü veren dinin esaslarına uygun olmak zorundadır. Kural koyucu insanların yüzlerce yıldan beri kendi yöresel özelliklerine dayanarak uygulayageldikleri bazı geleneklere de dokunmayabilir; böylece gelenekler hukuk kuralı olmuştur. Veya kural koyan otoriteyi toplum kendi isteği doğrultusunda belirler. Bu takdirde artık "beşerî", yâni insanî esaslara dayanan kurallar koymak ve toplumun isteği doğrultusunda bunları durmadan değiştirmek gerektir. Bütün bu anlatılanlar bize, hukuk kuralı koyma gücünün aslında bir devlet yapısı içinde belirdiğini söylüyor. Öyle ise hukukçu "en iyi devlet biçimi hangisidir?" sorusunu da ortaya atıp ona cevap vermek zorundadır.

Bazı hukuk kuralları insanın aklında ve vicdanında gizlidir. Hangi devlet biçimi olursa olsun, normal bir düzende örneğin hırsızlık, cinayet, yaralama, sözden dönme gibi eylemler hiç hoş karşılanmaz. Gene "aile" hangi yapıda olursa olsun bütün toplumların temelidir ve aileyi düzenleyen bazı kurallar, örneğin eşleri karşılıklı sadakat yükümlülüğü, hemen her yerde geçerlidir. Ama bütün bu evrensel kurallar bile, bir yerden sonra onları uygulayan toplumların yapısına göre değişir. İnsanoğlu geliştikçe, ilkönce kişilerin toplumsal statülerine göre uygulanan hukuk kurallarını o toplumdaki herkes için geçerli bir hale getirmeye çalışmıştır: Özellikle köleliğin kalkması, eşitlik düşüncesinin yavaş yavaş yerleşmesi, her yurttaşa eşit olarak uygulanan büyük yasaların hazırlanması ve uygulanması yolunu açmıştır. Bu yasalaştırma (kodifikasyon) hareketi, tahmin edileceği gibi XVIII. yüzyıldan itibaren Batı'da başladı. Fransız İhtilâli'nin başarı kazanması üzerine iyice yaygınlaştı. İşte bu büyük yasalaştırma hareketleri sırasında "hukuk düşüncesinin" özellikle demokratik toplumlarda çok önemli ortak noktalara sahip olduğu anlaşıldı. Hele XX. yüzyılda iki büyük dünya savaşının yol açtığı felâketler, "insanı" her bakımdan en yüce değer olarak tanıma eğilimini hızlandırdı. Daha antik çağda "her şeyin ölçüsünün insan" olduğunu söyleyen ünlü *Sofistler*, ardından gelen yüzlerce yıllık durgunluk döneminden sonra Batı'da beliren "Aydınlanma Çağı", bu çağın getirdiği üstün insancıl değerler, bugünkü "İnsan Hakları" doktrinlerinin doğmasına yol açtı. Şimdi hukukta da çok önemli bazı kurallar iyice evrenselleşiyor: Mutlak eşitlik, yaşama hakkının kutsallığı gibi değerler uluslararası antlaşmaların konusu olmaya başladılar. Böylece

belki birkaç yüzyıl sonra bütün insanlık için geçerli hukuk kurallarından söz etmek mümkün olacaktır.

Bu hususların ışığı altında hukukçunun işlevleri de şöylece belirir:

Her şeyden önce yargıç olarak hukuk kurallarını uygulayacak, onları uygularken belki bazı yorumlarla çeşitli anlaşmazlıkları çözecektir. Bu uygulamada ona savcı ve avukat gibi başka hukukçular yardımcı olacaklardır. Böylece insanların en doğal haklarından biri olan "adaletin sağlaması" işi yerine getirilmeye çalışılacaktır.

Hukukçu, kuralları gözleyecek, onları belli bir sistem içinde toplayacaktır. Böylece hukukun bir kural-bilim olma özelliği en üst noktaya çıkmış sayılır.

Yukarıda sayılan iş yapılırken, hukukçu uygulanan kuralların eksik, yanlış yanlarını, sistemdeki boşlukları gösterecek, toplumu ve siyasal iktidarları uyaracaktır.

Yeni hukuk kuralları konulurken siyasal iktidara yardımcı olmaya çalışacaktır.

Nihayet hukukçu, en ideal, en doğru, "adaleti ve insanın mutluğunu gerçekleştirebilecek en uygun hukuk kurallarını bulmaya" çalışacaktır. Özellikle bu son iş tamamen bir felsefe etkinliğidir.

Bugün durmadan gelişerek artan ekonomik, siyasal ve toplumsal ihtiyaçları karşılayabilmek için hukukçuya büyük görevler düşüyor. Görülüyor ki, hukukçu hem uygulayacak, hem de eleştirecektir.

Her hukuk kuralı, kişiye bir yetki verir. O yetki verilince onu kullanma serbestliği de ortaya çıkar. İşte bu yetkiye "hak" denilir. Her hak sahibi, ayrıca o hakkın doğurduğu bazı görevleri de yerine getirmek zorundadır. Böylece hukuk düzeni karşılıklı hakların ve yükümlülüklerin artarda sürüp gittiği, onlara uyulmaması halinde devletin yaptırım gücü ile düzeni tekrar kurarak toplumu yaşatan bir büyük insanî ve toplumsal öğedir.

I.Genel Olarak Resepsiyon

Türk ulusu, I. Dünya Savaşı'ndan sonra bir var olma mücadelesinin içine girmişti. Parçalanmakta olan bir vatanı kurtarabilmek için, bütün ulusal güçlerin birleştirilmesi ve bunların yeni bir devlet yapısı içine sokulması

gerekiyordu. İşte hızlı bir hazırlık döneminden sonra, 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması ile Türk kurtuluş mücadelesi, aynı zamanda yepyeni bir hukukun doğuşuna başlangıç oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşu ile egemenlik denilen devlet gücü Türk tarihinde ilk kez doğrudan doğruya ulusa dayandırılmıştır. Gerçi, saltanat 1 Kasım 1922 tarihine kadar varlığını sürdürmüş, 3 Mart 1924'te halifelik kaldırılmıştı ama din hâlâ devletin temel yapısına egemendi. Zira, hem 1923 değişikliği ile 1921 Anayasası'na, hem de ondan sonra yapılan 1924 Anayasası'na "Devletin dini din-i İslâm'dır" hükmü konulmuştu. Ayrıca 1924 Anayasası'nın 26. Maddesine Meclis'in baş görevi olarak "Ahkâm-ı Şer'iyye'nin tenfizi" (Dinî hükümlerin yerine getirilmesi) hükmü konulmuştu. Ancak bu arada doğrudan doğruya lâik esaslara dayanan bir eğitim sistemi kurulurken, 1926 yılında dünya hukuk tarihinin en büyük olaylarından biri gerçekleşiyor ve İsviçre Medenî Kanunu, "Türk Medenî Kanunu" adı ile aynen alınıyordu. Bu yasa ile İslâm hukukunun özellikle kişilik ve aile yaşamını düzenleyen hükümleri ortadan kalkıyor, eşitlik esası getiriliyordu. Nihayet 10 Nisan 1928 tarihli anayasa değişikliği ile devlet ve Meclis'in görevlerinin başında yer alan dinî hükümlerin yerine getirilmesi ilkesi kaldırıldı; and içme biçimlerinde lâik ifadelere yer verildi. İşte Türk hukukunun son aşamasına böylece geçilmiştir: 1920 yılında başlayan hareket, 1928'de tam ve gerçek bir hukuk sisteminin kabulü ile yoluna girmiştir. Bu hareketin temelinde yatan esas ne idi?

Cumhuriyet dönemi hukukuna temel olan kavram "resepsiyon"dur. Sözlük anlamı bakımından "kabul etme veya iktibas" demek olan resepsiyon, özellikle hukuk biliminde çok geniş ve özel bir kavram çizmektedir. Resepsiyonun en çok kullanılan anlamı, bir devletin kendi isteği ile hukuk sisteminin temellerini oluşturan yasaları, bir başka devletten ve kısa bir süre içinde, büyük ölçüde aynen alarak uygulamasıdır. Bazı resepsiyon türleri uzun bir zaman süreci içinde gerçekleşir. Gene hukuk dışındaki başka toplum kurumları da resepsiyona konu olabilirler.

Resepsiyon, pek çok ulus için hiç de alışık olunmayan bir kültür değişikliği yöntemidir. Pek çok ülkede gelişme bir evrim içinde, doğal bir yolun izlenmesiyle gerçekleşir. Uzun zaman devam eden resepsiyonlar da vardır. Böyle resepsiyonlarda kabul edilen kurumların olumlu veya olumsuz yanları üzerinde pek düşünülmez. Zira, bu resepsiyon halkın

bilinçaltına yerleştirilmektedir. Buna örnek olarak Ortaçağ'ın bitiminden sonra Almanya'da Roma hukukunun çeşitli Alman devletlerince yavaş yavaş kabulünü gösterebiliriz. 300 yıl süren bu resepsiyon sonucunda, siyasal iktidarlar, Germen hukuk düşüncesinin yerine Roma hukukunun esaslarını koyabilmişlerdir. Ancak 300 yıl zarfında, gelenekçi hukukçularla siyasal güç tarafından desteklenen "resmî" hukukçular arasında gizli bir mücadeleye yol açtığı da hatırlanmalıdır. Ama Roma hukuku akla ve bireyin üstünlüğüne dayandığı için sonunda Alman ulusunun malı haline gelmiştir.

İkinci tür resepsiyona, kendi tarihimizden bir örnek vermek gerekirse, Arap Alfabesi'nin Türkler tarafından alınmasını gösterebiliriz. Türkler, İslâm'ı kabul edince, onun ifade tarzının aracısı olan Arap Alfabesini de kabullenmek zorunda kalmışlardı. Türk ulusları için resepsiyon hiç de yabancı, alışılmamış bir kavram değildi. Türkler sık sık resepsiyonlarla birlikte yaşamışlardır. Örneğin, Orta Asya Türkleri, İslâmiyet'e kadar, o yörede yerleşmiş olan bütün dinlere girmişlerdir: Şaman, Budist, Maniheist, Zerdüşt, Musevi ve Hıristiyan Türk toplulukları ile çok sık karşılaşıyoruz. Bu konuda bir başka özellik şudur ki, bu din resepsiyonunu Türkler kendi gönülleri ile benimsemişler, kimse diğerinin dinine karışmamıştır. Buradan çıkan sonuç, Türk toplumunun özünde lâiklik anlayışının bulunduğudur. Böylesine çok din kabul eden başka bir ulusa dünya tarihinde az rastlanır. Yukarıda bahsedilen yazı resepsiyonu için de aynı yargı geçerlidir. Arap harflerine kadar Türklerin kendi öz alfabeleri olan Gök Türk harflerinden sonra, Sogd-Uygur, Çin, Arap, Lâtin ve Kiril yazılarını duraksamadan kabul ettiklerini belirtelim. Türkler elbette hukuk sistemleri için de aynı özelliği göstermişlerdir: İslâmiyeti kabul etmelerine rağmen, Uygur Türkleri'nin uzun bir süre Çin hukukunu uyguladıkları görülmektedir. İslâm dininin kabulü, sistemin bir gereği olarak hukukun da resepsiyonunu getirmiştir. Başka bir deyişle, tıpkı bugünkü hukukumuz gibi, İslâm hukuku da "resepsiyon" yoluyla alınmıştır.

Bu resepsiyon ile Türklerin bütün hukuksal kurumları radikal bir tarzda değiştirilmiştir. Gene de bir süre, doğuda Uygurlar, çok daha uzakta, batıda, Selçuklular, İslâm hukukuna uymakta bazı zorluklarla karşılaşmışlardır. Ama bu direnme bir süre sonra bitmiş ve Tanzimat dönemine kadar, İslâm hukuku benimsenmiştir. Osmanlılar, XIX. yüzyılın

ortalarından itibaren bazı yasaları Fransa'dan almaya başladılar. Böylece Türk hukukunda yeni bir resepsiyon çağı açıldı. Tanzimat resepsiyonu eksik kalmıştı. Gerçi, evrimsel değil, devrimsel bir resepsiyondu ama hukukun temeli aynen bırakılmış ve ceza, usul ve ticaret hukuku dışında ana düzenlemelerin değiştirilmesi yoluna gidilmemişti.

İşte Cumhuriyet dönemi, bütünsel (total) bir resepsiyona dayanır. Cumhuriyet'le birlikte eski hukukun bütün kurumları değiştirilmiştir. Böylesine çabuk ve kapsamlı hukuk resepsiyonları tarihte az görülür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Japonlar bizim Tanzimat hareketinden çok daha geniş kapsamlı bir resepsiyona gittiler. Türk resepsiyonu bazı açılardan Japonların gittiği yolu andırır. Ama daha bütünsel ve kapsamlıdır. Bu arada, hukuk dışında, resepsiyonun Türk Devrimi'ne diğer alanlarda da temel olduğunu belirtmek gerektir: Türk harflerinin kabulü, eğitim sisteminin değiştirilmesi, diğer alanlardaki hızlı resepsiyonlara örnektirler. Ancak "resepsiyon" deyimi daha çok hukuk sistemindeki değişiklik için kullanılmaktadır.

II. Genel Olarak Türk Hukuk Resepsiyonu

1920'de başlayan ve 1938'de esas itibarıyla tamamlanan Türk hukuk resepsiyonunun dünya tarihinde bir örneği daha yoktur. Yukarıda belirtildiği üzere, Japonların büyük resepsiyonu Türklerinkinin yanında eksik kalmıştır. Zira, onlar devletin kaynağını değiştirmemişlerdir. Bazı aksak yanlarına rağmen Türk resepsiyonu bütünüyle olumludur ve büyük bir cesaret ve kararlılıkla başlayan tam bir devrim hareketidir. Böylesine geniş kapsamlı ve düşünülemeyecek derecede derin bir resepsiyon ancak çok saygın ve güçlü bir önderin saçtığı ışık altında gerçekleşebilirdi. Bu ışığı yayan ve Türk ulusuna tekrar yaşama gücü veren kişi Atatürk'tür. O'nun ileriyi görüşü ve müthiş direnci olmasaydı, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti kurulup gelişemezdi.

Cumhuriyet döneminde sadece, Tanzimat zamanında Batı'dan alınmasına cesaret edilemeyen yasaların, örneğin İsviçre Medenî Kanunu gibi düzenlemelerin resepsiyonuyla yetinilmedi. Tanzimat döneminde Fransa'dan alınan yasalar da değiştirildi: İtalya'dan Ceza Kanunu, Almanya'dan Ceza Yargılama Kanunu, İsviçre'nin Neuchâtel Kantonu'ndan Hukuk Yargılama Kanunu alındı. Çoğu bölümleri Alman mevzuatından

derlenerek yeni bir Ticaret Kanunu yapıldı. Bu anlatılanlar "yasa metni" biçiminde alınan düzenlemelerdir. Ancak Batı hukukunu biçimlendiren, ama bir yasa metni olarak yürürlükte bulunmayan, yazısız fakat tüm hukuk sistemine ruh veren ilkeler de vardır. Bunlar özellikle, Amerika Birleşik Devletleri'nin XVIII. yüzyıl sonunda kurulmasından itibaren, kısmen de anayasalara yansıyan yaşamsal ilkelerdir: Ulus egemenliği, siyasal-demokratik haklar gibi... Türk resepsiyonunun içinde bu ilkeler de bulunmaktadır.

Bu büyük olayı inceleyen araştırmalar oldukça gecikmiş olarak yeni yeni yapılıyor. Gerçi Türk resepsiyonunun belli bazı sorunlarını konu alan pek çok makale yayınlanmıştır. Fakat Türk resepsiyonu bir bütün olarak ancak son yıllarda iki araştırmanın konusu olabilmiştir. İlkini bir Alman meslektaş Christian Rumpf gerçekleştirdi.[1] Türk hukukunu çok iyi tanıyan bu meslektaş, Türk resepsiyonunu eleştirel bir gözle incelemiştir. İkinci araştırma 1996'da bir Türk bilim kadını tarafından yayınlandı. Gülnihal Bozkurt'un yapıtı Türk resepsiyonu konusunda "Türklerin" yazdığı ilk geniş kapsamlı kitaptır.[2] Bu iki yapıtın kaynakçalarında Türk resepsiyonunu çeşitli yönleriyle değerlendiren makaleler ile ikinci derecede araştırmalar bulunabilir.

III. Siyasal Düşüncelerden Doğan İlkelerin Resepsiyonu

Yukarıda belirtildiği gibi, Kurtuluş Savaşı sırasında kurulan yeni Türk devleti ile demokrasinin en önemli esaslarından biri olan ulus egemenliği de kabul edilmişti. Bu esas, kısa bir süre içinde benimsenerek Türk'ün öz malı haline gelmiştir. Daha Kurtuluş Savaşı sırasında ve hemen sonrasında Osmanlı hanedanının tekrar siyasal iktidara kavuşmak yolundaki cılız çabaları hiçbir sonuç vermemişti. 29 Ekim 1923 günü yapılan anayasa değişikliği ile Cumhuriyetin ilânı, gene bir resepsiyondur. Halka dayalı cumhuriyet düşüncesi Batı'da XVIII. yüzyıl sonlarına doğru yerleşmeye başladı. Türkler de ilk İslâm devleti olarak bu devlet biçimini benimsediler. Cumhuriyetin ardından adım

---

Christian Rumpf, *Das türkische Rechtsstaatsprinzip in der türkischer Rechtsordnung*, Bonn, 1992.

Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi-Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara: TTK Yayınları, 1996.

adım, ama hızlı bir tarzda yerleştirilen lâiklik bugünkü devletin dayandığı ana ilkelerden biri oldu. Lâiklik de büyük Fransız İhtilâli sonunda dünyaya yayılan ve demokrasinin "olmazsa olmaz" diye niteleyebileceğimiz baş özelliğidir. İşte bu temel ilkelerin ışığı altında gerçek anlamıyla özgürlükçü ve her biri tam yurttaşlık bilincine sahip kişilerden oluşan modern bir Türk toplumu kurulması yoluna gidildi. Bunu sağlamak için ilk yol kadın ile erkek arasında tam eşitliği sağlamaktan geçiyordu. İlk büyük adım 1926 yılında İsviçre'den alınarak kabul edilen Medenî Kanun'daki hükümlerle sağlandı. Aile yaşamındaki birkaç ufak istisna dışında kadın, toplumsal yaşamın büyük bir bölümünde erkekle eşit kılındı. Bu eşitlik içinde en önemlisi kadına meslek seçme özgürlüğünün tanınması ve tek eşli aile yapısının kurulmasıdır. Bu adımı, kadınlara siyasal hakların "verilmesi" izledi. 5 Aralık 1934 tarihli anayasa değişikliği ile Türk kadını seçme ve seçilme hakkına kavuştu.

Bu arada tekrar üzerinde durmakta yarar görülen bir gerçeği vurgulamak gerekir: Devlet otoritesinin kaynağının değişmesi, yâni ulus egemenliği ve halkın gene halk tarafından seçilen kişilerce temsili ilkesi kısa sürede benimsendi. Monarşiden cumhuriyete hiçbir arıza olmadan geçiş Türk hukuk resepsiyonunun belki de en başarılı bölümünü oluşturur. 1920'de ulus egemenliğine dayanarak kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi, "güçler birliği" esasını benimsemişti. Yani devletin üç ana gücü olan yasama, yürütme ve yargı, doğrudan doğruya Meclis'e aitti. 1921 Anayasası aynı esası korudu. Bu eksik Anayasa yerine, halifeliğin de kaldırılmasından sonra 20 Nisan 1924'te yeni bir Anayasa yapıldı. Bu Anayasada da, uygulama biçimi biraz değişik de olsa "güçler birliği" esası korundu. Bu esasa göre parlamento bütün devlet güçlerini ulus adına kullanırdı. Parlamentonun anayasaya uygun davranıp davranmadığını sağlayacak denetim mekanizması kurulmamıştı. Zira böyle bir mekanizmanın "halkın iradesini de denetleyebileceği" görüşü hâkimdi. Türk Devrimi'nin ilk yıllarında böyle bir anayasal sistem belki yerinde idi. 1924 Anayasası ayrıca, siyasal parti kurulmasını engelleyici hiçbir hüküm de taşımıyordu. İki savaş arası döneminde o zamanki demokratik rejimlerde geçerli olan bütün siyasal özgürlükler de Türk yurttaşlarına tanınmıştı. Ama Meclis, kendi iradesine göre çıkaracağı yasalarla bu özgürlükleri sınırlayabilirdi. Sınırlama için bir ölçü getirilmemişti.

Atatürk'ün ölümüne kadar çok partili siyasal sisteme geçmek için 1924 ve 1930 yıllarında iki deneme yapıldı. Ama bu denemeler başarılı olamadı. Atatürk'ün ölümünden sonra başlayan İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk siyasal

yaşamında ana hedef savaş dışı kalmaktı. Savaş biter bitmez, zaten çok partili sisteme olan yatkınlığı bilinen İsmet İnönü'nün çabalarıyla Türk demokrasisine çoğulculuk girmeye başladı. 1945'te ikinci parti (Millî Kalkınma Partisi) kuruldu. Ardından kurulan Demokrat Parti ile 1946'da Cumhuriyet tarihinin ilk çok partili seçimine gidildi. Bu sistem artık yerleşiyordu. Çok partili sisteme geçişte dış siyasetin de belli bir etkisi söz konusudur. Zira bağlaşığı olduğumuz demokrasi grubu savaşı kazanmıştı. Bu gruba sonradan katılan Sovyetler Birliği zaten, savaş bitince kendi yolunda yürümeye başlamıştı. Çok partili yaşama geçerek gerçek demokrasiler içindeki yerimizi almak zorunda idik. Böylece onların desteği daha sağlam bir biçimde gelebilirdi.

14 Mayıs 1950'de yapılan ve üzerinde hiçbir gölge bulunmayan seçimlerle 23 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi, iktidarı Demokrat Parti'ye bıraktıktan kısa bir süre sonra 1924 Anayasası'nın çok partili sisteme elverişli olmadığı ortaya çıktı. İktidarı denetim mekanizmalarının eksikliği önemli bunalımlara yol açtı. Bunalım giderek öylesine aşılmaz boyutlara ulaştı ki, "gerçek demokrasiyi getirme" amacı ile Cumhuriyet tarihinin ilk askerî müdahalesi 27 Mayıs 1960'ta gerçekleşti. Türk tarihinde ilk kez bir Kurucu Meclis yoluyla anayasa yapma yolu açıldı. Kurucu Meclis'in Temsilciler kanadına Demokrat Parti'nin de temsilcileri alınsa idi, yapılan anayasa tam bir uzlaşmaya dayanacaktı. Ne yazıktır ki, askerî yönetim mahkeme kararı ile bu partiyi kapattırmıştır. Temsilciler Meclisi'nde diğer partilerin üyeleri varken, halkın aşağı yukarı yüzde kırkının iradesini yansıtan Demokrat Parti üyelerinin bulunmaması, gerçekten demokratik bir yöntemle hazırlanan bu Anayasayı tartışma konusu yapmıştır. Kurucu Meclis'in hazırladığı metin gene Türk tarihinde ilk kez halkoyuna sunuldu (9 Temmuz 1961) ve kabul edildi.

1961 Anayasası eski geleneksel sistemi değiştirdi. Güçler ayrılığına dayanan denge sistemi (parlamenter sistem) kuruldu. Özellikle yargı gücü tam olarak bağımsızlaştırıldı. Temel haklar ve özgürlükler Alman Anayasası'na göre düzenlenip güvence altına alındı. Özellikle, özgürlük sınırlamalarında, özgürlüğün özüne dokunulamayacağı konusunda Alman Anayasası'nın 19/2 Maddesi hükmü aynen alınmıştı. Gene, Alman modeli örnek alınarak Anayasa Mahkemesi kurulmuş, böylece Yasama Organı'nın tasarruflarının anayasal denetime tâbi tutulması sağlanmıştır. Bütün anayasa hukuku gelişmelerimizde olduğu gibi, bu anlatılan son noktada da resepsiyon tam anlamıyla söz konusudur. Nihayet, 1961 Anayasası ile Türkiye Büyük Millet Meclisi iki kanada ayrıldı. Yâni çift

meclis sistemine geçildi: Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu. Bilindiği üzere 1982 Anayasası ile Cumhuriyet geleneğimize aykırı olan bu sistem kaldırılarak yeniden tek meclis esasına dönülmüştür.

Bir askerî darbe sonucu da olsa bu Anayasa Türk demokrasisine önemli katkılar getirmiştir. Anayasa Mahkemesi gibi kalıcı kurumlar bu Anayasa'nın olumlu etkilerindendir. Ama bütün bu olumlu yanlarına rağmen insan hakları sorunu tam olarak çözülemedi. Bazı hükümlerin çeşitli çıkar çevrelerince kötüye kullanılması ilkönce 1971'de örtülü bir askerî müdahaleye yol açtı. Silâhlı Kuvvetlerin "tavsiyesi" üzerine Anayasa'nın pek çok liberal hükmü değiştirildi. Ama hızla gelişen yurt ve dünya düzeni, ulus ihtiyaçlarının artması, ekonomik zorluklar karşısında bu değişiklikler geçerli olamadı ve sonunda bilinen 12 Eylül 1980 müdahalesi yapıldı. Bu müdahalenin de amacı gene "demokrasiyi sağlamlaştırmak" idi. Üyeleri Silâhlı Kuvvetlerce atanan bir Danışma Meclisi'nin hazırladığı yeni anayasa metni, askerî gücün onayından geçtikten sonra 7 Kasım 1982'de halkoyuna sunuldu. Böylece bugünkü Anayasamız kabul edilmiş oldu.

1982 Anayasası bir ölçüde 1961 Anayasası'nın esaslarını korumuştur. Örneğin parlamenter sistem daha da geliştirildi. Yargı bağımsızlığı, Anayasa Mahkemesi, bazı kısıntılara rağmen Anayasa'da yerini almıştır. Ancak bu Anayasa'nın özellikle temel haklar ve özgürlükler konusunda son derece tutucu ve sınırlayıcı bir tutumla hazırlandığı bellidir. Bugüne kadar üç değişiklik geçiren 1982 Anayasası'nın pek çok bakımlardan demokrasinin gereklerine uymadığı bütün siyasal partilerce belirtilmektedir. Ancak hukukçu, en başta söylediğimiz gibi, hukuk kuralına sadakatle uyar. Bu Anayasa her bakımdan yetersiz, hattâ kötü bir metindir. Ama onu uygulamak da hukukun gereğidir. Uygulama sırasında iyi niyetli yorumlarla ve parlamentonun yaptığı ve yapacağı değişikliklerle resepsiyon yoluyla kurduğumuz demokrasimiz sağlıklı bir yapıya kavuşacaktır. Bu sağlıklı yapıya nasıl ulaşılacağını gene hukukçular saptayacaktır. Nitekim değerli anayasa hukukçularımız, bu konuda yoğun eleştiriler ve öneriler getirmektedirler.

IV. Temel Yasaların Resepsiyonu

Türk hukukunun 70 yıllık gelişimini, bütün hukuk dalları tek tek anlatılarak tasvir etmek bu kısa yazının çerçevesi içinde imkânsızdır. Ama Türk hukukunun dayandığı temel anayasal ilkeleri gördükten sonra, resepsiyonunun doruğa çıktığı ana düzenlemelerin ortak noktalarını

toptan tanıtmak amaca uygundur. Zira bütün gelişmeler Cumhuriyet'in ilk yıllarında kabul edilen temel yasaların üzerinde cereyan etmektedir. Şimdi, bu yasaların nasıl kabul edildiğini gösterilecektir.

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan ve hâlâ geçerli olan Lozan Barış Antlaşması'yla yeni Türk Devleti, uluslararası düzeyde tanınmış ve I. Dünya Savaşı'nın son evresi de kapanmıştı. Türkiye'nin tam bağımsızlığı artık tartışma dışıydı. Bu Barış Antlaşması Türk hukuku için de bir yeni başlangıca vesile olmuştur. Lozan'da, Osmanlı Devleti'nin yüzlerce yıl sömürülmesine yol açan kapitülasyonlar büyük bir diplomasi savaşı sonunda kaldırıldı. Türkiye'de yaşayan herkes Türk yasalarına göre davranmak zorundaydı. Sadece mütekabiliyet esası ile azınlıklara özel hukuklarını uygulamada bazı ayrıcalıklar tanınıyordu. Türkiye, bu kısıtlı ayrıcalıklar dışında bütün yurttaşlarına eşit uygulanan ve uygar dünyada geçerli olan temel hukuk normlarını kabul edip bir hukuk reformu yapmayı da taahhüt ediyordu (Madde 38 ve XI. Numaralı Protokol). Ancak, yapılacak reformlar için ne bir süre ne de içeriklerinin saptanması yolunda bir telkin vardı. Türkiye sadece, bu reformların yapılmasında bazı Batılı danışmanların yardımından yararlanacaktı.

Lozan'da kabul edilen bu hükümler bağlayıcı idi, ama yeni Türk Devleti daha Lozan'dan önce hukuk devriminin içine girmişti. Devleti kuranlar, Tanzimat'ın getirdiği hukuk dağınıklığına son vermenin varlığımız için vazgeçilmez bir koşul olduğunu düşünüyorlardı. Ulusal devlet kurulmuştu. Ulusal birlik ise, Tanzimat'ın akla aykırı çoğulcu hukuk sistemi ile değil, her yurttaş için aynı derecede geçerli yasaların kabulü ile gerçekleşebilirdi. Bu bakımdan Lozan'daki yükümlülük hiçbir anlam ifade etmiyordu. Zaten çok açık olmayan bu hüküm bulunmasaydı bile, Türk Devleti hukukunu düzenlemek zorunda idi. Bu zorunluluğu 5 Kasım 1925 tarihinde, hazırlanmakta olan yeni yasaları uygulamak yolunda hukukçu yetiştirmek için kurulan "Ankara Adliye Hukuk Mektebi"nin açılışında Atatürk, en anlamlı konuşmalarından birini yaparak gösterdi. Bir hukuk filozofu gibi, eski hukukun yetersizliğini son derece somut örneklerle ortaya koyan büyük önder daha sonra şöyle diyordu: "...milletin hummalı inkılâp hamleleri esnasında sinmeye mecbur kalan eski ahkâm-i kanuniye, eski erbâb-ı hukuk, erbâb-ı himmetin nüfuz ve ateşi yavaşlamaya başlar başlamaz derhal canlanarak inkılâp esaslarını ve onun samimi muakkiplerini ve

onların aziz mefkûrelerini mahkûm etmek için fırsat beklerler. Bu fırsat eski esâsât-ı hukukiyenin meriyeti ile ve eski zihniyetini derunî olarak muhafazada mütemerrit hâkimlerin ve avukatların mevcudiyetiyle müemmendir. (Bundan dolayı) Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski esâsât-ı hukukiyeyi temelinden kal'etmek teşebbüsündeyiz...". Bu açık sözler büyük hukuk devriminin müjdecisi idiler.

İlk olarak, 4 Nisan 1926'da Türk Medenî Kanunu, 8 Mayıs 1926'da da Türk Borçlar Kanunu kabul edildi. Her iki kanun bir bütündür. Bu nedenle ikisi birden 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir. Bu iki yasa Türk hukukunun ulusal egemenlik ve lâiklik ilkelerinin tamamlayıcısıdır. Yurttaşın toplum içindeki konumunu ve aileden ekonomiye kadar bütün özel ilişkilerini düzenler. Sadece birkaç ufak değişiklikle İsviçre'den aynen alınan bu iki yasa Türk hukukunun temel taşlarıdır. Medenî Kanun'dan biraz önce, 1 Mart 1926'da yeni Ceza Kanunu kabul edilmişti. Ama bu yasa, daha Tanzimat'la başlayan modern ceza hukuku geleneğini geliştirmekten öteye gitmemiştir. 18 Haziran 1927'de "Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu", 4 Nisan 1927'de ise "Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu" kabul edildi. Bunların yanında aynı zaman dilimi içine giren başka pek çok yeni yasa vardır.

Bu yeni temel yasaların resepsiyonu hakkında bazı mülâhazalar ileri sürülebilir.

Resepsiyon hazırlıklarının çok kısa sürdüğü kabul edilmelidir. Her seferinde, Batıdan alınacak yasa üzerinde hemen anlaşılmış ve derhal çeviri etkinliğine girişilmiştir. Bu acele etkinlik sırasında kaçınılmaz ama affedilemez çeviri hataları yapılmıştır. Affedilmez diyoruz, zira acele dolayısı ile bu hataların büyük bir bölümü düzeltilmeden yasa metinleri içinde yer almıştır. Bu arada bir nokta üzerinde durmak yararlıdır: Osmanlı Devleti'nin son yıllarında hukuk sistemini düzeltmek için çeşitli taslaklar hazırlamak üzere komisyonlar kurulmuştu. Bu komisyonlar, yeni Türk Devleti'nin kurulmasından sonra, üst yönetimden gösterilen ilkelere göre çalışmalarına devam ettiler. Bütün bu olağanüstü çabaların yürütücüsü büyük siyaset ve hukuk adamı Dr. Mahmut Esat Bozkurt'tur (1892-1943). Mahmut Esat Bey, hukuk devriminin büyük ölçüde tamamlandığı 1924-1930 yılları arasında Adalet Bakanlığı'nda bulundu. Yüksek öğrenimini İsviçre'de yapan bu değerli bilgin politikacı hukuk devriminde Atatürk'ün

en büyük yardımcısı olmuştur. Mahmut Esat Bey'in çevresinde, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yetişmiş, bir bölümü Batı'da öğrenim görmüş, genç ve seçkin bir hukukçu kuşağı vardı. Bu hukukçular imparatorluğun son döneminde, devletin hâlini görmüşler ve hukukun düzeltilmesi için çeşitli düşünceler ileri sürmüşlerdir. Bu arada Batı'daki temel bazı kanunların, imparatorluğun son döneminde Türkçeye çevrildiği görülür. Örneğin 1913'te hem Alman hem de İsviçre Medenî kanunları Türkçeye çevrilip yayınlanmışlardır. Yani resepsiyonun bazı ön hazırlıkları bu hukukçular tarafından yapılmaya başlanmıştı. Bununla birlikte 1923 yılında bu seçkin hukukçuların sayısı yeterli değildi ve "yasalaşacak" nitelikte çeviri yapabilmek için tam bir imkâna kavuşturulamamışlardı. Bu eksiklik hukuk dilimizdeki sözünü ettiğimiz aksaklıkların da bir sebebi sayılmalıdır.

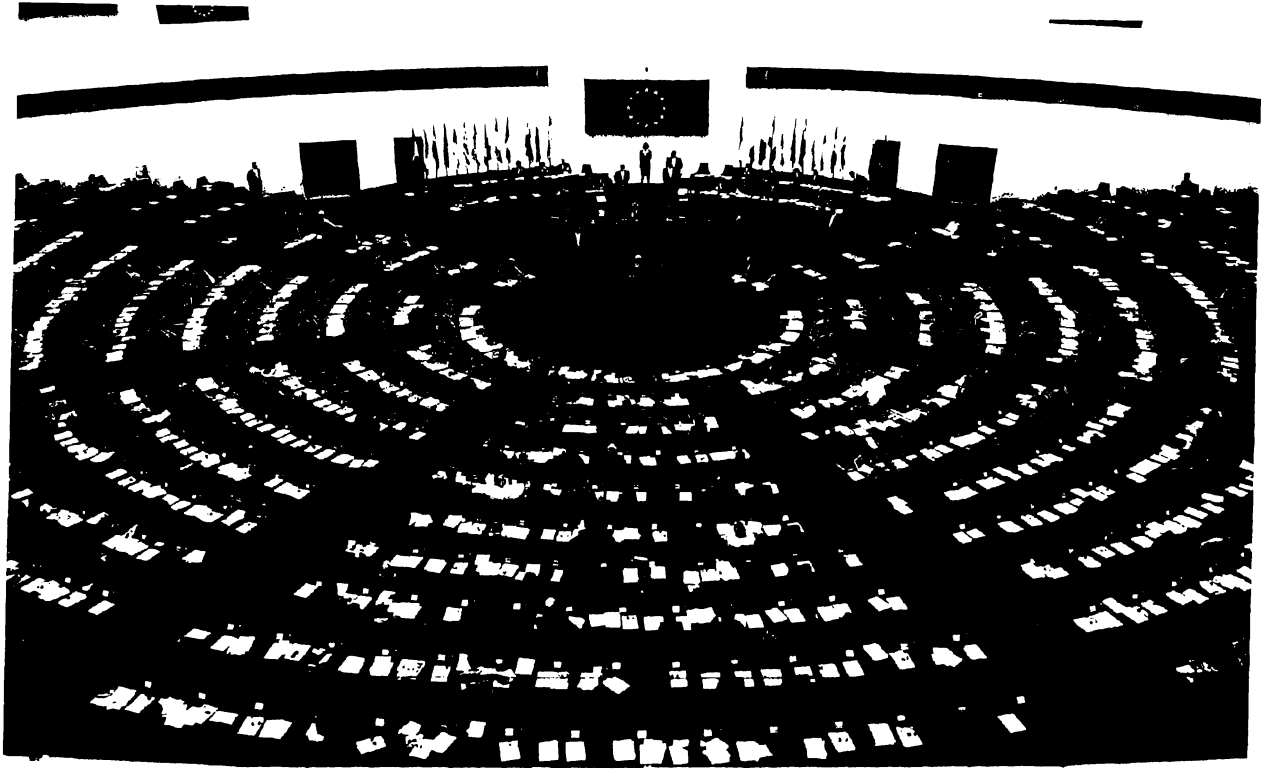
Adalet Bakanlığı tarafından hazırlanan ve hükümetçe kanun tasarısı olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderilen bu yasalar üzerinde yeterli derecede parlamento görüşmeleri cereyan etmemiştir. Bu kanun tasarılarının komisyon ve genel kurul görüşme tutanakları incelenirse görülür ki, hemen hemen hiçbir milletvekili uzun ve ayrıntılı konuşma yapmamıştır. Bu temel yasalar, Genel Kurul'da maddeler üzerinde görüşmeye geçilmeden bir bütün olarak kabul edilmişlerdir. Bunu belki bir eksiklik olarak nitelememek de mümkündür. Yüzlerce maddelik temel yasalar Genel Kurul'da cümle cümle tartışılsa idi, hukuk devriminin hızı kesilir, belki de hiç gerçekleşmeyebilirdi.

Temel kanunlar kabul edilip yasalaştıktan sonra asıl iş başlıyordu: Onları uygulamak. Bu evrede belli ve önemli zorluklarla karşılaşılmıştır: Bunlardan birincisi halen kadroda bulunan hukukçuları yeni yasalara alıştırmak için hizmet içi eğitimine tâbi tutmak; ikincisi ise hukuk fakültelerinde yeni hukuku öğretmek için büyük bir gelişme sağlamaktı. Başka türlü bu yasaların amaca elverişli bir biçimde uygulanmalarını beklemek mümkün olamazdı. İlk sorunu çözmek için Adalet Bakanlığı büyük bir çaba içine girdi. Yeni yasaları anlamak ve anlatmak için, ilk planda onların şerhleri Türkçeye çevrildi. Ardından bu yasalarla ilgili diğer eserlerin çevirisine sıra geldi. Lozan Antlaşması gereği yurtta bulunan yabancı bazı bilim adamlarının da çabaları ile çok kısa bir süre içinde yeni yasaları açıklayıcı bilimsel eserler Türkçeye kazandırıldı. O zamanlar nüfusumuzun azlığı

da hukukçularımızın kendilerini yeni sisteme uyarlamalarına yardımcı olmuştur.

İkinci sorunu çözmek için, 1925 Kasım'ında açılan ve kısa bir sürede fakülte düzeyine gelen Ankara Adliye Hukuk Mektebi ilk önemli adımdır. Bu yeni yüksek öğrenim kurumunda sadece Batı hukuku öğretim malzemesi yapıldı. Öğretim üyesi olan genç Türk hukukçularının çoğu da Batı'da üniversite öğrenimi yapmışlardı. Fakat bu öğretim üyelerinin çoğu Adalet Bakanlığı'nda yüksek dereceli bürokrat olarak da çalışıyorlardı. İstanbul Hukuk Fakültesi'nde ise yaşlı öğretim üyelerinin bir bölümü yeni hukukun araştırılması ve öğretiminde bazı zorluklarla karşılaştılar. Kısaca ifade etmek gerekirse, her iki hukuk fakültesinde de, 1933 Üniversite Reformuna kadar, durum pek iç açıcı değildi.

Resepsiyonun ilk döneminde, Adalet Bakanlığı tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanan şerhler ve diğer eserler dışında, hukuk yayınları oldukça azdı. Türk hukukçuları, Osmanlı döneminde olduğu gibi, "hukuk" kavramının özü ve niteliği üzerinde düşünmeye henüz başlamamışlardı. Hukuk felsefesi ve hukuk kültürünün çeşitli sorunları üzerinde hemen hemen hiç çalışılmıyordu. İslâm hukuku üzerinde araştırma ve yayın yapmak ise artık gereksizdi ve siyasal açıdan da sakıncalı idi. İslâm hukuku olsa olsa sadece eleştirilebilirdi. Bu nedenlerden dolayı "hukuk devleti" kavramı ve bu kavramla ilgili sorular ve sorunlar üzerinde yeterli tartışma ortamı doğmamıştı. Türkiye şimdilik "iyi bir yasa devleti" olmakla yetinmek zorunda idi. Yâni, yeni alınan ve liberal bir hukuk düzenini yansıtan yasaları oldukça tam biçimde uygulamak. Ama o döneme göre, bu bile büyük bir aşama sayılır. Zira hümanizmin doğduğu ülkelerde bizim hukuk devrimimiz sırasında yasa devletinde bile görülemeyecek uygulamalar başlamıştı: Faşist hukuk sisteminden -veya sistemsizliğinden- söz ediyoruz. Gene o dönemde Sovyetler Birliği'nde en ufak hukuk kavramını bile ayaklar altına alan uygulamalarda bulunulduğu unutulmamalıdır. Bu bakımdan, Türk Hukuk resepsiyonu aslında bizi, bazı önemli Batı devletlerinin bile ilerisine götürdü.

Avrupa Birliği Parlamentosu

AVRUPA BİRLİĞİ MÜKTESEBATINA UYUM REFORMLARI

Hasan Tahsin FENDOĞLU

Türk hukuk düzeninde Avrupa Birliği Müktesebatı'na uyum ile ilgili olarak yapılan reformlar Türk hukuk tarihinin en önemli safhalarından birini teşkil eder. Türkiye'ye Avrupa Birliği'ne üyelik perspektifinin sunulması ile birlikte ivme kazanan bu reform çalışmaları, sadece hukuk alanında değil onun dönüştürücü gücünün de etkisiyle toplum hayatının genelinde önemli dönüşümleri beraberinde getireceği muhakkaktır. Aşağıda uyum reformlarını anayasal ve yasal değişimler olmak üzere iki kısımda incelemeye çalışacağız. Çok geniş bir içeriği haiz bu konunun detaylı analizinin bir makaleye sığdırılması oldukça zordur. Bu sebeple bu konu ile ilgili sadece temel noktaları içeren bir envanter çıkaracak ve bu perspektiften bir değerlendirme yapacağız.

ANAYASAL DEĞİŞİM

1982 Anayasası'nda şu ana kadar toplam dokuz adet, 3 Kasım 2002 sonrasında ise iki kez anayasa değişikliği yapılmıştır.[1]

I. 1987'deki birinci anayasa değişikliği:[2] 3361 sayılı kanun ile 17 Mayıs 1987 tarihinde kabul edilen kanun ile Anayasa'nın 67, 75, 175 ve geçici 4. maddesi değiştirilmiştir.

---

1 *1982 Anayasa değişiklikleri için bkz. www.tbmm.gov.tr/anayasa/Anayasa 2001.htm*

Resmi Gazete (RG) 18 Mayıs 1987-19644 Mükerrer.

II. 1993'deki ikinci anayasa değişikliği: 8 Temmuz 1993 tarih ve 3913 sayılı kanunla yapılan değişiklikler[3] ile 133. madde değiştirilmiş, radyo-TV yayıncılığında devlet tekeline son verilmiş, özel radyo-TV istasyonlarının kurulmasına izin verilmiştir.

III. 1995'deki üçüncü anayasa değişikliği,[4] bu yıla kadar yapılan değişikliklerin en kapsamlısıdır. Bu değişiklik ile Başlangıç[5] ve 14 adet madde değiştirilmiştir.

A. Anayasa'nın Başlangıcında iki önemli değişiklik yapılmıştır: Birincisi, "kutsal Türk Devleti" yerine "yüce Türk Devleti" denilmiştir. "Kutsal" kavramı, "meşruiyetini hukuktan değil de kendisinden almaktadır", anlamına gelebildiğinden bu değişim, hukuk devleti fikri açısından olumlu olmuştur. İkincisi ise, 12 Eylül askeri darbesini meşrulaştıran ifadelerin yürürlükten kaldırılması olmuştur.

B. Toplu özgürlükler alanında, madde 33, 52, 135, 149 ile dernek, sendika, meslek kuruluşları, sivil toplum örgütlerine ilişkin kısıtlamalar kaldırılmıştır. 69/2 ile partilerin bunlarla işbirliği yasağı kaldırılmış, derneklerle ilgili güvenceler artırılmış (33/2, 4), memurlara sendika kurma hakkı tanınmıştır (53/3). Depolitizasyonun aşılması yönünde önemli adımlar atılmış, katılımcı demokrasinin yolu biraz daha açılmıştır. Ama memur sendikalarına toplu sözleşme ve grev hakkı tanınmamıştır.

C. Siyasi hak ve özgürlükler alanında, seçmen olma yaşı 18'e indirilmiş (67/3), tutuklu ve yurt dışındaki yurttaşlara oy hakkı tanınmış (67/5), parti üyeliği yaşı indirilmiş (68/1), yükseköğretim elemanları ile öğrencilere parti üyeliği serbest bırakılmış (68/6-7), partilerin kadın kolu, gençlik kolunu yasaklayan hüküm Anayasa'dan çıkarılmış (68/5), böylece dar bir

---

3 *RG.*10 Temmuz 1993-21633.

4 23 Temmuz 1995 tarih ve 4121 sayılı kanunla yapılan 1995 değişiklikler için bkz. *RG.* 26 Temmuz 1995-22355.

"*Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dahildir";* 1982 AY., md. 176. AYM, kararlarında, Anayasanın başlangıç kısmını, *ölçü norm* olarak uygulamaktadır; bu durumun, "yerindelik denetimi"ne eğilimi riski bulunduğu belirtilebilir; bkz. E.1984/14, K. 1986/7, 13 Haziran1985, AYMKD-21, 173-4; E. 1986/24, K. 1986/24, 9 Ekim 1986, AYMKD-22, 259.

alana hapsedilmiş olan siyasetin beslenme kanalları kısmen genişletilmiş, canlandırılmış, sivil siyaset karşıtı olan Anayasa düzeltilmeye çalışılmıştır.

IV. Dördüncü olarak 1999/1 anayasa değişikliği[6] ile Anayasa'nın 143. maddesi değiştirilmiş, DGM'deki askeri hakim ve savcıların yerine sivil hakim ve savcıların atanması kabul edilmiştir. Bu konuda AİHM kararları etkili olmuştur.[7]

V. Beşinci anayasa değişikliği 1999/2 anayasa değişikliğidir.[8] 4446 sayılı ve 13 Ağustos 1999 tarihli kanunla Anayasa'nın 47 (devletleştirme), 125 (yargı yolu) ve 155 (Danıştay) maddeleri değiştirilmiştir.

VI. Altıncı anayasa değişikliği 2001/1 değişikliğidir. 1982 Anayasası'nda şu ana kadar yapılan değişikliklerin en kapsamlısı 2001 yılında 4709 sayılı kanunla yapılmıştır. 2001'de Anayasa iki kez değiştirilmiştir: Birincisi[9] 3 Ekim 2001'de[10] ikincisi[11] ise Anayasa'nın sadece 86. maddesine ilişkin bir değişiklik olup 21 Kasım 2001 de yapılmıştır.

4709 sayılı kanunla yapılan 2001 değişikliklerini iki alana ayırabiliriz; devletin temel organlarıyla ilgili değişiklikler ve özgürlükler rejimine ilişkin değişiklikler. Devletin temel organlarıyla ilgili değişiklikleri de üç bölüme ayırabiliriz: TBMM'nin görev ve yetkileri (md. 87), MGK (md.118) ve diğer

---

6 18 Haziran 1999 tarih ve 4388 sayılı kanunla yapılan değişiklikler için bkz. *RG.* 18 Haziran 1999-23729 mükerrer ve aynı yıl ikinci kez yapılan anayasa değişikliği için de bkz. *RG.* 14 Ağustos 1999-23786.
Incal davası (Başvuru no: 22678/93) için bkz. M. Semih Gemalmaz, *Avrupa İnsan Hakları Komisyonu Önünde Türkiye 1: Kabul Edilebilirlik Kararları*, İstanbul: Beta, 1997, s. 191-200; elektronik kaynak olarak bkz. *www.geocities.com/vbicak/incal.htm* (case of incal/turkey (41/1997/825/1031) (9 June 1998) ve *www.hudoc.echr.coe.int/hudoc 1doc2/HEJUD/199901/incal.batj.doc*

8 *RG.* 14 Ağustos 1999-23786.
Anayasa değişikliği paketinde bulunan üçüncü madde ise değiştirilemedi. Bunlar, Anayasa'nın 76 maddesi (ideolojik ve anarşik kelimelerini terör kelimesi ile değiştirmek için), ve 90. madde (çatışma halinde milletlerarası anlaşmalar esas alınır) maddeleriydi. 2001/1 değişikliğinin yapıldığı 3 Ekim 2001 tarih ve 4709 sayılı kanun için bkz. *RG.* 17 Ekim 2001-24556 Mükerrer.
4709 sayılı yasa ile Anayasa'nın Başlangıcı ve 33 maddesi değişmiştir.
2001/2 değişikliğinin yapıldığı 21 Kasım 2001 tarih ve 4720 sayılı kanun için bkz. *RG.* 1 Aralık 2001-24600.

değişiklikler. Özgürlükler rejimine ilişkin değişiklikler dört bölümde incelenebilir; temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması (md.13), temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmaması (md. 14), kişi özgürlüğü ve güvenliği (md. 19), düşünce açıklama ve yayma özgürlüğü (md. 26) ve diğer hak ve özgürlükler. 2001 anayasa değişikliklerinin yaklaşık % 85'i temel hak ve özgürlüklerle ilgilidir. Biz bu yazıda bunlardan bahsetmeyecek, sadece 13. ve ilgisi oranında 14. maddeden söz edeceğiz.

Kişi özgürlüğü ve güvenliği (md. 19) konusunda, 19. maddenin 5. fıkrasının ilk cümlesi, 6. fıkrası ve son fıkrası değiştirilmiş, üç yenilik getirilmiştir; toplu suçlar için düzenlenen 15 günlük gözetim süresi 4 güne indirilmiştir. 6. fıkrasının değişikliği ile "soruşturmanın kapsamı ve konusunun açığa çıkmasının sakıncalarının gerektirdiği kesin zorunluluk" kaydı kaldırılmış ve böylece tutuklama halinde bu durumun derhal yakınlarına bildirilmesi kuralı getirilmiştir ki bunlar olumlu değişmelerdir. Ayrıca zarar halinde bunu devletin karşılayacağı esası getirilmiştir.

Düşünce açıklama ve yayma özgürlüğü (md. 26) ile getirilen tek yenilik, eski metnin 3. fıkrasında bulunan dil yasağının kaldırılmış olmasıdır. Buna paralel olarak 28. madde de değiştirilmiş ve "kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz" ifadesi Anayasa metninden çıkarılmıştır. 26. maddenin 2. fıkrasına ayrıca ekleme yapılmış ve "bu hürriyetlerin kullanılması" ibaresinden sonra "milli güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması" eklenmiştir. Bununla düşünce özgürlüğünün getirildiğini söylemek çok zordur. Yeni düzenleme ile düşünce özgürlüğü önündeki engeller çoğaltılmıştır. Kaldı ki getirilen bu engellerden birçoğu tanımlanması muğlâk olan ifadeler taşımaktadır. Mevcut durumun sorgulanma ve eleştirisi ifade özgürlüğünün kötüye kullanılabilmesi sayılabilmektedir. Oysa AİHM kararlarına göre, demokrasinin özü sorgulama ve eleştiridir.[12] Bu konuda önceki Anayasa metninin daha iyi olduğu söylenebilir. Bu maddenin son fıkrasına bir ekleme yapılarak, "düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir" ifadesi eklenmiştir.

---

[12] Handyside/United Kingdom, 7 December 1976; Seri A, No. 24, Doğru, 55-73.

Düşünce özgürlüğüyle ilgili olarak Anayasa'nın Başlangıç kısmının 5. paragrafının başında geçen "hiçbir düşünce ve mülahazanın" deyişi, "hiçbir eylemin" şeklinde Uzlaşma Komisyonu'nda isabetli olarak öngörülmüş iken Genel Kurul'da, "hiçbir faaliyetin" şeklinde kabul edilmiştir.[13] Oysa düşünce özgürlüğü, doğası gereği sınırlandırılamaz. Kaldı ki düşünce özgürlüğünde, diğer özgürlükler gibi kendi içinden doğan nesnel sınırlar vardır. Zaten uluslararası standartlara göre de, faşist, ırkçı ve bölücü düşünceler ile hakaret ve iftira gibileri düşünce özgürlüğünün alanı dışındadır.

Diğer hak ve özgürlükler. 20. madde ile özel hayatın gizliliği, 21. madde ile konut dokunulmazlığı, 22. madde ile haberleşme özgürlüğüne ilişkin ortak değişiklikler yapılmıştır. Genel sınırlama nedenleri 13. maddeden çıkarılmış olduğundan bu üç hak ve özgürlük için altı tane sınır getirilmiştir; *milli güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık, genel ahlakın korunması, başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması.* Böylece eski metne göre yeni metinle bu üç özgürlük alanı daha da daraltılmıştır. Ayrıca bu üç mahremiyet alanına devlet tarafından olabilecek müdahalelere sınır getirilmiştir. Buna göre, yetkili merci kararını 24 saat içinde yargıç onayına sunacak, yargıç en geç 48 saat içinde karar verecek, aksi halde müdahale kendiliğinden kalkacaktır. Bu değişiklik olumludur. Aynı şekilde 23. maddedeki yurt dışına çıkmadaki "ülkenin ekonomik durumu" sınırı kaldırılmıştır. Bu da olumlu bir gelişmedir.

Dernek kurma özgürlüğü ile 33. maddede iki değişiklik yapılmıştır. Birincisi, 13. madde ile kaldırılan genel sınırlama nedenlerinin yerine yeni sınırlama nedenleri *(milli güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık, genel ahlak ve başkalarının özgürlüklerinin korunması)* getirilmiştir. İkincisi, eski metinde bildirim usulüne ilişkin 2. fıkra kaldırılmıştır. Bununla yasa koyucuya dernek kurma özgürlüğü konusunda geniş takdir yetkisi tanınmıştır. Böylece yasa koyucu dernek kurmayı izne bağlayabilir[14]ki bu olumsuz bir değişikliktir. Toplantı ve gösteri yürüyüşüne ilişkin 34. maddede yapılan değişikliğin biri olumlu diğeri olumsuzdur. 34. maddenin 2, 4 ve 5. fıkraları yürürlükten kaldırılmış ve

---

[13] Bu değişiklik için bkz. *www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari-teklif-ss.ilgili-komisyonlar?kanunlar-sira-no=17799*

[14] Gözler, *Anayasa Değişikliği Gerekli mi? 1982 Anayasası için Bir Savunma*, 26.

kısıtlamalar kaldırılmıştır ki bunu olumlu karşılamak gerekir. Ama 34. maddenin 2. fıkrasıyla yeni sınırlama nedenleri (*milli güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık, genel ahlak ve başkalarının özgürlüklerinin korunması*) ile kısıtlamalar getirilmiştir.

"Hak arama özgürlüğü"ne ilişkin 36. maddeye yapılan bir ekleme ile AİHS'nin 6. maddesindeki "adil yargılanma hakkı" tanınmıştır ki bunu olumlu karşılamak gerekir.[15]

Suç ve cezalara ilişkin olarak 38. madde ile getirilen üç önemli yenilik, üç yeni fıkra eklenerek yapılmıştır. Bunlardan iki tanesi olumludur. AİHS'nin dört numaralı protokolüne uygun olarak getirilen değişiklikle, kanuna uygun olarak elde edilmiş bulguların delil olarak kabul edilemeyeceğine dair cümle olumludur.[16] İkinci değişiklik ise, *"savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör halleri dışında ölüm cezası verilemez."* cümlesidir. Burada terör suçuna ölüm cezası verilmesi eleştirilmektedir. Ayrıca Terörle Mücadele Yasası'ndaki terör tanımına da itiraz edilmektedir; gerçekten de yayın, konuşma, bir araya gelme (örgütlenme) ve düşünce suçlarının dahi terör suçu kapsamında değerlendirildiği belirtilebilir. "Terör suçları"na ölüm cezası verilmesi AİHS'nin altı numaralı protokolüne (Strasbourg, 28 Nisan 1983) aykırıdır.[17] Ölüm cezası 7 Mayıs 2004 tarih ve 5170 sayılı anayasa değişikliği içeren kanun ile kaldırılmıştır.

Ayrıca, Anayasa'nın 67. maddesi değişikliği ile taksirli suçlardan hüküm giyenlere oy kullanma hakkı getirilmiş, bu maddeye eklenen son fıkrayla da seçim kanunlarındaki değişikliğin, yürürlükten itibaren bir yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanamayacağı -haklı olarak- belirtilmiştir.

---

[15] Gerçekten de Guizot'nun dediği gibi, "*Siyaset mahkeme salonlarına girdiği anda adalet oradan çıkmalıdır.*"
Detay için bkz. Vahit Bıçak, *Improperly Obtained Evidence A Comparison of Turkish and English Laws*, Ankara, 1996.
Ölüm cezası ile ilgili 6 Numaralı Protokol, 1 Mart 1985'de yürürlüğe girmiştir; Burhan Kuzu, *Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat*, İstanbul: Filiz Kitabevi, s. 785-786. Ayrıca bkz. Öcalan/Türkiye davası; *Human Rights Law Journal*, XXI/9-12, (31 December 2000), 448-500. Türk hukuk mevzuatında ölüm cezasına yer veren kanunlar ve maddeleri için bkz. Hüsnü Öndül, "Türkiye'de İnsan Hakları ve Demokratik Standartlar Sorunu", *Hukukun Üstünlüğü-Demokrasi-İnsan Hakları*, 104.

69. madde değişikliği ile parti kapatma yerine uygulanabilecek diğer önlemler üzerinde durulmuştur. 149. madde değişikliği ile de partilerin AYM'in beşte üç oy çokluğuyla kapatılabileceği hükmü getirilmiştir. 74. madde değişikliği ile esasta bir değişiklik yapılmamıştır. Ayrıca karşılıklılık şartıyla ülkemizdeki yabancılara dilekçe hakkı tanınmıştır ki bu olumlu bir gelişme sayılabilir.

VII. 2001/2 değişikliği: 4720 sayılı ve 21 Kasım 2001 tarihli yasa ile Anayasa'nın 86. maddesi (milletvekilleri ödeneği ile ilgili) değiştirilmiştir.

VIII. 2002 değişikliği: 27 Aralık 2002 tarih ve 4777 sayılı yasa ile yapılan anayasa değişikliği; Bu yasa ile Anayasa'nın 76 ve 78. maddesi değiştirilmiştir.[18] 76. madde ile milletvekili olma koşullarına "terör suçu", 78. madde ile de bir İl'in tüm milletvekillerinin istifası halinde o ilde erken seçime gidilebilmesi imkânı getirilmiştir.

IX. 7 Mayıs 2004 tarih ve 5170 sayılı yasa ile yapılan dokuzuncu anayasa değişikliği: Anayasa'nın 9 maddesinde değişiklik öngören, 1. maddesini de kaldıran yasa teklifi, 27 Nisan 2004'de Adalet ve Kalkınma Partisi milletvekillerinden 198'inin imzasıyla TBMM Başkanlığı'na sunulmuştur. TBMM Anayasa Komisyonu, teklifi 30 Nisan'da görüşmüş ve bazı maddelerde değişiklik yaparak kabul etmiştir. Anayasa Değişikliği Teklifi'nin TBMM Genel Kurulu'ndaki ilk tur görüşmeleri 4 Mayıs'ta, 2. tur görüşmeleri ise 7 Mayıs'ta yapılmış, teklifin tümü üzerinde yapılan son oylamaya 471 milletvekili katılmış, oylamada 457 milletvekili kabul oyu kullanırken, 8 milletvekili ret, 1 milletvekili çekimser oy kullanmış; 5 oy da boş çıkmıştır. Böylece, 1982 Anayasası 9. kez değişmiştir. Kanun, Anayasa'nın 10, 15, 17, 30, 38, 87, 90, 131 ve 160. maddelerinde değişiklik içermekte, 143. maddeyi yürürlükten kaldırmaktadır. Yapılan değişiklikler şöyledir;

> Ölüm cezası, Anayasa'dan tamamen çıkarılmış, bu amaçla, Anayasa'da ölüm cezasına atıf yapan bütün maddelerde değişiklik yapılmış ve "ölüm cezası" yerine "ağırlaştırılmış müebbed hapis cezası" (lifelong aggravated imprisonment) konulmuştur.
>
> Anayasa'nın "kanun önünde eşitlik" başlıklı 10. maddesine, "kadın ve erkek, eşit haklara sahiptir" ibaresi eklenmiştir.

---

[18] 4777 sayılı ve 27. 12. 2002 tarihli Anayasa değişikliği için bkz. *RG.* 3 Aralık 2002 tarih ve 24980 sayılı 3. Mükerrer.

Anayasa'nın "basın araçlarının korunması" başlıklı 30. maddesi yeniden düzenlenmiştir. Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemeyecek veya işletilmekten alıkonulamayacaktır.

"Uluslararası anlaşmaları uygun bulma"yı düzenleyen 90. maddede yapılan değişiklikle, usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası anlaşmalar ile kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası anlaşma hükümleri esas alınacaktır.

"Yükseköğretim üst kuruluşları" başlıklı 131. maddede öngörülen değişiklikle, Genelkurmay Başkanlığı'nın YÖK'e temsilci vermesine son verilmektedir.

Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) ve bu mahkemelerin kuruluşuna ilişkin 143. madde, yürürlükten kaldırılmıştır.

Sayıştay ile ilgili 160. maddede de değişiklik yapılmıştır. Bu maddedeki, "Silahlı kuvvetler elinde bulunan devlet mallarının TBMM adına denetlenmesi usulleri, milli savunma hizmetlerinin gerektirdiği gizlilik esasına uygun olarak kanunla düzenlenir" hükmü çıkarılmıştır. Buna göre, Sayıştay, Silahlı Kuvvetler elindeki devlet mallarını TBMM adına denetleyecektir. Söz konusu bu değişiklikler, Avrupa Birliği Müktesebatı'na (ABM) uyum amacıyla yapılmıştır. CHP'li milletvekillerinin birinci madde üzerinde 1 ve 2. tur görüşmelerde verdikleri "pozitif ayrımcılığa" ilişkin iki önerge reddedilmiştir.[19]

Toplam bu dokuz değişikliği, liberal-demokratik anayasacılık açısından olumlu karşılamak gerekir, ama bütün bu değişiklikler yetersiz görülmüş olmalı ki Anayasa'yı değiştirme düşüncesi devam etmektedir. Şu ana kadar ki reformlarla Anayasa'nın temel felsefesi, birey-devlet ilişkileri ve yönetim

---

[19] Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 5170 sayılı, 7 Mayıs 2004 tarihli ve 22 Mayıs 2004 tarih ve 25469 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmış olan kanun (kısmen) şöyledir; Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası anlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası anlaşma hükümleri esas alınır.

sisteminin tam olarak değiştirilebildiği söylenemez. Bu nedenle de anayasa sorunu güncelliğini sürdürmüştür. Bu arada anayasa yapma arayışları sürmüş, yeni anayasa önerileri de yapılmıştır. Bütün bu değişikliklerin ulusal istek kadar, dış politika önceliklerinden veya uluslararası yükümlülüklerden doğduğu eklenmelidir.[20]

Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde yapılan anayasal ve yasal değişimler, halka yeterince anlatılamamıştır. İktisadi kalkınma Vakfı'nın hazırladığı "AB müktesebatının uygulanışının Türk iş dünyasına etkileri" projesi kapsamında seminerlere katılan 518 uzmanın yüzde 91'i kamuoyunda bilgi eksikliğinin ve bilgi kirliliğinin bulunduğu görüşünü dile getirmişlerdir. Türk kamuoyunun % 91'i uyum çalışmalarında yeterince bilgi sahibi değildir.[21]

YASAL DEĞİŞİM

Birinci Uyum Yasaları Paketi

(Kanun No: 4744, Kabul Tarihi: 6 Haziran 2002, RG. 19 Şubat 2002 – 24676).

1982 Anayasası ve mevcut yasalar yetersizdir. Yapılan pek çok değişikliklere rağmen insancıl değerler ve demokratik hukuk devleti yönünden yeniden ele alınıp kendi içerisinde tutarlı değişiklikleri gerektirmektedir. Ama yetmiş yıl önceki yasalar yetersiz ve yüzeysel kalmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında devrimci bir anlayışla hazırlanan yasalar geçen uzun zaman süreci içerisinde değişikliklere paralel olarak değiştirilip yenilenememiş bazı yasalarımız evrensel ölçütlere ve gelişmelere cevap veremez duruma gelmiş, bazı yasalarda yapılan değişiklikler yetersiz ve yüzeysel kalmışlardır.

Dünya küçülmekte ve buna paralel olarak da hukuk giderek evrenselleşmektedir. Küreselleşme, teknoloji, iletişim ve ulaşımdaki hızlı gelişmeler, kişilerin ve toplumların yakın etkileşimine yol açmakta, bunun sonucu olarak da hukuk hızla ulusal boyutlarını aşarak, bütünleşmeye doğru yol almaktadır. Ayrıca toplumun değer ölçüleri değişmekte, kişinin rahat ve

---

[20] Türkiye'nin Ulusal Programı'nda Anayasa'nın değiştirileceği taahhüdü vardır; bu konuda bkz. *www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/ab/abab/ABulusal.htm* İKV Başkanı Davut Ökütçü'nün açıklamaları için bkz. *Zaman*, "Bilgilendirme yeterli değil, halk AB reformlarından habersiz" başlıklı yazı, 18 Şubat 2005.

huzuru, özgürlükleri, ön plana çıkarmaktadır. Özgürlükçü demokratik bir yönetim biçiminin gerçekleştirilmesinde artık uluslararası örgütler etkin rol oynamakta, evrensel kuralların takipçisi ve koruyucusu görevini üstlenmektedirler. Ayrıca içeriğini insan haklarının oluşturduğu çok taraflı uluslararası anlaşmalar ulusal devlet kimliğini zorlamaktadır.[22]

Devlet, çağa uymak ve çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak için çaba göstermek durumundadır. Ayrı kalınması mümkün olmayan böyle bir dünyanın kritik bölgesinde ve kendi içerisinde pek çok sorunlarla karşı karşıya bulunan Türkiye Cumhuriyeti'nin çağın gidişine ayak uydurması, toplumun huzur ve refahını sağlaması için yasal düzenlemeler yapması gerekmektedir.

Bu felsefe ile yapılan Avrupa Birliğine Birinci Uyum Paketi veya "Mini Demokrasi Paketi" denilen bu çalışma TCK 159 ve 312. maddesinin yeniden düzenlenmesine ilişkindir. Anayasa'da Ekim 2001'de yapılan değişikliklere paralel olarak hazırlanan ve Bakanlar Kurulu'nca 15 Ocak 2002'de TBMM Başkanlığı'na sunulan "Uyum Yasaları" ile ilgili tasarı, 6 Şubat 2002'de, TBMM Genel Kurulu'nda, üzerinde önemli değişiklikler yapılarak kabul edilmiş, Yasa, 19 Şubat 2002'de *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Kanunun Genel Kurul'daki görüşmeleri sırasında koalisyon ortakları, hükümetin kurulmasından bu yana ilk kez kendi hazırladıkları düzenleme konusunda görüş ayrılığına düşmüşler ve farklı yönde oy kullanmışlardır. Uyum Yasa Tasarısı'nın TCK'nın 159 ve 312. maddelerini düzenleyen hükümleri, 57. Hükümet'te koalisyon ortağı partilerden ANAP ile MHP arasında tartışmalara neden olmuştur. DSP tarafından verilen TCK'nın 159 ve 312. maddeleriyle ilgili özgürlükleri genişletici önergeler, MHP'nin ret oyuna rağmen DSP, ANAP, DYP, AKP ve SP'nin oylarıyla kabul edilmiştir. Önergelerin kabul edilmesiyle devlet ve kurumlarına hakaret suçunun cezasının üst sınırı 6 yıldan 3 yıla indirilmiş, bu maddedeki para cezaları da kaldırılmıştır. TCK'nın 312. maddesinde en çok eleştirilen "olasılık" kelimesi DSP'nin önergesiyle "tehlike", "kişiler" tanımı "halk"

---

[22] Yargıtay Başkanı Eraslan Özkaya'nın, Türkiye Barolar Birliği'nin (TBB) "Anayasa ve Uyum Yasaları" konusunda düzenlediği Panel'de yaptığı konuşmadan özet alıntı.

olarak değiştirilmiştir. 312 ve 159. maddelerin değişimini kapsayan "mini demokrasi paketi" iyileştirilerek Meclis'te kabul edilmiştir. İçtüzük gereğince milletvekillerine tanınan en çok 3 önerge verme hakkı, bütün maddeler üzerinde AK Parti ve SP'li üyelerce doldurulduğu için DSP'nin önergeleri işleme alınamamıştı. Bu durumda içtüzükte yer alan "hükümet adına önerge verilmesi" düşüncesi ön plana çıktı, ancak bu talebi MHP kabul etmedi.

İkinci Uyum Yasaları Paketi

(Kanun No: 4748, Kabul Tarihi: 26 Mart 2002, RG. 9 Nisan 2002 – 24712).

Anayasa'da Ekim 2001'de, Türk Medeni Kanunu'nda da Kasım 2001'de yapılan değişikliklere paralel olarak hazırlanan 2. "Uyum Yasaları" paketi, Bakanlar Kurulu'nca 15 Mart 2002'de TBMM Başkanlığı'na sunulmuştur. Tasarı, 19 Mart 2002'de Anayasa ve İçişleri Komisyonları, 20 Mart'ta da Adalet Komisyonu'nda görüşülerek benimsenmiş, 26 Mart 2002'de TBMM Genel Kurulu'nda üzerinde iki değişiklik yapılarak kabul edilmiştir. Yasa, 9 Nisan 2002 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

2. Uyum Paketi ile AİHM'den dönen davalarda yeniden yargılama hakkı tanındı. Cemaat vakıflarını mal edinmesine yönelik sürenin 6 ay uzatılmasına ilişkin verilen önerge ise komisyon çoğunluğu olmadığı gerekçesiyle işleme alınmadı. 2. Uyum Paketi ile AİHM verilen bir mahkeme kararının insan haklarına aykırı olduğuna karar verirse, mağdur 1 yıl içinde yeniden yargılanma talebiyle mahkemeye başvurabilecektir. Yasayla, yabancı dernek ve kuruluşlarla izin almadan ilişki kurulması, yönetim kurulu kararı olmadan bildiri yayınlanması, yasal denetime yardımcı olunmaması, derneklerin edindikleri malların bildiriminin yapılmaması durumunda verilen "Üç aydan altı aya kadar hapis cezası", "Bir milyar liradan üç milyar liraya kadar ağır para cezası" olarak değiştirildi.

> Kaymakamlığa sadece mülki idare amirliği hizmetleri sınıfından olanların vekâlet edebileceği hükmü getirildi (md. 1). Basın Kanunu'nda yer alan "yasaklanmış dil" kavramı kaldırıldı (2. md). Suç işleyen basın kuruluşlarının kapatılma süresi de 30 günden 15 güne indirildi. 14 Temmuz 1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun

13. maddesine birinci fıkradan sonra gelmek üzere, işkence ya da zalimane, gayri insani veya haysiyet kırıcı muamele suçları nedeniyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesince verilen kararlar sonucunda Devletçe ödenen tazminatlardan dolayı sorumlu personele rücu edilmesi benimsendi (md. 3). İşkence ve kötü muamele sebebiyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin hükmettiği tazminatın, bu suçları işleyen görevlilere ödenmesi hükme bağlandı.

22 Nisan 1983 tarihli ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 101. maddesine fıkra eklenerek, Anayasa Mahkemesi, temelli kapatma yerine, dava konusu fillerin ağırlığına göre ilgili siyasi partinin almakta olduğu son yıllık Devlet yardımı miktarının yarısından az olmamak kaydıyla, bu yardımdan kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına, yardımın tamamı ödenmişse aynı miktarı Hazineye iadesine karar verebilir hükmü getirildi (md. 4). Parti kapatmalarda "odak olma" tanımında partiler lehinde düzenleme yapıldı. Ayrıca partilere kapatma yerine Hazine yardımından men cezası verilebileceği hükme bağlandı.

Dernekler yasasında düzenlemeler yapıldı (md. 5). 18 yaşında ve fiil ehliyetine sahip herkese dernek kurma hakkı tanındı. Affa uğramış olsalar bile, bazı suçlardan daha önce hüküm giyenlerin ise dernek kurması yasaklandı. 312. maddeden hüküm giyenler de 5 yıl süreyle bu haktan mahrum edildi.

6 Ekim 1983 tarihli ve 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu yeniden düzenlendi (md. 6). Dernek, sendika ve meslek kuruluşlarının amaçları dışında da toplantı ve gösteri yürüyüşü yapabilecekleri kabul edildi. Bu toplantıları düzenleme yaşı da 21'den 18'e indirildi.

Sanık ile avukatının görüşmelerini sınırlandıran madde kaldırıldı.

Üçüncü Uyum Yasaları Paketi

İdam cezası ilgili kanunlarda da kaldırıldı (md. 1).

TCK'nın 159. maddesi iyileştirildi (md. 2). Göçmen kaçakçılığının tanımı yapılarak bu konuda TCK 201. maddeye iki ek madde daha getirildi (201/a ve 201/b maddeleri) (md. 2).

Dernekler kanununda iyileşmeler sağlandı Türkiye'de kurulan derneklerin yurt dışındaki faaliyetleri ve yurt dışında kurulan derneklerin Türkiye'deki faaliyetleri yeniden düzenlendi (md. 3).

Cemaat vakıfları artık taşınmaz mal edinebilecekleri hükmü getirildi.

Yabancıların toplantı ve gösteri yürüyüşü yapmaları düzenlendi (md. 5).

Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 327. maddesinden sonra gelmek üzere aşağıdaki 327/a maddesi eklenerek, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararının kesinleştiği tarihten itibaren bir yıl içinde Yargıtay Birinci Başkanlığı'ndan muhakemenin iadesi isteminde bulunabilirler" (md. 7). Yargıtay CGK duruşma yapmaksızın kesin olarak karar verir (md. 7).

Dil yasağı kaldırıldı; Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde de yayın yapılabilir (md. 8).

Basın yasasında geçen para miktarları artırıldı (md. 9).

4 Nisan 1934 tarihli ve 2559 sayılı Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu'nun bazı maddeleri değiştirildi. Bununla, suçun önlenmesi amacıyla kişilerin üstlerini, araçlarını, özel kâğıtlarını ve eşyasını arar; suç unsurlarına el koyması, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu ile diğer kanunlara göre suç iz, eser, emare veya delillerinin tespiti veya faillerinin yakalanması amacıyla polis tarafından yapılacak aramalar için de usulüne göre verilmiş hâkim kararı veya bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde, diğer kanunlarda yetkili kılınmış merciin yazılı emrin bulunması konuları düzenlenmiştir. (md. 10).

14 Ekim 1983 tarihli ve 2923 sayılı Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi Kanunu'nun adı "Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi ile Türk Vatandaşlarının Farklı Dil ve Lehçelerinin Öğrenilmesi Hakkında Kanun" şeklinde değiştirilmiş olup, kurs açabilirler (md. 11).

Kanunun 12. maddesi ile yürürlükten kaldırılan kanun maddeleri gösterilmiş, ayrıca bu kanuna 3 geçici madde eklenmiştir.

Adalet Komisyonu'nda son şekli verilen teklif, 1-2 Ağustos tarihlerinde TBMM Genel Kurulu'nun Olağanüstü Toplantısı'nda görüşülüp sabaha karşı kabul edilmiştir. Yasa, 9 Ağustos 2002 tarihli 24841 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiş, Cumhurbaşkanı, yasanın 9. maddesinin iptali için 14 Ağustos 2002'de, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) de, yasanın 6 maddesinin iptali için, 9 Eylül 2002'de Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuş ise de talepler Anayasa Mahkemesi tarafından reddedilmiştir.

Dördüncü Uyum Yasaları Paketi

(Kanun No: 4778, Kabul Tarihi: 2 Ocak 2003, RG. 11 Ocak 2003 – 24990).

Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde çeşitli yasalarda değişiklik yapan tasarı, 3 Kasım 2002 tarihli seçimle iktidarı kazanan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ilk uyum paketidir. 4. Uyum Paketi, 58. Hükümetin Başbakanı Abdullah Gül tarafından, 3 Aralık 2002'de TBMM'ye sevk edildi. Tasarı, 9 Aralık 2002'de İçişleri Komisyonu'nda, 10 Aralık 2002'de Adalet Komisyonu'nda, 11 Aralık 2002'de de Anayasa Komisyonu'nda görüşüldü. Komisyonlarda üzerinde bazı değişiklikler yapılan tasarı, TBMM Genel Kurulu'nun 2 Ocak 2003 tarihli 17. Birleşiminde kabul edildi. 4778 sayılı yasa, 11 Ocak 2003'de *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. Yasa, Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde, 16 kanunda değişiklik öngörmektedir.

> Bu Paketle birlikte Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın milletvekilliği ve başbakanlığı önündeki son engeller de ortadan kalktı.
>
> İşkence ve kötü muamele suçlarından dolayı verilen cezaların para cezasına çevrilemeyeceği ve ertelenemeyeceği hükme bağlandı.
>
> Olağanüstü Hal uygulanan yerlerde hükümlü ve tutukluların cezaevi dışındaki sorgulama süreleri 4 güne indirildi.
>
> Partilere kapatma yerine para cezası verilebilecek. Partilerin kapatılmasına karar verilebilmesi için beşte üç çoğunluk aranacak. "Kanunların emredici hükümlerine aykırılık halinde bulunması ve ihtara rağmen aykırılığın giderilmemesi halinde" kapatma davası yerine, Anayasa Mahkemesi'nin yazılı ihtarını izleyen 6 ay

içerisinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı o siyasi partinin devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılması için Anayasa Mahkemesi'ne re'sen dava açabilecek. Siyasi Partiler Yasası'nın 104. maddesinin 2. fıkrasında yapılan değişiklikle ihtarın gereğine yerine getirmeyen partiye Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı kapatma davası açamayacak. Bunun yerine devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakma istemiyle Anayasa Mahkemesi'nde dava açabilecek.

Siyasi Partiler Yasası'nın (SPK) 8. maddesinde yapılan değişiklikle de kurucu üyelik için milletvekili seçilme yeterliğine değil, partiye üye olma koşullarını taşımak yeterli olacak.

SPK'nin siyasi partilere üye olma koşullarını düzenleyen 11. maddesindeki TCK'nın 312. maddesinden mahkûm olanlarının üye olamayacağına ilişkin hüküm de kaldırılarak yerine "terör eylemlerinden mahkûm olanlar" koşulu getirildi. Milletvekili Seçimi Kanunu'nun milletvekili seçilme yeterliliğini düzenleyen 11. maddesinde de TCK'nın 312. maddesinden hüküm giyenlerin seçilemeyeceklerine ilişkin kısıtlama kaldırıldı. Bunun yerine, "terör eylemlerinden mahkûm olanlar" hükmü getirildi.

TCK'nın 312. maddesinin ikinci fıkrasında yazılı, "halkı sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek" suçundan mahkum olmama koşulu, "terör eylemlerinden mahkum olmama" şeklinde değiştirildi. Bu düzenlemeler ışığında bir parti hakkında açılan kapatma davasının yasal dayanağı da kalmadı. .

Milletvekili Seçimi Kanunu'na "Bir ilin veya seçim çevresinin TBMM üyesinin kalmaması halinde, boşalmayı takip eden 90 günden sonraki ilk pazar günü o seçim çevresinde ara seçim yapılır." fıkrası eklendi. Seçimlerin iptali durumunda da 90 günlük süre uygulanacaktır.

Cemaat vakıfları mülk edinebilecek. Cemaat vakıfları dini, hayri, sosyal, eğitsel, sıhhi ve kültürel alanlardaki ihtiyaçlarını karşılamak üzere taşınmaz mal edinebilecek ve taşınmaz malları üzerinde tasarrufta bulunabilecektir.

Gerçek kişiler yanında tüzel kişiler de derneklere üye olabilecek. Dernekler, önceden izin almaksızın bildiri yayınlayabilecek.

Basın yayın organı sahipleri, mesul müdürler ve yazı sahipleri haber kaynaklarını açıklamaya zorlanamayacaktır.

Adli sicilden silinemeyecek suç kavramı ortadan kaldırıldı. Kanunlarda yapılacak değişiklikler sonucu suç olmaktan çıkarılan veya idari nitelikte cezaya dönüştürülen suçlarla, ölen veya 80 yaşını tamamlamış hükümlülere ait adli sicil kayıtlarıyla ilgili bilgiler, Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü'nce re'sen adli sicil kayıtlarından çıkartılacaktır.

Yabancılara TBMM'ye dilekçe verme hakkı getirildi.

Beşinci Uyum Yasaları Paketi

(Kanun No: 4793, Kabul Tarihi: 23 Ocak 2003, RG. 4 Şubat 2003 – 25014).

Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde çeşitli yasalarda değişiklik yapan 5. tasarı, 9 Aralık 2002'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2. uyum paketi olup, 58. Hükümetin Başbakanı Abdullah Gül tarafından TBMM'ye sevk edilmiştir. Tasarı, 16 Ocak 2003'de Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Komisyonu'nda, 20 Ocak 2003'de de Adalet Komisyonu'nda görüşüldü. Komisyonlarda üzerinde bazı değişiklikler yapılan tasarı, TBMM Genel Kurulu'nun 23 Ocak 2003 tarihli 26. Birleşiminde kabul edilmiştir. 4793 sayılı yasa, 4 Şubat 2003 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Yasa, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları bakımından muhakemenin iadesi yoluna gidilmesini kolaylaştırmaktadır.

Altıncı Uyum Yasaları Paketi

(Kanun No: 4928, Kabul Tarihi: 15 Temmuz 2003, RG. 19 Temmuz 2003 – 25173).

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Üçüncü, 59. hükümetin başkanı Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Birinci paketi olarak TBMM'e sevk edilmiştir. Paket, Adalet Komisyonu'nda küçük bazı değişikliklerle kabul edilerek Genel Kurul gündemine getirilmişti. Buna göre;

DGM'nin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'da da değişiklik yapılarak müdafi ile görüşmede Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu hükümlerinin uygulanmasına imkân sağlanmıştır.

Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde de kamu ve özel radyo ve televizyon kuruluşlarınca yayın yapılabilecektir.

Kanun, Nüfus Kanunu'nda değişiklik yaparak, çocuğa, "ancak ahlak kurallarına uygun düşmeyen veya kamuoyunu inciten ad" konulamayacağı ve "evlilik dışında doğan çocuğun anasının soyadını alması" hükmünü getirmiştir. Böylece, farklı kültürlere veya örf ve adetlere sahip vatandaşların, özel yaşamlarına ve aile hayatlarına ilişkin hürriyetlerinin korunması amacıyla, çocukların adlarının konulmasında, sadece ahlak kurallarına uygun düşmeyen ve kamuoyunu incitici nitelikte olan adların konulmaması hükme bağlanarak, bu konuda meydana gelen sınırlayıcı yorum ve uygulamaların önlenmesi öngörülmektedir.

İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun (İYUK) "yargılamanın yenilenmesini" düzenleyen maddesine ekleme yapıldı. Buna göre, hükmün, İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme'nin veya eki protokollerin ihlali suretiyle verildiğinin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) kesinleşmiş kararıyla tespit edilmiş olması halinde yargılama yenilenecektir. Yargılamanın yenilenmesi süresi, AİHM kararının kesinleştiği tarihten itibaren bir yıl, diğer sebepler için 60 gündür. Bu hükümle, İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme'nin ve eki protokollerin ihlali, yargılamanın yenilenmesi nedeni olarak kabul edilecek. Bu durum, idari yargı alanında da yargılamanın yenilenmesi sebebi sayılmaktadır. Yargılamanın yenilenmesi, kanunun yürürlüğe girdiği tarihte AİHM'nin kesinleşmiş kararları ile bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten sonra AİHM'e yapılan başvurular üzerine verilecek kararlar hakkında uygulanacak. Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihte kesinleşmiş olan AİHM kararlarına ilişkin yargılamanın yenilenmesi istemleri, bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içinde yapılacaktır.

İmar Kanunu'nda yapılan değişiklikle, imar planlarının tanziminde, planlanan beldenin ve bölgenin şartları ile gelecek ihtiyaçları göz önünde tutularak, gerekli ibadet yerlerinin ayrılması öngörülmüştür. İl, ilçe ve kasabalarda mülki idare amirinin izni alınmak ve imar mevzuatına uygun olmak şartıyla ibadethane yapılabilecek. İbadet yeri, imar mevzuatına aykırı olarak başka maksatlara tahsis edilemeyecek.

Vakıflar Kanunu'nda yapılan değişiklikle, cemaat vakıflarına tasarrufları altında bulunan taşınmazların vakıf adına tescili için 18 aylık ek süre tanınmıştır.

3984 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun'da yapılacak değişiklikle, Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde de kamu ve özel radyo ve televizyon kuruluşlarınca yayın yapılabilmesi hükme bağlanıyor. RTÜK, Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde kamu ve özel radyo ve televizyon kuruluşlarınca yapılacak yayınların usul ve esaslarına ilişkin 4 ay içinde yönetmelik hazırlayacak. 3984 sayılı Kanun'un 32. maddesinde yapılan değişiklikle, seçim dönemlerinde 1 hafta olan yayın yasağı, seçim gününden önceki 24 saat olmak üzere daraltılıyor. RTÜK, Mahalli yayınları izlemek için gerekli görülen yerlerde, halen mevcut kadrolarla bölge teşkilatı kurabilecek.[23]

Kanunla Terörle Mücadele Kanununun (TMK) "Devletin bölünmezliği aleyhine propaganda" başlıklı 8. maddesi yürürlükten kaldırılıyor. Madde gerekçesinde,"TMK'nin 8. maddesinin yürürlükten kaldırılması ile ülke bütünlüğünün korunması bakımından bir boşluk doğmayacaktır" denilerek, TCK'nın 311. maddesi gereğince, 8. madde yürürlükten kaldırıldığında boşluk doğması bir tarafa, ülke bütünlüğü aleyhine propaganda suçunun daha ağır bir şekilde cezalandırılabileceği kaydedildi. Gerekçede, TCK'nın 312. maddesinin ikinci fıkrasının doğrudan olmasa da dolayısıyla milli birliği, milli bağlılığı koruyan bir hüküm olduğu belirtildi. Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten

---

[23] Bkz. Mithat Sancar, "Dil Özgürlüğü ve Kültürel Kimlik Hakkı", *Anayasa ve Uyum Yasaları*, Ankara, 2001, s. 366-375.

önce, TMK'nin 8. maddesi kapsamına giren suçlardan dolayı yürütülen hazırlık soruşturmalarında, Cumhuriyet savcılıklarınca takipsizlik kararı verilecektir. Haklarında kamu davası açılmamış tutuklu sanıklar Cumhuriyet savcılıklarınca, haklarında kamu davası açılmış tutuklu sanıklar ilgili mahkemelerce salıverilecekler. Yargıtay'a gönderilmemiş veya Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nda bulunan dosyalar hakkında hükmü veren mahkemece, Yargıtay'da bulunan dosyalar ilgili ceza dairesince, cezaları infaz edilmekte olan hükümlülerin dosyaları hükmü veren mahkemece, acele işlerden sayılmak ve TCK'nın 2. maddesi dikkate alınarak karara bağlanacaktır.

Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) eş, kardeş veya füruundan birini zina halinde yakalamada suç işlenmesi halinde faile verilecek cezaları gösteren 462. maddesi de yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece, özel bir tahrik hali olarak düzenlenen bu hüküm yerine, TCK'nın 51. maddesinde düzenlenen genel tahrik maddesi uygulanacak.

Terörle Mücadele Yasası'nın "terör tanımı" başlıklı 1. maddesi "terör ve örgüt tanımı" olarak değiştiriliyor ve terör suçu yeniden düzenlenmektedir.[24]

Yasa, 298 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'un bazı maddelerine eklemeler yapıyor. Seçimlerin başlangıç tarihinden oy verme gününün bitimine kadar, özel radyo ve televizyon kuruluşları, yapacakları yayınlarda 2954 sayılı Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu'na tabi olacaklar. Özel radyo ve televizyonların bu konudaki yayın ilkelerinin belirlenmesinde, Yüksek Seçim Kurulu (YSK) görevli ve yetkili olacak. Yapılacak yayınların yukarıdaki esaslara uygunluğunun gözetim, denetim ve değerlendirilmesinde, ülke çapında yayın yapan özel radyo ve televizyonlar için YSK; bunun dışında yayın yapan özel radyo ve televizyonlar için yayının yapıldığı yer ilçe seçim kurulları görevli ve yetkili sayılacak. İlçe seçim kurullarının verdiği kararlara karşı,

---

[24] Detay için bkz. H. T. Fendoğlu, "Uluslararası Belgelerde Terörizm", *Fırat Üniversitesi Rektörlüğü, 27-29 Mart 2000, Uluslararası Doğu ve Güneydoğu'da Huzur ve Güvenlik Sempozyumu (Terör, Etkileri ve Çözüm Önerileri)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 2000, s. 757-769.

24 saat içinde il seçim kurullarına itiraz edilebilecek. İl seçim kurulunun kararı kesin olacaktır.

Yüksek Seçim Kurulunca (YSK) belirlenen esaslara aykırı olarak yayın yapılması halinde, ülke genelinde yayın yapan özel radyo ve televizyon kuruluşlarını YSK, yerel yayın yapan özel radyo ve televizyon kuruluşlarını ise yayının yapıldığı yer ilçe seçim kurulu uyaracak veya aynı yayın kuşağında açık bir şekilde özür dilemesini isteyecek. Bu talebe uyulmaması veya aykırılığın tekrarı halinde, YSK veya yayının yapıldığı yer ilçe seçim kurulunca, ihlale konu programın yayını 1 ila 12 kez arasında durdurulacak. Aykırılığın tekrarı halinde, ülke genelinde yayın yapan özel radyo ve televizyon kuruluşlarının yayınlarının YSK'ca 5 günden 15 güne kadar durdurulmasına, yerel yayın yapan özel radyo ve televizyonların yayınlarının ise yayının yapıldığı yer ilçe seçim kurulunca 3 günden 7 güne kadar durdurulmasına karar verilecek. Bu kararlar, ilgili en yüksek mülki amirlerce derhal yerine getirilecek. Hakkında yayın durdurulması kararı verilen özel radyo ve televizyon kuruluşlarının sorumluları 10 milyar liradan 85 milyar liraya kadar, yerel yayın yapan özel radyo ve televizyon kuruluşlarının sorumluları 350 milyon liradan 4 milyar liraya kadar ağır para cezasıyla, yetkili mahkemesince cezalandırılacak. Tekerrürü halinde bu cezalar 3 misli olarak uygulanacaktır.

Bu Paketin içeriği konusunda MGK'nın asker kanadı, Paket'teki "Terörle Mücadele Yasası'nın 8'nci maddesinin kaldırılması, anadilde yayın, apartmanlarda ibadet yeri açılması, seçimlerde yabancı gözlemci istenmesi ve Sinema-Video Eserleri Denetleme Kurulu'ndan MGK temsilcisinin çıkarılması" hakkındaki düzenlemelere karşı görüşte bulunmuştu.

Diğer taraftan, aynı gün, TBMM'deki "AB Konulu Genel Görüşme"de hükümet adına konuşan Başbakan Erdoğan; MGK'da alınan kararların tavsiye niteliğinde olduğunu vurgulayarak, MGK'nın hiçbir zaman bu parlamentonun çıkaracağı veya alacağı bir kararın üstünde bir kararı almayacağını, MGK'nın tüm mensuplarının da bu bilincin, bu anlayışın içinde olduğunu belirtmiştir.

Başbakan Erdoğan, TBMM Genel Kurulu'nda yapılan "AB genel görüşmesi" sırasındaki konuşmasında, "Hükümet-ordu ilişkileri" konusunda ılımlı tavrını sürdürmüştür. "Türk Silahlı Kuvvetleri, Türkiye'de modernleşme ve demokratikleşme sürecinin miladıdır. Bu anlayışla askerlerine dünyada (Mehmetçik) diyen tek ülkeyiz. Mehmetçik, küçük Muhammed manasındadır" sözleriyle ifade etmiştir. Erdoğan, konuşmasında özetle "Uyum Paketi'nin MGK'da ele alınmasını gerekli gördüklerini, AB dışında kalmak suretiyle Türkiye'nin bölgesinde güvenlik ve dış politika açısından yalnızlık içine itilmesinin hiçbir zaman tercihleri olamayacağını, elbirliği ile çalışılması halinde, 2011-2012 yıllarının Türkiye'nin üyeliği için son derece gerçekçi bir vade olacağını, AB'ye uyum çalışmaları yapılırken uygulamaya da önem verilmesi gerektiğini" belirtmişti.[25]

Yedinci Uyum Yasaları Paketi

(Kanun No: 4963, Kabul Tarihi: 30 Temmuz 2003, RG. 7 Ağustos 2003 – 25192).

Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde çeşitli yasalarda değişiklik yapan 7. paket, 23 Temmuz 2003'de 59. Hükümet tarafından TBMM'ye sevk edilmiştir. Tasarı, 24 Temmuz'da TBMM İçişleri Komisyonu ile AB Uyum Komisyonu'nda, 29 Temmuz'da da Adalet Komisyonu'nda görüşülerek bazı değişikliklerle kabul edilmiştir. Tasarı, TBMM Genel Kurulu'nun 30 Temmuz 2003 tarihli 113. Birleşiminde görüşüldü ve bazı değişikliklerle yasalaştı. Yasa, Cumhurbaşkanı'nın onayından sonra 7 Ağustos 2003 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

TBMM Genel Kurulu'ndaki görüşmeler sırasında, MGK'nın görevlerinin yeniden tanımlandığı 24. maddeye, AKP'li milletvekillerinin önergesiyle, "Başbakan, MGK'nın tavsiye kararları ve görüşlerini değerlendirmek üzere Bakanlar Kurulu'na sunulması ve bu tavsiye kararlarının Bakanlar Kurulu'nda kabul edilmesi halinde, bunların uygulanmasında koordinasyonu izlemek üzere bir başbakan yardımcısını görevlendirebilir, hükmü eklenmiştir.

---

[25] *www. ansesNet Haber Ajansı*, Ankara'da Bir Hafta, 26 MAYIS - 1 Haziran 2003.

Türk Ceza Yasasının 159. maddesi yeniden değiştirilerek, tahkir, tezyif ve sövme kastı bulunmaksızın, sadece eleştirmek maksadıyla yapılan düşünce açıklamaları cezayı gerektirmez, hükmü getirilmiş, ceza hafifletilmiştir (md. 1). Yasaya göre, Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 159. maddesinde tanımlanan devletin ve devlet görevlilerin manevi şahsiyetlerine "tahkir ve tezyif" suçlarına verilecek cezanın alt sınırı bir yıldan 6 aya indirilmiştir. "Tahkir, tezyif ve sövme kastı bulunmaksızın, sadece eleştirmek maksadıyla yapılan düşünce açıklamaları" da cezayı gerektirmeyecektir.

TCK. 169, 426 ve 427. maddelerinde iyileştirme sağlanmıştır (md. 2-3-4). Yasa, "bilim ve sanat eserleri ile edebi değere sahip olan eserlerin", "genel ahlaka aykırı yayınlar" kapsamında değerlendirilemeyeceğini hükme bağlıyor. Halkın ar ve haya duygularını inciten veya cinsi arzuları tahrik ve istismar eder nitelikte genel ahlaka aykırı yayınlar, imha edilmeyecek, sadece müsaderesine karar verilebilecek.

TCK. 243 ve 245. maddede geçen suçlar acele işlerden sayılmıştır (md. 5). İşkence" suçunun soruşturulması öncelikli işlerden olacak. Bu suçlarla ilgili davalarda duruşmalara zorunluluk olmadıkça otuz günden fazla ara verilmeyecek, adli tatilde de bakılacak.

25 Ekim 1963 tarihli ve 353 sayılı Askerî Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanununun 11. maddesine fıkra eklenerek, "Askerî Ceza Kanununun 58. maddesinde yazılı suçların, barış zamanında asker olmayan kişiler tarafından işlenmesi hâlinde, bu suçlara ilişkin davalar askerî mahkemelerde görülmez." denilerek tartışmalara son verilmiştir.(md. 6). Asker olmayan kişiler, barış zamanında, "askerleri kanunlara karşı itaatsizliğe teşvik etme" ve "halkı askerlikten soğutma" suçları iddiasıyla sivil mahkemelerde yargılanacak.

21 Şubat 1967 tarihli ve 832 sayılı Sayıştay Kanunu'na madde eklenerek, TBMM ve Sayıştay'ın denetleme usulleri yeniden düzenlenmiştir (md. 7). TBMM Başkanlığı'nın talebi üzerine, Sayıştay, Silahlı Kuvvetlerin elindeki mallar da dahil olmak üzere denetlemeler yapabilecek.

MGK Genel Sekreterinin sivil de olabilmesi kabul edilmiştir (md. 9). MGK Genel Sekreterliği'nin görev ve yetkilerini yeniden düzenleyen yasa ile MGK Genel Sekreterliği'ne sivil de atanabilecek. Genel Sekreter, Başbakan'ın teklifi ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile atanacak. Söz konusu atamanın, TSK mensupları arasından yapılması halinde Genelkurmay Başkanı'nın olumlu görüşü alınacak.

6 Ekim 1983 tarihli ve 2908 sayılı Dernekler Kanunu'nda yeniden iyileştirme ve düzenlemeler yapılmıştır (md. 10-17). Dernek kurma hakları genişletildi. Tüzel kişiler de dernek kurabilecek. Dernek üyeliğinden ayrılmak isteyenin 6 ay önceden haber vermesine gerek olmayacak.

6 Ekim 1983 tarihli ve 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nun bazı maddeleri iyileştirilmiş ve yeniden düzenlenmiştir (md. 18-22). Toplantı ve gösteriler, 30 gün yerine ancak 10 gün ertelenebilecek.

14 Ekim 1983 tarihli ve 2923 sayılı Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi ile Türk Vatandaşlarının Farklı Dil ve Lehçelerinin Öğrenilmesi Hakkında Kanunun 2. maddesinin (a) ve (c) bentleri değiştirilmiş, yeni düzenleme yapılmıştır (md. 23). Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi için, 625 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu hükümlerine tabi olmak üzere özel kurslar açılabilecek.

9 Kasım 1983 tarihli ve 2945 sayılı Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu'nun 4. maddesi değiştirilmiş ve Millî Güvenlik Kurulu, millî güvenlik ve devletin millî güvenlik siyasetine ilişkin tanımlar çerçevesinde devletin millî güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili konularda tavsiye kararları alır ve gerekli koordinasyonun sağlanması için görüş tespit eder; bu tavsiye kararlarını ve görüşlerini Bakanlar Kurulu'na bildirir ve kanunlarla verilen görevleri yerine getirir. Başbakan, Millî Güvenlik Kurulu'nun tavsiye kararlarının ve görüşlerinin değerlendirilmek üzere Bakanlar Kurulu'na sunulması ve Bakanlar Kurulu'nda kabulü halinde bu tavsiye kararlarının uygulanmasının koordinasyonu ve izlenmesi için bir başbakan yardımcısını görevlendirebilir. Kurul,

iki ayda bir toplanır. Gerektiğinde Kurul, Başbakan'ın teklifi üzerine veya doğrudan Cumhurbaşkanı'nın çağrısı ile de toplanır. Genel Sekreterliğin icra yetkileri kaldırılarak, Millî Güvenlik Kurulu'nca ve kanunlarla verilen görevleri yerine getirir, denilmiştir. Ayrıca, Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri, Başbakan'ın teklifi ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile atanır. Söz konusu atamanın, Türk Silâhlı Kuvvetleri mensupları arasından yapılmasının öngörülmesi halinde Genelkurmay Başkanı'nın olumlu görüşü alınır, hükmü getirilmiş ve bu kanunun yayımı tarihinden itibaren üç ay içinde yönetmelik çıkarılacağı belirtilmiştir (md. 24-28). Milli Güvenlik Kurulu'nun görevlerini de yeniden tanımlayan yasaya göre, MGK, ayda bir kez yerine iki ayda bir toplanacak. Kurul, gerektiğinde Başbakan'ın teklifi üzerine veya doğrudan Cumhurbaşkanı'nın çağrısı ile de toplanabilecek.

Çocuk Mahkemeleri'nde yargılanma yaşı 15'ten 18'e çıkarıldı.

8 Haziran 1984 tarihli ve 227 sayılı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname değiştirilerek, yurt dışındaki vakıflarla ilişkilerde iyileştirmeler yapılmıştır (md. 29). Türkiye'de kurulan vakıflar, amaçları doğrultusunda uluslararası alanda işbirliği yapılmasında yarar görülen hallerde, Dışişleri Bakanlığı'nın görüşü alınmak suretiyle İçişleri Bakanlığı'nın izniyle yurtdışında kurulmuş vakıf veya kuruluşlara üye olabilecek. Türkiye'de kurulan vakıfların, vakıf senedinde belirtilen amaçlarını gerçekleştirmek üzere uluslararası faaliyette bulunması ve yurtdışında şube açması ile yurtdışındaki benzer amaçlı vakıf veya kuruluşlarla işbirliği yapması, Dışişleri Bakanlığı'nın görüşü alınmak suretiyle İçişleri Bakanlığı'nın iznine bağlı olacak.

12 Nisan 1991 tarihli ve 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun 7. maddesinin ikinci fıkrasında iyileştirme sağlanmıştır (md. 30). Kanun ile Terörle Mücadele Yasası'nın 7. maddesinin ikinci fıkrasına "şiddeti teşvik" suçu eklendi. Buna göre, "terör örgütü mensuplarına yardım edenlere veya şiddet veya diğer terör yöntemlerine başvurmayı teşvik edecek şekilde propaganda yapanlara" fiilleri başka bir suç oluştursa bile ayrıca bir yıldan beş yıla kadar hapis ve 500 milyon liradan 1 milyar liraya kadar ağır para cezası verilecek.

Değiştirilen bu hükümlere aykırı düşen bazı kanun maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır (md. 35).

Sekizinci Uyum Yasaları Paketi

Aslında TBMM tarafından, "Sekizinci" AB'ne Uyum Paketi adı altında bir düzenleme yapılmamıştır. Fakat 22. yasama yılı sonuna kadar çıkarılan kanunlar incelendiğinde, yapılan anayasa değişikliği doğrultusunda çıkarılan bazı yasalara "sekizinci" uyum paketi diyebiliriz. Bu yasalar, "16 Haziran 2004 tarihinde kabul edilen, 5190 nolu, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda Değişiklik Yapılması ve Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kaldırılmasına Dair Kanun (*RG.* 30 Nisan 2004, 25508)", "5218 nolu, 14 Temmuz 2004 kabul tarihli, Ölüm Cezasının Kaldırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun[26]", "5190 nolu, 16 Haziran 2004 kabul tarihli, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda Değişiklik Yapılması ve Devlet Güvenlik mahkemelerinin Kaldırılmasına Dair Kanun[27]", "5233 nolu, 17 Temmuz 2004 kabul tarihli, Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun[28]", "5187 nolu, 9 Haziran 2004 kabul tarihli Basın Kanunu"[29], "5237 no.lu, 26 Eylül 2004 tarihinde kabul edilen Türk Ceza Kanunu", "5236 nolu 26 Eylül 2004'de kabul edilen CMUK'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", "5235 nolu 26 Eylül 2004'de kabul edilen Adli Yargı İlk Derece Mahkemeleri ile Bölge Adliye Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yetkileri Hakkında Kanun" olarak kabul edilebilir.

---

[26] 5218 nolu, 14 Temmuz 2004 kabul tarihli, Ölüm Cezasının Kaldırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (*RG.* 21 Temmuz 2004/25529). Bu yasanın özeti: TCK, CMUK ve diğer kanunlardaki idam cezaları kaldırılmakta ve yerine "ağırlaştırılmış müebbed ağır hapis cezası" getirilmektedir.

5190 nolu, 16 Haziran 2004 kabul tarihli, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununda Değişiklik Yapılması ve Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kaldırılmasına Dair Kanun.

[28] 5233 nolu, 17 Temmuz 2004 kabul tarihli, Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun (RG. 27 Temmuz 2004, 25535).

[29] 5187 nolu, 09 Haziran 2004 kabul tarihli Basın Kanunu.

Aslında Türkiye, AİHS'e EK- 6. protokolü 26 Haziran 2003 tarihinde kabul etti (4913 sayılı kanun, *RG.* 1 Temmuz 2003 tarih ve 25155 sayı).[30] Türkiye, idam cezasının barış zamanı dışında, savaş ve savaş tehlikesi halinde de kaldırılmasını öngören AİHS'nin 13. protokolünü de 9 Ocak 2004 'de imzaladı.[31]

Yukarıda Avrupa Birliği Müktesebatı'na uyum reformlarının bir envanterini çıkarıp bu temelde bir analiz yapmaya çalışıldı. Görüldüğü üzere bu süreç temelde insanımızın özgürlüklerden daha fazla istifade etmesine imkân sağlayacak hukukî zeminin güçlendirilmesini amaçlamaktadır. Bütün bu reformlar, sadece kişilerin özgürlüklerinin genişlemesine değil toplumsal uzlaşmanın daha sağlam temeller üzerinde yükselmesine yardım edecektir. Reformların görece kısa bir zaman içinde gerçekleştirilmesi zaman zaman bazı uygulama sorunlarına yol açsa da uzun vadede bu sorunların aşılacağına şüphe yoktur.

---

[30] Bkz. *www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/aihs6.html.*
Metin için bkz. *www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/aihs_13.html.*

* Bu bölüm Bülent Arı tarafından hazırlanmıştır.

Sultan Abdülmecid

(Günümüz Türkçesi)

TANZİMAT FERMANI

Gülhane Hatt-ı Hümayunu veya Tanzimat-ı Hayriye

Herkesin bildiği gibi, devletimizde kuruluşundan beri Kuran'ın yüce hükümlerine ve şeriat hükümlerine tam uyulduğundan, ülkemizin gücü ve bütün tebaasının refah ve mutluluğu en yüksek noktaya çıkmıştı. Ancak, yüz elli yıl var ki, birbirlerini takip eden karışıklıklar ve çeşitli sebeplerle şeriata ve yüce yasalara uyulmadığından, evvelki kuvvet ve refah, tam tersine zayıflık ve fakirliğe dönüştü. Oysa şeriat hükümleri ile idare edilmeyen bir ülkenin varlığını sürdürebilmesinin imkansızlığı açık seçik ortadadır.

Tahta geçtiğimiz mutlu günden bu yana bütün gayretimiz, hep ülkenin kalkınması, ahalimiz ve fakirlerimizin refahına yönelik oldu. Eğer, yüce devletimize dâhil ülkelerin coğrafi konumu, verimli toprakları ve halkının kabiliyetleri gözönünde tutularak gerekli teşebbüsler yapılırsa, yüce Allah'ın yardımı ile, beş-on yılda kalkınabileceğimiz söz götürmez.

Yüce Allah'ın yardımına ve Peygamberimiz hazretlerinin ruhaniyetine sığınarak, yüce devletimizin ve ülkemizin iyi bir biçimde idare edilmesi için bundan böyle bazı yeni kanunlar çıkarılması gerekli görüldü.

Söz konusu kanunların başında can güvenliği; ırz, namus ve malın korunması; vergi toplanması; halkın askere alınıp silahaltında tutulma süresi gibi hususlar gelmektedir. Şöyle ki, dünyada can, ırz ve namustan daha kıymetli birşey yoktur. Bir insan bunları tehlikede görünce, yaradılıştan kötü olmasa bile, canını ve namusunu korumak için olmadık çarelere başvurur. Bunun devlet ve memlekete zarar vereceği açıktır. Buna karşılık,

can ve namustan emin olan bir kimse sadakat ve doğruluktan ayrılmaz, işi ve gücü ile devletine ve milletine faydalı olur.

Mal emniyetinin olmadığı yerde ise kimse devlet ve milletine ısınamaz, ülkesinin yükselmesi ile ilgilenmez, hep korku ve üzüntü içinde yaşar. Buna karşılık, malından, mülkünden emin olmadığı zaman hep kendi işi ve işinin genişletilmesi ile uğraşır. Devlet ve millet gayreti, vatan sevgisi kendisinde her gün artar.

Vergi konusuna gelince: Bir devlet, ülkesini korumak için askere ve gerekli öbür masraflara muhtaçtır. Bu, para ile olur. Para, tebaadan toplanacak vergiler ile oluştuğundan bunun en iyi şekilde toplanması gerekir.

Evvelce gelir sanılmış olan "yed-i vahid" belasından ülkemiz hamdolsun, kurtulmuşsa da yıkıcı bir usûl olup hiçbir zaman faydalı sonuç doğurmamış olan iltizam usûlü hala sürüyor. Bu, ülkenin siyasi işlerini ve mali meselelerini bir adamın keyfine, hatta cebir ve zulmüne teslim etmek demektir. Bu adam iyi bir insan değilse hep kendi menfaatine bakar, bütün davranışlarında kötülüğe, zulme yönelir. Bu sebeple, ülkemiz insanlarının her biri için, malına ve gelirine göre bir verginin tespit edilmesi ve kimseden bundan fazla birşey alınmaması gerekir. Yüce devletimizin karada ve denizdeki askeri masrafları ile öbür masrafları kanunlarla belirlenip sınırlandırılmalı ve tatbiki ona göre yapılmalıdır.

Askerlik de, yukarıda belirtildiği gibi, önemli konulardan biridir. Ülkenin muhafazası için asker vermek halkın başlıca borcudur. Fakat, bir memleketin mevcut nüfusuna bakılmaksızın, şimdiye kadar yapıldığı gibi, kiminden tahammülünden çok, kiminden az asker alınması hem düzensizliğe; hem tarım, ticaret ve bayındırlık işlerinin kötü gitmesine; hem ömür boyu askerlik bıkkınlığa; hem de nüfusun azalmasına yol açar. Bu nedenle, her memleketten alınacak asker miktarı için uygun usûl konulmalı ve dört veya beş yıl hizmet için sıra usûlü getirilmelidir. Bunlar yapılmadıkça devletin kuvvetlenip gelişmesi, huzur ve asayişin sağlanması mümkün olmaz. Bütün bunların dayanağı yukarıda açıklanan hususlardır.

Bu sebeple, bundan böyle suç işleyenlerin durumları şeriat hükümleri gereğince açıkça incelenip bir karara bağlanmadıkça kimse hakkında, açık veya gizli, idam ve zehirleme işlemi uygulanmayacaktır. Hiç kimse, başkasının ırz ve namusuna saldırmayacaktır. Herkes malına, mülküne tam sahip olacak, bunları dilediği gibi kullanacak, bunu yaparken de devlet büyüklerinin müdahalesine

uğramayacaktır. Birinin suçluluğunun tespiti halinde mirasçıların o işle ilgileri bulunmayacağından, suçlunun malları elinden alınıp varisleri miras hakkından mahrum bırakılmayacaklardır.

Yüce devletimizin tebaası Müslümanlarla öbür milletler bu haklardan tam faydalanacaklardır.

Can, ırz, namus ve mal konularında, ülkemizin tüm halkına şeriat hükümleri gereğince teminat verilmiştir. Öbür konularda da oybirliği ile karar verilmesi için, Meclisi Ahkâm-ı Adliye üyeleri gerektikçe artırılacaktır. Yüce devletimizin bakanları ile ileri gelenleri belirli günlerde orada toplanarak, görüşlerini çekinmeden açıkça söyleyeceklerdir. Can, mal güvenliğine ve vergilerin belirlenmesine ait yasalar böyle hazırlanacaktır.

Askerlikle ilgili konular Bâb-ı Seraskeri Dar-ı Şurası'nda görüşülüp karara bağlandıktan sonra sonsuza dek uygulanmaları için tasdik edilmek üzere tarafıma gönderilecektir. Söz konusu kanunlar sırf din, devlet, ülke ve milleti kalkındırmak amacı ile çıkarılacaklarından, bunlara tam uyacağımıza yemin ederiz. Bu konuda, Hırka-i Şerife odasında, tüm din adamları ile bakanların hazır bulunacakları bir sırada yemin edecektir.

Din adamı ve vezirlerden kanunlara aykırı hareket edenlerin, ispatlanacak suçlarına göre, rütbelerine ve hatır ve gönüle bakılmaksızın cezalandırılmaları için özel ceza kanunu çıkarılacaktır.

Memurlara kafi derecede maaş bağlanmış olup, henüz bağlanmamış olanlarınkiler de belirlenecektir. Bu yolla da, şeriata aykırı olan ve ülkenin gerilemesinde başrolü oynayan rüşvet belası güçlü bir kanun ile ortadan kaldırılmış olacaktır.

Bütün bu sayılan hususlar eski hükümlerin tümden değiştirilmesi demek olacağından, işbu fermanımız İstanbul halkına ve ülkemiz halkına duyurulacaktır. Bundan başka, dost devletlerin de bu yönetimin sonsuza dek uygulanmasına şahit olmaları için fermanımız, İstanbul'daki tüm büyükelçilere resmen bildirilecektir.

Allah hepimizi muvaffak kılsın; kanunlara uymayanlar Allah'ın lanetine uğrasın ve ömürleri boyunca rahat yüzü görmesin. Amin.

3 Kasım 1839

(Latin harfleriyle)

TANZİMAT FERMANI

Gülhane Hatt-ı Hümayunu / Tanzimat-ı Hayriye

BİSMİLLAHİRRAHMANİRRAHİM

Tebârek ellezî bi-yedihi'l-mülk ve hüve alâ külli şey'in kadîr.

Benim vezîrim;

Cümleye ma'lûm olduğu üzere Devlet-i Aliyyemiz'in bidâyet-i zuhûrundan beri ahkâm-ı celîle-i Kur'âniyye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemâliyle riâyet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bi'l-cümle tebaasının refâh u ma'mûriyyeti rütbe-i gâyete vâsıl olmuş iken yüz elli sene vardır ki, gavâil-i müteâkıbe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkıyâd ü imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bilakis za'f u fakra mübeddel olmuş ve halbuki kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyedâr olamayacağı vâzıhâttan bulunmuş olub cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı fîrûzumdan beri efkâr-ı hürriyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerred i'mâr-ı memâlik ve enha ve terfîh-i ahâlî ve fukarâ kazıyye-i nâfi'asına münhasır ve Memâlik-i Devlet-i Aliyyemizin mevki-i coğrafisine ve arâzî-i münbitesine ve halkın kâbiliyet ü isti'dâdlarına nazaran esbâb-ı lâzımesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfikihî te'âlâ sûret-i matlûbe hâsıl olacağı zâhir olmakla avn ü inâyet-i Hazret-i Bârî'ye i'timâd ve imdâd-ı rûhâniyet-i cenâb-ı Peygamberî'ye tevessül ve istinâd birle bundan böyle Devlet-i Aliye ve Memâlik-i Mahrûsemiz'in hüsn-i idâresi zımnında bazı

kavânîn-i cedîde vaz‘ ü te’sîsi lâzım ü mühim görünerek işbu kavânîn-i mukteziyyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahi emniyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz u nâmûs u mal ve tayîn-i vergi ve asâkir-i mukteziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kazıyyelerinden ibâret olub şöyle ki, dünyada can ve ırz u nâmûsdan e‘azz bir şey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükte hilkat-i zâtiye ve cibillet-i fıtriyesinde hıyânete meyl olmasa bile muhâfaza-i can ve nâmusu içün elbette bazı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahî devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellem olduğu misillü bilakis can u nâmûsundan emîn olduğu halde dahî sıdk u istikâmetten ayrılmayacağı ve işi gücü hemân devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibâret olacağı dahi bedîhî ve zâhirdir ve emniyet-i mâl kazıyyesinin fikdânı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayub ve ne i‘mâr-ı mülke bakamayub dâima endişe ve ıztırabdan hâlî olamadığı misillü aksi takdîrinde yâni emvâl ü emlâkinden emniyet-i kâmilesi olduğu halde dahi hemân kendi işiyle ve tevsî-i dâire-i taayyüşüyle uğraşub ve kendisinde gün-be-gün devlet ü millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ona göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir ve tayîn-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhâfaza-i memâlikiyçün elbette asker ü leşkere ve sâir masârif-i mukteziyyeye muhtac olarak bu ise akça ile idâre olunacağı ve akça dahi tebaanın vergisiyle hâsıl olacağına binâen bunun bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemm olub gerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beliyyesinden lehü’l-hamd Memâlik-i Mahrûsemiz ahâlisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyyeden olub hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm cârî olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiye ve umûr-ı mâliyesini bir adamın yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr u kahrına teslîm demek olarak ol dahi eger zâten bir iyice adam değilse hemân kendi çıkarına bakıp cemî-i harekât ü sekenâtı gadr u zulmden ibâret olmasıyla ba‘de ez-în ahâlî-i memâlikten her ferdin emlâk ve kudretine göre vergi-i münâsib tâyin olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması ve Devlet-i Aliyye’mizin bahren ve berren masârif-i askeriye ve sâiresi dahî kavânîn-i îcâbiyye ile tahdîd ü teybîn olunub ona göre icrâ olunması lâzımedendir ve asker maddesi dahi ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak egerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlinin farîza-i zimmeti ise de şimdiye kadar cârî olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfûs-ı

mevcûdesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizâmsızlığı hem de zirâat ü ticâret mevâdd-ı nâfiasının ihlâlini mûcib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ-nihâyeti'l-ömr istihdamları dahi fütûru ve kat'-ı tenâsühü müstelzim olmakta olmasıyla her memleketten lüzûmu takdîrinde taleb olunacak neferât-ı askeriye içün bazı usûl-i hasene ve dört yahud beş sene müddet istihdâm zımnında dahi bir tarîk-i münâvebe vaz' ü te'sîs olunması îcâb-ı haldendir. Ve'l-hâsıl bu kavânîn-i nizâmiye hâsıl olmadıkça tahsîl-i kuvvet ve ma'mûriyyet ve âsâyiş ü istirâhat mümkün olmayub cümlesinin esası dahî mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan fî-mâ-ba'd ashâb-ı cünhanın davâları kavânîn-i şer'iyye iktizâsınca alenen ber-vech-i tedkîk görülüb hükm olunmadıkça kimse hakkında hafi vü celî idâm ü temsîm mu'âmelesi icrâsı câiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz u nâmûsuna tasallut vukû'bulmamak ve herkes emvâl ü emlâkine kemâl-i serbestîyle mâlik ve mutasarrıf olarak ona bir tarafdan müdahale olunmamak ve farazâ birinin töhmet ve kabâhati vukû'unda onun veresesi ol töhmet ve kabahatten berîü'z-zimme olacaklarından onun malını müsâdere ile veresesi hukûk-ı irsiyyelerinden mahrum kılınmamak ve tebaa-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere cân ve ırz ve nâmus ve mâl maddelerinden hükm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlisine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahî ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye a'zâsı daha lüzûmu meretebe teksir olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahi bazı tâyin olunacak eyyâmda orada ictimâ ederek ve cümlesi efkâr u mütâla'âtını hiç çekinmeyüb serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i cân ve mâla, ta'yîn-i vergi hususlarına dâir kavânîn-i mukteziye bir tarafdan kararlaştırılub ve Tanzîmât-ı askeriye maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî dâr-ı şûrâsında söyleşilüb her bir kânun karargîr oldukça ilâ-mâşâallâhu te'âlâ düstûru'l-amel dutulmak üzre bâlâsı hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdîk ve tevşîh olunmak için taraf-ı hümâyûnumuza arzolunsun ve işbu kavânîn-i şer'iyye mücerred dîn ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ içün vaz' olunacak olduğundan, cânib-i hümâyûnumuzdan hilâfına hareket vukû bulmayacağına ahd ü mîsâk olunub Hırka-i Şerîfe Odası'nda cemî-i ulemâ ve vükelâ hazır oldukları halde kasem-i billâh dahi'

olunarak ulemâ ve vükelâ dahi tahlîf olunacağından, ona göre ulemâ ve vüzerâdan ve'l-hâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şer'iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabahat-ı sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrâsı zımnında mahsûsan cezâ kânunnâmesi dahî tanzîm etdirilsin ve cümle memûrînin el-hâletü hâzihî mikdar-ı vâfî ma'aşları olarak şâyed henüz olmayanları var ise onlar dahi tanzîm olunacağından şer'an menfûr olub harâbiyyet-i mülkün sebeb-i a'zâmı olan rüşvet mâdde-i kerîhesinin fî-mâ-ba'd adem-i vukû'u maddesinin dahî bir kânun-ı kavî ile tekîdine bakılsın ve keyfiyyât-ı meşrûha usûl-i atîkayı bütün bütün tağyîr ü tecdîd demek olacağından işbu irâde-i şâhânemiz Dersa'âdet ve bilcümle Memâlik-i Mahrûse'miz ahâlisine i'lân ve işâ'a olunacağı misillü düvel-i mütehâbbe dahi bu usûlün inşâallâhu te'âlâ ile'l-ebed bakâsına şâhid olmak üzre Dersa'âdetimiz'de mukîm bi'l-cümle süferâya dahi resmen bildirilsin. Hemân Rabbimiz teâlâ hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessesemin hilâfına hareket edenler Allâhu te'âlâ hazretlerinin la'netine mazhar olsunlar ve ile'l-ebed felâh bulmasınlar. (Âmîn)

Fî 26 Şaban 1255

ISLÂHÂT FERMÂN-I HÜMÂYÛNU

Yed-i mü'eyyid-i mülûkâneme vedî'a-i Cenâb-ı bârî olan kâffe-î sunûf-ı teba'a-i şâhânemin her cihetle tamâmî-i husûl-i sa'âdet-hâlî akdem efkâr-ı hürriyet[1]-disâr-ı pâdişâhânem olarak cülûs-ı meymenet-me'nûs-ı hümâyûnum gününden beri bu bâbda zûhüra gelen himem-î mahsûsa-i şâhânemin hamd olsun pek çok semere-i nâfiası meşhûd olup mülk ü milletimizin ma'mûriyyet ve serveti an-be-an tezâyüd etmekde ise de Devlet-i Aliyyemiz'in şânına muvâfık ve milel-i mütemeddine arasında bi-hâkkın haiz olduğu mevki'-i âlî ve mühimme lâyık olan hâlin kemâle isâli için şimdiye kadar vaz' ü te'sisine muvaffak olduğum nizâmât-ı cedîde-i hayriyyenin ez ser-i nev te'kîd ve tevsi'i matlûb-ı ma'delet-mashûb-ı Pâdişâhânem olduğu halde umûm tebaa-i şâhânemizin mesaî-i cemile-i hamiyyet-kârâneleri ve müttefik-i hâss-ı bâhirü'l ihlâsımız olan düvel-i mufahhamenin himmet ve mu'âvenet-i hayr-hâhâneleri eseri olmak üzere Devlet-i Aliyyemiz'in bu kere bi-inâyetillâhi te'âlâ hâricen hukûk-ı seniyyesi bir kat daha te'ekküd eylediğine ve bu cihetle şu asır Devlet-i Aliyyemiz için bir zaman-ı hürriyet-iktirânın mebde'i olacağından dâhilen dahi saltanat-ı seniyyemizin tezyîd-i kuvvet ve miknetini revâbıt-ı kalbiyye-i vatandaşî ile birbirine merbut olan ve nazar-ı ma'dalet-eser-i müşfikânemde müsâvi bulunan kâffe-i sunûf-ı tebaa-i şâhânemin her yüzden husûl-i temâmî-i sâadet-hal ve memâlik-i şâhânemizin ma'mûriyetini müstelzim olacak esbâb ü vesâilin an-be-an ilerlemesi murâd-ı merhamet-i'tiyâd-ı mülûkânem iktizâsından bulunduğuna binâen husûsât-ı âtiyetü'z-zikrin icrâsına irâde-i ma'delet-ifâde-i Padişâhânem şeref-sâdır olmuştur.

Şöyle ki, Gülhâne'de kırâat olunan hatt-ı hümâyûnüm ile ve Tanzîmât-ı Hayriyye mûcebince her din ve mezhebde bulunan kâffe'i tebaa-i şâhânem

---

Gerek Gülhâne hatt-ı Hûmâyunü'nda, gerek bu fermanda görülen" Hayriyyet" kelimelerinin " Hürriyet"olması kaviyyen melhûzdur. İdâre-i müstebide zamanında bu kelimenin telaffuz ve tahrîri memnû' olduğundan "Hürriyet" "Hayriyyet"e tahvil olunmuştur. Nitekim ihtilal ve inkılâp kelimeleri de memnû' idi. Meselâ Fransa inkılâb veya İhtilâl-i Kebîri'den bahsedilmek lazım gelse ale'l-ekser" Fransa Şûriş-i Kebîri" denilirdi. [Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*].

hakkında bilâ-istisnâ emniyyet-i cân ve mal mahfûziyyet-i nâmus için taraf-ı eşref-i Pâdişâhânemden va'd ü ihsân olunmuş olan te'mînât bu kere dahi te'kid ü te'yid kılındığından, bunun kâmilen fi'le çıkarılması için tedâbîr-i müessirenin ittihaz olunması ve zîr-i cenâh-ı âtifet-i seniyye-i padişâhânemde olarak Memâlik-i Mahrûse-i şâhânemde bulunan Hristiyan vesâir tebaa-i gayr-i Müslime cemâatlerine ecdâd-ı izâmım taraflarından verilmiş ve sinîn-i âhirede i'tâ ve ihsân kılınmış olan bi'l-cümle imtiyâzât ve mu'âfiyat-ı rûhâniyye bu kere dahi takrîr ve ibkâ kılınub fakat Hristiyan ve tebaa-i gayr-i Müslime-i sâirenin her bir cemâati bir mehl-i muayyen içinde imtiyâzât ve mu'âfiyat-ı hâzıralarının rû'yet ve mu'âyenesine ibtidâr ile ol bâbda vâktin ve gerek âsâr-ı medeniyet ve mâ'lûmat-ı müktesebenin îcâb ettirdiği ıslâhâtı irâde ve tensîb-i şâhânem ile ve Bâb-ı Âlîmiz'in nezâreti tahtında olarak mahsûsen Patrikhânelerde teşkîl olunacak meclisler ma'rifetiyle bil-müzâkere canîb-i Bâb-ı Âlîmiz'e arz ü ifâde eylemeye mecbûr olarak cennet-mekân Ebu'l-feth Sultan Mehmed Hân-ı sânî hazretleri ve gerek ahlâf-ı izâmları taraflarından patrikler ve Hristiyan piskoposlarına i'tâ buyrulmuş olan ruhsat ve iktidâr-nıyyât-ı fütüvvet-kârâne-i pâdişâhânemden nâşî işbu cemâatlere te'mîn olunmuş olan hal ve mevki'-i cedîd ile tevfik olunub patriklerin el-hâletü hâzihî cârî olan usûl-i intihâbiyyeleri ıslâh olundukdan sonra patriklik berât-ı âlîsinin ahkâmına tatbikân kayd-ı hayat ile nasb ü ta'yîn olunmaları usûlünün tamamen ve sahîhan îcrâ ve Bâb-ı Âlîmizle cemâat-ı muhtelifenin rûesa-yı rûhâniyyesi beynînde karârgîr olacak bir sûrete tatbîkan patrik ve metrepolid ve murahhasa ve piskopos ve hahamların hîn-i nasbında usûl-i tahlifiyyenin îfâ kılınması ve her ne süret ve nâm ile olursa olsun râhiblere verilmekde olan cevâiz ve avâidât cümleten men olunarak yerine patriklere ve cemâat başlarına vâridât-ı muayyene tahsîs ve ruhbân-ı sâirenin dahi rütbe ve mansıblarının ehemmiyetine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine ber-vech-i hakkâniyet maaşlar ta'yin olunub fakat Hristiyan râhiblerinin emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlelerine bir gûne sekte-i îrâs olunmayarak Hristiyan ve sâir tebaa-i gayr-i Müslime cemâatlerinin milletce olan maslahatlarının idâresi her bir cemâatin ruhbân ve avâmı beyninde müntehâb a'zâdan mürekkeb bir meclisin hüsn-i muhâfazasına havâle kılınması ve ahâlisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrâ-yı âyîne mahsûs olan ebniyenin ve gerek mekteb ve hastahâne ve mezarlık

misillü sâir mahallerin hey'et-i asliyeleri üzere tamir ve termîmlerine bir gûne mevâni' îkâ' olunmayub böyle mahallerin müceddeden inşâsı lâzım geldikte patrik ve ya rü'esâ-yı milletin tasvîbi hâlinde bunların resm ve sûret-i inşâsı bir kere cânib-i Bâb-ı Âlîmiz'e arz olunmak iktizâ edeceğinden ya suver-i ma'rûza kabul ile müte'allik olacak irâde-i seniyye-i mülûkânem mücebince iktizâsı icrâ veya bir müddet-i mu'ayyene zarfında ol bâbda olan i'tirâzat beyân olunub bir mezhebin cemâati yalnız olarak yâni sâirleriyle karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde âyine mûteallik husûsâtı zâhiren ve alenen icrada bir türlü kuyûda dûçâr olmayub ahâlisi edyân-ı muhtelifede bulunan cemâatlerden mürekkeb olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemâatin takımı sâkin olduğu ayrıca mahallede bâlâda bâst u beyan olunan usûle ittibâen kendi kilise ve hastahâne ve mekteb ve mezarlıklarını tamir ve termîme muktedir olabilmesi ve müceddeden inşa olunması iktîza eyleyen ebniyeye gelince, bunlar için ruhsat-ı lâzimeyi patrikler veyahut cemâat metrepolitleri cânib-i Bâb-ı Âlîmiz'den istid'â edib Devlet-i Aliyyemizce bunda bir gûnâ mevani-i mülkiye olmadığı halde ruhsat-ı seniyyem erzan kılınması ve bu makûle işlerde hükûmet tarafından vukû' bulacak muâmelât külliyen hasbî olması ve bir mezhebe tâbi olanların adedi ne mikdar olur ise olsun o mezhebin kemâl-i serbestî ile icrâ olunmasını temin için tedâbîr-i lâzıme ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezheb ve lisân veyahut cinsiyet cihetleriyle sunûf-i tebaa-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın âhar sınıfdan aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'bîrât ve eflâz ve temyîzâd-ı muharrerât-ı dîvâniyyeden ilelebed mahv u izâle kılınması ve ahad-ı nâs beyninde veyahud memûrîn taraflarından dahi mûcib-i şeyn ü âr olacak veya nâmusa dokunacak her türlü tarif ü tavsîfin isti'mâli kânunen men' olunması ve çünkü Memâlik-i Mahrûsem'de bulunan her din ü mezhebin âyini ber-vech-i serbestî icrâ olunduğundan tebaa-i şâhânemden hiç bir kimesne bulunduğu dinin âyinini icrâdan men olunmaması ve bundan dolayı cevr ü ezâ görmemesi ve tebdîl-i dîn ü mezheb etmek üzere kimse icbâr olunmaması ve saltanat-ı seniyyemizin memûrîn ü hademesinin intihâb ve nasbı tensîb ve irâde-i şâhâneme menût olarak tebea-i Devlet-i Aliyyem'in her hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kâbiliyetlerine göre umûm hakkında mer'iyyü'l-icrâ olacak nizâmâta imtisâlen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyyem

tebeasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizâmât-ı mevzû'alarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti îfâ eyledikleri takdirde cümlesi bilâ-fark u temyîz Devlet-i Aliyyem'in mekâtib-i askeriye ve mükiyessine kabul olunması ve bundan başka her bir cemâat ma'ârif ve hıref-i sanâyie dair milletce mektebler yapmaya mezun olup fakat bu makûle mekâtib-i umumiyyenin usûl-i tedrîsi ve muallimlerinin intihâbı a'zâsı taraf-ı şâhânemden mansûb muhtelif bir meclis-i ma'ârifin nezâret ve teftişi tahtında olması ve ehl-i İslâm ile Hristiyan vesâir tebaa-i gayr-i Müslime meyânesinde veyâhud tebaa-i İseviyye vesâir tebaa-i gayr-i Müslimeden mezâhib-i muhtelifeye tâbi olanların bir biri beyninde ticâret veyahut cinâyâta muteallik zuhûra gelecek cemî-i de'âvî muhtelif dîvânlara havâle olunub istimâ-ı da'vâ için iş bu dîvânlar tarafından akdonulacak meclisler alenî olacağından müdde'î ile müdde'â aleyh muvâcehe olunarak bunların ikâme edecekleri şâhidler tekârir-i vâkı'alarını dâima kendi âyin ü mezhebleri üzere icrâ edeceklerini bir bir yemin ile tasdîk eylemeleri ve hukûk-ı âdiyeye âit olan de'âvî dahi eyâlât ve evliye-i muhtelit hukûk-ı âdiyeye âit olan de'âvî dahi eyâlât ve evliye-i muhtelit meclislerinde vâli ve kâdi-i memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizâmen rû'yet olunub işbu mehâkim ü mecâlisde muhâkemât-ı vâkı'a alenî icrâ olunması ve Hristiyan vesâir tebaa-i gayr-i Müslime'den iki kimesne beyninde hukûk-ı irsiyye gibi de'âvî-i mahsûsada sâhib-i da'vâ olanlar istedikleri halde patrik veya ruesâ ve mecâlis mârifetiyle rû'yet olunmak üzere havâle kılınması ve Müzâcât ve Ticâret Kânunları'yla muhtelit divanlarda icrâ olunacak usûl ü nizâmât-ı murâfa'ât mümkün mertebe sür'atle ikmâl olunarak ve zabt u tedvîn kılınarak Memâlik-i Mahrûse-i şâhânemde müsta'mel olan elsine-i muhtelifeye terceme ile neşr ü i'lân olunması ve hukûk-ı insaniyyeyi hukûk-ı adâletle tevfik etmek için mazınna-i sû' olanların veyâhud te'dîbât-ı cüz'iyyeye müstahık bulunanların habs ü tevkîflerine mahsus olan kaffe-i mahbes ve mahall-i sâirede usûl-i habsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kalîle zarfında ıslâhına mübâşeret olunması ve her halde habshânelerde bile cânim-i saltanat-ı seniyyemden vaz' kılınan nizâmât-ı inzıbâtıyyeye muvâfık olan mu'âmelatdan mâ'dâ hiç bir gûnâ mücâzât-ı cismâniye ve eziyet ve işkenceye müşâbih kâffe-i mu'âmele dahi kâmilen lağv ü ibtâl kılınması ve bunun hilâfında vukû bulacak harekât şedîden men' ü zecr olunacağından mâ'dâ bunun icrâsını emreden memûrîn ile bi'l-fiil icrâ

eyleyen kesânın dahi cezâ kânunnâmesi iktizâsınca tekdîr ve te'dîb olunması ve Dâru's-saltanat-ı-seniyyem ve eyâlât ve bilâd ve kurâda umûr-i zaptiyyenin tanzîmi maddesi âsûde-hal olan kâffe-i tebaa-i mülûkâneme kendi mal ve canlarının muhafâzasına sahîhan ve kaviyyen emniyet verecek sûretde tanzîm kılınması ve verginin müsâvâtı teklif-i sâirenin müsâvâtını mücib olduğu misillü hukûkça olan müsâvât dahi vazâifce olan müsâvâtı müstelzim olduğundan Hristiyan vesâir tebaa-i gayr-i Müslime dahi ahâli-i İslâm misillü hisse-i askeriye i'tâsı hakkında muahharan verilen karara inkıyâd mecburiyetinde bulunması ve bu hususda bedel vermek veya nakden akça i'tâsıyla hizmet-i fi'liyyeden muâf olmak usûlünün icrâ olunması ve İslâm'dan mâ'dâ tebaanın sunûf-ı askerîyye içinde sûret-i istihdamları hakkında nizâmât-ı lâzıme yapılub müddet-i kâlile-i mümkine zarfında neşr ü i'lân kılınması ve eyâlât ve evliye meclislerinde tebaa-i Müslime ve İseviyye vesâireden bulunan â'zânın emr-i intihâblarını bir sûret-i sahîhaya koymak ve ârânın doğruca zuhûrunu temin eylemek için işbu meclislerin sûret-i tertib ve teşkîlleri hakkında olan nizâmâtın ıslâhına teşebbüs ile Devlet-i Aliyyem netîce-i ârâyı ve verilen hükm ü karârı sahîhan bilmek ve buna nezâret etmek esbâb u vesâil-i müessirenin istihsâlini mütâlaa eylemesi ve çünkü bey' u furûht ve tasarruf-ı emlâk ve akâr maddeleri hakkında olan kavânîn kâffe-i tebaa-i mülûkânem hakkında müsâvî olduğundan kavânîn-i kâffe-i tebea-i mülûkânem hakkında müsâvî olduğundan kavânîn-i Devlet-i Aliyyem'e ve nizâmât-ı zâbıta-ı belediyyeye ittibâ' ve imtisâl eylemek ve asıl yerli ahâlinin verdikleri tekâlifi vermek üzere saltanat-ı seniyyem ile düvel-i ecnebiyye beyninde yapılacak suver-i tanzîmiyyeden sonra ecnebîye dahi tasarruf-ı emlâk müsaadesinin i'tâ olunması ve tebaa-i saltanat-ı seniyyemin kâffesi üzerine tarh olunacak vergi ve tekâlif-i sınıf ve mezheblerine bakılmayarak bir sûrette ahzolunmakda idiğinden işbu tekâlifin ve alel-husûs a'şârın ahz u istîfâsında vukû bulmakta olan sû-i isti'mâlâtın ıslâhı tedâbîr-i serîası mutâlaa ve muzâkere olunub doğrudan doğruya ahz-ı vergi etmek usûlünün peyderpey icrâsı kâbil oldukça vâridat-ı Devlet-i Aliyyem'in ilzâm olunması usûlünün yerine bu sûret ittihaz kılınub usûl-i haliyye cârî oldukca memûrîn-i Devlet-i Aliyyem ile mecalis a'zâlarının müzâyedeleri alenen icrâ olunacak olan iltizâmâttan birini deruhde ettirmeleri veya bir gûne hisse almaları mücâzât-ı şedîde ile men' kılınması ve tekâlif-i mahalliye dahi mehmâ-emken mahsûlâta halel vermeyecek ve ticâret-i dahiliyeye

mâni olmayacak sûrette vaz' u ta'yîn olunması ve umûr-ı nâfi'a için tâyin ve tahsis olunacak mebâliğ-i münâsibeye berren ve bahren inşâ ve ihdâs olunacak türûk ve mesâlikten istifâde edecek olan eyâlât ve sancaklarda vaz' ü te'sis kılınacak vergi-yi mahsus dahi ilave edilmesi ve saltanat-ı seniyyemin beher sene için vâridât ve masârıfât defterinin tanzîm irâ'esi hakkında muahharan bir nizâm-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun tamâmî-i icrâ-i ahkamına itinâ olunması ve her bir memûrîne tahsis kılınması olan maaşların hüsn-i tesviyesine mübâşeret kılınması ve her bir cemâatin ruesâsıyla taraf-ı eşref-i şâhânemden tâyin olunacak birer memurları tebaa-i saltanat-ı seniyyemin umûmuna âid ve râci olan maddelerin müzâkerâtında Meclis-i Vâlâ'da bulunmak üzere makâm-ı celîl-i vekâlet-i mutlakamdan mahsûsen celbolunub ve işbu memurlar birer sene için tâ'yin kılınıb bunlar me'muriyetlerine başladıkları gibi tahlîf olunmaları ve Meclis-i Vâlâ'nın a'zâsı gerek âdî ve gerek fevkalâde vûku'bulan ictimâ'larında rey ü mütâlaarını doğruca beyân ve ifade etmeleri ve bundan dolayı aslâ rencîde olunmamaları ve ifsâd ve irtikâb ve i'tisâfa dâir olan kavânînin ahkâmı kâffe-i tebaa-i saltanat-ı seniyyem haklarında her hangı sınıfda ve ne türlü memuriyette bulunurlar ise bulunsunlar, usûl-i meşrû'asına tevfikân icrâ olunması ve Devlet-i Aliyyem'in tashih-i usûl-i sikke ve umûr-i maliyesine itibar verecek banka misillü şeyler yapılıb Memâlik-i Mahruse-i Şâhânemin menba'-ı servet-i maddiyesi olan hüsûsâta iktizâ eden sermâyelerin ta'yîniyle ve mahsûlât-ı Memâlik-i Şâhânemin nâkli için icâb eden turûk ve cedâvilin küşâdıyla ve emir-i zirâat ve ticâretin tevsîine hâil olan esbâbın men'iyle teshîlât-ı sıhhıyyenin icrâ olunması ve bunun için mâarif ve ulûm ve sermâye-i Avrupa'dan istifâdeye bakılması esbâbının bi'l-etraf mutaâlasıyla peyderpey mevki-i icraya konulması maddelerinden ibaret olmağla, siz ki sadrazam-ı sütûde-şiyem-i müşârün-ileyhsiz, işbu fermân-ı celîlü'l-unvan-ı mülûkânemi usûlü üzere gerek Dersaâdetim'de gerek Memâlik-i Şâhânemin her bir tarafında ilân ve işâatle hüsûsât-ı meşrûhanın bâlâda beyân olunduğu vechile icrâ-yı iktizâlarına ve bundan böyle ahkâm-ı celîlesinin dâimen ve müstemirran mer'iyyu'l-icrâ tutulması esbab-ı lazime ve vesâil-i kaviyyesinin istihsal ve istikmali hususuna bezl-i himmet eyleyesiz; şöyle bilesiz. Alâmet-i şerifime i'timad kılasız. Tahriren fi evaili şehr-i Cemaziye'l Ahira sene isnâ ve sebîn ve mi'eteyn ve elf.

[1-10 Cemâziyelâhir 1272]

Sultan II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Devrin Siyasi Şartları

Bülent ARI

Sultan Hamid, çok ağır mali buhran ve bunun getirdiği iç ve dış siyasi çalkantılar arasında Osmanlı tahtına çıkmıştı. Amcası Sultan Aziz'in tahttan indirilip fecî surette öldürülmesine şahit oldu. 1875'te Hersek'te çıkan ve sonra Bulgaristan'a yayılan isyanın ardından Sırbistan ve Karadağ'ın harp ilanıyla Osmanlı devleti bir anda kendini Avusturya ve Rusya'nın müdahil olduğu uluslararası diplomatik bir kumpasın içinde bulmuştu. İngiltere'nin de karıştığı bu Balkan kargaşasından Bâb-ı Âli bir türlü kurtulamıyordu. Aralık 1876'da İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı sırasında ilan edilen Kanun-i Esasi de batılı devletleri tatmin ve ikna edememişti. Bilhassa Rusya Osmanlı hükümetini açıkça tehdit ediyordu. İngiltere'nin Rusya ile muhtemel bir savaşta Osmanlı devletini desteklemeyeceğini açıkça ilan etmesine rağmen, Midhat Paşa başta olmak üzere devlet ricali ısrarla -büyük bir felaketle sonuçlanacak olan- 93 Harbi'ne giden yoldan ayrılmadılar.

İşte bu şartlar altında Dolmabahçe Sarayı'nın Divan Mahalli'nde ilan edilen Meşrutiyet'in Açılış Nutku'nda Sultan Hamid, devrin bütün iktisâdî, mâlî, siyâsî ve hukûkî şartlarını özetlemektedir. Tahta çıkalı henüz birkaç ay olmasına rağmen bütün hadiselere vukfiyetini özetler bu metin. Tanzimat'ta ifade edilen kanun ve nizamların ihlâliyle devletin gerilemeye yüz tuttuğunu vurguladıktan sonra Sultan Mahmud'dan beri yapılan ıslahatların faydalarını sıralar. Ancak, medenî dünyanın gelişmelerine yetişemediğimizi de itiraf eder. Durumun vahâmetini ise

"ahvâl-i umûmiyemizin şu derece tesâdüf eylediği müşkilat ve muhatarat devletimizin şimdiye kadar uğradığı gavâilin hiçbirine kıyas kabul etmez" sözleriyle açıkça ilan etmekten çekinmez.

Ardından açılacak olan okullardan, acilen çıkarılması gereken kanunlardan ve nihayet Tanzimat ve Islahat fermanlarının ardından yeni bir safhaya girildiğini ve istibdat devrinin sona erdiğini, artık meşveretle kanunların vaz' edileceğini hatırlatır. Devleti âdetâ bunaltan mâlî müzayakaya mutlaka çare bulunmasını tavsiye eder. Mamafih kısa bir süre sonra çıkacak olan 93 Harbi sonunda Osmanlı devleti Rusya'ya ağır harp tazminatı ödemeye mahkum olduğundan, nutukta üzerinde durulan ıslahatlar çok kısıtlı bir bütçe ile büyük zorluklarla ve kısmen gerçekleştirilebilecektir.

Hakkı Tarık Us'un Takvim-i Vekâyi'den derlediği meclis zabıtları 1939 yılında Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi adı altında iki cilt olarak neşredilmişti. Meclis'in açılış merasimi ve nutka dair metinlerin hazırlanması kendisine aittir. Ancak eserde hem baskı esnasında ciddi dizgi hataları, hem de alfabenin tam yerleşmemesinden doğan transkripsiyon farklılıkları bulunmaktaydı. Bunlar elden geldiğince düzeltilerek basit transkripsiyon usûlüyle yeniden yayına hazırlanmıştır.

MECLİS-İ MEBUSAN AÇILMA TÖRENİ

4 Rebiulevvel 1294=6/19 Mart 1293/1877 PAZARTESİ

Osmanlı Meclis-i Meb'usanının ilk yıla mahsus olarak 1-14 Mart 1293-1877 Salı günü açılması neşr ü ilân olunan "Muvakkat talimat" hükümlerindendi. Lâkin, merkezden uzak vilâyetler meb'uslarının gelememiş olmalarına bakılarak, 'Talimat"ın aradığı üçte iki ekseriyyet olmayacağı anlaşıldı ve açılma töreninin geciktirildiği resmen ilân olundu. 1 Rebiulevvel tarihli bir resmî ilân ile de Meclis-i Meb'usanın 6 Mart Pazartesi günü açılacağı, ertesi gün vazifesine bağlayacağı bildirildiği gibi hangi gün açık müzakereye başlayacağının da sonradan gazetelerle bildirileceği ilân edildi.

Meclis, yazıldığı üzere Pazartesi günü yedi buçuk (ezanî saatle iki buçuk) sularında, İstanbul'da Beşiktaş'ta, Dolmabahçe sarayının, sonraları Muayede Salonu adını alan ***Divan Mahalli****'nde açılıyordu.*

Gazeteler, başta Devletin resmî gazetesi olan **Takvim-i Vekâyi,** *"mülk ü milletin bahtiyarlığı sebeblerinin en ileri geleni olacağından tek kimsenin şüphe etmediği bu büyük işten uzun uzadıya malûmat vermekte zerre kadar gecikmeğe cevaz olmadığı" mukaddimesiyle bir* (ilâve) *çıkarıyor ve şu haberleri veriyordu:*

Kapı ve pencereleri, -hava pek yumuşak olduğu için- büsbütün açık. İran'dan gelme altın taht o gün için Topkapı sarayından çıkarılıp getirilmiş ve Divan Mahalli'nin *garb tarafına, yüzü şarka doğru konulmuş. Tahtın cenub, yani sağ yanında Sadrâzam* (Edhem Paşa) *Serasker* (Redif Paşa), vükelâ[1], *Müşirler:* Halim *(Şura-yı Devlette aza),* Ahmed Muhtar *(Dördüncü Ordu Müşürü),* vezirler: Abdullâtif Suphi Paşa *(o zaman*

O zamanki Meclis-i Vükelâya şunlar dahildi: *Damad Mahmud Celâleddin* (Tophane müşürü), *Saffet* (Hariciye Nazırı), *Cevdet* (Dahiliye), *Asım* (Adliye), *Kadri* (Şura-yı Devlet Reisi), *Kemal* (Evkaf), *Yusuf* (Maliye), *Hamdi* (Hazine-i Hassa), *Said* (Bahriye), *Kâni* (Rüsumat Emini), *Hurşid* (Sadaret Müsteşarı), *Galib* (Şehremini), *Ahmed Hamdi* (Zaptiye Nazırı) paşalarla *Münif Efendi* (sonra paşa) (Maarif), *Ohannes Çamiç Efendi (Ticaret)*

istinaf mahkemesinde birinci reis), Kâmil Paşazade Samih Paşa *(Girid Valisi),* İrfan Paşa *(Temyiz Mahkemesi Birinci reisi), Defter-i Hakanî Nazırı* (Netâyicü'l-Vuku'at[2] sahibi Mustafa Efendi), *Ticaret Nazırı* (Ohannes Efendi), *Seraskerlik Müsteşarı* (Ahmed Bey), *Hariciye Müsteşarı* (Aleksandır Karatodori Efendi), *Divân-ı Hümâyun Amedcisi* (Mahmud Bey), Şefkati Efendi *(Adliye Mektubcusu), Beylikçi* (Niyazi Efendi), *İcra Cemiyeti Reisi* (Şevket Bey), *Dahiliye Müsteşarı* (Kostaki Adosidi Bey), *Bahriye Müsteşarı* (Nazmi Bey), *Maliye Müsteşarı* (Zühtü Bey), *Ticaret Meclisi Reisi* (Ali Bey), *Nafia Müsteşarı* (Odyan Efendi), Posta *ve Telgıraf Nazırı* (İzzet Efendi) *Maarif Müsteşarı* (Ohannes Efendi, *Eski İstinaf Mahkemesi Reisi) birinci sırayı vücûda getiriyorlardı.*

Bu birinci sıranın arkasında da ruhânî reisler vardı:

Rum Patriki Yoakim, *Ermeni Patriki* Nerses Varjabetyan, *Katolik patriki* **Küpelyan** Ohannes, *Bulgar Eksarhı* (Entim), *Protestan vekili* (Matosyan), *Hahambaşı kaymakamı (*Musa Levi), *iki Rum metropolidi, Katolik episkoposu, Eksarha episkoposu* **(Parteni)** *Hahamı* Âvram Eşkenazi *ve bunların ardınca Devlet Şûrası üyeleri*[3] *kendi rütbelerine göre yer almış bulunuyordu.*

*Tahtın sol tarafından Şeyhülislâm (***Hasan** Hayrullah **Efendi), Hüseyin Paşa** *(Şerif) ile ilmî rütbenin en yükseğinde olan Anadolu ve Rumeli* sadrları[4] *ve fiilen İstanbul kadısı* (Bodrumî Ömer **Lûtfi Efendi)**

---

[2] Netâicü'l-Vuku'at adlı eser. Neşet Çağatay tarafından sadeleştirilen eser Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır.

[3] O tarihlerde Şûra-yı Devlet reis ve azaları şunlardı: Şûra-yı devlet reisi *Kadri* Paşa, başkâtib azadan *Ali Fuad Bey.* Muhâkemat dairesi - reis-i sani *Seyfeddin Efendi;* aza: *Ali Şefik, Rıza, Bilâl, Ahmed Hikmet Beyler; Bohor, Nodyan Efendiler.* Mülkiye dairesi - Reis-i sani: *Said Efendi;* aza: *Halim, Avnürrefik, Celâl, Mansur paşalar, İzzeddin Bey, Istoyanço efendi.* Tanzimat dairesi - Reis-i sani: *Besim Bey;* aza: *Kemal, Besim, Ali, Necib, Mithat Beyler, Lütfi, Yanko Efendiler.* Nafia dairesi - Reis-i sani: *Rauf Bey;* aza: *Necib, Bedros, Konstantin Efendiler, Ekrem, Hamid, Kalyadi Beyler, Kamil Paşa.* Maliye dairesi - Reis-i sani: *Edib Efendi;* aza: *Mahmud Paşa, Sahib, Fazıl Beyler, İzzet, Sarkiz Efendiler.*

[4] O tarihteki Rumeli sudûru: Reisü'l-ulema Zeynelâbidin Efendi zade Mehmed Cemaleddin Efendi, Arif Efendi zade Mehmed Sıddık Efendi, Arab zade hafidi

ve *bunlardan sonra Temyiz Mahkemesi heyeti*[5]*, Ticareti Fevkalâde Divanı Reisi, sonraları paşa ve Rumeli'i Şarkî valisi olan* **(Gavril Efendi),** *birinci sırayı teşkil ediyor, bunların ikinci sırasında da Askerî Dar-ı Şûra Reisi* **Hasan Paşa** *ile İstanbul'daki kara ve deniz ferikleri*[6] *sıralanıyordu.*

Açılma Törenini görmeğe gelmiş olan dost büyük devletler elçilikleri hey'eti[7] *(elçiler ve maslahatgüzarlar) de bu sol yanın baş tarafında tahtın*

Mehmed Erîb Efendi, Ali Paşa zade Ahmed Aziz Bey, Mehmed Necîb Efendi, Arab zade Mehmed Ata Bey, Dağıstani zade Mehmed Muhiddin, Urgani zade Ahmed Esat, Uryanî zade Ahmed Esat, padişahın eski birinci imamı Mehmed Ali Rıza, Hasan Fehmi Efendi zade Ali Haydar, Bahaeddin Efendi zade Hüsameddin Efendi oğlu Hüseyin Agah Efendiler. Anadolu sudûru: Mehmed Sem'î Efendi, Ali Sali Efendi zade Mehmed Kadri Bey, Dürrî zade Mehmed Dürrî, Dersvekili Filibeli Halil, Kütahyalı Halil Efendi zade Yakub Asım, Harputlu Abdurrahman Efendi zade Mustafa Tevfik, İsmail Seyfeddin, Mes'ud Efendi zade Ahmed Hıfzı, Şirvani zade Ahmed Hulusi, Şehrî Haci Mustafa Nazif, Ahıshalı Mehmed Şerif, Bodrumlu Ömer Lûtfi, Kastamonulu Ahmed Hilmi, Müneccimbaşı Hacı Ahmed Tahir Efendiler.

O tarihteki Temyiz Mahkemesi hey'eti şöyle terekkûb ediyordu: Ceza dairesi - Reis: İrfan Paşa, aza: İzzet, Ekyadis, Vasıf, Mustafa, Karabet Efendiler. Hukuk dairesi - Reis-i sani: Ahmed Hilmi, aza: Mazhar, Rıza Beyler, Yorgiyadis, Şefik, Şahbazyan Efendiler.

o tarihteki ferikler şunlardı: *Nafiz* (Serkarin), *Hüsnü* (Harbiye dairesi reisi), *Hurşid* (Harbiye dairesi azası), *Hasan* (Levazım dairesi reis vekili), *Mahmud* (Nizamat dairesi reis vekili), *İbrahim* (Muhâkemat dairesi reis vekili), *Nuri* (Sıhhiyye dairesi reis vekili), *Said* (Tophane İmalât reisi), *Eyyub* (Tophane meclis reisi), *İsmail* (Tophane harbiye dairesi reisi), *Cemaleddin* (Tophane harbiye dairesi azası), *Ahmed* (Tophane levazım dairesi reis-i sanisi), *Necib* (Hademe-i Hassa feriki), *Said* (Mabeyin feriki), *Selim* (İstihkâm Alayları kumandanı), *Salih* (Şûra-yı Bahriyye Reisi), *Mehmed* (Şûra-yı bahriye azası), *Hüseyin* (Bahriye imalât dairesi azası), *Haci Rasim* (Liman reisi), *Hüseyin* (Akdeniz kumandanı), *Zihni* (Tuna feriki), *Hasan* (Zırhlı Donanma kumandanı), *Hasan* (Liman kumandan muavini), *Ahmed* (Süne kumandanı), *Hobert* (Seyyar Filo kumandanı), *Zekeriyya, Yusuf paşalar.*

O tarihte elçiler hey'eti şunlardan toplanıyordu: Rusya fevkalâde murahhas büyük elçisi general *İgnatiyef,* İngiltere fevkalâde murahhas büyük elçisi *Sir Hanri Elyot,* Avusturya elçisi kont *Fransua Riçi,* Almanya elçisi Baron *dö Verler* Fransa büyük elçisi kont *Dö Burguan,* Belçika fevkalâde murahhas orta elçisi kont *Roje Helman dö Girimbreg,* Iran fevkalâde murahhas orta elçisi *Muinülmülk Hacı*

arkasında yer tutmuşlardı. İran devleti elçisi **Muhsin Han** *en önlerinde idi. Yalnız Rusya ile Almanya maslahatgüzarları yoktu.*

Resmî tezkerelerle davet edilmiş olan bu zatların hepsi büyük üniformalarını giymişlerdi. Yukarda yazılan iki cenahın ortasında kalan açıklıkta, tahta bakan vaziyette ***ayan*** *ve meb'usan meclisleri azaları duruyor ve* ***ayan*** *meclisi azaları*[8] *sağ, meb'uslar da sol cenah yakınında bulunuyordu. İki meclis gurubunun en arkasında da padişahın karinleri* **(Hademe-i Hassa)** *de bir yarım daire teşkil ediyordu.*

Al ve sırma işlemeli üniformaları giymiş teberdaran dahi salonun etrafında bir daire teşkil ediyordu. Herkes yerine gelip durduktan sonra, tahtın üzerindeki örtü kaldırıldı.[9] *Padişah* **(İkinci Abdülhamid)'***in bulunduğu oda kapısını, teşrifâti-i umumiyye nâzırı* **Kâmil Bey** *açarak, kendisini tahtın önüne getirmiş ve "Hademe-i hassa" tarafından alkışlanmıştır. Bu sırada padişahın solunda kardeşi veliaht* **Mehmed Reşad Efendi** *ile şehzâde* **Kemaleddin Efendi,** *müşür üniformalariyle hazır bulunuyorlardı. Padişah da üniforması üzerine siyah bir pelerin almış, sağ elinde okunacak nutku tutuyor, sol eliyle kılıca dayanıyordu.*

Abdülhamid, *nutkunu sadrâzama, sadrâzam da mabeyn başkâtibi (sonradan sadrâzam)* **Said Paşaya** *verdi.* **Said Paşa** *nutku açtı ve okudu. Okuma yarım saat kadar sürdü. Nutuk okunduğu müddetçe*

Muhsin han, İtalya fevkalâde murahhas orta elçisi kont *Levi Kurti,* Portekiz orta elçisi M. *Savral,* Yunan orta elçisi M. *Kundoryolis,* İspanya fevkalâde murahhas orta elçisi M. *Ugastino Konte,* İsveç Norveç mukim elçisi M. *Selim Ruhrenhol,* Felemenk mukim elçisi M. *de Heldon,* Amerika elçisi M. *Mainar.*

8 Ayan reisi Server Paşa, azalar: Mustafa Nuri, Rıza, Namık, Ahmed, Sami, Arifi, Kabulî, Halel Derviş (Ankara Esbak Valisi), İbrahim (Cezair-i Bahr-i Sefid valisi), Ahmed Celâl Paşalar, Uryanı zade Esad, Fetvaemini Halil, Meclis-i Maarif Reisi Hacı Tahir Efendiler, Tevfik (De'âvi Nazır-ı Esbakı), Rıza (Temyiz Mahkemesi azasından), Arif Efendiler, Mihran Bey (Şûra-i devlet azası), Emin Efendi (Şûra-yı Devlet azası), Ferik Tahir Paşa, Marko Paşa (Tıbbiye Mektebi Nazırı), Emin Bey (Mabeyin Esbak Başkâtibi), Logofet Bey (Şûra-yı Devlet azasından), Yorgaki, Daviçon Efendiler (Şûra-yı Devlet azası), Serviçen Efendi, Halim Paşa, Şerif Hüseyin Paşa, İbrahim Paşa (Şûra-yı Devlet azası), Kostaki Musurus Paşa (Londra sefiri), Ahmed Hilmi Efendi. (Temyiz hukuk dairesi sabık reisi), Kostaki Efendi (Temyiz azasından).

9 *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı.*

padişah da ayakta durdu ve bir düziye eliyle alnını ve sakalını okşadı. Bitince hiç bir şey söylemeden ve hiç bir hareket yapmadan kısa bir selâm vererek yerine oturdu. Meclis dağılırken şehrin muhtelif yerlerinden ve karakol gemilerinden toplar atılıyordu.

AÇILIŞ NUTKU [10]

Hey'et-i Ayan, Meb'usan Efendiler,

Devlet-i Aliyyemizde birinci defa olarak içtima eden Meclis-i Umumîyi küşâd etmekle beyan-i memnuniyyet ederim.

Cümlenizin malûmudur ki, devlet ve milletlerin terakki-i şevket ü mikneti ancak adalet vasıtasiyle olur. Hattâ Devlet-i Aliyyemizin evâil-i zuhurunda kudret ve kuvvetinin âleme münteşir olması emr-i hükümette adâletine ve teba'anın her sınıfının hak ve menfaatine riâyet olunmasıyla meydana geldi. Ecdâd-ı izamımız Fatih Sultan Mehmed Han merhumun te'mîn-i hürriyet ve serbestî-i din ü mezheb hakkında gösterdiği müsâ'adat cümlenin malûmudur.

Sâir eslâf-i izamımız dahî o isre sülûk ile hiç bir vakitde serbesti-i âyin ü mezhebe halel getirmemişdir. Altı yüz seneden beri sunuf-i tebaamızın milliyetlerini ve lisan ve mezheblerini muhafaza eylemeleri dahi bu kaziyye-i âdilenin netice-i tabiiyyesi olduğu kâbil-i inkâr değildir.

Hâsılı, o asır ve zamanlarda, adâletin himâyesi ve kânunların vikâyesi sâyesinde devlet ve milletin servet ü saâdeti terakki bulmuş iken, giderek, ne şer'-i şerîfe ve ne kavânin-i mevzû'aya inkıyâd olunmaması sebebiyle husûle gelen terakkiyat, tedennîye yüz tutub evvelki kuvvet za'fa mübeddel olmuş idi. Nihâyet büyük pederim sultan Mahmud Han merhum, devletimizin birkaç asırdan beri uğradığı inhitât ve tedennînin başlıca illet-i gaiyyesi olan nizamsızlık ve ondan neş'et eden Yeniçeri gâilesini ortadan kaldırub cism-i devlet ü milleti rahnedar eylemiş olan fesad ü ihtilâl dikenlerini ayıklamış ve Avrupa medeniyet-i hâzırasını en evvel mülkümüze idhâli için bir kapı açmış idi. Vâlid-i maddim Abdülmecid Han merhum

---

[10] Bu açılış nutku o gün Takvim-i Vekâyi ilâvesi olarak resmen neşrolunduğu gibi bu ilâvede çıkan metni de başka gazeteler nakletmişlerdi. Buraya aldığımız metin Takvim-i Vekayi'in 8 Mart 1293 tarihli ve 1867. sayısındadır. İlk neşrinden sonra bazı tashihler gördüğü anlaşılmaktadır.

dahi o isre giderek, ahalimizin muhafaza-i can ü mal ü ırz u namusunu mütekeffil olan Tanzimat-i Hayriyye esâsını ilân etmişti. İşte o günden sonra memâlikimizin ticaret ve ziraatı tevessü etti. Devletimizin az vakitte vâridatı bir kaç kat arttı. Muhtaç olduğumuz ıslâhata medâr olacak kanun ve nizamlar yapılıb tahsil-i fünûn ü maarif dahi oldukça tevessü eyledi. Bu mukaddemât-i haseneden ve ale'l-husus, emniyyet-i dahiliyyeden devletimizce ümid-i terakki hâsıl olmuş iken Kırım muharebesinin zuhûru tanzim-i ahvâl-i mülk ve teba'a hakkında olan mesâinin devâmına mani oldu. Ol vakte kadar hazine-i devletimizin harice bir akça deyni yoğiken, masârif-i mübreme-i harbiyyeye varidatımızla karşı durmak mümkün olmadığından hariçden istikrâz ile def-i ihtiyâc ü zarûrete mecbûriyet göründü. Bu sebeble borç kapısı açıldı. Vâkıa o meselede hukûkumuzun meşruiyyetini tasdîk eden düvel-i mufahhama-i müttefikanın sahâyif-i tevârihi ile'l-ebed tezyîn edecek olan muavenât-i kâmile-i fiiliyyeleri inzımâmıyla harbin müntic olduğu musâlaha devletimizin tamamiyyet-i mülkiyesini ve istiklâlini düvel-i Avrupa'nın zamân-i ahdîsi altına almış ve bu musâlaha dâhilen işimizi yoluna koymak ve hakikî bir tarîk-ı terakki tutmak için istikbâlimizce bir zaman-i müsâid hazırladığı zann-i kavisi hâsıl olmuş idi; lâkin ahvâl-i müteakibe bütün bütün o ümid ve intizarın aksini meydana getirdi. Yani bir takım tahrîkât ve tesvilât ile dahilî hâdiselerin yekdiğerini velyederek zuhura gelmesi mülkümüzün ıslâhat ve tanzimatına bakmağa meydan vermedikten ma'dâ, her sene fevkalâde ordular cem'iyle, ahâlimizin en ziyâde işe yarayan sınıfını silâh altında tutmağa mecburiyetimizden dolayı, zira'at ve ticaretimiz azîm sektelere uğradı. Bu kadar müşkilât ve mevani'a tesâdüf olunmuşken gene tarîk-i terakkîde mânen ve maddeten hayli mesafe kat'olunduğu malûm ve müsellemdir. Yirmi seneden beri varidatımızın ale't-tevâli artması dahi memleketin terakkiyâtına ve ahâlinin refah-i hallerinin tezâyüdüne delildir.

Eğerçi muzâyaka-i hâzıra şu ta'dâd olunan ahvalden tevellüd etmiş ise de, idâre-i maliyyece bir meslek-i dürüstîye sülûk ile gâile-i zarûreti tahfîf ve itibar-i malîyi hıfzeylemek kâbil olur idi. Fe-emmâ ıslâhat sûretinde ittihaz olunan tedbir-i malîler ıslâh-ı hâl etmek şöyle dursun, işi bütün bütün ağırlaştırmış ve istikbalin ne olacağı düşünülmeksizin halden istifâde edilmek istenilmişdir. Ve işte bir yandan şu gâilelerin devam ve teakükü ve bir yandan dahî devletimizin âzam-i esbâb-i şevket ü kudreti

olmak üzere edevât ü esliha-i cedide-i harbiyye ve ilk zırhlı donanmamızın tedârik ve inşası ve bununla beraber vâridat ve masârifatımızın bir muvâzene-i mutasarrıfâne altında tutulmaması idâre-i maliyyemizin derece derece bozulmasını ve borcumuzun çoğalmasını istilzâm ve içinde bulunduğumuz muzâyaka-i fevkalâdeyi intâc eyledi. Müteakiben Hersek vukuatı bir takım tahrikât ve ifsadât eseri olmak üzere zuhûr ve muahharan kesb-i cesamel-i ehemmiyyet edib ve birdenbire Sırbistan ve Karadağ muharebeleri açılıb politika âleminde büyük büyük karışıklıklar dahî nümayân olmasıyla devletimiz buhran-i azîme uğramış olduğu bir zamanda Cenab-i Hakkın irâde-i lemyezeliyyesiyle ecdâd-i izamımız tahtına cülûsumuz vuku' buldu. Ahvâl-i umûmiyyemizin şu derece tesâdüf eylediği müşkilât ve muhatarat devletimizin şimdiye kadar uğradığı gavâilin hiç birine kıyas ve tatbik kabul edemiyeceğinden, evvel-be-evvel hukûkumuzun vikâyesi için ordularımızın taraf taraf teksîriyle yedi yüz bin kadar asker silâh altına aldırmaya mecbur oldum. Ve bu karışıklığın bi-avnillâhi teâlâ külliyen def'i ve izâlesine devletimizce başlı ıslâhat ile çare aramağı ve o tarîk ile istikbâlimizi emniyet-i mütemâdiye altına almağı farîza-i zimmet addeyledim. Çünkü Hak tealânın mülkümüze ihsan eylediği kabiliyet ve ahâlimizin muttasıf oldukları istidât iktizâsınca bir idâre-i hasene tarîki tutulduğu halde az vakitte pek çok ilerleyeceğimiz derkâr iken, âlem-i medeniyyetin terakkiyyat-i hâzırasına yetişememekliğimiz mücerred mülkümüzün muhtac olduğu ıslâhat ve onlara müteallik kavânin ve nizâmatın devam edememesinden ve bu dahî yapılan şeyler hükûmet-i istibdâdiyye elinden çıkıp kâide-i meşverete müstenid olmamasından neşet eylediği sabit ve mütehakkıkdır. Halbuki düvel-i mütemeddinenin terakkıyâtı ve memleketlerinin emniyet ve mâmuriyeti mesâlih u kavanin-i umumiyyeleri cümlenin rey ü ittifakı ile vaz' ü tesis olunmak semeresi olduğu mevadd-ı müsellemedendir.

Binaenaleyh bizce dahi esbâb-ı terakkinin o yolda aranılmasını ve kavânin-i memleketin âray-i umumiyyeye istinâdını elzem gördüm ve Kanun-i Esasi'yi ilân eyledim.

Kanun-i Esasiyi te'sîsden maksadımız ahaliyi rü'yet-i mesâlih-ı umumiyyede hazır olmağa davet etmekten ibâret olmayub belki memâlikimizin ıslâh-ı idaresine ve sû-i istimalât ile kâide-i istibdâdın imhâsına bu usûlün vesîle-i müstakille olacağı cezm-i yakînindeyim. Kanun-i Esasî kavâid-i

asliyyesinden başkaca beyne'l-akvam husul-i ittihad ü uhuvvet esâsını temhîd ve halkça bir ömr-i saadet ve evvel-be-evvel hukukumuzun vikayesi için uhuvvet tesis eylemek maksadını dahi câmi'dir. Çünkü ecdâd-ı izamımız muvaffak oldukları fütuhat ile bu devlet-i vesiatü'l-memâlikde birçok akvâmı taht-ı hükûmetlerinde cem'etdiler; fakat edyân ü ecnâsca bu derece muhtelif olan işbu akvamı bir kanun-i münferid ve bir hiss-i müştereke rabtetmek emrinin icrası kalmış idi. Mademki eltâf ü mukadderât-ı ilâhiyyesine nihâyet olmayan Cenab-ı Hakk'ın avniyle bu emr dahî müyesser olmuşdur. Bundan böyle kâffe-i teba'amız bir vatanın evlâdı olarak ve cümlesi bir kanunun cenah-ı himayeti tahtında yaşayarak altı yüz bu kadar senedenberi hanedan-i saltanatımızın unvanı olan ve sahâif-i tevârihte bunca âsar-ı şevket ü şanı mazbut bulunan nâm ile yâd olacaklardır. Şimdiye kadar kudret ve miknetinin alem-i müşteheri olan Osmanlı nâmının ba'dezin kâffe-i teba'amız beyninde mevcûd olacak menâfi-i mütekâfilenin dahî devam ve muhafazasına şâmil olacağını ümid ederim.

İşte şu esbab ve makâsıda binâen ittihaz ettiğim tarîkde hareket etmeye ve bunu an-be-an teşyîd ü ihkâm eylemeye kaviyyen azmetmişimdir. Kâide-i adalet-ü selâmete mübteni olan Kanun-i Esasi'nin âsar-ı meşru'asından istifâde için sizin muavenet-i fiiliyye vü akliyyenizi beklerim. Hukûk-i hürriyyet ve müsâvat-i tebaanın temîniyle hükûmet-i istibdâdiyyenin imhâsını ve kavânin ü mesâlih-i devlet ü memleketin âray-i umûmiyye tahtında te'sîs ve icrâsını, velhasıl esas-i idaremizin kâide-i meşrua-i meşveret ü meşrutiyyete rabtını elzem gördüm ve olbabda bilhassa ibrâz ettiğim arzu-yi hâlisane üzerine Hey'et-i Ayan ve Hey'et-i Meb'ûsan'dan mürekkeb olan meclisinizi teşkîl eyledim.

Şimdi, sizlere lâzım olan uhde-i hamiyyetinize muhavvel vezâif-i kanûniyyeyi hiç kimseden çekinmeyerek ve devlet ve memleketimizin selâmet ve saadetinden başka bir şey düşünmeyerek sâdıkane ve müstakimâne ifâ eylemekdir. Zira bugünkü günde muhtac olduğumuz ıslâhat ve mülkümüzce ittihâzına her taraftan intizar olunan tanzimat gayet mühim ve mu'tenâdır. Ve bunların peyderpey mevkî'-i icrâya konulması ise mücerred sizin ittifâk-ı efkâr ü ârânıza merhûn olduğu için Şûra-yi Devletçe lâzım gelen kavânin lâyihaları bir yandan tanzim olunmaktadır. Bu seneki içtima'ınızda "Meclisinizin Nizamât-ı Dahiliyyesi" ve "İntihâb Kanunnâmesi" ve "Vilâyat ve İdare-i Nevâhi Kanun-i Umûmîsi" ve "Devâir-i Belediyye

Kanunu" ve "Usûl-i Muhakemat-ı Medeniyye ile Mahâkimîn Teşkilâtı" ve "Hükkâmın Suret-i Terakki vü Tekaüdleri" ve "Umum Memurinin Vezaifi ve Hakk-ı Tekâüdü Kanunnameleri" ve "Matbuat ve Divan-i Muhasebat Kanunlarıyla" sene-i sabıkanın büdce kanunu lâyihaları li-ecli'l-müzâkere Meclisinize havâle olunacağından işbu kanunların sırasıyla müzâkere ve mütala'ası ve kararlarının i'tâsı nezdimizde matlûb-i kâfidir. Ezcümle umûmun temin-i hukukuna vâsıta-i müstakille olan mahâkimin ve asâkir-i zabtiyyenin âcilen ıslâhat ve tanzimâtına bakılmak elzem olduğu gibi bunların vücûda gelmesi tahsisât-i mukarrerelerinin tevsi ve tezyîdine mütavakkıfdır.

Halbuki Meclisinize verilen büdçeden dahi malûmunuz olacağı veçhile idare-i maliyyemiz pek ziyade müşkilât ve teessürâta dûçar olduğundan, evvel-be-evvel bu müşkilattan kurtulmaklığımıza ve i'tibar-i malîmizin iadesi esbâbına delâlet edecek tedâbirin ve o sırada, ıslâhat-i müsta'celeyi meydana getirecek tahsisâtın ta'yîn ve ittihâzına müttefikan sâ'y ü ihtimam etmenizi tavsiye ederim.

Mülk ü teba'amızca âzami ıslâhat-ü ihtiyacât olan ziraat ü sına'atın terakkisiyle medeniyet ve servetin mertebe-i kemâle vusulü ancak ulûm ve maarif kuvvetiyle olacağından mekâtibin ıslahıyla derecât-i tahsîlin tanzimine dair kavânin lâyihaları bi-mennihî te'alâ gelecek sene ictima'ında Meclisinize verilecekdir. Gerek yukarıda zikri geçen kavânin ve gerek ba'dema mevki'-i icrâya konulacak kanunlar ahkâmının husûl-i tamâmî-i te'sirâtı memurin-i idarenin intihâbı maddesinin ehemmiyet-i azîme tahtında tutulmasına mevkûf olduğundan hey'et-i devletimiz bu noktaya ve iffet ü istikâmetle muttasıf olan memurîn hakkında Kanun-i Esasî'nin zamin olduğu suver-i mükâfat ü himayeye bir suret-i mahsûsada dikkat edecekdir.

Cülûsumuzdan beri işbu intihâb-i memurin maddesinin dahî ehemmiyetini takdîr eylediğimizden, masârifi Hazine-i Hassamızdan tesviye olunmak üzere bir mekteb-i mahsûs tesisiyle idare-i umumiyye için memur yetiştirmeyi tasmîm eyledim. Bu mektebin evvelce ilân olunmuş olan nizamnâme-i esasiden dahi malûm olacağı veçhile mekteb-i mezkûr şâkirdanı idare ve politika memuriyetlerinin en büyük derecâtına kadar kabul olunacak ve bunlar teba'amızın, mezheb istisnası olmayarak her sınıfından alınıb, terakkileri derece-i ehliyyete göre olacakdır.

İki seneye karîb zamandan beri uğradımız gavâil-i dahiliyye ve ale'l-husus Sırbistan ve Karadağ ile muharebe esnasında umum teba'a-i sâdıkamız taraflarından izhâr olunan âsar-i hamiyyet ve askerimizin her türlü meşakk u metâibi ihtiyâr ile ibrâz eyledikleri gayret ve besâlet nezdimizde fevka-l-gaye mucib-i takdîr oldu. Bu hâdiselerce mücerred hukûkumuzu muhafazadan ibaret olan teşebbüsâtımız neticesi olarak Sırbistan maslahatının kararı istihsal olunduğu gibi Karadağ ile cereyan eden müzâkere üzerine ittihaz edeceğimiz muamele Meclisinizin birinci ictima'ında mütala'anıza havâle olunacağından kararını ta'cîl eylemenizi tavsiye ederim.

Düvel-i mütehabbe ile münasebât-i dostane vü riayet-kârânede bulunmak devletimizce en mu'tena muamelât-i melûfeden olmağla, elyevm gene bu kâide-i müvalât-perverîye riâyet eylemekteyiz.

İngiltere devleti, bundan bir kaç ay evvel mesâil-i hâzıra için Dersaâdetimizde bir konferans teşkîlini taleb ederek düvel-i sâire-i muazzama dahî teklif olunan esasları tervîc ettiklerinden işbu konferansa Bab-ı Âlimiz tarafından muvafakat olundu. Eğerçi bu ictima'da bir ittifak-ı kat'î hâsıl olmamış ise de devletlerin ahkâm-ı muahedâta ve kavâid-i hukûk-ı milele ve hal ve hukukumuzun muktezayat-i mübremesine tevâfuk edebilecek arzu ve nasihatların icraatında müsabakât-i hâlisânemizi isbat ve izhâr eyledik.

Adem-i ittifakın esbâbına gelince: bu hal esasta olmayub belki icra'atın suver ü eşkâlinde vuku bulmuşdur. Zira Tanzimat'ın bidâyetinden şimdiye kadar memleketimizin ahvâl-i umûmiyyesinde ve devletimizin herbir şube-i idâresinde vuku'a gelmiş olan terakkıyyat-i külliyyeyi daha ziyâde hal-i mükemmelliyete götürmek lüzûm-i esâsisini takdîr etdiğimiz gibi elyevm bütün mesaîmiz bu maksada masrûfdur; fakat bu maddede memleketimizin şan ü istiklâlini muhil olan ahvalden tevakki etmeyi vazifeden addeyledim ve niyyatımın sıdk u selâmetinin cümleye isbatını zamana havâle etdim.

Şu hâlin tevlid ettiği netâic ziyâdesiyle teessüfümü mucib olmağla bunun bir an evvel mündefi' olması kemâl-i memnuniyyetimi istilzam edecekdir.

Ve mamaafih her zamanda maksadımız hukûk-i istiklâlimizin muhafazası mesleğinde devama matuf olduğundan harekâtı atiyemizde dahi gene bu meslek nokta-i nazar ittihaz olunacakdır.

Gerek konferansın in'ikâdından evvel ve gerek sonra devletimizce ibraz olunan meâsiri itidal ü hüsn-i niyyet saltanat-i seniyyemizi Avrupa devletleri cemiyetine rabteden münasebât-ı dostî vü hüsn-i mu'aşereti bir kat daha te'yîd eyleyeceği me'mûlündeyim.

Hak tealâ hazretleri cümlemizin mesaîsini mazhar-i tevfik buyursun.

AÇILIŞ NUTKUNA CEVABLAR:

Ayan ile Meb'ûsan Meclisinin açılış nutku üzerine hazırladığı cevabları Sadrıâzam Edhem Paşa ile birlikte Meb'ûsan reisi Ahmed Vefik, Ayan reisi Server Paşalar 24 Mart 1293'de mabeyne götürmüşler ve padişah tarafından kabul olunub Meclisin cevablarını takdim etmişlerdir. — **(Vakit, 25 Mart 1293)**

Meclis-i Ayanın Cevabı[11*]

Bi'l-irs-i ve'l-istihkak hilâfet-i kübra-i İslâmiyye ve saltanat-ı uzmâ-i Osmaniyye'ye revneksâz-i eşfak olan zât-i kerimü'l ahlak-ı hüdavendigârilerinin şiar-i maali ayar-i memâlik-perverî vü tebaa-nevazîde fıtrî ve hakikî olarak ber-kemâl bulunan hüsn-i niyyet ü ulüvv-i himmet-i tacidarîleri cülûs-i müvaffakıyyet-me'nus-i şehriyarîlerinden beri meşhûd olan âsar-i hayriyye ve efkâr-i neyyire-i şâhaneleri şehâdetiyle meserret-ferma-yi enam olmakda olub hususan Kanun-i Esâsi'nin, kariha-i ilham sariha-i hümâyunlarından olmak üzere tesisine sezâvar buyurulan meyl ü müsaade-i seniyye-i padişâhîleri delaletiyle devlet ve millet hakkındaki dilhâh-ı âtifet-penah-i mülûkâneleri cümleye ıyan olmağla, bu bâbda bilâ-istisna mefruz-i uhde-i tabiiyet olan teşekkürât-ı kâmile vü bî-nihâyenin ittihad-i lisan ve incizâb-i vicdan ile arzu ve takdîmini sermaye-i şeref ü mübâhat addederiz.

Tevârih-i müdevvene-i ruzigâr ile teslim-kerde-i üli'l-ebsârdır ki, ecdâd-i izâm-i şahânelerinin menâkib-i âlem-âralarından en ehemm

---

**Takvim-i Vekayi'*, s. 1881; 28 Mart 1293.

ve akdemi hikmet-i ilmiyye vü ameliyyeyi câmi olan şer'-i şerife i'tisam ve kanun-i adl ü dâda samimî ihtimam ile mefârik-i enamda ittihaz ve ibraz buyurdukları meâsir himâyet ü eşfak taht-i tabiiyyetlerine iltihak eden bunca milel ve akvâma badi-i ittihad ü vifak olduğu müsellem-i âfak olarak, böyle bir hey'et-i muazzama-i içtimaiyyenin mâbihi'l-kıvamı olan idâre-i hâkimane ve hikmet-i siyâsiyyenin illet-i gaiyyesi bulunan kuvve-i kâhirenin muhayyir-i ukûl derecesinde tenâsüb ve tevâzüniyle fevka'l-gaye bir câzibe-i müessireye sahib olmasıdır ki, bu şan-i bülend-ünvan-i giran-baha eslâf-i şevket-ittisaf-i mülûkâneleri olan selâtin-i güzin-i rahmet-karin hazerâtının tanin-endaz-i aktar ü emsar olan kâide-i cihan-pesend, adl ü hakkaniyyet ve serbesti-i âyine riayet hususunda haiz oldukları fazl ü takaddüm ü müsâbakatlerinin semere-i nasafat-behresi olduğunda şübhe yokdur.

Hükm-i zaman ve kavâid-i kevn ü mekân iktizâsınca sonraları, yani hayli zamandan beri birbirini vely ü takib eden enva'-i gavâil-i dahiliyye vü hariciyyenin mevâni'-i adidesi şu esas-i metinin fürû'at ve fiiliyâtınca zarurî bazı mertebe tagayyür ve teahhur iras etmiş iken, cedd-i âzam ve vâlid-i muazzam-i şehriyarîleri cennetmekân sultan Mahmud Han Gazi ve Abdülmecid Han Gazi hazerâtı cânib-i celilü'l-menâkıblarından icrâsına mübâşeret buyurulan mebâdi-i tanzimiyye ü tensikiyye ve tesâvi-i hukûk-ı umumiyye ve tesisat-i sâire ile icâbat-i vakte tevfikan, asl-i sahîhe mürâcaat yolunda tashîh-i mesleke âgaz olunub egerçi, bu tarîk-ı medeniyyete insilâkten muntazar olan âsâr-i ümran etrafımızda husûle gelen terakkiyat ile nokta-i vâhidede iktirân edib de temamiyyet-i matlaba muvâsalat edememiş ise de, gene hayli mesâfe kat'olunarak derece-i tefevüt, yalnız kavânin-ü nizâmat-i cârîyyenin kifâyetsizliğine mahmûl ve münatıf olmayıb, inde'l-insaf itiraf olunur ki, buna dair teşebbüsat ve icraat ve ikmâl-i levâzım ü ihtiyâcat arasında gene bir takım mesâil ve meşâgil ika ile ikmâl-i ıslâhata fırsat-i kâfiyye bulunamadığı misilli mülûk-i izam hazeratınm ber-vefk-i tasmîm tamim-i ma'delet ve tetmîm-i ma'muriyyet emrinde arzu-yi hakikîlerinin müheyyiç ve mürevvici olan efkâr-i yek-cihetiye dahi bazı ilkaat ve su'i-te'sirat hudûsünden neş'et ederek bu sahada hadis olan teşettüt-i idare ve sarfiyat-i zaide düyun-i hariciyye ibtilâsıyla beraber bazı ahvâl-i esef-istimali müeddî olmuşdu. Binaberin, telâfi-i mâfat yolunda olan ümniyye-i emniyyet-bahşa'nın medar-i istinadı

mecmu-i tebaanın husûl-i ittifakıyla bir nokta üzerinde idare-i perkar-i efkâr ve iclâle-i miyar-i enzar etmeleri eses-i metânet-memâsına mübtenî olduğu, bizzat ve bilhassa nezd-i hümayun-i şehriyarîlerinde teemmül ve teyakkun ile Kanun-i Esâsi'nin ilân ü iradı ve kanun-i mezkûr hükmünce ayan ve meb'usandan mürekkeb Meclis-i Umumî'nin huzûr-i iltifat-neşûr-i hilâfet-penahîlerinde küşâdı akabinde kıraat buyurulan ve her fıkra-i münifesi nice mezâya-yi hikmet-ihtivâyı hâvi olan nutk-ı hümayun-i padişahîleriyle bir kat daha teyîd-i bünyan-i ma'delet buyurulduğunun hakkiyle ifa-i şükr ü senâsı hâric-i havsala-i iktidardır.

Asr-i hümayun-u hazret-i şahânelerine hasîsa-i mümtâze olan işbu muzafferiyet-i maneviyye şimdiye kadar vukua gelen fütûhat-i maddiyyeye mukâbil teshîr-i kulub yüzünden bir muvaffakiyyet-i fevkalâde ve bî-muadildir ki, bununla kûtehbinlik yerine meslûk-i hümayunları olan musâvat-i hukuk-ı âmme ve adl ü hakkaniyyet üzerine müesses nazariyyat-i vasia ve hürriyyet-i tâmme vücuda gelir ve efkâr-i umumiyyece husul bulacak ittihad ve itimat ile bir hısn-i haşin olur ki, memleketimizin saadet ve tamamiyyeti aleyhinde hiç bir gûna teşebbüsat, onu ihlâl ve rahnedar edemez.

Memâlik-i vesiatü'l-mesâlik-i şahâneleri menâbi-i latuhsa-i servete ve tebaa-i mülûkâneleri her türlü istidad ve kabiliyyete mâlik olmakla taraf-ı pür-şeref-i şehriyarîlerinden idâre ve politika memurlarına menşe olmak üzere mekteb-i mahsûs teşkil buyurulduğu misillü sair ulûm ü fünûn-i nâfianın dahi sühûlet-i intişârı zımnında taraf taraf darü't-tahsiller tertibiyle, mekâtib-i mevcûdenin teksîrine ve ahâlinin vesâit-i ta'lim ü terbiyelerinin tezyiîdine itina ve dikkat ve menâbi-i servet-i tabiiyyenin işletilmesine ve teşebbüsât-i hususiyyenin teshîline himmet buyuruldukça bugünkü gün âsâr-i imardan hali olan yerlerde bi-lûtfihî tealâ az vakitte esbâb-i refah ü mamuriyyet meydana gelir. Ve efkâr-i ihtilâf-kârî ve bi-huzurî makamında vifak ve emniyyet görülür. İşbu semerat-i hasenenin zaman-i iktitafına cânib-i eşref-i hümayunlarından ne derece intizar buyurulur ise, tebaa-i şahâneleri dahî o rütbe muntazır ve müterakkıb olur.

Efrad-i tebaanın hukûk-ı mütenevvia ü müteferrikası bu usûl-i mahasin-şümulün sevk-i tabiisiyle nokta-i yek-dilî ve yek-cihetîde ittihad ederek cümlesi birden en mukaddes bildikleri serîr-i şevket-semir-i şahânelerini ırvetü'l-vüska-yi necat ü selâmet ittihaz edecekleri ve terakki-i

imarat ü ıslahata müttefikan sarf-i makdur eyleyecekleri misillü saltanat-i seniyyelerinin şan ü istiklâl-i âlîsine dokunur cüz'î ve küllî bir temâyül vukuu takdîrinde men' ü imhasını akdem-i a'mal edinerek kalb ü lisan ile cümlesi birden her türlü fedakârlığı ihtiyar ve bu uğurda bezl-i can etmekle dahî iftihar ederler. Bu nimet-i âmimeye teşekküren bilcümle tebaa-i şahanelerinin geçende âsar ve alâimini gösterdikleri mahabbet ve sadakatleri ve hususan, zat-i hümayun-i hazret-i mülkdarîlerinin ahkâm-i kânuna tebeiyyet usûl ü esâsının vaz'ı hakkında olan âzimet-i kaviyye-i şahaneleri karşısında müşkilât-i hâzıra-i maliyye ve usûl-i idarece tekevvün eden suubahaliyenin zaman-i yesir içinde mahv ü zalur müşkilât-i ârizıyye kâbilinden olduğu itikadındayız.

Zimmet-i sadakatimize mütehattim olan vezâif-i nezâifin biri de asakir-i nusrat-meâsir-i hazret-i padişahîlerinin vukuat-i ahire esnasında ibraz ettikleri âsar-i dilirî ve şecaatleriyle aktar-i âleme arzeyledikleri temaşa-yi mübahat-efza'nın, yani saltanat-ı seniyyelerinin muhafaza-i hukûk-u tamamiyyeti vazife-i mukaddesesi uğrunda ve bunca fevz ü nusratle şa'şaa-i iştihârı âlemgir olan rayet zafer-gayet-i Osmanî altında, her din ve mezhebde bulunan tebaa-i şahânelerinin yek-cism ve yek-vücud gibi darb-i âdâya kıyam ve meydani azm ü rezmde gıbta-ferma-yi dilâveran-i islâf olmaya nasab-i nefs-i ihtimam ederek min-külli'l-vücuh itminan-bahş-i kulub-i enam olmuş olduklarının lisân-i teşekkür-ü mahmedetle yâd ü tezkârı maddesidir.

Zat-i bi-hemta-yi şahâne ve hükûmet-i seniyye-i rnülûkânelerinin metbuiyyet-i muazzamalarına aid olan şeref-i azim ve şan-i bülendin kemal-i ehemmiyyet ü ihtiram ile muhafaza-i hukûk-i mukaddesesi ve tebaa-i padişahîlerinin vezâif-i asliyye-i tabiyyet ve şerâit-i esasiyye-i mutavaat arasında Meclis-i Ayanı, kavâninin ve âdab-i umumiyyenin muhafız ve nigehbânı olmak üzere ta'yîn ve mesalih-i umumiyyenin temşiyet ve müzâkeresine memur ve mezun buyurmuş olduklarından meclis-i mezkûrun taraf-i hümayun-i şehriyârîlerinden bâ-kemal-i muvaffakiyet tesis buyurulan usul-i mehasin-şumûl-i idâreye iktidarı derecesinde hizmet ve tebaa-i sâdıka-i mülûkânelerinin ve etrafında bulunanların kariben tezhib ü tashîh-i ahlâkına gayret edeceği misilli Bab-ı. Alîlerinde tanzim ve Meclis-i Meb'usan tarafından kabul ve hey'et-i âyanın müzâkeresine havale olunan nizâmat ve kavânin lâyihalarının cihet-i lüzûm ve hakkaniyyetini

hadde-i tedkîkden geçirmekde ve Kanun-i Esasî ile kendisine ihsan buyurulan vazife icâbınca ifrat ve tefrit yolunda göreceği her türlü mübalegatın tadilinde vesair vezâif-i mürettebede tecvîz-i terahi ve kusur etmiyeceği der-kârdır. Hiç bir halde ve hususiyle derece-i liyakatimiz, vazifemizin ehemmiyyetine kifâyet etmeyen işlerde bile, umumun hayr ü menfaatine ve zat-i şevket-simat-i hazret-i tacidarîlerine mefruz olan sadakatimize mugayır harekette bulunmayacağımızı pâye-i serîr-i ma'delet-masir-i şehriyarîlerine arz ü beyâna ictisâr ve ifa-i vecibe-i şükrü zarîye ibtidâr eylediğimiz muhat-i ilm-i âlem-şumûl-i cenâb-i mülkdârîleri buyuruldukda her halde emr ü ferman veliyyü'l-emri ve'l-ihsan efendimizindir.

Meclis-i Meb'usânın Cevâbı [12]

Cenab-i Rabb-i ibâd zib-i evreng-i hilâfet-i kübrâ-yi İslâmiyye ve ziver-efzâ-yi serîr-i saltanat-i Osmaniyye velinimet-i bi-minnetimiz padişâh-i adâlet-iktinah efendimiz hazretlerinin eyyâm-ı ömr-i âfiyet-i şevket-i cenâb-ı şehriyarîlerini müzdâd buyursun.

Mücerred tecdîd-i bünyân-i devlet-i saltanat ve ezser-i nev teşyîd-i râbıta-i mülk ü millet niyyet-i hayriyyesiyle kariha-i ilham-sabiha-i cenâb-ı pâdişâhîlerinden ihsan buyurulmuş olan ve umum millet-i Osmaniyyenin vikâye-i hukûk-ı meşrua-i hürriyyeti ile her bar terakki-i hâli refah ü saadetine kâfil ve zâmin bulunan Kanûn-i Esasî ile olbabda şeref-sâdır olan hatt-ı hümâyun-i cenâb-i şehinşâhîleri ahkâm-ı celîlesince derbar-i ma'delet-kararda içtima etmesi lâzımgelen Meclis-i umûmînin işbu doksan dört senesi Rebiülevvelinin üçüncü Pazartesi günü huzur-i mehabet-neşur-i cenâb-i mülûkânelerinde bi'l-yümn-i ve'l-iclâl resm-i küşâdı icra buyurulduğu esnâda kıraet olunan nutk-ı âli-i cenâb-i pâdişahîleri cümlemizin ziynet-saz-i sımah-ı mefhareti olmuşdur. Nutk-ı hümayûn-i mülûkânelerinde irâde buyurulduğu üzere Devlet-i Aliyye'nin evâil-i zuhûrunda filhakika emr-i âdalet ve icrâ-yi serbestî-i âyin ü mezheble sunuf-i tebaanın muhafaza-i hukûk-i menafi-i kavmiyyelerine fevkalâde dikkat ve riâyet olunmasıyla şa'şa-i şan ü şevketi aks-endaz-i rub' meskûn ve hâttâ nice akvam mazhar-i muavenet-i gûn-a-gûn olmuş iken sonraları gerçi serbesti-i vicdan kâidesi hiçbir vakit halel-pezîr olmayub, bilâhare

---

[12] Müzakeresi altıncı in'ikad zabıtlarında başlıyor. (Hakkı Tarık Us)

giderek, daha ziyade teekküd eylemiş ise de, emr-i adâlet ve idâre-i umûr-i memleketle ahkâm-i şer'iyye ve kanuniyyeye mutavaat hususlarında kayıdsızlık gösterilmesi bir hayli uygunsuzluk ve umûr-i idâre-i mülkiyyece bir takım nizamsızlık zuhûruyla ahval-i mülk ü milletin enva'-i müşkilâta düçar olmasına sebebiyyet vermiş ve binâberin Devlet-i Aliyye'nin mâlik olduğu şan ü şevketi tedenniye yüz tutmuş idüğini müşâhede buyurmuş olduklarının üzerine ceddi emced-i pâdişahîleri Sultan Mahmud Han hazretleri şu ahvâl-i gayr-i muntazamaya Vak'a-i Hayriyye ile hitam vererek saltanat-ı seniyyenin irade-i kudret ü miknetiyle terakki-i ahval-i memleket için bir tarik-i medeniyyet açmış olduğu misillü vâlid-i macid-i kesirü'l-mehâmid-i cenab-i mülûkâneleri Sultan Abdülmecid Han hazretleri dahi Tanzimat-i Hayriyye ile emniyet-i can ü mal ve muhafaza-i ırz u namus esasının teşyîdini ilan ile cism-i devlet ü milletin bir kat daha tecdîd-i hayatına sarf-ı inâyet buyurmuş ve bu sûretle nam-i nâmi-i hümâyunlarını sahâif-i tevârih-i âlemde en büyük müceddidler sırasına geçirip Kırım muharebesi gibi gaile-i âzîmede dahi, bi-avni'l-lâh-i te'alâ mazhar-i muvaffakiyyet olmuşlardı.

Gerçi, gavâil-i mezkûre hengâmında, bi'z-zarûre, bâb-i istikraz açılmış idiyse de memâlik-i Devlet-i Aliyye'nin vus'at ü servet-i tabiiyysiyle ahâlisinin istidad ü kabiliyyet-i fitriyyesine nisbetle o aralık mevcûd olan düyûnu lâşey' mesâbesinde olduğu halde, sonraları bir tarafdan teksîr-i düyûn-i devlet-medar-i selâmet-i mülk ü millet addolunmak gibi bir kâide-i gayr-i ma'kulenin düstürü'l-âmel hükmüne girmesi ve diğer taraftan eser-i tesvilât olarak birbirini müteakib birçok gavâil-i dahiliyyenin zuhur eylemesi ve bu sebeble ahâlinin en ziyâde işe yarayan sınıfının hemen beher sene silâh altında tutulmasına mecbûriyet hâsıl olması ve her devletin esbâb-i vikâye-i şan ü şevketi olan edevât ü esliha-i cedîde-i harbiyyenin Devlet-i Aliyye'ce dahi bi'l-icab tedârik ve istihzar kılınması ve bunlarla beraber usûl-i tasarrufiyyeye riâyetle vâridat ve sarfiyyatın müvazene-i sahîha altında cereyan etdirilmemesi ve ümûr-i idâre-i mülkiyye ile masâlih-i adliyyenin vesâit-i icraiyyesince hakkıyla ehemmiyyet verilmeyüb memurin ve hükkâm için de pek meslek ve iktidar aranmaması gibi birçok esbab-i maniaya mebnî, vakıa, mülk ü milletçe Tanzimat-i Hayriyyeden muntazar olduğu derece terakkiyyat-i maddiye vü maneviyye vücûda gelmemiş olduğu gayr-i münkerdir. Tanzimat-i Hayriyye'nin âsar-i celilesi

ve memâlik-i şahâneleriyle ahalisinin kabiliyyet-i tabiiyyesi semeresi olarak gerçi sabıkına nisbetle, memleketimizce hâsıl olan terakkiyyat-i maddiyye vü maneviyye yâr ü ağyarca kabil-i inkâr olmadığı aşikâr ise de işbu derece-i terakkinin asr ü zamanın istediği mertebede bulunmaması devlet ve milletin birçok müşkilâta dûçar olmasını istilzam eylemişdir.

Maamafih, memâlik-i şahânelerile ahalisinin kabiliyet-i tabiiyyesine nazaran usül-i istibdaâdın ref'iyle emr-i adaletin neşrolunması gavâil-i mevcûde ile beraber bünyan-i saltanat-i Osmaniyye'nin def'aten teceddüdünü mûcib olacağı ümid ve itikadında kibar ü sıgar-i ahâli hem-efkâr ve binaenaleyh şu ümidin hayyiz-i husûle vusuliçin umûmen zuhûr-i eltaf-i hafiyye-i ilâbiyyeye çeşm-daşt-i intizâr iken cenâb-i Rabb-i mennân vücud-i mekârim-âlûd-i hümâyunları bu mülk ü millete atıyye-i celile-i samedâniyyesi olan zat-i âli-i cenâb-i padişâhîlerinin taht-i âli-baht-i Osmaniyye cülûs-i meymenet-me'nus-i hilafet-penâhîleri şeref-vukuu ile bi'l-cümle tebaa ve zirdestanı garik-ı lücce-i menn ü ihsan buyurmuşlardır.

İtikad ü efkâr-i umûmiyyenin sıhhat ve isabeti işte vukuat ile sabit olmuşdur. Çünkü cülûs-i hümâyun-i mülûkâneleri Hersek ve Sırbistan ile Karadağ'da eser-i tahrikat-ü ifsâdat olarak zuhûr eden gavâil-i ihtilâliyyenin mûcib olduğu müşkilât umur-i maliyyenin ve hususiyle sevâbıkına kıyas kabul etmez bir sûret-i fevkalâdede nümâyan olan enva-ı şurişin en şiddetli zamanına tesâdüf etmiş bulunduğu halde zât-i celâlet-sIfat-i hazret-i padişâhîleri bir taraftan muhafaza-i hukûk-ı meşrua-i istiklâl-i devlet ve vikâye-i menâfi-i mülk ü millet emr-i celîlinde ibrâz-i kemal-i metânetle ifa-i vezâif-i hilâfet ü saltanata bezl-i inâyet ve diğer taraftan dahi numûne-i kâinat denmeye sezâ memleketimize bahşaiş-i Cenâb-i Hudâ olan servet ü kabiliyet-i tabiiyyesinden intizar olunan hal-i refah ü saadetin husûlüne perde-keş-i haylûlet olan usûl-i istibdâdın ref'iyle idâre-i hükümeti kâide-i meşrua-i meşrutiyyete bi't-tahvil sunuf-i tebaa-i sâdıkanın hürriyyetini kâfil olan kanun-i esasi ilân olunmak gibi bir emr-i azîmin vücûda getirilmesiyle kuva-yı devlet ü milletin bir esas-i adimülindirasa rabt ve bu sûretle Osmanlı nâm-ı nâmisiyle umum tebaa-i sâdıka-i padişahîlerinin bir kanun-i adalet-meşhu altına cem'ine sezâveri-i lûtf ü atîfet buyurmuşlardır.

Nutk-ı âli-i hümâyunlarında irâde buyurulduğu üzere her devlet ve milletin beka-i şan ü şevketi adâlete menut ve emr-i adâletin fi zemânina

hazâ temami-i cereyanı hükûmetin kâide-i meşrua-i meşrutiyyet altında bulunmasına merbut olduğuna ve şu kâide-i meşrua ise lâzim-melzum kabîlinden olan devlet ile milletin selâmet ve saadetini temin eden kavaid-i celile vü sâlimeden bulunduğuna binâen Kanûn-i Esasî ile usûl-i istibdâdı bi'l-ilga kâide-i meşrutiyyetin ilânı müceddidd bünyan-i devlet unvaniyle nâm-ı nâmi-i hazret-i padişahîlierini gıbta-bahş-i memalik-ü büldan eylemişdir. Gerek idare-i umûr-i mülkiye vü adliye ve gerek mesâil-i mühimme-i maliyyenin bulunduğu hal ve derecesi gerçi bazı kûteh-bînana göre korkulacak ve bununla beraber hilâf-i kavâid-i milel ü düvel meşhûd olan müdahalat-i ecnebiye, altından çıkılamıyacak gibi bir mertebede görünür ise de, zat-i hazret-i padişahîlerinin azim ve sebatlarının derece-i metanetine ve Kanûn-i Esasî ile nutk-ı âli-i mülûkâneleri ahkâmınca bi'l-cümle ahâli için usûl-i meşrutiyyetten lâyıkıyla istifade tarîki açılmış bulunduğuna nazaran biraz zaman içinde bi-inayeti'l-lâh-i te'alâ ne müşkilât-i dahiliyyenin bir eseri ve ne de mugayir-i kaide vü hakkaniyyet müdahalât-ı ecnebiyyenin bir hükm ve tesiri kalmayacağı bedihîdir.

Çünkü, taraf-i eşref-i şehinşahîlerinden irâde ve tavsiye buyurulduğu üzere hey'et-i meb'usan muhafaza-i hukûk-ı saltanat ü millet ile maddî ve manevî terakkıyyat-i memleket emrine hizmet edecek her türlü esbab ve vesailin husulüne ve usûl-i istibdadın bıraktığı sui istimalât asârının tamami-i ref' u imhâsıyla telâfi-i mâfat edilmesine her ân nasb-i nefs-i ihtimam ve fevka'l-gaye ikdam eyleyecekdir.

Binaberin, hey'et-i meb'usana havâle buyurulacak levâyih-i kanûniyenin sırasıyla ve lâyıkıyle müzâkere ve usul-i idâre-i mülkiyye ve müvâzene-i maliyye ve kavânin-i sâirenin tedkîkiyle icab-i hâle ve hükm-i zamâna ve lüzum ü ihtiyâc-i mekâna göre ifa-i vezaif-i mevkûleye sa'y edeceğemiz misillü ihsan ale'l-ihsan olarak nutk-ı âli-i hazret-i padişâhîleriyle ita buyurulan ruhsat ü salâhiyyet-i kâmilenin dahi başkaca kadr ü kıymetini bilerek kemali sıd-u istikametle doğruyu söylemekten bir ân geri durmaksızın devlet ve millete ibraz-i hüsn-i hizmet ve lâsiyyema gavaili mevcude fi'l-hakîka sevâbık-ı ahvâle makis olmadığından vatan ve milletin istihsâl-i vesail-i selâmet ü saadetine sâdıkane ve gayûrane bi'l-ittihad sarf-i nakdine-i gayreti cümle-i fariza-i zimmet bildiğimiz müstağni-i arz u beyandır.

Vakıa, umur-i adliyye ile zabtiyye hukuk-ı ibadın teminine vasıta-i müstakille olduğundan ve ahali tamamıyla huzûr-i bâle ve lâyıkıyla emniyeti can ü mâla mazhar olmadıkça memleketin terakki-i maddi vü manevisi kâbil olamayacağından ahvâl-i mahakim ile asâkir-i zabtiyyenin ber-vechi matlûb ıslâh ü tanzimlerine lâzımgelen esbab ve vesailin istikmâline müracaat akdem-i vezaif-i mevkûleden addolunacağı misillü hasbe'z-zeman her birinin yek-diğerinden ehemmiyyeti müsellem olduğundan hey'et-i âcizanemize havâle buyurulacak ve badema tanzim olunması taleb olunacak kavânin lâyihalarının hemen müzâkere ve tedkîkiyle cümlesinin sür'at-i mümkine ile netice-i kararlarının arzına mübâderet olunacak ve maamafih bunların içinde bi'n-nisbe takdimü'l-ehemm ale'l-mühimm kaidesine de riâyet edilecekdir.

Muvâzene-i maliye nizamnâmesi bahsine gelince: çünkü, her devlet ve milletin hukuk-ı meşruasıyla şan ü şevketinin esbab-i muhafazasının mevkufun aleyhi akça olduğundan ve emr-i adâleti kemâ-yenbagî bi'l-icra memleketimizde ber-vech-i matlûb emniyet ü hürriyyet-i şahsiye ile tarakıyyati maddiyye vü maneviyyenin istihsaliyçin sarfolunacak mesâideki cümle-i makasıddan biri hazine-i devletin vüs'at-i hal ve itibar-i malîsi olup işbu matlâbın husuliyün mutlaka vâridat ve sarfiyyâtın kaide-i tasarrufiyyeye riayetle beraber daima bir muvâzene-i sahiha vü sâlime tahtında cereyan etdirilerek hazine-i devletin beher sene mâlen hal ü mevki-i sahihinin maʿlûm olmasıyla muvâzene nizamnâmesinin hâricine çıkılmamasına menut idiğinden hey'et-i âcizanemizce en ziyâde ihâle-i nazar-i dikkat edilecek kanunlardan biri dahi irade vü tavsiye-i mülûkâneleri mucebince zikrolunan muvâzene nizamnâmesi olacağı gibi vücûda gelecek suver-i islâhiyye vü tasarrufiyyenin itibar-i malîmizin haddi lâyıkına iblâğına kâfil bulunacağı hüveydâdır.

Memâlik-i mahruse-i Osmaniyye'nin servet ü kabiliyet-i tabiiyyesinden istifâde olunmak fi'l-hakika sınaat ve umûr-i ziraat ü ticaretin tevsiine ve bu da vesâil-i muktezayenin istikmâline menut olduğuna ve şu hususlarda vesâit-i lâzimenin ekdami ise neşr ü tamim-i ulûm u maarif ve tevsi u tanzim-i turuk-u maabir idüğine ve milel-i mütemeddinenin bulundukları derece-i servet ü medeniyyete mücerred vesâit-i mezkûre delaletiyle vâsıl oldukları aşarıyla rehîn-i mertebe-i bedâhet bulunduğuna binâen Meclis-i âcizanemizce şu uğurda dahi sarf-i mahasal-i iktidar olunacakdır.

Müstağni-i arz u beyan olduğu üzere vaz'-ı kavâninden maksad tamami-i cereyan-i ahkâmından ibaret olduğuna ve kavânin-i mevzu'a ahkâmının hüsn-i icrası memurin-i devletin uhde-i kifayetlerine havale olunmuş bir vazife idüğine ve bu bâbda husûl-i maksad ise her nevi memuriyette meslek ve iktidar aranmasiyle beraber mükâfat ve mücâzat kâidesinin sûret-i dâimede düsturü'l-âmel tutulmasına vâbeste bulunduğuna mebnî bu bâbda devletçe sûret-i mahsûsada dikkat edileceğini mübeşşir şeref-sâdır olan emr ü irâde-i hazret-i tacidarîleri mucib-i enva-ı fahr ü sürûr olmuşdur.

Her sınıf memurini yetişdirmek niyet-i hayriyyesiyle masarifi hazine-i hassa-i şahânelerinden tesviye olunmak üzere bir mekteb-i mahsûs tesisi ile nizamnâme-i esasisi mûcebince bu mekteb-i feyz-meksebe tebaa-i şahânelerinin mezheb istisnası olmayarak her sınıfı duhûl edebilib oradan çıkacak şâkirdanın idâre ve politika memuriyetlerinin en büyük derecatına kadar kabul olunacakları irâde ve tebşir buyurulmuş olduğundan dolayı vecibe-i teşekkürün ifasına müsaraat ederiz.

İki seneden beri eser-i iğfalat ü ifsadat olarak devlet ve milletçe dûçar olunan gavâil-i dahiliyye ve hususiyle Sırbistan ve Karadağ muharebeleri esnasında umum tebaa-i sâdıka-i şahâneleriyle asâkir-i mülûkânelerinin bi-tevfîkih-i taalâ ibrâzına muvaffak oldukları gayret ve besâletlerinden dolayı nutk-i âli-i cenâb-i padişâhîlerinde meşhud-i basira-i iftiharımız olan asâr-i takdir ü mahzuziyet-i seniyye doğrusu cümlece bais-i meserrat-i azîme olduğu misillü hukûk-ı mukaddese-i devlet ü milletin muhafazası uğrunda herbâr umum millet-i Osmaniyye'nin her sûretle hazır ve amâde bulunduklarını kemal-i şükranî vü sadakatla arzeyleriz.

Sırb emaretinin dûçar olduğu beliyye-i iğtifâl akibet ahalisini enva'-ı perişanî vü ıztıraba giriftâr etmiş olduğuna ve emâret-i mumaileyha memalik-i devlet-i âliyyenin ecza-i mütemmimesinden olduğu gibi afv ü eman-i hazret-i padişahîlerine dehalet eylemiş idüğine mebnî bu kerre nail olduğu müsaadat-i celile-i hazret-i padişahîlerini eltaf-i sâbıkaya bir nimet ü inâyet-i lahika bileceği ümidindeyiz.

Nutk-ı hümâyun-i tacidarîlerinde hey'et-i âcizânemize havâle olunacağı irâde buyurulan Karadağ mes'elesine dâir evrak vurûdunda müzâkerat-i muktezayesini bi't-ta'cil hâsıl olacak kararın arzına müsaraat olunacağının

beyânıyla beraber Kanun-i Esasî ahkâmına tatbikan hukûk-ı mukaddese-i mülk-ü milletin temami-i muhafazasını Meclis-i Meb'usan ile umum hey'et-i Osmaniyan bil-ittihad nihayet-i arzu ve hülâsa-i efkâr edinmiş olduğundan şimdiden imasına mücaseret ederiz; ol vakit netice-i kararın arzına müsaraat kılınacakdır.

İngiltere devleti ile düvel-i sâirenin arzuları üzerine mesâil-i hâzıra için Dersaadet'de teşkîl olunan meclis-i mükâleme esnasında ahkâm-i muahedat ile kavâid-i hukûk-ı düvel ü milele muvâfık bir meslek-i hakkaniyyet-kârane ile istiklâl-i memleketi halelden vikayeye sezâvarî-i inâyet buyurulduğu misillü ba'dema dahî işbu nıeslek-i mülûkânenin nokta-i nazar ittihaz kılınacağı hakkında mazhar olduğumuz vaad ü tebşirât-i celile-i cenâb-i mülûkâneleri umum Osmanlılarca müstelzim-i enva'-ı şadümanî vü mefharet olmuşdur.

Devlet-i Osmaniyye her asırda ve her türlü ahvalde muahedât-i mevcûdeye cidden riâyet etmekle şöhret bulmuşdur. Her zaman şu tarîk-ı müstakimde devam edecekdir. Bununla beraber millet-i muazzama-i Osmaniyye tamâmi-i istiklâl-i devleti her türlü vesail ile muhafazaya kaviyyen azmetmiş ve cümleten bu uğurda can ve baş koymuş olduğuna şehadet ederiz. Hey'et-i Osmaniyye'nin bekâsına üss-i hakikî bir istiklâl hakk-ı mukaddesi, bir de tamâmi-i mülk kavaid-i müsellemesidir. Burasını ecnebî taarruzundan vikâye ve her türlü taadiyatdan muhafaza, hakk-ı insaniyetdir.

İşte, şu farizada milletimiz kat'â müsamaha edemediği cihetle umum milletin bu bâbda olan niyyet ve temenniyyâtını atabe-i bülend-mertebe-i şehinşâhîlerine kemal-i huzû' ile arza istical birle edâ-i vecibe-i memuriyetimize mecbur bulunuyoruz. Bu bâbda devlet-i âliyyenin ihtiyar buyurduğu uslûb-i harekette sebat edeceğine dâir taraf-i eşref-i şehinşâhîlerinden nâil olduğumuz vaad-i âli-i can-bahş, kulub-i tebaa-i sâdıkayı ol mertebelerde ümid ve sürûr ile meşhûn eylemişdir ki, bunun için arz-ı teşekkürü mahmedetin tekrarını kendimize vecibe-i mahsûsa bilmişizdir.

Hukuk-ı milel ü düvel kavâidi ile muktezayat-i tabiat-i beşeriye icabınca padişah ile tebaası arasında ve idare-i mülkiyenin suver-i idâre-i dahiliyesi tafsilâtında müdâhale-i ecnebiyyeyi mütevekkilen ala'l-lah kat'iyyen ve müttehiden reddederiz.

Hey'et-i Meb'usan-i millet-i Osmaniyye hakkında mebzûl ve râyegân olan inayet-i ihsan-i âlü'l-âl-i cenab-i mülûkânelerine cümleten şu sûretle arz-ı teşekkür ü mahmedetle bâ-kemali huzû' edâ-i fariza-i sıdk-ı ubûdiyete mücâseret eylemiş olduğumuz muhat-ilm-i kâinat-ara-yi cenab-i hilâfet-penahîleri buyuruldukda, ol bâbda ve katibe-i ahvâlde emr ü ferman padişah-i farukî-şiyem ve şehinşâh-i maalî-himem efendimiz hazretlerininindir.

بدرس افتتاحی

باش کتابت دارلری

نطق همایون حضرت پادشاهی

هیئت اعیان

مبعوثان افندیلر

دولت علیه مزده بر نجی دفعه اولرق اجتماع ایدن مجلس عمومی یی کشاد ایتمکله بیان محبوبیت ایدرم. حمد کرمان معلومیه که دولت ومللرك ترقی شوکت وعلنی آنجه عدالت واسطه سیله حاصل اولور. حتی دولت علیه مزك اوائل ظهوریده قدرت وقوتنك عالم منتشر الیسی امر حکومت عدالت وتبعه لك حقوق شخصیه لری حمایه وصیانته رعایت ایله سیه سنه لرجه عظمتله جهاد غزا ایدن فاتح سلطان محمد خان مرحومك تأسیسه حریت وسربستی ویرمه وذهب حقوقه کوسترمیکی مساعدات جمله لك معلومیدر. سایر اسلاف عظامك دخی داره سلوك ایله بو یولده وذهبه خدمتکار اولدقلری مشهوردر. الی یوز سنه دن بری صوف بعض مزلل عنصرلرك وساده وذهبدیری محافظه ایتمدی وحتی بو وظیفه عادله لك بیخ طبیعیسی اولدیغی قابل انکار دکلدر. حاصلی اوعصر ده ماثر وه عدالتلری حمایه سی وفائزلرك وقایه سی سایه سنده دولت ومللك ثروت وسعادتی ترقی بولمسه کیسه لرك سرشار بغض وبر قوتیه موصوف اقتدار اولماسی سیسیله عصور کلاً ترقیات نافیه یوزندن طوتوب اولکی قوت وعظمتدن بدل اولسه یدی نهایت یوزیل یدرم سلطان محمود خان مرحوم دولتلری برتفاع عصرلرنده برده اوغرادیغی انحطاط وتدنیلك بیکیجی عظیم سببی اولدیغی تاریخلرك شهادتندن نشانه ایدن بیکیجی عاصی اردوسی دولت وملتی رفاه وبسط وسعادتدن بالجمله اوزاقلاشدیرمق ایچون دوام ودوما حدیث حاضر وحالك اك اول مفکره اولمق اوزره مرحوم عبد الحمید خان مرحوم دخی اوائل جلوسلرنده کیدن اقالیم محافظه جان ومال وعرضه وناموسی تشکیل اولدن تشکیلات خیریه یه اساسا جدول ایتمه یدی. آنسه اوکونکی عسکره محالفلرك نجاتی وبر اهمی توسیع ایتمدی ودولتلرك ازدیاد قوت وبقاسی برتفاع قانونه وبحتاج اولدیغی اصلاحاته عدم اولمسیله قانون ونظامات بایلدیه تحویل قوتی دخی اولدیغی توسیع ایتمدی. بوحقه حائز عصرلرده وعلی الخصوص اعلان حریتدن دولتجه ایجه ترقی حاصل اولسه ایکی قرن مقدم یه سلسلا ظهور ایدن تنظیم اعمال عظام وتبعه حقوقه اولان مساعیلرك دوامه مانع اولدی. واولوقته دولتلرك خارجه براقمیه دینی بوحقیقه مصارف بودجه حربیه وبحریه دائره قانیه طوتولمه لازم اولدیغندن لازم کلان استقراضه ایچون احتیاج وضرورت بحسبیت کوسترمدی وبوسیله بوزیلمیه جدی واقعا اولسه ده دولتلرك مستقبلی نصیب جهادان دولتلرك مستقبلی محافظه لك صحائف تواریخی الی الابد تزیینه دلیل اولدن معاونه کاسه فضیله لرك فضیلت حربیه لك نتیجه اولدیغی مطالعه دولتلرك ثابت مستقبلی واستقلالی دول اروپه دیارلك ضمان عبد یتحالفه السنه بو مطالعه لشکرلی بولدقلری حقیقتی بوطریقله دولتلرك بیکیجی بوزمان ساعه حاضره یه قدر عاصی طبقه قوتیسی حاصل اولسه یدی کلمه احوال مشاهده بولدقلری واجبه وانتظارلر

Y.EE 71/25 (Yıldız Sarayı Bos)

Meclis-i Mebusan Açılış Nutku

عکسی صیانت گفته وی یعنی برطانیه تجربه‌کاری دستورالعمل‌ها و فنی عادتلرلری بکه‌بکری وی ایدرلر ظاهره کامی عکسلرلر
اصلاحات و تنظیمات باقیه صیان و برحرکت عادت اقوسنه توافق‌العاده اداره و دولر جمعیه اهالیلرلر الی زیاده ایشه برابر صنفی
صدوح الشده طوقمه مجبور بترلر دن طولایی زراعت و تجارتی عظیم سکته‌لره اوغرادی بوقه تشکلات و موانعه تصادف
ایتمکسیزین طریقه ترقیه مضادعادة خیلی سافه قطع اولنیقی معلوم و مسلمه بلکی سنه‌دن بری داره‌لرلر
علی‌الزوال ایسی وفی‌الحقیقه ترقیات واقعه‌لرلر رفاه حالارینی تزایدیه دیلمه اگرچه مضایقه حاضره شوقدر تزاید
احوالدن تولد ایتمیه‌ده اداره حالیه جه مسلک دینیه سلوک ایده غائله ضرورتی تخفیف واقعه عادیه عنوانی
قابل اولور ایسه‌ده فاما اصلاحات صورتنده اتخاذ اولنان تدابیر حالیه اصلاح حال ایچون شویله طوریسون بلکی بتون بتون
افلاسه رسمه واستقبالک نه اولاجغی دوشونلمکسزین حالدن استفاده ایدرلر ایشته بر یاندن شوغائله‌لرلر
دوام و تعاقبی دیر یاندن دخی دولترلر عظیم اسباب سوکت وقه‌رفی اولوب اداره‌ده ادوات واسطه جدیده‌جه ایدرکن
دولتلرلر تدابیر واقعه‌سی و بونلکله برابر واردات و مصارفاتلرلر برموازنه مخصوصه آلتنده طوریقه عادیه اداره حالیه مزلر
دیرجه بوطرزی و بوجرزلر جه‌الشی استدامه وایچه و بولنیقی مضایقه قوه‌العاده‌یی اتباع ایدرک صفاتجه قرسان
وقوعاتی برطانیه تجربه‌کاری واقعاتی اترای اولوب‌ده ظهوره ایدوب و نوعزاکب جسامت واهمیت ایدوجه جدیده
صدیستان وقوعه طباع کاره‌لری ایجابندن بولنیقه عالمه‌ده بیول بیول فایشتقلقلر دخی نمایان اولمیه اولوقرز بیان عظیم‌لرلر
اولنیقی بر مثاله جناب حقک اداره‌لم یزلیه سیاه‌ده عظائم تجلیات و قوعبولدی احوال عمومیه مزلر شوردجه تصادف ایدیکی
تشکلات و مخاطرات دولترلر شوکی یه قیاس و تطبیق قبول ایده‌جکلرندن اولیاء امور قرلرلر
وفایسیزلیه دولترلر طرف طرف تجدید یه‌دن بوزیلمک قدیمدن صدوح الله ایدرمعه مجبوره اولدیغم بوفایشتقلقلرمزی
تعالی‌کیا دفع و ازاله‌سنه دولترجه بشکی اصلاحات ایچه چاره‌یه اصلی و اولطریقه استقبالدن استفاده‌ایتمک مخاوره الله التی فریضه‌دن عد اولنمغم
جهتله عموم اهالیلرلر مملکته احسان ایدیکی قابیت واقعه‌لرلر مقصد اولدقدن استفاده‌ایتمک ایچون اداره‌سنه طریقی طوریقی عمل
اتخاذ وقته بالجمله ایجاب ایدوب مملکت دیگر دنیانک ترقیات حاضره‌سنه بشت مامکلکت بحر مملکتلرلر محتاج اولدیغی صداقت
واخوته متعلقه قرابته واتفاقاتلرلر دوام ایده‌جکندن دیر دخی بیدون شبه حکومت استبداده الدن چیقوب قاعده مشروطیه
سنه اولماسندن نشأت ایدیکی ثابت و محققدر عالیجه دولترمزلرلر ترقیاتی و مملکتلرلر ایست و سعریق مصالح و قرابته
عمومیه لری جهتلرلر ایله واتفاقاتی ایچه وضع و تاسیس و تحریر ترکی اولدیغی تراوسه‌ده‌نه بناء بحر دخی سبابه ترقیات

3

398

وضع مالیه اداره مقتضیسنه استفادهلرك محافظه سی مسلکنده دوام مطلوف اولیغندن حرکات آیه مزده
رضی به برمسلك نقطهٔ نظر اتخاذ اولنه جقدر. کرك قوانین اساسیهنك انعقادندن اول وکرك صکره دولتجه اجراء
اولنان مأمورات اداریه وحسن نیت سلطنت سنیه مزك او یله دولتلرك جمعیتنه ربط ایدن مناسبات دوستی
وحسن معاشرتی برقاته قاتیه ایدیجکی مأمولدر. بو هم تعالی حضرتلرك جلوسلرك سنهسنی مظهر تزیید یمن
و یمن اولدیغی ۱۲۹۶ دار یا ۱۲۹۶

Dizin

A

Abbasî 67, 69, 71

Abbâsîler 65, 66, 75

AB Uyum Komisyonu 349

Abdülhamid II. 133, 223, 224, 226, 264, 281, 293, 294, 371

Adalet Bakanlığı 231, 325- 327

Adalet ve Kalkınma Partisi 335, 342, 344

Adliye İntihâb Komisyonu 291, 297

Adliye Mektupçuluğu 284, 286 ; Müsteşârlığı 2805; Adliye Nazırı 284, 285, 290, 298; Nezareti 12, 282- 296, 301, 303, 307, 311

Agriboz Kanunnâmesi 170

Ahîzade Abdülhalim 153

Ahlâk-ı Alâî 117, 119-122, 124, 126- 129

Ahmed I. 99

Ahmed Cevdet Paşa 231- 233, 244, 247, 248, 253

Ahmed Feridun Bey 151

AİHM 331, 332, 339, 345

Ak Koyunlular 59

Âlî Paşa 243, 247

Anadolu 34, 41, 75, 81, 82, 84, 92-94, 98, 105, 108, 110, 134, 135, 139, 141, 148, 157, 161, 178, 180, 183, 184, 189, 190, 193, 194, 203, 206, 213, 214, 239, 240, 244, 374, 375

Anayasa Mahkemesi 322, 323, 340, 342, 343

Andarznâme 18

Ankara Adliye Hukuk Mektebi 324, 327

Anonim Tevârih-i Al-i Osman 44, 143

Arap 35, 61, 67, 71, 94, 318

a'şâr 168, 175, 178- 181, 187- 189, 205, 213

Âşık Paşazâde 29, 31, 162

Atatürk 12, 13, 85, 134, 319, 321, 324, 325

Avar 58, 63

Avrasya 57, 79

Avrupa 12, 52, 57, 58, 60, 63, 66, 68, 79, 82-84, 99, 135, 174, 224, 236, 248, 258, 260, 261, 278, 328, 329, 331, 336-342, 344, 345, 349, 354, 370, 377, 378, 383

Avrupa Birliği Müktesebatı 12, 329, 336, 354

Ayan Meclisi 225

B

Balkan 58, 63, 105, 108, 371

Balkanlar 58, 63, 79, 148

Bayezid I. 44, 93, 94, 95, 96, 102, 143, 163, 190,

Bayezid II 99, 104, 112, 135, 143, 150, 175, 198, 211

Bekir Kütükoğlu 183

beytülmâl 167

beytü'l-mâlci 169

Bizans 52, 53, 58, 69, 75, 77, 84, 97, 102, 106- 108, 160, 171, 178
Bulgar 58, 161, 374
Bursa 103, 112, 140, 163, 262, 263, 298
Buzurcmihr Risalesi 18

C-Ç

Cengiz Han 9, 29, 33, 34, 37, 38, 40, 43, 47, 48, 91, 92, 114, 130
Ceride-i Mehâkim 287, 295, 300, 310
cerîme 165, 180, 186, 192, 196, 198, 199, 200-202, 204, 205
Ceza Kanûnnâmesi 220, 228
cizye 105, 161, 178, 215
Cod Civil 273
Cumhuriyet Halk Partisi 322
cürüm ve cinayet resmi (cerâim)
Cüveyni 38
çift resmi 105, 107, 108, 109, 164, 167
Çin 17, 58, 59, 61, 62, 66, 90, 318

D

Darü'l-fünûn 234
Demokrat Parti 322
Dersaadet Bidâyet Mahkemesi 291, 304, 306
Dersaadet mahkemeleri 286
DGM 331, 336, 345
Divân-ı Ahkâm-ı Adliye 232, 233, 245, 247, 248, 249, 250, 262, 271, 295
Divân-ı Hümâyûn 152, 158, 239, 240, 241, 244
Dîvânı Lugâti't-Türk 32
Dr. Fr. Kraelitz 104
Durar'ul-Hükkâm 115

E

Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî 36
Ebussuûd Efendi 140, 142
Edirne 104, 140, 158, 247, 251
Eftalit 58, 71, 74
Emevî 67, 69
Emevîler 64
Encümen-i Adliye 287, 292
Encümen-i İdare-i Adliye 289, 292
Encümen-i İntihâb-ı Memûrin-i Adliye 290, 293, 297
Encümen-i İnzibat 292
Evliya Çelebi 150
Evrak Müdürlüğü 284, 289

F

Fâtih 10, 29, 34, 42, 43, 87, 93, 95- 102, 104-107, 109- 115
Fatih Kanûnnâmesi 98, 110
Fatih Sultan Mehmed 98, 103, 136, 142, 163, 191, 377
Fransa 221, 248, 257, 260, 271, 278, 300, 319, 365, 375
Fransız İhtilâli 315, 321
Fuad Paşa 247, 262
Fuat Köprülü 97

G

Galata 133, 158, 191
Gazneliler 71
Gerdek resmi 167, 196
Göktürk 37
Gülhane Hatt-ı Hümâyunu 217, 256, 357, 361,

H

Harezm 41, 42

Hârezmşahlar 59
H. A. R. Gibb 87, 90
Havâle Cemiyeti 299
Havale Müdürlüğü 284, 286
Hazar 58
Heyet-i Meb'usan 224, 225
Heyet-i Vükelâ 225
hizmetkâr akçası 186, 194
Hukuk-i Aile Komisyonu 277, 281
Hukuk Mektebi Nizamnâmesi 296
Hülagü 35

I-İ

I. Dünya Savaşı 316, 324
II. Meşrutiyet 217, 226, 284, 286, 371
I.Meşrutiyet 217, 250
Islâhat Fermanı 221
Islahat-ı Adliye Komisyonu 291
İbn Arabşah 35, 82
İbn Battuta 31
İbrahim Kafesoğlu 32, 33, 38
İcrâ Cemiyeti 299
İhsaiyyât ve Müdevvenât-ı Kanuniyye Müdüriyeti 290
İhtiyar Meclisleri 233
İlâmât-ı Hukukiyyenin Suret-i İcrâsına Dair Kanûn-ı Muvakkat 300
i'lâmlar 134
İlhanlılar 34, 48, 60, 82
İran 9, 11, 15-30, 32, 34, 69, 81, 90, 92, 93, 98, 155, 156, 214, 373, 376
İstanbul 10, 16, 21, 29, 31, 33, 34, 36, 38, 43- 46, 52, 53, 67, 69, 71, 82, 84, 88, 91, 92, 94- 99, 101, 102, 104, 105, 117, 118, 123, 125, 133-136, 138-142, 144, 146, 147, 151, 152, 158, 159, 161, 163, 172, 180, 185, 186, 192, 201, 203, 214, 226, 230, 231, 233, 234, 241-244, 247-252, 256, 258, 259-262, 266-269, 271, 272, 279, 286, 288, 289, 293- 296, 298, 299-304, 306, 308-310, 327, 331, 334, 359, 371, 373- 375
İstinaf mahkemeleri 244, 290, 306, 307, 308, 309, 374,
İttihat ve Terakki Partisi 226

K

Kabûsnâme 25, 26
Kadıaskerler 239
Kanûn-i Cebelüyân bâ Kanûn-i Müzevvec-i Gebrân 108
Kanûn-i Cedîd 193, 228
Kanun-i Esasi 223, 224, 371, 379, 380
Kanun-i Medenî Komisyonu 276, 277, 278
Kanunî Süleyman 29, 52, 158, 166, 170, 172, 174
Kanûnnâme-i Osmanî 109
Karahanlılar 15, 27, 31, 49, 60, 72- 75, 77
Kara Koyunlular 83
Kaşgarlı Mahmud 32, 36
Kavânin ve Nizâmat Dershanesi 295, 296
Kazasker 10, 131, 134
Kelîle ve Dimne 18, 19
Kınalı-zâde Ali 10, 117, 118, 119
Kitabü'l-İcare 276
Koçi Bey 117, 118, 138, 150
Kur'an 89, 203, 267
Kurucu Meclis 322
Kutadgu Bilig 9, 15- 18, 21, 23- 28, 30- 32
Küçük Said Paşa 264
Kültegin 37, 47

L

Lehcetü'l-Lugât 48

Leys-zâde Mustafa oğlu Mehmed 100

Lipve (Lippa) Kanunnâmesinde 170

Liva bidâyet mahkemesi 303, 304

Lozan Barış Antlaşması 324

M

Macaristan 110, 170, 174, 177, 189

Mahkeme Azalarının İntihâb ve Tayinleri 294

Mahkeme Reislerinin İntihâb ve Tayinleri 293

Mahmut Esat Bey 325, 326

mâl-i mefkûd 167

ma'ruzlar 134

Maverâünnehir 27, 31

Mecelle 11, 12, 65, 77, 78, 228, 255- 257, 262- 282, 300, 365

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 220, 230, 231, 242, 363

Meclis-i Âlî-i Tanzimat 243

Meclis-i Cinâyet 233

Meclis-i Deâvi 232, 233

Meclis-i Meb'usan 225, 226, 372, 386

Meclis-i Tahkikat 230, 231

Meclis-i Umûmî 224, 225, 242, 247

Meclis-i Vâlâ 11, 232, 241-244, 246, 247, 250, 252, 253, 370

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 11, 241, 243, 244, 246, 250, 252

Meclis Vâlâ 250, 251

Mecmu'atü'n-Nezâ'ir 42

Mecmua-yı Mukarrerat-ı Temyiziye 290

Mehâkim-i Nizâmiye Teşkilat-ı Kanun-i Muvakkatı 299

Mehmed I. 102

Mehmed III. 153

Mehmed Fenârî 95

Mekteb-i Sultâni 296

Memlûkler 59, 66, 84

Mesâlihi'l-Müslimîn 43

Mevâlînin 141

Mezâhip Müdürlüğü 288

MGK 331, 348, 349, 351, 352

Midhat Paşa 224, 247, 371

Milliyetçi Hareket Partisi 342

Minkarîzâde Yahya Efendi 145

Mogol/ Moğol 33- 35, 37- 41, 47, 80, 83, 89- 92, 94, 98, 130, 156; Moğollar 33, 35, 47, 94

Moğolların Gizli Tarihi 35, 38-40, 42, 47, 91

Muharrem Ergin 37, 38

Muhasebe Müdüriyeti 289

Mukaddimetü'l-Edeb 36, 41

Murad II. 21, 96, 102, 157

Mustafa Reşid Paşa 217, 243, 258

Mustafa Âlî 138, 139, 142, 151, 215

Mühr Tatbik Defterleri 134

Mülâzemet 135, 146, 147

mülâzim 135, 141, 144

N

Nâmık Kemal 261

Nasîhatnâme 156

Naymanlar 38

Nizamiye Mahkemeleri 232, 233, 234, 305

Nizâm'ül-Mülk 22

Nûreddin Sarı Gürez 175

O-Ö

Oğuz 28, 29, 37, 42, 45, 74- 77, 90, 255
Oğuzlar 59, 74, 76
Osman Gazi 29, 93, 94, 162, 163
Otto Alberts 17
Ögeday 39
Ömer Efendi 262

P

Pañçatantra 18
Pandnâme 18
Paris Barış Andlaşması 223, 232
P. Bisoukides 52
Pend-nâme 156
Pojega Kanunnâmesinde 169
Prof. P. Pelliot 80

R

raiyyet rüsumu 178
resm-i agnâm 167
resm-i arûs 206
Resm-i çift 106
resm-i duhan 196
Resm-i otlak 171
Reşid Rahmeti Arat 15
Rumeli 105, 108, 110, 133-135, 143, 145, 148, 151, 153, 174, 183, 239, 240, 285, 374, 375
Rûznâmçe 136

S-Ş

Sadri Maksudi Arsal 16, 91
Safevîler 59, 84
Said Paşa 260, 264, 298, 376
Sâlâriyye 189, 190
salb ü siyâset 198, 204
salgunlar 178, 181, 186
Sâmâniler 27
Sâsânî 18, 19, 20, 22, 156, 157
Selçuklar 60, 74, 75, 76, 77, 78
Selçuklu 29, 37, 41, 48, 76, 85, 90, 98, 157, 190
Selçuknâme 28
Selim I. 171, 181, 211
Selim III. 241
Semendere Eflakları Kanunnâmesi 177
serbest raiyyeti 201
Sırp Duşan Kanûnu 108
Sicill-i Memûrin Müdürlüğü 287
Sirem Kanunnâmesinde 170
Siyâsetnâme 22, 23, 48, 117
Siyâsetu'ş-Şer'iyye 23
Sultan Albdülmecid 220
Sultan Tuğrul 31
Süleyman Kanûnnâmesi 98, 110
Şehnâme 17, 18
Şeri'at 87, 88, 93, 94, 97, 100, 111, 113, 206
Şer'î Mahkeme Sicilleri 134
Şeyhülislam 133, 135, 140, 142, 145
Şeyhoğlu Mustafa 117
Şûra-yı Devlet 247, 248, 250, 374, 376

T

Taberî 20
Tahrîr emini 197
Takvim-i Vekâyî 244
Talat Tekin 37
Tanzimat 11, 52, 133, 217-223, 226- 232, 234-237, 240- 244, 246-248, 250-253, 256- 261, 268, 278-280, 283- 288, 290, 294, 295, 299-302, 318, 319,

324, 325, 357, 361, 371, 372, 374, 378, 382, 388; Fermanı 11, 218-223, 226-228, 241- 244, 250, 256, 257, 260, 261, 268, 279, 280
Tatar 31, 34, 63, 105
TBMM 279, 331, 335, 336, 338, 339, 342-344, 348, 349, 350, 353
TCK 338, 340, 343, 346, 347, 350, 353
Telemaque 16
Temyiz Mahkemesi 231, 251, 289, 290, 292, 301, 307, 308, 310, 374, 375, 376
Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu 284, 290, 294, 295, 300, 301, 303, 306, 307, 308, 310
Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu 233
Ticaret-i Bahriye Kanûnnâmesi 229
Ticaret Kanûnnâmesi 228
Ticaret Kanunu 228, 229, 231, 300, 320
Ticaret Nezareti 230, 311
Ticarî Temyiz Mahkemesi 231
Timur 35, 82, 92, 93
Timurlular 35
Tu-kiü 57, 58, 59, 60, 61, 62, 77
Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi 247
Türkistan 31, 46, 62
Türkiye Büyük Millet Meclisi 317, 321, 322, 326
Türk Medenî Kanunu 279, 281, 317, 325

U

Ukûd ve Vâcibât Komisyonu 278
Umûr-ı Cezâiyye Müdürlüğü 286, 287
Umûr-ı Hukukiyye Müdürlüğü 284, 287
Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanun-i Muvakkatı 299
Usûl-ı Muhâkemât-ı Hukukiyye Kanun-i Muvakkatı 299
Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Kanunu 300
Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnamesi 310
Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi 229
Uygur 15, 17, 27, 38, 39, 42, 43, 47, 58, 60, 62, 72-74, 80, 318

V

Vezirâzam Mehmed Paşa 214
V. Murad 223

W

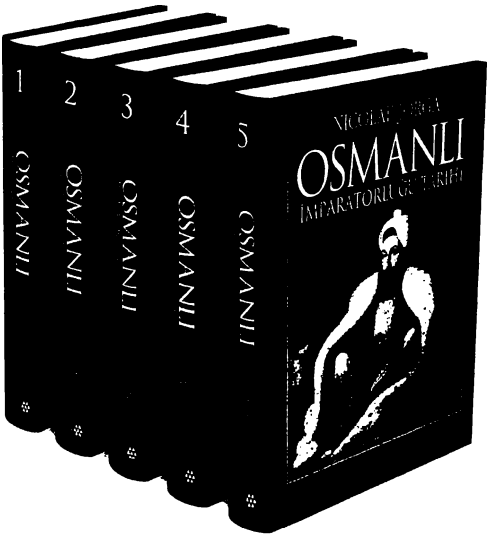
W. Barthold 16, 63, 76, 82
W. Radloff 15, 62
W. Wámbery 15

Y

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı 343, 347
Yasagnâme-i Büzürg 33
yava ve kaçkun 167, 197
Yavuz Selim 110, 158
yer-tapusu 167
YSK 347, 348
Yusuf Hâs Hâcib 15, 16, 21, 27

Z

Zeyl-i Kanun-ı Ticaret 310
zimmîler 207, 222
Ziya Paşa 248, 261
Z. V. Togan 42, 91, 94

NİCOLAE JORGA

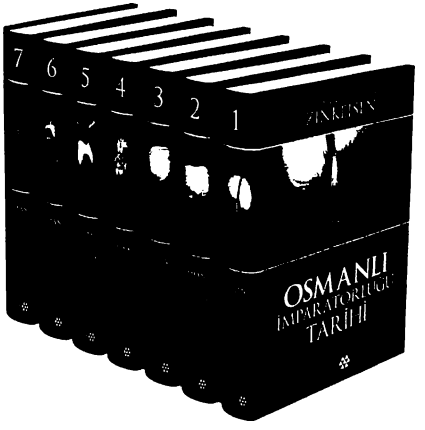
Kuruluşdan 1912'ye Kadar Osmanlı Tarihi

En Büyük Üç Osmanlı Tarihi'nden Biri Olan Jorga Tarihi 96 Yıl Sonra Türkçe Olarak Karşınızda!...

Nicolea Jorga Romanya'nın gelmiş geçmiş en büyük tarihçisi sayıldığı gibi, eserleri çeşitli dillerde, Almanya, Fransa İtalya ve ABD'de defalarca basılmış, dünyaca tanınmış bir tarihçidir. Almanca beş ciltlik Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1300-1912), daha önce yazılmış belli başlı genel Osmanlı tarihleri (J. von Hammer ve J.W. Zinkeisen) yanında yeni ve kapsamlı bir yaklaşımı temsil eder. Herşeyden önce Jorga'nın Osmanlı Tarihi, önyargılardan oldukça kurtulmuş, belgelerin tanıklığına öncelik veren ciddi bir tarihçinin eseridir. Jorga'ya göre Osmanlı tarihi, "dünya tarihinin parlak bir bölümü"nü temsil eder. Jorga'nın şimdiye dek kullanılmamış kaynaklara dayanan Osmanlı tarihinin orijinalliği, Türkiye'de erkenden takdir edilmiş, ancak Türkçe'ye çevrilmesi gecikmiştir. Soruları ortaya koyan, yaratıcı bir tarihçi olarak Jorga'nın özelliğini en iyi Gh. Bratianu şu sözlerle ifade etmiştir: "Jorga'nın yazdığı her satır bir fikir tohumu taşır; araştırılacak problemler ortaya atar ve okuyanda ilgi uyandırır; bunlar olmadan hiçbir tarih eseri canlı bir bilim dalı olamaz, ölü bir söz olarak kalır".

Prof. Dr. Halil İNALCIK

www.yeditepeyayinevi.com
/yeditepekitap
kitapadresi.com
internetteki kitap adresiniz
/kitapadresi

JOHANN WILHELM ZINKEISEN

Büyük Osmanlı tarihinin asıl kaynakları kuşkusuz Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, kadı sicilleri, vakıflar ve müftülük arşivleridir. Bu belge hazineleri kullanılmadan bu tarih hakkıyla yazılamaz. Ancak, Avrupa arşiv ve kütüphaneleri Osmanlı tarihi üzerinde muazzam bir malzeme yığını saklamakta ve Türk araştırıcılar ancak şimdilerde bu kaynaklara el atabilmektedirler. Avrupa arşivleri ve vekâyinâme kolleksiyonları, Avrupalı tarihçiler tarafından oldukça etraflı araştırmalara konu olmuştur. İlk araştırıcılar, XV-XVI. yüzyılda Angielello, Giovio, Sansovino gibi İtalyan tarihçilerdir. Bu bakımdan Avusturyalı tarihçi J. W. Zinkeisen, kuşkusuz başta gelir.

Hammer'den farklı olarak Zinkeisen'in eserini orjinal ve değerli kılan nokta, olaylarla çağdaş Batı kaynaklarını ayrıntılı biçimde kullanmasıdır. Zinkeisen, yayınlanmış belge kolleksiyonlarını ve çağdaş kronikleri kullanır (bu arada A. von Gevay, Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI und XVII Jahrh., III cilt, Viyana 1838-1842; Charrière, Négociations de La France Daus le Levant, Paris 1848-1860).

Zinkeisen'in eseri, 19. yüzyıl ortalarında yazılmış olmakla beraber, geniş bir perspektif içinde kullandığı kaynaklar dolayısıyla bugün de değerini korumaktadır. Özellikle, şimdiye kadar hiçbir Türk tarihçisinin yabancı kaynakları bu ölçüde kullanmadığı göz önüne alınırsa, eserin Türkçe çevirisi tarih edebiyatımız için büyük kazançtır.

Zinkeisen'den yaklaşık yarım yüzyıl sonra N. Jorga (Iorga), Osmanlı Tarihi üzerinde yeniden 5 ciltlik bir genel tarih yayınladı: Geschichte des Osmanischen Reiches, Gotha 1908-1913. Jorga'nın tarihini ötekilerden ayrıt eden özellik, İtalyan arşivlerinde çalışarak topladığı orjinal belgeleri eserinde kullanmasıdır (bu belgeler VI. cilt halinde Bükreş'te yayımlanmıştır: Notes et Extraits pour servir à léhistoire des Croisades). Jorga'nın beş ciltlik eseri gibi Zinkeisen'i de Türkçeye kazandıran değerli tarihçi, Erhan Afyoncu ve mesai arkadaşlarını burada kutlamak bir ödevdir.

Prof. Dr. Halil İnalcık

www.yeditepeyayinevi.com
/yeditepekitap
kitapadresi.com
internetteki kitap adresiniz
/kitapadresi

Halil İnalcık

Adâlet Kitabı, dünyanın en köklü geçmişine sahip milletlerinden olan Türklerin, adâlet anlayışını, idare geleneklerinde bu anlayışın yerini, tarihî süreçte yaşanan değişim ve dönüşümleri, yüzyıllar içinde teşekkül eden önemli hukuk ve adâlet kurumlarını inceleyen araştırmalardan bir demet sunmak amacıyla hazırlanmıştır. Eserlerin seçiminde, kronolojik bir bütünlük sağlanmaya çalışılmış, hukuk ve adâlet tarihimizin önemli meselelerinin incelendiği çalışmalara özellikle yer verilmiştir.

Bu kitap; İslamiyet'ten önce ve sonra Türk devlet geleneği ve bu gelenek içinde hukuk ve adâletin yerinin anlaşılması, Türklerde köklü bir hukukî geleneğin olduğunun ispatlanması, Osmanlı yargı sisteminin ve terminolojisinin anlaşılması ve geçirdiği dönüşümlerin değerlendirilmesi, yargı kurumlarının incelenmesi açısından geçmişten günümüze geniş bir tarihi yelpazede Türk hukuk ve adâlet tarihini sunmak üzere hazırlanmıştır.

YEDİTEPE